Святослав Терський

Видавництво ЛП

КНЯЖЕ МІСТО ВОЛОДИМИР

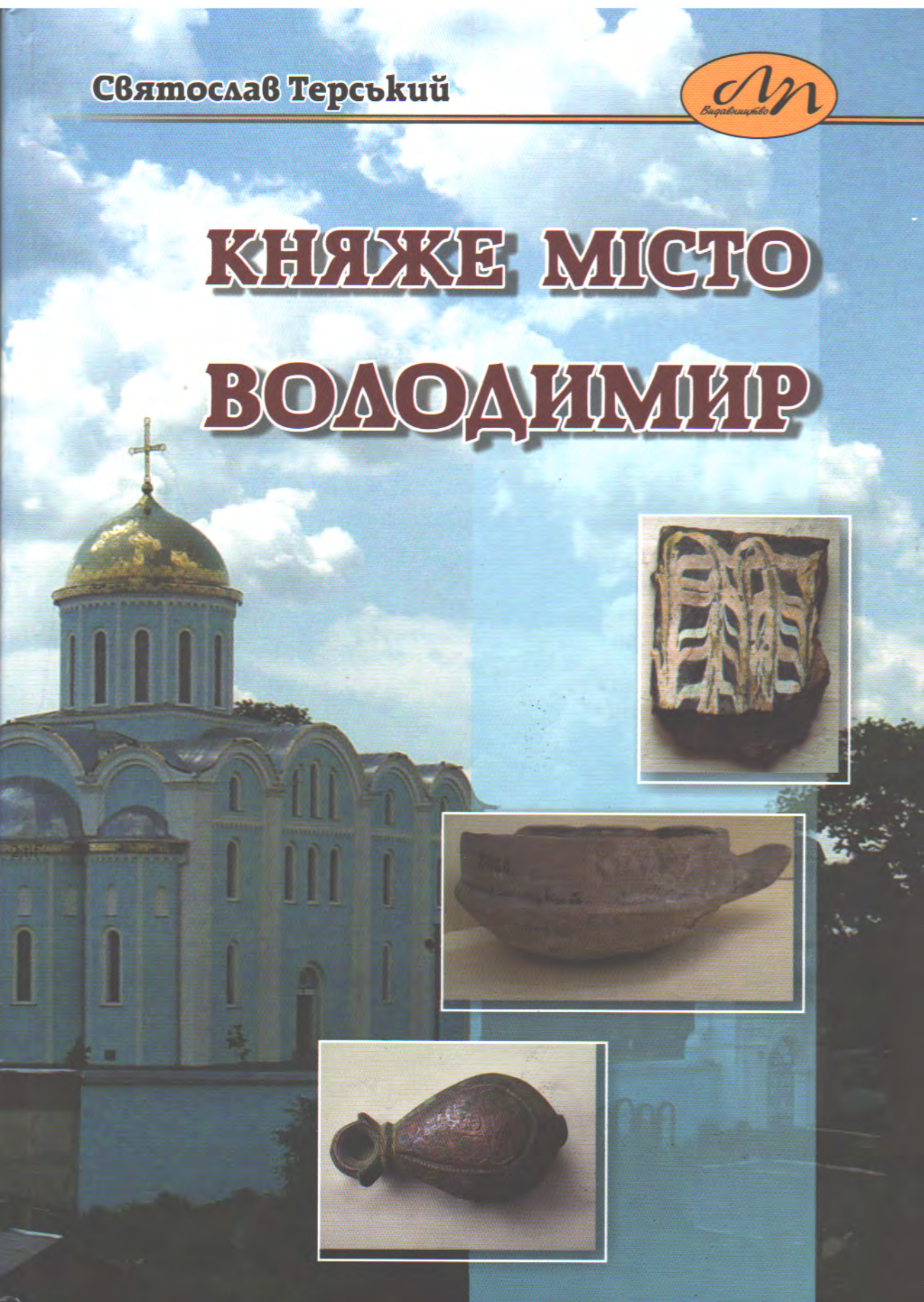

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

Святослав Терський

КНЯЖЕ МІСТО ВОЛОДИМИР

Львів
Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”
2010

ББК 63.3 (4 Укр)
Т 356
УДК 904:711.424 (477.82) 947.1.(477.82)

Рекомендовано Вченою Радою Національного університету "Львівська політехніка" (протокол № 17 від 25.11.2008 р.) та Вчена Рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 2 від 26.02.2009 р.)

Науковий редактор:

Дещинський Л. Є., доктор історичних наук, професор кафедри історії, теорії та практики культури Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету "Львівська Політехніка", заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії наук вищої школи України

Рецензенти:

Войтович Л. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків та візантології Львівського національного університету імені Івана Франка;

Ісаєвич Я. Д., доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України;

Майоров А. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеєзнавства Санкт-Петербурзького державного університету;

Пивоваров С. В., доктор історичних наук, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, директор Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ

Терський Святослав

Т 356 Княже місто Володимир: Монографія.– Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2009. – с.

ISBN

У 1987–2001 рр. Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом С. Терського досліджувала археологічні пам'ятки Володимира – столиці древньої Волині. Було вивчено культурний шар на території дитинця, Окольного города, середмістя, посадів. На підставі багатого фактологічного матеріалу вималювалася цілісна картина історії, зокрема, державного устрою, топографії середньовічного міста з його духовною та матеріальною культурами.

Монографія заповнює існуючу прогалину не лише в регіональній історії, а й доповнює знання про минуле Східної Європи.

Призначено для істориків, археологів, краєзнавців.

ББК 63.3 (4 Укр)

© Терський С.В., 2010
© Національний університет "Львівська політехніка", 2010

ISBN 978-966-553-892-9

Князь Володимир Великий – столичне місто Волині – королівство Володомирії і його спадкоємці (замість передмови)

Волинь – єдиний регіон України, який не змінив назви від часу перших згадок про плем'я волинян та про місто. Волинь і його спадкоєць Володимир – найстаріше місто усієї Західної частини України. Нема і не було сумніву щодо обставин походження міста. Зокрема, у Києво-Печерському патерику згадано про смерть єпископа "славного города" Володимира, що його спорудив сам великий самодержець Володимир на своє ім'я[1]. Про причини заснування нової твердині найпереконливіше розповідає визначний історик Іван Крип'якевич. "Приєднавши західні землі, Володимир подбав про те, щоб їх міцніше зв'язати з Київською Руссю. В першу чергу він створив нову столицю Волині – Володимир. Старі центри – Волинь, Червен, Бужськ та інші не відповідали новим завданням, і навіть, маючи традиції самостійності, могли заважати розвитку нового державного життя. Для організації нової влади потрібний був новий центр, яким і став Володимир. Із створенням нової столиці була пов'язана нова форма управління. Володимир передав Волинську землю своїм синам"[2].

У літописі місто Володимир вперше згадано в тексті, що відноситься до 988 р., про Володимирську єпископію під 992 р. (дати приблизні). Але цілком певно, що йдеться про роки початку правління найвизначнішого володаря Давньокиївської держави. Надане ним найменування зберігалося понад вісім століть. Щойно в 1795 р. після входження західної Волині до Російської імперії її Центральний уряд, який уже тоді часто ламав місцеві традиції, оголосив перейменування княжої столиці на Владимир-Волинськ. З 1944 р. це став Владимир-Волынский російською мовою і Володимир-Волинський українською мовою. Уточнення "Волинський" цілком зрозуміле в контексті російської державності, оскільки на той час на території, заселеній з 11 ст. предками росіян існував Владимир – центр Владимирської провінції, а пізніше Владимирської губернії. Натомість така версія назви дуже недоречна для часу, коли існувало лише одне місто Володимир, адже Владимир Заліський засновано пізніше, в 1108 р., і щойно з 1157 р. він став центром князівства Владимир-Суздальського. До речі, росіяни традиційно, згідно з встановленою у російській мові, церковно-слов'янсько-болгарською версією, іменами "Владимир" стали називати не лише місто, але і князів, які в старокиївському літописі були відомі тільки під іменем Володимир. У російській історичній енциклопедії навіть князь галицько-звенигородський Володимирко Володаревич фігурує як "Владимирко".

Літописні вислови про могутність града Володимира (города у Володимирі) стосуються сильно укріпленої головної частини міста. Те, що пізніше називалося фортецею або замком, аж ніяк не має того значення, яке слово "город" пізніше набуло в російській мові. Саме під захистом градів розвивалося приграддя, яке пізніше названо містом. Воно могло бути відкритим поселенням, могло мати і укріплення, але значно менш потужніші ніж замок.

Волинське князівство сформувалося в XI – першій половині XII ст. навколо міста Володимира і після смерті Ярослава Мудрого було закріплене за його синами, внуком Ярослава Володимиром Мономахом, тут згодом укріпилися і його нащадки[3].

---

[1] Києво-Печерський патерик / Підгот. Д. Абрамович. – Пам'ятки мови і письменства давньої України. – Київ, 1930. – Т. 4. – С. 100.

[2] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 88.

[3] Волинське князівство // Енциклопедія історії України. Т. 1. – Київ, 2002. – С. 610; Докладніше: його ж: 1985; Його ж: Галицько-Волинська Русь. – Київ, 1998. – С. 73–78.

Засновник Галицько-Волинської держави Роман Мстиславович в своїй боротьбі за створення і збереження цієї держави спирався в основному на сили свого князівства, зокрема, “ліпших мужів” – володимирських бояр і міської верхівки[4].

У цьому короткому вступному слові немає потреби переказувати події, про які йдеться у книзі Святослава Терського. Відзначимо тільки унікальне значення Володимира у розвитку культури за часів князя Володимира Васильковича, Романового внука. Про багато сторін суспільного життя, побуту і культури княжої доби ми взагалі не знали би, якщо б не літописна розповідь про діяльність Володимира Васильовича, внука Романа. Річ, очевидно, не тільки в тому, що князювання його у Володимирі описано докладніше, ніж князів інших міст, і якоюсь мірою пояснюється тим, що багато ініціатив цього князя – покровителя церкви і книжності, описаних у літописі і грамотах, були притаманні саме місту Володимиру. Недаремно всю Волинь незабаром у іноземних латинсько-мовних грамотах і хроніках названо "Лодомерією”, тобто “Володимирією”. Це слово увійшло до офіційної назви коронного краю імперії Габсбургів королівства “Галіції і Лодомерії”, що українською мовою на початку XX ст. перекладається “Галичина і Володимирія” (хоч територія останньої й не увійшла до складу австрійської монархії).

У період XVI–XX ст. Володимир не міг відігравати таку істотну роль, як в княжі часи. Все ж з ним пов’язано цілу низку подій загальноукраїнського значення. Тут свого часу діяло Володимирське церковне братство, Володимирська православна, а потім унійна єпархії. Викладачі Василіанського колегіуму XVIII ст., який належав до католицької церкви східного обряду, у шкільних курсах і театральних виставах вшановували святого Володимира Святославовича.

Якщо йдеться про новітні часи, згадаємо, лише для прикладу, створення у Володимирі 1915 р. січовими стрільцями української школи, формування тут дивізії сірожупанників, яка відіграла певну роль у створенні армії Української держави 1918 р.

Те, що монографія, з якою тепер мають можливість ознайомитись і науковці, і студенти, і всі, хто цікавиться історією України, була першою, створювала додаткові складнощі для автора. Дотепер не укладено і не опубліковано збірку всіх писемних джерел, таких як уривки літописних текстів, грамоти в яких згадується місто Володимир та володимирська земля і їхні володарі. Будемо сподіватися, що в наступних працях автор більше приділить уваги тим подіям і процесам, щодо оцінки яких є різні погляди в історіографії. Бажано, щоб автор, на підставі доступних тепер джерел, докладніше виклав свій погляд на ці розбіжності думок. Проте треба думати, що сумлінна характеристика джерел, відомих раніше і виявлених автором археологічних джерел стане підставою для подальших наукових розробок, стимулюватиме поглиблене дослідження міст Київської і Галицько-Волинської держав і їх місця в політичному і культурному житті.

Ярослав Ісаєвич,
доктор історичних наук, професор, академік НАН України,
директор Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України

[4] Крип’якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – С. 109.

ВСТУП

Небагато міст відіграли таку помітну роль в історії України та Східної Європи за доби середньовіччя, як Володимир – давній центр Західного Побужжя, перша княжа столиця Волинського краю – північно-західної української етнографічної території. Місто засноване великим київським князем Св. Володимиром і назване на його честь, що мало стверджувати вагу міста в регіоні: воно повинно було замінити попередні центри цієї території.

Видатна роль міста в історії України змушувала звертатися до його пам'яток духовних та політичних діячів різних епох. Тому проблема виникнення міста хвилювала не одне покоління учених-істориків. Спроба дати оцінку ролі Володимира-Волинського в історії України княжої доби робилася багатьма ученими ще на зорі слов'янської історичної думки. Проте детальне вивчення його пам'яток найчастіше було випадковим. Особливо помітно ігнорувалося вивчення старожитностей міста українськими дослідниками за радянської доби. У той час, коли з метою вивчення Києва, Чернігова, Переяслава, та, навіть, Галича створювались спеціальні експедиції, вивчення Володимира залишалося справою ентузіастів. Причину цього слід шукати... у важливій ролі міста в утвердженні української державності на західних українських землях. Якщо в Галичині, де ще в міжвоєнний період сформувалися наукові традиції та значний прошарок задіяної в цій справі інтелігенції, проблемі старожитностей Галицько-Волинської держави змушені були приділяти певну увагу, то на Волині подібна проблематика актуальною не вважалася. Внаслідок такої політики дослідження Володимира було прерогативою фахівців з далекого Ленінграду, саме там сформувалися найважливіші наукові колекції старожитностей Володимира.

Розташований на заході сучасної України Володимир пройшов тривалий шлях розвитку від удільного князівського столу до столиці середньовічної української держави – Галицько-Волинського князівства. Володимир-Волинський – одне з найдавніших міст західного регіону України. Воно – одне з небагатьох, час заснування яких відомий з точністю до 10 років. Дослідження львівського вченого В.В. Ауліха на городищі у Зимному в околиці Володимира дали підставу сучасним ученим починати історію міста з тих часів, коли у Середньому Побужжі склались умови для формування великого адміністративно-політичного центру східних слов'ян.

Важливою передумовою цього були природні умови. Природні умови сприяли ранньому та стабільному освоєнню території Середнього Побужжя, починаючи з епохи палеоліту, понад 20 тис. років тому. Саме тут склались своєрідні центри ранньоземлеробських культур V–IV ст.: лінійно-стрічкової, лендельської тощо (Зимно, Лежниця та ін.). Як свідчить поширення пам'яток, густота заселення на цій території, як і в інших регіонах лісостепової Волині, істотно зростає в епоху бронзи (II тис. до н. е.) і залишається такою протягом

I тис. до н. е.– I тис. н. е. Про розвиток мікрорегіону свідчить також скарб знарядь майстра бронзоливарника V–IV ст. до н. е., виявлений випадково у 1975 р. під час досліджень поруч із храмом в ур. “Стара катедра” [Крушельницька, 1985].

Формування системи заселення і первинних міських осередків слов’янської доби, в такий спосіб, відбувалося на добре освоєній території. Тому не випадково, що одне з перших слов’янських городищ України у с. Зимно виникло на місці раніше укріплених поселень доби енеоліту.

Саме тут пролягав головний сухопутний транспортний коридор зі Сходу на Захід. Вздовж цієї осі, що пролягла вздовж межі Лісостепу та Полісся, сформувалися осередки влади, найголовніші з яких контролювали одночасно й меридіональні шляхи, що вздовж річкових систем сполучали балтійське та причорноморське узбережжя.

Отже, цими факторами визначився провідний статус Володимира поміж інших міст регіону. А видатне значення суспільне помножило вагу міста, як важливого осередку світової культури. Часами повне ігнорування цього факту спричинило уяву стосовно “провінційності” міста. Серйозний прорив у розумінні політико-економічної суті міста спричинили результати розкопок 1990-х рр. під керівництвом автора. Саме завдяки їм матеріальне підтвердження отримують гіпотези стосовно особливого значення Галицько-Волинської держави у світовій системі торгівлі, що склалася внаслідок монгольських завоювань XIII ст.

Книгу відкриває аналітичний огляд історії досліджень міста та подій його політичної історії. Адже володіння містом в той час означало володіння великим Волинським краєм. На цьому історичному тлі у монографії показано суспільно-політичний та територіально-просторовий розвиток Володимира і його соціально-топографічну структуру, подано відомості про монументальне будівництво, типологію жител та господарських споруд, визначено їх хронологію. Крім того, результати ґрунтовних археологічних досліджень останніх років, а також аналіз недокументованих знахідок, зібраних у фондосховищах Львівського історичного, Національного музею у Львові та Волинського краєзнавчого музею, дають змогу встановити етапи становлення й розвитку Володимира як феодального міста, стан економіки та культури міста, рівень міжнародних зв’язків, військової справи, роль Володимира в середньовічній історії Волині та України. Такий детальний виклад його політичної історії значно доповнює попередні історичні монографії про місто [Теодорович, 1893; Ісаєвич, Мартинюк, 1988; Кучинко, 2006 та ін.]. Автор вдячний за сприяння у підборі матеріалу до книги та консультації археологам М.В. Малевич-Малевській та Г.О. Пєсковій (Санкт-Петербург), В.Ю. Ковалю (Москва), а також музейникам В.В. Стемпковському, П.М. Заклекті (Володимир-Волинський) та В.Д. Луцу (Рівне).

Дуже багато важливих моментів в історії Володимира ще залишаються не вивченими. Тому одне з головних завдань монографії – привернути увагу до суспільної важливості детального дослідження усіх археологічних пам’яток міста.

Розділ I

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ВОЛОДИМИРА ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

1.1. Огляд джерел

Столичне становище міста у середньовічні часи, часті повідомлення про нього у хроніках визначили порівняно ранню зацікавленість у суспільстві його історією та пам'ятками.

Володимир тільки у руському літописі згаданий більше ніж сто разів протягом 988–1292 років і за кількістю згадок посідає одне з перших місць серед княжих столиць України. Володимир був добре знаний польським літописцям. Згадки про місто є у творах істориків XV–XVI ст. Янка з Чарнкова, Яна Длугоша, Матвія Стрийковського та багатьох інших. Найціннішими є описи подій 1320–1440-х рр., які пов'язані із боротьбою Польщі та Литви за Волинь. Детальні описи цих подій знаходимо у хроніках Я. Длугоша та деяких інших його сучасників.

Актові матеріали, що походять з XIV–XVIII ст., значно доповнюють інформацію про синхронну їм політичну історію міста та є важливим джерелом для розгляду історичної топографії міста.

Задовільно збереглися архіви, що стосуються Володимира, лише починаючи з середини XVI ст. Серед цих документів найбільшу цінність мають описи королівських та церковних володінь, т. зв. люстрації замків, староства та єпископії. Люстрацій замків та староства знаємо дев'ять, а саме – з 1545, 1552, 1576, 1598, 1600, 1618, 1658 (1663), 1765–1766, 1789 років. Візитація (люстрація) греко-католицького біскупства відома лише одна – 1695 р. [Скочеляс, 2008]. Вже у першій люстрації ревізори склали докладний перелік замкових веж і городень володимирського замку, описали королівський будинок і замковий міст, записали імена всіх, хто був зобов'язаний доглядати й ремонтувати ці споруди, а також і тих, хто ухилявся від виконання своїх обов'язків. Також було оглянуто замкове озброєння й боєприпаси, складені його переліки ("реєстри"), з'ясовано порядок несення сторожової служби та забезпечення замку продовольством.

Точні дані стосовно топографії втрачених споруд дають окомірні фіксаційні плани Володимира кінця XVIII – першої половини XIX ст., які збереглися у різних версіях, що походили від одного першовзірця 1798 р. (РГИА, ф. 1350, оп. 3/2, од. зб. 9: "Атлас Волынской губернии двенадцати поветов"), й відрізняються переважно елементами графічного оформлення. У основу обмірів міст було покладено окомірний метод натурної фіксації, тому ці плани не відзначалися топографічною точністю й повнотою (рис. 1).

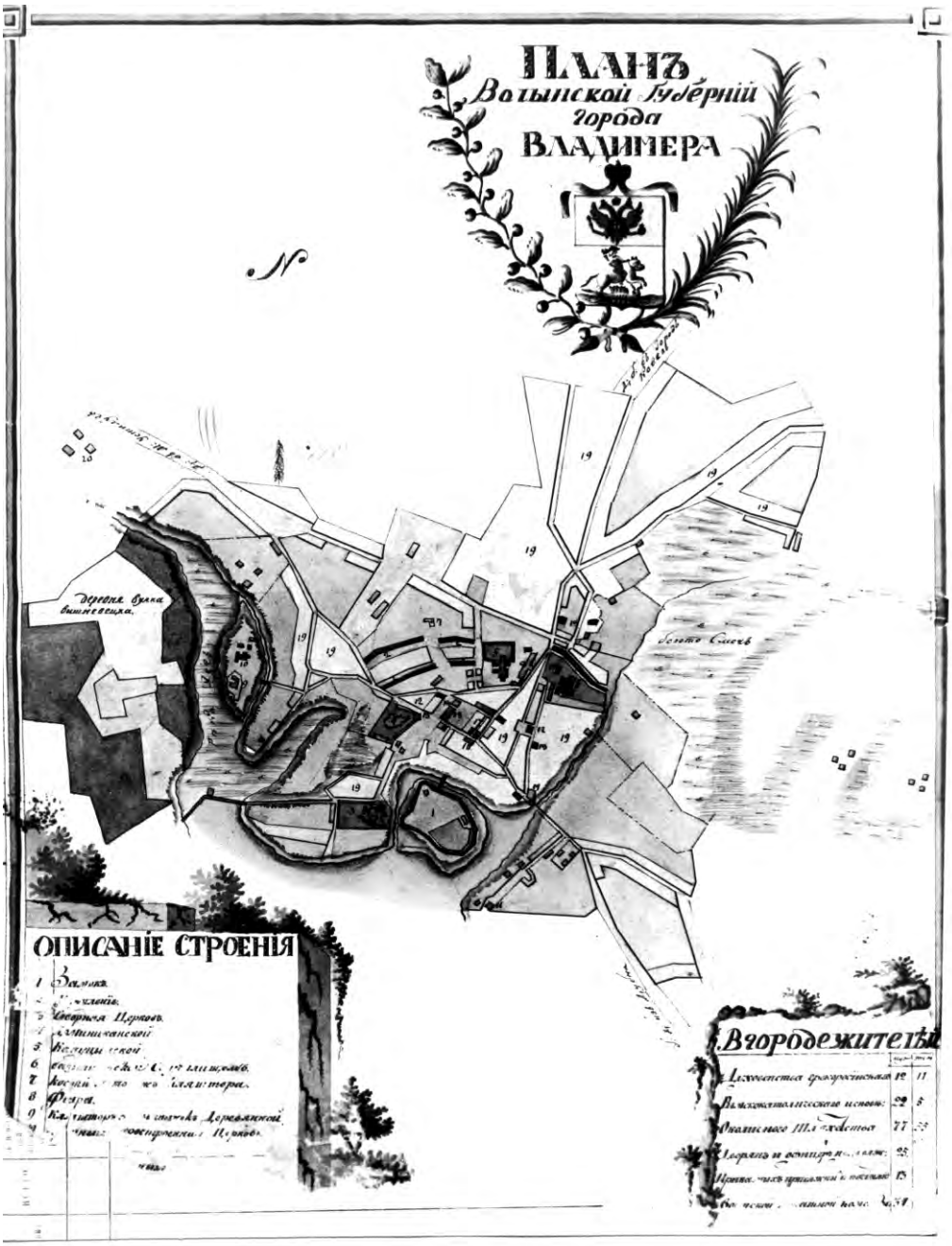

Рис. 1. План міста Володимира кінця XVIII—початку XIX ст.
із позначенням найважливіших будівель

Певну інформацію про тодішній стан стародавніх пам'яток містить "Рассказ о городе Владимир-Волынском в историческом и других отношениях", складений 1830 р. і доповнений у 1858 р. Севастіаном Косовичем – соборним священиком, "протоієреєм кафедри руської володимирської" (1813–1877). Ще за його життя декілька рукописних екземплярів цієї роботи розійшлися серед його знайомих [Дверніцкий, 1889, с. 27; Теодорович, 1893, с. 139]. Один неповний екземпляр потрапив до збірки Українського архіву у Львові [тепер у ЦДІАЛ: див. Терський С., 2003д], інший, ймовірно, як рукопис І. Марченка, зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського [ф. 1, № 3897].

Чимало цінних реліквій княжої доби зберігалося у численних монастирях Волині. У 1846–1847 рр. у Зимному біля Володимира досліджували пам'ятки працівники Київської археографічної комісії Володимир Савицький та Петро Прушинський (1803–?). Перший з них, зокрема, отримав від місцевого парафіяльного священика "для попереднього прочитання і розмислу в археологічному відношенні… Євангеліє рукописне, виготовлене при єпископі Василії Володимирському близько 1229 року, оздоблене золотою оправою та дорогоцінним камінням, опис міста Володимира, синодик із записами роду князя Володимира…" [цит. за: Ошуркевич, 2004, с. 216] – вже через двадцять років виявилась їх безповоротна втрата. В. Савицький 1846 р. також першим зарисував напис на плиті з Василівської церкви Володимира (його малюнок згодом сфотографував мистецтвознавець з Петербурга І.А. Шляпкін, фото в архіві ИИМК, № III 7014).

Зацікавлення володимирською старовиною посилилося у пореформеній Росії. Чимало інформації про старожитності Володимира зібрав місцевий священик Даниїл Левицький. За його діяльної участі відбувалося дослідження руїн Успенського собору та храму в ур. Стара катедра, формувались збірки першого волинського музею у 1880-ті рр. (рис. 2).

З кінця XIX ст. розпочалось нагромадження археологічного матеріалу з території княжої столиці. Так, у Музеї Київської духовної академії зберігались кам'яні та бронзові хрестики, бронзові іконки та скляні браслети [Антонович, 1901, с. 64]. Значними збірками старожитностей, зібраних у місті та на передмістях Володимира, володів також місцевий священик М. Широцький. У його колекції зберігались декілька бронзових енколпіонів, кільканадцять хрестиків кам'яних та мармурових, скляні браслети, венеціанська монета із зображенням корабля під вітрилами, бронзові, кам'яні та рогові іконки, більшого розміру шматки тиньку з руїн "Старої катедри" тощо [Cynkałowski, 1961, s. 169].

Значний поштовх формуванню музейних збірок старожитностей Володимира поклали дослідження О. Цинкаловського [Терський С., 2003д]. Його дослідження, що проводилися від імені головного органу міжвоєнної Польщі –

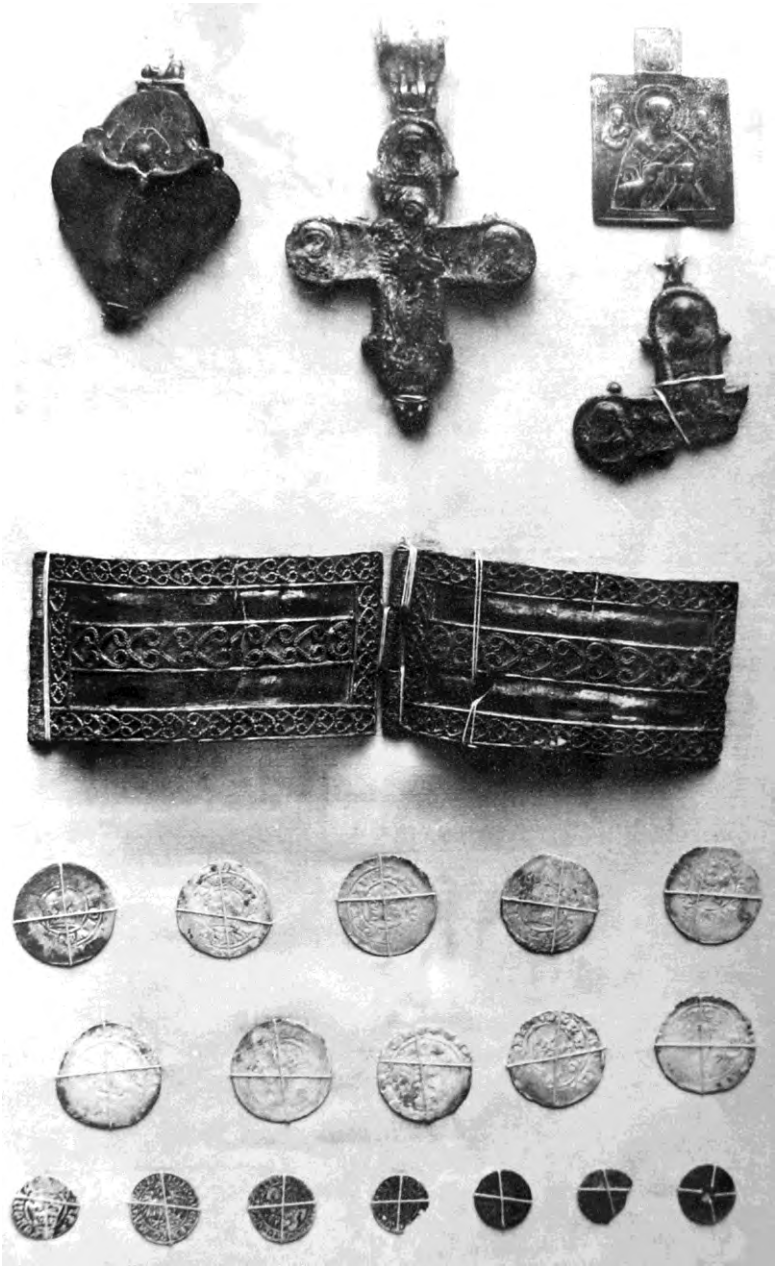

Рис. 2. Збірка археологічних предметів доби середньовіччя. Кінець XIX ст.

Державного археологічного музею у Варшаві, також фінансувалися Національним музеєм у Львові – фундацією митрополита А. Шептицького та Науковим товариством імені Шевченка у Львові. У ці дві інституції було спрямовано основний потік експонатів, зібраних О. Цинкаловським у Володимирі та

околиці. Сумна доля спіткала зібрані ученим матеріали та його особистий архів у часи Другої світової війни. Проте, як відомо, рукописи не горять. Завдяки сумлінності архівістів Митрополичої канцелярії УГКЦ матеріали письмових звітів ученого було збережено для нащадків, і тепер ці цінні свідчення минулого княжої столиці можна (якщо пощастить отримати дозвіл керівництва) побачити у фондах Центрального історичного архіву України у Львові. Матеріали, відновлені вченим по пам'яті по смерті вченого здані на зберігання у Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

Неоднозначною була доля археологічних знахідок вченого. Ті з них, які потрапили у фонди Національного музею (наприклад, фрагменти тиньку з розписом, полив'яні плитки до підлоги, цегла, Дм-1464-1467), завдяки наполегливості І. Свєнціцького вдалося зберегти. Археологічні фонди Музею НТШ значною мірою було втрачено у післявоєнний період через безпорадність працівників Львівського історичного музею – незаінвентаризовані своєчасно знахідки викидали як сміття під час чисельних "наведень порядку" та переінвентаризацій фондів. Серед втрачених реліквій, що зберігались в музеї НТШ, окрім меча з Вигаданки, одного з двох черепів, пробитих цвяхом, було, наприклад, багато керамічного матеріалу Культури Луки Райковецької з "Товарної гори" у с. Зимне [Cynkałowski, 1961, s. 172].

Пам'ятками культурного життя міста, здобутими у дорадянський період, є також ікони XVII–XVIII ст. та срібний вотив (ДМ-1836), збережені у колекції Національного музею у Львові [Жеплинська, 1994, с. 34], церковні тканини XV–XVIII ст. з колекції Харківського художнього музею [Ричков, Луц, 2004, с. 178–179].

Друга світова війна нанесла непоправні втрати культурним цінностям міста. Безслідно зникли колекції місцевого музею. Приватні збірки любителів старовини, які нагромаджувались у Володимирі в міжвоєнний період, канули в лету. Єдиним відомим колекціонером старовини залишався колишній архідиякон Успенського собору, який позбувся духовної посади через "захоплення археологією", В'ячеслав Лукич Ковальський (?–1971) [1963]. Велика приватна колекція старожитностей з території княжого міста, зібрана ним, однак, не збереглась. Проте окремі з тих предметів (рис. 3), які передавались у державні музеї, сьогодні являють собою чималий інтерес для науки [Мазурик, 1998].

Тільки у 1967 р. у Володимирі було поновлено офіційний статус місцевого музею, названого "Народжені бурею", який мав стати осередком пропаганди революційної та трудової слави. Згодом рішенням від 4 січня 1978 р. музей було перетворено на штатний історико-краєзнавчий відділ обласного музею. Значний вклад в комплектування археологічних фондів володимирського музею вніс його незмінний працівник у 1978–2002 рр., історик Петро Заклекта [1981]. 1995 р. було повернуто чимало цінних експонатів довоєнного музею, які закопали у 1941 р. [Заклекта, 1995].

Рис. 3. Володимир-Волинський. Мідний клепаний казан з р. Луги. Фото О. Цинкаловського

Знахідки археологів із Санкт-Петербурга (М.К. Каргера, П.О. Раппопорта, М.В. Малевської, Г.О. Пєскової), за незначним винятком, опинилися у фондосховищах Інституту історії матеріальної культури РАН та в Ермітажі. Проте найбільшу колекцію речових знахідок зібрано в результаті розкопок Волинської археологічної експедиції ЛІМ під керівництвом автора у 1987–2001 рр. Основну частину цих знахідок здано у фонди згаданого міського музею. Окремі комплекси, що вимагали спеціалізованої реставрації, передані на зберігання у ЛІМ. На основі цих колекцій було організовано дві стаціонарні виставки: у Володимир-Волинському історичному музеї – "Побут середньовічного Володимира (за матеріалами археологічних розкопок Окольного города у 1999 р.)", присвячену 800-літтю ГВД та у Львівському історичному музеї – "Археологія доби Галицько-Волинської Держави", приурочену до 800-ліття з дня народження Данила Галицького та 15-ліття діяльності Волинської археологічної експедиції. За наслідками останньої виставки було видано науково-інформаційний звіт з каталогом експонатів [Терський С., 2002в; 2006г].

Звіти з розкопок, проведених у Володимирі протягом 1955–2001 рр. зберігаються у наукових архівах Інституту археології НАН України, Володимир-Волинського історичного музею, Луцького історико-культурного заповідника, у ДАЛО тощо.

Чималі колекції випадкових знахідок є у Національному музеї у Львові, Волинському краєзнавчому музеї, проте останнім часом з'явилася можливість накопичувати знахідки "чорних археологів" у фондах Володимир-Волинського історичного музею. Серед останніх – фрагменти металопластики, свинцеві князівські печатки і товарні пломби, а також срібні монети XI–XVI ст. Практично усі знахідки депаспортизовані, лише про деякі збереглися усні свідчення місця віднайдення. Найчастіше називають відомі пам'ятки, що не може не насторожувати. Цінніші знахідки, у кращому випадку, фіксуються на фотографіях (див. кольорову вклейку), перед тим, як потрапити на ринок антикваріату, насамперед до Києва. Тому дослідникам-нумізматам залишається лише фіксувати знахідки "чорних археологів" [Бєлопольський, 2005; Крижанівський, 2006; Барэйша, 2007].

Важливим джерелом до вивчення історії міста є його топоніміка, дбайливо збережена О. Цинкаловським [1937]. Проте, як зазначав цей дослідник [Цинкаловський 1937, с. 199], більшість вулиць Володимира отримала у XX ст.

назви, непов'язані з його минулим. У післявоєнні часи було перейменоване навіть урочище Білі береги – відповідно до "моди" воно стало "Червоними берегами" [Раппопорт, 1975, с. 51]. Давнішими є назви урочищ міста, які збереглися у документах XV–XVIII ст. та зафіксовані краєзнавцями XIX – початку XX ст.

1.2. Історіографія та історія археологічних досліджень

Будучи одним з найбільших міст на Сході Європи, Володимир здавна приваблював увагу багатьох істориків. Так, літописець (нотар) угорського короля Бели IV на початку XIII ст. писав, що місто, поряд з Галичем та Києвом, знаходилося на шляху угорців під час їхнього переселення у Центральну Європу [Anonymi …, 1937]. Це твердження, попри використання його нефаховими істориками, неодноразово зазнавало критики з боку спеціалістів [Грушевський, 1991 (1913), с. 224; Пастернак, 1932, с. 74–76]. Насправді більшість джерел, а також і археологічних вказують про перехід угорців до Центральної Європи через Буковину та Семигород.

Підйом національної свідомості, який відбувся у зв'язку з відновленням державності України у 1648–1649 рр., сприяв зростанню зацікавленості своїм минулим. Саме з цього часу беруть свій початок легенди з минулого Володимира. Одним з їх творців був, мабуть, Марціян Кульчицький, доктор богословія, ректор Володимирського колегіуму, ігумен Зимнівського монастиря, автор відомої "Візитації (інвентаризації) володимирських церков" (1695 р.), що наприкінці XIX ст. зберігалася у соборній церкві Володимира [Дверницкий, 1887, с. 16]. Саме в цьому документі вперше говориться про існування на західній околиці міста "старої катедри" на місці зруйнованого у XVII ст. храму. Джерело цієї здогадки пробував розкрити О. Левицький [1892, с. 27], який вважав, що поштовхом до формування легенди (переказу) могла бути наявність у цій околиці топоніма "Владича гора". Саму ж історію побудови Успенського собору у Володимирі на той час вже не пам'ятали [Дверницкий, 1887, с. 16; Левицький, 1892, с. 27].

Історичним забуттям у середині XX ст. скористалися окремі польськомовні дослідники, внаслідок чого в історичній літературі поширилася легенда про побудову існуючого Успенського собору якимсь католицьким єпископом [Galicki, 1938].

Одним з наслідків епохи Просвітництва у Східній Європі була поява наприкінці XVIII – у XIX ст. історичних та краєзнавчих досліджень, присвячених певним регіонам. Основою для написання цих досліджень були повідомлення історичних хронік та збережені документи.

Однією з перших російських публікацій, присвячених спеціально історії Волині, була праця Степана Руссова [1809]. У цьому ж руслі намагались працювати також інші історики-аматори [Древняя..., 1829].

Зародження у середовищі української інтелігенції інтересу до національної історії сприяло вивченню старожитностей Володимира. Історія міста широко подавалась у перших синтетичних працях з історії Росії та Польщі, написаних М.М. Карамзіним (1816), М.П. Погодіним (1844), Й. Лелевелем (1844), М. Балинським та Т. Липинським [1845], до яких як їх складова частина була включена історія України-Русі та її старожитностей.

На місці у Володимирі історію міста досліджував уже згаданий Севастіан Косович. Як відзначав цей автор "Рассказа" у вступі, його робота була написана "у вільні від посади по собору, Духовному правлінню і від господарських занять хвилини (коли він – авт.) відшукував факти і збирав народні перекази, що стосуються цього міста в історичному, політичному та інших відношеннях, і все, що тільки до цього часу читав, бачив і чув, брав на записки, з яких склав цю розповідь про Володимир". "Признаюсь, – пише далі С. Косович, – що розповідь про Володимир, як столицю сильного руського князівства на Волині, славного минулим, вимагала швидкого пера. Але розмаїття предметів, в ньому викладених, надіюсь, доповнить недоліки в стилі. Проте про чистоту стилю я не старався, а турбувався, щоб зібрані відомості з усією точністю та вірністю передати любителям старовини "в простоте духа и сердца без вымысла и прикраски" [ЦДІАЛ.– Ф. 408.– Оп. 46.– Спр. 206.– С. 3].

У цій роботі вперше було детально описано видимі на поверхні пам'ятки: рештки давніх земляних валів міста, топоніми та їх відношення до історії міста, подано перелік давніх культових предметів: Євангелій, ікон, дзвонів тощо, які зберігались у храмах Володимира. Спеціально відзначено давній камінь з написом на Василівській церкві. У його роботі вперше знаходимо легенди, що стосуються часів перебування на Волині великого київського князя Св. Володимира. Ці легенди вперто поширювалися як у науковій, так і у популярній літературі протягом тривалого часу [Фадей, 1910]. Не зважаючи на те, що їх науково розвінчав ще О. Левицький [1892, с. 5–10], посилання на ці легенди інколи можна зустріти і в сучасній літературі [Мандзюк, 2001, с. 7].

Польські повстання 1831 та 1863 рр. змусили урядові кола змінити політику щодо західних територій імперії та Волині зокрема. Було взято курс на пропаганду історичного минулого краю часів Київської держави як фактора, що обґрунтовував владу Росії над західноукраїнськими землями.

Певну роль в організації краєзнавчої роботи на Волині відіграла преса, насамперед офіційні "Волынские губернские ведомости", які у 1838 р. опублікували звернення до населення збирати та повідомляти дані про пам'ятки старовини. Згодом сторінки цього видання були надані для краєзнавчих публікацій [Историко-..., 1836; Исторические..., 1847].

Цікаву інформацію про найімпозантніші старожитні пам'ятки, зокрема храми Володимира, вміщало багато столичних часописів [Замечательный..., 1851; О древнем..., 1833, с. 234–242 та ін.]. Короткий екскурс в історію та топографію міста зроблено у "Tygodniku ilustrowanym" (1860). Наведену інформацію про двадцять храмів та монастирів, черепи, пробиті цвяхами тощо згодом повторили наступники. Тут було вміщено також один з найдавніших малюнків Успенського собору (рис. 4).

Рис. 4. Успенський собор із заходу. Гравюра 1860 р. з малюнка Ф. Костшевського

Цими ж суспільно-політичними процесами були покликані до життя установи, яким судилося відіграти велику роль у закладенні основ української історичної науки. Серед них чільне місце належить Тимчасовій комісії для розбору давніх актів при київському, подільському та волинському генерал-губернаторі, що в літературі традиційно іменується Київською археографічною комісією (1843–1921). У 1845 р. до її складу влився Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей. У такий спосіб археологічні функції комітету перейшли до комісії [Журба, 1993, с. 58].

1847 р. у краї за завданням комісії працював лише згаданий В.І. Савицький. Ним було розкопано два кургани у с. Зимно поблизу Володимира [Курінний, 1970, с. 21; перед тим у 1845 р. чиновник цієї ж комісії Піотровський розкопав теж дві могили у Зимному див.: Антонович, 1901, с. 64]. На жаль,

архіви комісії значною мірою були знищені у часи Другої світової війни [Журба, 1993, с. 8].

Відомий історик-краєзнавець, викладач Острозького дворянського училища, а також "соревнователь" Московського товариства історії та старожитностей російських Яким (Акім) Перлштейн [Тодійчук, 1989, с. 98] присвятив окрему статтю локалізації літописного монастиря Св. Апостолів на території с. Ставки в околиці Володимира [Перлштейн, 1854].

Певна роль у вивченні пам'яток Володимира належить вже згаданому настоятелю Володимиро-Василівської церкви о. Данилу Яковичу Левицькому (1815–1888). Він один з перших почав збирати інформацію та обстежувати пам'ятки церковної старовини у місті та околиці [рис. 5; Гаврилюк С., 1998а; 1998б].

Вивчення історичної та архітектурної спадщини Волині, що розпочалося у другій половині XIX ст. у наукових центрах Росії, проводилося з метою довести, що "право на західні губернії імперії ґрунтується не лише на одному завоюванні, але випливає з властивих усьому західному краю основних російських початків та з самого складу історичного життя Росії" [Памятники..., 1868, с. 1]. Політичні інтереси імперії збіглися з ростом зацікавлення давниною в Україні та підштовхнули до її наукового дослідження.

Пам'ятки архітектури княжого Володимира у 1880-х роках привернули увагу київських істориків. Одним з головних ініціаторів дослідження та реставрації давніх храмів цього міста, без сумніву, був В. Антонович. До цієї справи було залучено багатьох учених, а серед них і визначного спеціаліста з архітектури Андріана Вікторовича Прахова (1846–1897). Останнім було розроблено проект та очолено комісію з відновлення Успенського храму XII ст. у Володимирі (рис. 5). Він детально вивчив мурування собору як "єдину безпомилкову основу для визначення часу побудови споруди", особливості і характер конструкцій – фундаментів, арок, склепінь, стовпів, стін; описав тиньк, підлоги, голосники, вікна, входи тощо. Тоді ж було зроблено й обміри собору [Логвин Н., 1996, с. 194]. На жаль, як відзначав ще учасник розкопок О. Левицький [1892, с. 168], належного звіту про проведені розкопки А.В. Праховим написано не було.

У цих роботах разом з Праховим брали активну участь В. Антонович та О. Левицький. У урочищі "Стара катедра" поблизу Володимира ними археологічно було досліджено рештки великої церкви княжої доби (рис. 6). Неподалік міста, у селі Зимно Праховим було здійснено роботи з обстеження архітектурного комплексу XV–XVI ст. та відновлення церкви XV ст.

Шкода, що результати проведених тоді на пам'ятках Володимира розкопок та виявлені знахідки не були в належний спосіб опрацьовані та опубліковані. Причиною цього була очевидна провінційність міста.

Рис. 5. Члени комітету з відновлення Успенського храму у Володимирі: в першому ряду – професор В.Б. Антонович, міський голова мирових суддів О.М. Дверницький, голова повітового дворянства Г.К. Боровиков, у другому ряду – архімандрит Олександр, професор А.В. Прахов, священик Василівської церкви Даниїл Левицький. Фото 1880-х років

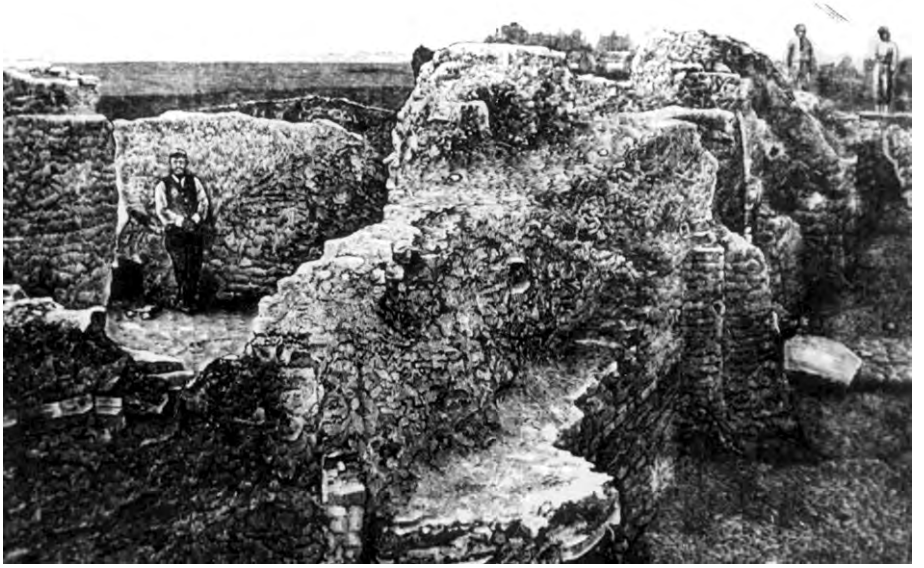

Рис. 6. На розкопках храму в ур. “Стара кафедра”, 1886 р.

Фрагментарно матеріали з цих розкопок (креслення, альбом світлин), що збереглись в архіві Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі (див. список джерел) та у Національній бібліотеці ім. Вернадського, були частково використані М. Вороніним [1954] під час розгляду особливостей ґенези волинської архітектури у Городно.

Археологічні розкопки княжих храмів Володимира мали гучний резонанс серед громадськості. Їх результати регулярно публікувалися на сторінках газет та наукових журналів [Дверницкий, 1886, 1887; Дабижи, 1886; Лобода, 1886; Лонгинов, 1889]. Під час розкопок відкрито князівську усипальницю, де знайдено людські рештки, які за характерними ознаками віднесено до останків володимиро-волинського князя Володимира Васильковича* [Левицкий, 1892, с. 115]. Як зазначала згодом московський мистецтвознавець графиня П. Уварова [1901, с. 63], рештки князівських поховань по розкопках були перемішані та розграбовані.

Проте, на думку багатьох дослідників, саме ці роботи зацікавили широкі верстви населення своєю історією і спричинилися до заснування Володимиро-Волинського православного братства [Василенко, 1923, с. 36; Мокляк, 1994, с. 155–158]. У 1887 р. при братстві було засноване давньосховище, яке стало найпершим волинським музеєм [Хведась, 1997, с.12]. З публікацій братства відомо, що у давньосховищі зберігалося чимало археологічних знахідок з території міста та його околиць. Серед них знахідки з розкопок Успенського собору та “Старої катедри” у 1886 р., хрести-енколпіони з Цегова, скарб празьких грошів тощо [Краткая опись..., 1892, с. 5–7]**. У фондах сучасного володимирського музею зберігся архів братства.

Не пройшло повз увагу членів братства також випадкове відкриття у Володимирі в 1891 р. під час земляних робіт решток цегляного замку, недобудованого польським королем Казимиром III у 1360-ті рр. [Теодорович, 1893, с. 220].

На засіданні братства 15 червня 1898 р. було прийнято рішення про збереження руїн храму в урочищі “Стара катедра”. Тут було поставлено дерев’яну огорожу, на місці престолу побудовано колонку, де знаходилися образи святих Володимира, Стефана і Амфілогія [Василевська, 1993, с. 25]. Активна діяльність волинських краєзнавців по дослідженню пам’яток міста навіть дозволила певний час планувати проведення XI Всеросійського Археологічного з’їзду, присвяченого насамперед старожитностям Волинського краю,

---

* Дехто вважає, що цією хворобою могла бути лепра [Андрощук, Чельстрем, 2007].

** Цінна збірка музею, після вивезення її разом з мешканцями Володимирщини на Схід в роки Першої світової війни зазнала непоправних втрат, проте окремі її експонати ще сьогодні зберігаються у фондах Харківського художнього музею.

у Володимирі-Волинському*, але у зв'язку з транспортними проблемами (передусім, віддаленістю міста від великих центрів), його проведення перенесли до Києва.

Відбувалося подальше опрацювання архівів Волині, з яких вибиралися дані, насамперед про старі церкви Володимира.

Активним збирачем володимирської старовини та її дослідником був Омелян (Емельян) Миколайович Дверницький (1838–1906), котрий обіймав у місті посаду голови з'їзду мирових суддів, ініціатор створення комітету з дослідження Успенського собору, який невдовзі 6був перетворений у Володимир-Волинське церковне братство, він же голова ради братства, член Московського археологічного товариства [див. некролог: Древности…, т. 22, вип. 1, 1909, с. 383–391]. В окремій роботі, виданій коштом автора, ним було зібрано писемні та топографічні дані про усі документально зафіксовані церкви старого Володимира [1889].

Завдяки піклуванню О. Дверницького збережено від запустіння та руйнації храм у Низкиничах, збудований у першій половині XVII ст. київським воєводою Адамом Киселем, а також зрушено з місця справу реставрації занедбаних споруд Зимнівського монастиря.

З формуванням польської та української історичних шкіл нагромаджуються історичні матеріали, що стосуються Володимира. Історик Олександр Яблоновський, автор передмови до публікації історичних джерел першої половини XVI ст., у своїх роботах торкався характеристики Володимирського замку [1877, 1911]. Микола Теодорович, автор фундаментального довідкового видання з історії краю на фоні окремих парафій (1888–1903) написав монографію, присвячену історії Володимира, що двічі перевидавалася [1891, 1893, 1903]. Про Володимир писали у своїх узагальнювальних роботах також фахові історики О. Андріяшев [1887] та П. Іванов [1895].

Наприкінці XIX ст. дедалі більшої суспільної значущості набувала справа відновлення Мстиславового храму. Вона помітно відображена в багатьох документах та публікаціях у тодішній волинській пресі (ВГВ, ВЕВ) [ДАВО.– Ф. 364. – Оп. 1. – Спр. 2; Логвин Н., 1996, с. 194]. Після проведених у 1893 р. членами Імператорської археологічної комісії академіками архітектури Г. Котовим та В. Сусловим додаткових досліджень пам'ятки було вирішено її відновити. На проектних планах, розроблених для цього і затверджених 1893 р., були зафіксовані усі справжні стародавні фрагменти стін, зміни, внесені в конструкцію протягом існування тут греко-католицької церкви, нові конструктивні й декоративні елементи, запропоновані замість втрачених для повернення собору його гіпотетичного первісного вигляду.

---

* Див. протокол засідання Московського археологічного товариства № 476 від 5.03.1896 р.: Древности, 1901. – Т. 18. – С. 15.

Ще раніше, на підставі результатів дослідження пам'ятки, А. Праховим було зроблено проект її відбудови. Тоді храм пропонувалося відбудувати з п'ятьма верхами. Головний верх його мав бути "у вигляді митри, а малі верхи – у вигляді скуфії". А. Прахов також хотів зберегти прибудований у XVIII ст. із заходу монументальний ганок (екзонартекс), "уникаючи зайвої ломки" [Раппопорт, 1977б, с. 18]. Проте пропозиції А. Прахова не знайшли достатньої підтримки серед громадськості та священнослужителів, не останньою чергою через очевидну неузгодженість запропонованої архітектурної стилістики XII ст. з бароковими фрагментами середини XVIII ст. Вирішено було продовжити дослідження решток храму і скласти на їх основі прийнятніший варіант реконструкції.

Проте за основу було прийнято проект академіків архітектури Г.І. Котова та М.Т. Преображенського, який передбачав цілковите нищення усіх архітектурних нашарувань, пов'язаних з греко-католицькою добою. Згідно з цим проектом храм мав один верх. У 1896–1900 рр. його авторами було здійснено реконструкцію Успенського храму Володимира в натурі. Здогадно було відтворено архівольти закомар, гзимси пілястр і апсид, заново спроектовано новий верх [Раппопорт, 1977б, с. 20].

Оскільки відбудова храму переслідувала передусім політичні цілі – вона сприймалася, як "непорушний доказ віддавна квітнучих на Волині православ'я та російської народності. Тому його відновлення у строго православному стилі... стало справою першорядної важливості" [витяг з листа київського, подільського та волинського генерал-губернатора О. Ігнатьєва міністру внутрішніх справ І. Дурново у квітні 1890 р. див.: Логвин Н., 1996, с. 194]. На думку відомого знавця давньоукраїнської архітектури Володимира Січинського [1928, 1951], внаслідок проведених робіт архітектуру храму було позбавлено романських рис, які свідчили про культурні зв'язки з Заходом.

Ще більш критичну оцінку цьому проекту реставрації свого часу дали польські архітектурознавці: "Те, що маємо перед очима тепер, є лише тінню давньої шляхетної будівлі. Нестримна, а відтак завжди небезпечна для пам'ятки історіософська реставрація 1896 р. архітектора Котова дощенту здеформувала цікавий, імпозантний об'єм катедри, що представ сьогодні як не досить продумана, значною мірою фантастична новітня концепція, яка своїм історіософським пуризмом даремно намагається справити враження реконструкції первісного організму споруди. Окрім барокових нашарувань (1753 р.), наявних перед останньою реставрацією, ми мали тут незвичайний твір середньовічної руської архітектури, високорозвиненої та конструктивно досконалої. Історія цієї реконструкції за масштабом свого нищення може стати в один ряд із сумної пам'яті реставраціями церков в Острозі та Овручі" [Walicki, 1931, с. 375–376]. Щоправда, надмірно критичне ставлення польських дослідників до візан-

тинізації, що відбулась під час відбудови Успенського собору, межувало з категоричним ствердженням його романських першовитоків.

Під впливом відбудови Мстиславового храму у 1899 р. молодий архітектор М. Козлов, який свого часу був приставлений до відновлювальних робіт на Успенському соборі, розробив проект перебудови Василівської церкви з метою ще більше наблизити його зовнішні форми до традицій російської церковної архітектури. Тоді ж проект затвердив Технічно-будівельний комітет господарського управління при Синоді. Реконструкція була здійснена протягом 1900–1901 рр. Проте ці формотворчі маніпуляції не залишилася поза увагою тогочасної російської громадськості, причетної до охорони та збереження пам'яток старовини. Як зауважувала графиня П. Уварова [1901, с. 61], під впливом відбудови Мстиславового храму та "людей, до неї приставлених" (М. Козлова. – *С.Т.*), здійснюються абсурдні речі, які "ріжуть око всякому, хто хоча б трохи знайомий з мистецькими пам'ятками та їх стилем".

Напроти, вдалими можна вважати реконструктивні роботи розташованої поруч єпископської резиденції, проведені майже одночасно з реставрацією Успенського собору наприкінці XIX ст. Саме тоді надбудовано й перетворено на дзвіницю колишню оборонну башту, розташовану біля західного крила резиденції. При цьому вдало використані елементи візантійського стилю, які добре проглядаються в оформленні потрійних стінових прорізів вінцевої частини дзвіниці.

Активну участь у роботі Комітету з відновлення Мстиславового храму брав член Археографічної комісії, відомий київський історик та мистецтвознавець Орест Іванович Левицький (1848–1922), автор близько 250 наукових робіт, значна частина яких стосується Волині. У працях дослідника знаходимо цікаві спостереження стосовно історії, дослідження та стану збереження пам'яток Володимира, оцінку їх значення [1892; 1896].

Короткі дані про історію та пам'ятки середньовічного Володимира вміщувалися у багатьох довідкових виданнях цього часу [Encyclopedia..., 1864; Городские..., 1860].

Володимир перебував у полі зору Московського археологічного товариства, багатою картотекою пам'яток якого користувався В. Антонович під час складання своєї карти, а також Імператорського російського археологічного товариства у Санкт-Петербурзі [ЦДІАК. – Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 249; Обозрение..., 1886–1899; О каменной..., 1872; Случайные..., 1913–1915].

В "Археологічній карті Волинської губернії" [1901] Володимира Антоновича зібрані короткі дані про пам'ятки археології та випадкові знахідки археологічних предметів на території Володимира та околиць.

Певне значення для вивчення стародавньої історії міст мали окремі знахідки археологічних предметів, що зафіксовані у літературі [Антонович,

1901, с. 64; Петров Н., 1915, с. 39, табл. XX: 23]. Їхньому нагромадженню сприяла діяльність новостворених організацій, зокрема, давньосховища при братстві, яке збирало предмети церковного вжитку.

Важливою віхою в осмисленні історії Волині був вихід синтетичної праці відомого українського історика М. Грушевського (1905–1913) "Історія України-Руси", в якій середньовічний період історії Володимира та її старожитностей був якнайповніше відображений.

У перші півтора десятиліття XX ст. продовжувалось археологічне вивчення краю. Так, доктором В. Олехновичем вивчалися підкурганні поховання в околицях Володимира. У 1902 р. на могильнику X–XII ст. у с. Новосілки ним досліджено 58 курганів з тілопокладеннями. Біля кістяків знайдено залізні ножі, бронзові та срібні сережки волинського типу, перстені, пряжки та посуд. Відкриті поховання у зрубах [Olechnowicz, 1903, s. 3–12] свідчили про постійне перебування там дружинників.

Випадкові відкриття пам'яток старовини (наприклад, підземних галерей, див.: Відкриття..., 1911) знаходили відгук в українській пресі Львова. Зацікавлення володимирською старовиною проявлялось у діях властей навіть у роки Першої світової війни. Так, руїни "Старої катедри", розкопані та засипані у 1886 р., у 1916 р. стараннями окупаційних австрійських властей [серед членів розквартированого у Володимирі підрозділу УСС були мистецтвознавець доктор Йосип Пеленський та історик Іван Крип'якевич, див.: Каліщук, 2001, с. 744] були знову розкопані [Cynkałowski, 1961, s. 164].

У міжвоєнний період Володимир залишався повітовим містом з населенням 24 тис. 609 мешканців, де українці становили очевидну меншість [Miasta, 1937, s. 128]. Близько 1930 р. тут було створено міський музей, що продовжив традицію, започатковану Володимирським церковним братством. У цей час першими потрапляють у поле зору дослідників пам'ятки архітектури. Пам'ятки Володимира наявні вже у перших реєстрах, підготованих окружним консерватором, інженером-архітектором Єжи Сєнницьким [ДАВО, ф. 46, спр. 3366, арк. 19]. Експедиція мистецтвознавців обстежує храми Володимира та Зимного [Walicki, 1931]. Зокрема, ними вперше зроблено спробу порівняння храму Св. Василія із подібними спорудами у Європі, пов'язуючи його появу із впливом західноєвропейської романської традиції, на підставі чого його було датовано рубежем XII–XIII ст. Аналогічно, датувався і храм Св. Троїці у Зимно.

Фінансовані державою археологи практично не цікавились старожитностями давньоукраїнського міста. Невеликі розвідки різночасових пам'яток були проведені ними лише в околиці міста (Марківстав, див.: Niec, 1937, s. 10–11). Обстеження городищ біля Володимира (Зимне, П'ятидні, Устилуг, Когильно) у 1937 р. здійснив також Г. Леньчик [Leńczyk, 1938, s. 36].

Рис. 7. А. Чорпіта. Вид Успенського собору та палацу єпископа (XV ст.). 1931 р. Літографія. Львівський історичний музей

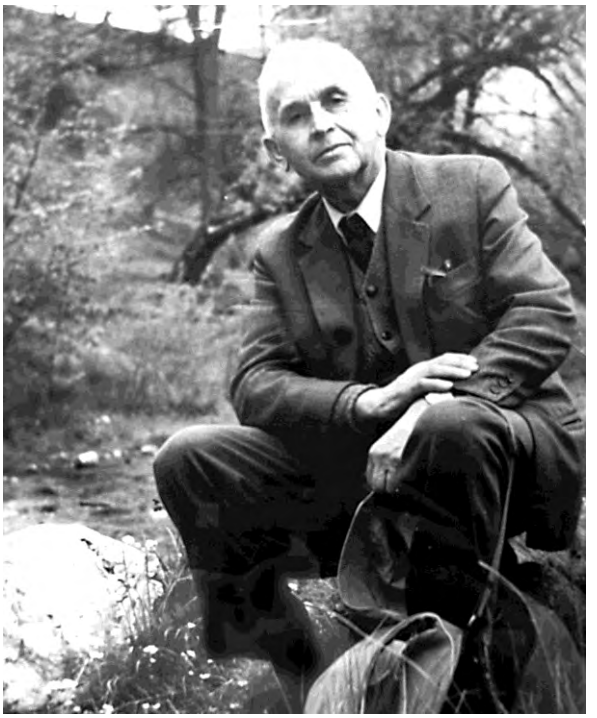

Рис. 8. Уродженець Володимира краєзнавець Олександр Цинкаловський (9.01.1898–19.04.1983)

З метою популяризації пам'яток української історії у Володимирі львівське видавництво „Українська культура“ замовило художнику А. Чорпіті (учню О. Новаківського) у 1930 р. однойменну серію літографій (1932, рис. 7), які супроводжувалися поширеною історичною довідкою про місто, написаною патріотом краю. На переконання автора, княжий Володимир за своїм значенням та розмірами мало чим поступався Києву.

Значні роботи з дослідження археологічних пам'яток Волині здійснював уродженець Володимира Олександр Цинкаловський (9.01.1898–19.04.1983; рис. 8). Старовинною історією він захопився ще в юнацькі роки, слухаючи оповіді свого діда, корінного володимирця Павла Нітецького. Саме цим був зумовлений його інтерес, насамперед до території Володимирщини. Проте на відміну від інших краєзнавців місцевого походження, які діяли лише за покликом душі, прагнучи вивчати старожитності власного народу, О. Цинкаловський, маючи фундаментальну освіту, не обмежувався дослідженнями лише околиць рідного міста [Корзонюк, 1998]. Можливо, до цього його спонукував також спогад про колишнє столичне положення Володимира?

Варто відмітити, що будучи за фахом дослідником насамперед церковної старовини, і зокрема церковного будівництва, О. Цинкаловський під час своїх досліджень не оминав пам'ятки різних епох. Його захоплення археологією підтримав видатний варшавський учений Володимир Антонєвич, який дав йому рекомендацію для самостійних археологічних досліджень на терені краю. Свої дослідження О. Цинкаловський проводив як делегат Державного археологічного музею у Варшаві (далі – ДАМ). Під час спостережень за земляними роботами, які велись у Володимирі у міжвоєнний період О. Цинкаловським, вдалося дослідити окремі, переважно заглиблені житла, очевидно, княжої доби.

Знахідки з його розкопок, очевидно, частково зберігались у місцевих волинських музеях, де і були втрачені під час Другої світової війни (дещо збереглось випадково і повернуто у фонди Володимирського історичного музею, див. нижче). Цінніші знахідки передавались ученим в установи, з якими він співпрацював: у ДАМ [Rauhut, 1960, s. 244, 255–257], музей НТШ та Національний музей у Львові, де зберігаються по сьогодні [Терський С., 1994].

Свої історико-археологічні розвідки учений друкував у тодішній україномовній пресі, нерідко під псевдонімами: Ол. Волинець, або ж Ол. Бужанський [див. Цинкаловський, 1975]. У його зведеній роботі, присвяченій основним результатам багаторічних робіт, яку вдалося опублікувати вже задовго після завершення Другої світової війни у Варшаві [1961], знаходимо інформацію про важливі археологічні пам'ятки, відкриті ним у Володимирі.

Протягом першої половини XX ст. з'явилось багато краєзнавчих праць, на сторінках яких продовжували розроблятись питання середньовічної історії міста та окремих його монументальних споруд [Цинкаловський, 1935; Galicki, 1939].

Багато літописних міст в околицях Володимира (Всеволож, Березовичі) та інших літописних об'єктів (церкви Володимира), вперше зафіксованих О. Цинкаловським, стали предметом дослідження археологів вже у післявоєнний час [Фіщук, С. Терський, 1997].

Археологічні та історичні пам'ятки середньовічної доби давньої Володимирщини вивчались та популяризувались також іншими передовими представниками української інтелігенції Волині. Автором низки фахово написаних статей був мешканець Володимира лікар-гінеколог за освітою та одночасно редактор часопису "На варті" (1924–1929] Арсен Річинський [1929; 1939], відомий прибічник українізації волинських парафій Польської православної церкви [Стоколос, 1994, с. 102–104; Михальчук, 1998].

Входження Волині до складу СРСР формально покращило відношення місцевої державної влади до вивчення давньоукраїнських старожитностей [Терський С., 1998а, с. 171–172]. У руслі співпраці західноукраїнських археологів із своїми колегами з наукових центрів СРСР, О. Цинкаловський протягом 1940–1941 рр. ознайомлював археологів Москви та Ленінграда з результатами своїх досліджень Волині, насамперед його виступи на наукових конференціях, тексти яких зберігались в архівах згаданих інституцій, дали матеріал для "сенсаційних відкриттів" у 1950–1970-х рр. Саме тому у післявоєнний період першими проявили інтерес до княжих старожитностей Волині науковці Ленінграда.

Однак сумною була практика охорони пам'яток історії давнього міста. У переліку пам'яток архітектури області у Володимирі-Волинському, зокрема, у 1949 р. зазначались лише "вал замку і будівлі цегляні XVIII ст." на Центральній площі, Домініканський монастир XV ст. [ДАВО. – Ф. Р-591. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 2–3]. Згідно з переліком пам'яток 1956 р. на обліку знаходились також Успенський собор та "будинок митрополита" [Там само. – Спр. 236. – Арк. 6]. Однак Василівська церква – один з найдавніших храмів міста отримала повний комплекс охоронних зон лише у 1978 р. [Там само. – Оп. 4. – Спр. 10. – Арк. 13–14].

Однією з причин інтересу ленінградської школи археологів до Волині був чисто географічний момент. Волинь і Володимир, зокрема, завжди посідали ключове становище серед земель Західної Русі, частина з яких у певні періоди безпосередньо залежала від Галицько-Волинської (далі – ГВД). Тому вивчення археології краю було пріоритетною справою саме для цього наукового центру СРСР. Було створено відповідну археологічну експедицію, що з перервами досліджувала місто аж до самого розпаду Союзу.

Археологічно-архітектурні роботи дослідників ленінградської школи розпочались з відвідання М.К. Каргером, тодішнім "грандом" ленінградської та й союзної археології Володимира у 1954 р. За сприяння О. Цинкаловського йому одразу ж вдалося віднайти відповідний об'єкт для розкопок. Ним стали

рештки монументальних споруд в ур. Михайлівщина [Каргер, 1958, с. 3–33]. Протягом двох наступних польових сезонів Галицько-волинській експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (начальник М.К. Каргер) в 1955–1956 рр. Володимирі-Волинському в урочищі Михайлівщина поруч та під горбом з дерев'яним хрестом вдалося дослідити добре збережені фундаменти двох монументальних храмових споруд. Цікаво, що місцева радянська влада, як завжди, з підозрінням поставилася до робіт ленінградців. Дослідникам, які намагались повністю вивчити фундаменти унікальної споруди XIII ст., не дозволили пошкодити дерева парку, не зважаючи на те, що в наступні роки цю територію, очевидно, за старання цієї ж влади, було віддано під садибну забудову і сам парк, як і рештки архітектурного комплексу, було піддано остаточній руйнації.

У післявоєнний час дослідження історії та культури України залишається прерогативою ентузіастів. Г.Н. Логвину [1958], який детально вивчав архітектуру Володимира та Зимного, пишучи кандидатську дисертацію, зокрема, належить ідея датування будівництва цегляного храму Св. Василія періодом правління Мстислава Даниловича та Юрія Львовича. Цю думку згодом спробували заперечити аналізом будівельної технології [Могитич І., Могитич Р., 1990, с. 66].

Мистецтвознавчі дослідження Г.Н. Логвина посприяли першочерговому виготовленню пам'ятко-охоронного паспорта на Зимнівський монастир. Виконані у 1960–1980-ті рр. паспорти на пам'ятки архітектури виявили різний підхід волинських архітекторів до охорони пам'яток археології. Так, на плані охоронних зон Зимнівського монастиря (1969 р., автор – Л.П. Санджаров) вказані також межі охоронних зон сусіднього городища, а от при складанні в 1978 р. охоронних зон Василівської церкви, чомусь забули включити прилеглу територію з фундаментами вищезгаданих двох храмів XII–XIII ст., виявлених у 1950-х рр. [ДАВО. – Оп. 4. – Спр. 10. – Арк. 1–14].

Не стояла осторонь вивчення старожитностей Володимира навіть волинська еміграція. Так, у 1960–1980-ті рр. активно публікував результати своїх довоєнних досліджень О. Цинкаловський. Цікаву розвідку про історичні обставини зведення церкви Св. Василія слідом за Г. Логвином підготував засновник Волинського товариства приятелів наук, професор та колишній посол Сейму, генеральний секретар (1962–1964 рр.) Польського наукового товариства на еміграції Я. Гофман (1898–1964) [1965].

Цікава позиція стосовно вивчення старожитностей Володимира учених найближчого та найпотужнішого на Заході України львівського археологічного осередку. У 1957–1962 рр. львівськими експедиціями академічно досліджувався комплекс передісторичних пам'яток у с. Зимно. Проте цілеспрямованими дослідженням княжого Володимира вперше львівські археологи зайнялись лише у 1987 р. [Терський В., Терський С., 1988].

Вивчення пам’яток Володимира значною мірою залишалося в руках гостей з інших країн та місцевих краєзнавців. Вони переважно займалися збиранням окремих експонатів. Серед останніх потрібно відзначити вищезгаданих дяка В. Ковальського [1963], історика і одного з творців місцевого музею П.М. Заклекту. Консультаціями В.Л. Ковальського не гребували імениті учені [див.: Раппопорт, 1967, прим. на с. 69]. Його карту археологічних пам’яток та топонімів давнього Володимира (рис. 9), складену у 1959 р. на основі широко відомої схеми О. Цинкаловського, часто використовують у різних наукових дослідженнях, нерідко, не знаючи імені автора [Крощенко, 1995].

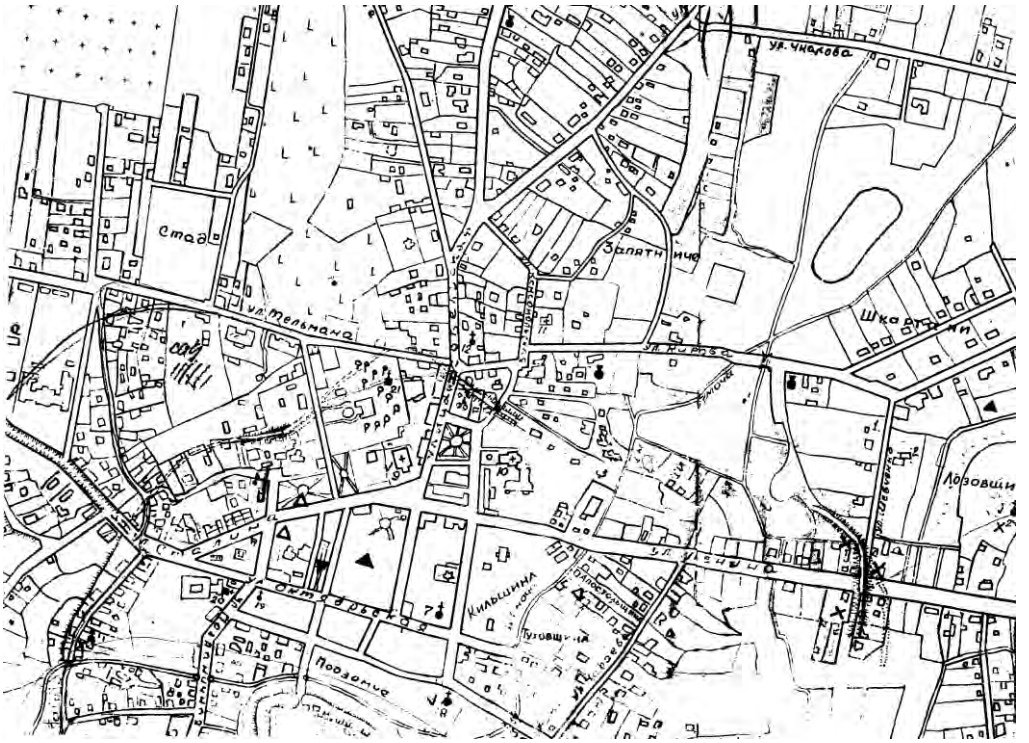

Рис. 9. Фрагмент карти топонімів та пам’яток середньовічного Володимира, складеної В.Л. Ковальським (1959 р.)

З середини 1970-х рр. розпочалось систематичне вивчення пам’яток Володимира, передусім архітектурних, групою ленінградських археологів під загальним керівництвом П.О. Раппопорта. Перші розкопки цієї експедиції були проведені у 1975 р. на руїнах т. зв. “Старої катедри” в околиці Володимира-Волинського, а окремий загін цієї експедиції під керівництвом М.В. Малевської у 1975–1976 рр. проводив пошуки храму Св. Іоакима і Анни на території дитинця міста, а також розвідково досліджував церквища храмів Св. Василія та

Св. Параскеви П'ятниці. У 1982–84 рр. до вивчення пам'яток Володимира у складі експедиції П.О. Раппопорта підключилась Г.О. Пескова. Вона досліджувала невідомий храм середини XII ст. по вул. Садовій, а також вела пошуки князівського палацу поряд з Успенським собором та рештками храму на Онуфріївщині [Пескова, 1982А*; 1983А; 1984А; 1984; Пескова, Раппопорт, 1987]. 1989 р. М.В. Малевська повернулась до досліджень на дитинці Володимира. Метою її розкопок було якнайповніше вивчення решток мурованого замку середини XIV ст. та подальші пошуки храму-усипальниці Св. Іоакима і Анни, які, однак, так і не увінчались успіхом. Характерною рисою цих досліджень було встановлення нульового репера на кожному із досліджуваних об'єктів (від нього рахувалась глибина залягання кожної знахідки) та розподіл території окремо взятої пам'ятки (дитинця) на квадрати. Слід відмітити вражаючу акуратність складання звітів М. Малевською. Значно схематичнішим є звіт П. Раппопорта (1976). Попри великий об'єм виконаних земляних робіт, у ньому практично відсутній, зокрема, опис вперше археологічно розкритих крипт „Старої катедри". Розвал Радянського Союзу поставив крапку у вивченні пам'яток Володимира та інших міст Волині експедиціями з Ленінграда.

У зв'язку з підготовкою до святкування 1000-ліття міста 1987 р. Львівському історичному музею вдалося розпочати рятівні розкопки, які на засадах ентузіазму велись на території Окольного города княжого Володимира та розвідки міської округи [Терський С., 1993, с. 43–45]. Проте через відсутність підтримки з боку місцевих властей вони продовження не мали [Терський В., Терський С., 1988]. Саме у цей період суспільство приклало титанічні зусилля для знищення решток історичної пам'яті Волині – культурних напластувань вздовж вул. Луцької в Окольному городі та ін. Також під прикриттям реставраційних робіт, що проводив КиївНДІТАМ на території Зимнівського монастиря, без археологічного нагляду відбулося масштабне зняття культурного шару [за Л. Крощенком: 2001, с. 496, це мало відбутись у 1977 р.]. Рештки збережених напластувань минулих століть на території цієї чернечої обителі знищувались будівельними роботами у 2000–2002 рр. з нагоди… святкування її 1000-ліття [Терський С., 2004е].

Верхом наукових "проривів", фінансованих державою, стали популярні виклади історії Володимира, зроблені у 1960-х рр. для Історії міст і сіл УРСР [Ковальський, Михайлюк, 1970] та до 1000-ліття міста [Ісаєвич, Мартинюк, 1983]. Проте вони вміщували, як правило, матеріал, зібраний ще істориками XIX ст.

---

* Індекс А вказує на звіти з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

Таблиця 1.1

Археологічні дослідження Володимира у 1955–2001 рр.

Рік	Автори розкопок	Досліджена площа, кв.м		
		Дитинець-замок	Окольний город-Середмістя	Передмістя
1955	М. К. Каргер	–	160	80 (Білі Береги)
1956	М. К. Каргер	–	160	16
1975	М. М. Кучінко	100	–	48 (Онуфріївщина)
1975	П. О. Раппопорт	–	4	600 (Федорівка)
1975	М. В. Малевська	180	4	–
1976	М. М. Кучінко	100	100	–
1976	М. В. Малевська	65	–	–
1982	М. В. Малевська	65	–	–
1982	Г. О. Пєскова	–	26	76 (Онуф-ріївщина)
1983	Г. О. Пєскова	–	33	–
1984	Г. О. Пєскова	–	20	–
1987	В. С.Теський, С. В. Терський	–	50	16
1989	М. В. Малевська	120	–	–
1990	І.О.Гавритухін	–	–	100 (Зимне-4)
1991	І.О.Гавритухін	–	–	100 (Зимне-4)
1998	Ю. В. Мазурик	–	20	100
1999	С. В. Терський	–	300	–
2000	С. В. Терський	–	300	16 (Зимне)
2001	С. В. Терський	–	–	4 (Фалемичі)

Певні розвідкові дослідження околиць Володимира проводились у 1980-х рр. у рамках роботи над Зводом пам’яток історії та культури народів СРСР В.М. Коноплею. 1989–1992 рр. московським археологом-славістом, учнем І.П. Русанової та Б.О. Тимощука І.О. Гаврітухіним [1992; 1995] досліджувалося багатошарове поселення в околиці городища в с. Зимно (Зимно-6). Роботи фінансувалися ІА АН СРСР та з місцевого бюджету. Пам’ятки ранніх періодів потрапили у фондосховища Москви.

Отже, проведені до кінця 1980-х років археологічні дослідження не давали цілісної картини історичної топографії, етапів розвитку та соціально-економічної і культурної характеристики Володимира княжої доби [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 120–122]. До речі, подібні завдання тоді дослідниками ще не ставилися.

Вперше комплексне вивчення пам’яток княжого Володимира було розпочате Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею

у 1987 р. Щоправда духовна криза суспільства завадила розгортанню цих робіт. Лише короткочасово у 1999–2000 рр. у зв'язку із святкуванням 800-ліття Галицько-Волинської держави розкопки у Володимирі підтримав Державний Фонд фундаментальних досліджень Міністерства освіти та науки України. Згодом, коли фінансування припинилось, обстеження культурних напластувань у будівельних котлованах, траншеях та ін. експедицією проводились на доброчинних засадах. Активну участь у цьому брали ентузіасти – школярі, студенти, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів Володимира, мешканці міста [Терський С., 2003в].

Окремо слід сказати про потужно фінансовані т.зв. „рятівні" дослідження, проведені у 2004-2008 рр. "фахівцями" з Інституту археології НАН України, переважно з допомогою... екскаватора [Терський С., 2008в]. Безперечною метою подібних "досліджень" є дискредитація археології як науки та спроба довести суспільству дискусійну тезу, про відсутність у культурних напластуваннях "цінностей" – з точки зору профанів. Іншим результатом подібної діяльності, підтримуваної відповідними управлінцями на місцях, є безповоротна втрата важливих свідчень про історію та культуру українського народу.

Спираючись на стан вивчення міста середини 1960-х років, спробу дослідження топографії давніх оборонних споруд та розвитку планувальної структури Володимира архітектори: київські – Б. Колосок [1993], Т.А. Трегубова [1993], рівненські – П.А. Ричков, В.Д. Луц [2004]. В останній з цих робіт слідом за В.С. Александровичем [1999] зроблено огляд мистецьких пам'яток міста. Окремі знахідки з Володимира публікувалися в оглядових зведеннях старожитностей [Кучинко, 1993].

Однак автори цих досліджень – архітектори не використовували в належний спосіб дані найновіших археологічних досліджень. На початку XXI ст. пожвавилось вивчення історії забудови та розвитку планувальної структури старожитного Володимира за даними писемних джерел, іконографічного та картографічного матеріалу. Дослідження, здійснене волинськими дослідниками М.М. Кучинком, В. Петрович та Г.В. Охріменком [2003], попри певні недоліки [Терський С., 2007б] стало узагальненням поглядів істориків XX ст.

Першу монографічну спробу розкрити окремі сторони історії середньовічного Володимира з врахуванням деяких нових даних (зокрема здобутих автором цих рядків) зроблено у книзі М. Кучинка [2006]. Проте у ній увагу приділено лише конкретним епізодам, пов'язаним із топографічним розвитком міста, поза увагою дослідника залишилось багато питань стосовно характеристики матеріальної культури, торгівлі та міжнародних зв'язків Володимира, а також оцінка ролі міста в історії України.

На основі проведених робіт та нововідкритих письмових джерел автором переглянуто схему розвитку укріплень та забудови, середньовічних церковищ

на території Старого міста [Терський С., 2006г; 2007а; 2007г]. Автором проведено також вивчення деяких сторін матеріальної культури давнього Володимира за речовими пам'ятками: керамічне виробництво, кахлі, розвиток писемності та військової справи у місті [Терський С., 1996б; 2005а; 2005ї, 2008б].

1.4. Історія міста X–XV ст. у літописах та документах

Місто, назване на честь свого засновника – великого київського князя Св. Володимира, вперше згадується у "Повісті минулих літ" [1950. – Т. 1, с. 83] під 988 р., коли він віддав його в уділ своєму сину Всеволоду. Воно було засноване невдовзі після переможних походів ВКК Володимира (рис. 10), як новий центр для новопридбаних південно-західних земель Київської держави, тому саме тут згодом було утворено центр єпископії.

Його початки у пізніших звістках виводяться від Св. Володимира [ПСРЛ. – Т. 9. – С. 465]. Про це російський історик XVIII ст. В. Татіщев [1963. – Т. 2. – С. 78] під 992 р. пише: "Володимир ходив до Дністра з двома єпископами багато людей науча крести и построил в земле Червенской град на свое имя Володимер и церковь Пресвятой Богородицы созда, оставья тут епископа Стефана". Про будівництво Володимира на Волині Св. Володимиром свідчить також "Житіє Стефана, ігумена Печерського": "… епіскоп славного города Владимира, его же сам великій он самодержец Владимир во свое имя созда" [Патерик Киево-Печерский, 1930, Т. 4, с. 100.

Рис. 10. Великий київський князь Володимир (рисунок XIX ст.)

Ще М. Карамзін, а за ним і П. Іванов розкритикували поширену свого часу спробу ототожнення цього міста з Володимиром у Суздальській землі [Иванов, 1895, с. 63–64]. Однак, і факт створення єпископії у Володимирі наприкінці X ст. сучасними дослідниками теж піддається сумніву, оскільки, тут поки що не виявлено слідів стабільної діяльності єпископів в XI ст. [такою вважають зведення монументальних будівель храмів: Щапов, 1989, с. 39–40].

Місто було назване саме на честь ВКК не випадково. Це був ключовий пункт, де перетиналися шляхи, що вели із Азії в Європу та від Чорного до Балтійського моря. Місто відразу планувалося як новий адміністративний центр для усієї Південно-Західної Русі, який повинен був замінити Червен. Саме тому

тут було засновано перший княжий стіл та єпископську кафедру. Першим князем у Володимирі поставлений князь Борис – майбутній престолонаслідник [Грушевський, 1992 (1905), с. 363]. Всеволод, який володів містом у 990-ті роки, втратив його, ймовірно, внаслідок підтримки боротьби волинян проти Києва.

1015 р. у місті мав відбутися з'їзд правителів Русі, Польщі і Чехії та Угорщини [Татищев, 1963, т. 2, с. 70]. Основне питання з'їзду – коаліція цих країн проти Священної Римської імперії [Німеччини: Шекера, 1967, с. 88–89]. Дивним виглядає зауваження М. Котляра [1985а, с. 20], що Володимир у цей час міг бути лише невеликою фортецею, також і в світлі даних археології, оскільки місто вже від самих початків розвивалось у центрі значної поселенської агломерації.

Наслідком польсько-руського конфлікту 1017–1018 рр. була втрата давньої Червенської землі та наближення державного кордону до столиці уділу, що змушувало зосереджувати у Володимирі значні військові сили*.

Протягом усього середньовічного періоду в оволодінні Володимиром були зацікавлені гегемони Східної Європи. Спершу це були східні та західні сусіди: великі київські князі та віслянсько-гнєзненські. Вихід Володимира з-під влади Києва відразу спровокував утворення нового незалежного політичного утворення – ГВД. У процесі ліквідації ГВД саме відрив Західного Побужжя з його історичним центром – Володимиром – від основного державного масиву послужив критичною точкою розпаду.

Саме тому місто часто перебувало під безпосереднім управлінням Києва. Лише в останні роки життя Ярослав Мудрий посадив у Володимирі свого другого сина Святослава (народився 1027 р.), який по старшинству був наступним після Ізяслава.

Після смерті Ярослава Мудрого відбувся перерозподіл володінь. Святослав пішов княжити у "Руську землю" (Чернігів), а князем Волині став його молодший син (1031–1035 р. нар.) Ігор Ярославович, до волості якого належало також Прикарпаття [Исаевич, 1972, с. 124]. Однак вже у 1057 р., після смерті В'ячеслава Смоленського, київський князь Ізяслав Ярославович вивів Ігоря з Володимира і передав йому в управління Смоленськ [ПВЛ.– Ч. 1, с. 109]. Тим самим Волинь була приєднана до київських володінь.

Аналогічно, Святослав (ВКК у 1073–1077 рр.), зайнявши Київ, віддав Володимир своєму старшому сину Олегу [ПВЛ.– Ч. 1, с. 159]. Два інші міста він віддав Всеволоду: в Турові правив його син Мономах, а в Смоленську – Ростислав [Димник, 1999, с. 70–74]. Олег разом з Мономахом ходив у похід на чехів на підтримку польського князя Болеслава II. Згідно з "Повчанням", вони

---

* За іншою версією Володимир близько 1015 р. вже безпосередньо належав князю Святополку, а у 1018–1030 рр. разом з червенськими містами відійшов до Польщі [Крушинский, 1867, с. 9–10, Теодорович, 1893, с. 8].

“бродили країною чотири місяці”. Перебування Олега на володимирському столі посередньо може підтверджуватися знахідками свинцевих булл, які начебто відображають символ власності Олега [Рыбаков, 1940, с. 233, 245, мапа 10]. Як згадує Мономах у своєму “Повчанні”, Олега було вигнано з Володимира після смерті його батька Святослава, Волинь знову стає володінням Ізяслава.

З вокняжінням у Києві Всеволода Ярославовича, що трапилося у зв’язку з загибеллю Ізяслава у 1078 р. у битві на Нежатиній ниві, серед перших заходів його як ВКК було посадження Ярополка Ізяславовича у Володимирі з додачею до його володінь Турова [ПВЛ.– Ч. 1, с. 135]. На думку відомого знавця історії української церкви А. Поппе, саме при цьому князі було створено окрему володимирську єпископію. Вважається, що київський митрополит Іоанн заснував два нових єпископства: у Володимирі близько 1085 р. та Турові у 1088 р. [Щапов, 1989, с. 194].

Перша згадка про володимирську епископію є в Несторовому Житії Феодосія Печерського, де наводиться короткий послужний список її глави Стефана, що був єресіархом, а потім, після смерті Феодосія (1074 р.) ігуменом Печерського монастиря, після чого його назначили єпископом “в володимирьску оболость”. Це Житіє написано в 1080-х роках [Щапов, 1989, с. 39]. Стефан як єпископ володимирський згаданий також серед учасників перенесення мощей Феодосія в 1091 р. [ПСРЛ.– Т. 1.– Стб. 211]. Вважається, що цей Стефан був першим володимирським єпископом*.

З 1084 р. активними претендентами на Південно-Західну Русь стають сини князя Ростислава Володимировича. Цього року Ростиславовичі, які, нібито гостювали у Володимирі (існує думка, що братів Рюрика і Василька було арештовано батьком Ярополка ВКК Ізяславом Ярославовичем ще на початку 1060 років), використавши від’їзд на Великдень до Києва князя Ярополка, захопили його місто. Тоді ВКК Всеволод послав свого сина Володимира Мономаха і той відновив Ярополка на володимирському столі [ПВЛ.– Ч. 1, с. 135].

Після надання ВКК Давиду Ігоревичу Дорогобужа Ярополк побачив у цьому намагання позбавити його Волині – і тому відважився на відчайдушний крок. Почав збиратися на війну з Всеволодом. У 1085 р., випереджаючи військовий виступ Ярополка проти київського центру, Всеволод відправляє на Волинь свого сина Володимира (Мономаха), який, змусивши Ярополка до втечі “в Ляхи”, посадив на володимирський княжий стіл “в Ярополка место” – Давида Ігоревича – найзапеклішого противника Ярополка. Наступного 1086 року “приде Ярополк из Ляхов и сотвори мир с Володимеромъ... Ярополк же седе Володимири”.

---

* За традицією цього єпископа вважають Стефаном II, припускаючи, що у нього був попередник з тим самим іменем, насправді, перший єпископ Володимира [див.: Левицкий, 1892, с. 126].

Можливо, швидкому укладенню миру з Мономахом посприяли тісні стосунки з польським князем Мєшком II. 1087 р., “пересидівши мало днів” у Володимирі, Ярополк йде у похід до спірного з Ростиславовичами Звенигорода, під час якого загинув від руки якогось Нерядця, підісланого Рюриком Ростиславовичем.

Після смерті Ярополка ВКК Всеволод передав володимирський стіл Давиду Ігоревичу, право на володіння Волинню якому було підтверджено рішенням Любецького з`їзду князів 1097 р.: “кождо да держит отчину свою: Святополк Кыев Изяславлю, Володимер Всеволожю, Давид и Олег и Ярослав Святославлю, а им же роздаял Всеволод городы: Давиду Володимер, Ростиславичема Перемишль Володареви, Теребовль Василькови” [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 231].

З цієї постанови Любецького з’їзду князів 1097 р., як і з подальших розповідей “Повісті временних літ”, бачимо, що Всеволод розділив Волинь на кілька волостей. Левову частку з Володимиром дістав Давид Ігоревич; Берестейську землю київський князь віддав старшому Ізяславовичу – Святополку, а собі взяв Погорину, приєднавши її до великокнязівського домену [Грушевський, 1992 (1905), с. 77]. Разом з Володимиром – визнаним центром західних земель Київської держави Давид Ігоревич успадкував вороже ставлення до Ростиславовичів, як галицьких сепаратистів.

Проте внаслідок військово-політичних подій 1097–1099 рр., що наступили після Любецького з’їзду, коли Давид Ігоревич був визнаний головним винуватцем осліплення Василька Теребовельського, проти нього виступила коаліція на чолі з ВКК Святополком Ізяславовичем. Збройні сутички тривали кілька років, неодноразово супротивники брали в облогу Володимир. Після однієї з них Давид був змушений видати Ростиславовичам для страти бояр Лазаря та Василя, які спровокували міжусобицю.

Услід за Ростиславовичами ВКК Святополк, маючи на меті вигнати Давида Ігоревича з Володимира, рушив до свого уділу Берестя. Давид втік у Польщу, проте бажаної допомоги звідти не отримав. Святополк, зайнявши Володимир, мав намір позбавити володінь і Ростиславовичів, проте коаліція останніх з Давидом та половцями у 1099 р. перемогла об’єднані сили Святополка та угрів під Перемишлем. Після захоплення Червена та Сутейська Давид Ігоревич обложив у Володимирі Мстислава Святополковича (рис. 11). У Володимирі останнього підтримувала посилена залога, що складалася із дружини сусідніх міст його батька – Берестя, Пінська та Вигошева. Під час облоги Мстислав Святополкович загинув, смертельно поранений стрілою через заборола. Київський воєвода Путята разом із Святошею Луцьким та володимирцями розбив військо Давида під стінами міста. Коли Давид повернувся з підмогою половців хана Боняка, посадник Святополка Василь втік з Володимира, що дало змогу Давиду на короткий час зайняти місто.

Рис. 11. Облога Володимира військом Давила Ігоревича.
Рисунок XIII (XV) ст. Радзивілівський літопис, арк. 146

Проте згодом за рішеннями з'їзду в Увітичах назавжди втрачає Володимир [ПВЛ. – Ч. 1, с. 171–172]. Київський князь Святополк Ізяславович "перея Володимерь, посади сына своего Ярослава" [ПВЛ.– Ч. 1, с. 180]. Це юридично було підтверджено в рішенні Вітичівського з'їзду князів 1100 р., який відмовив Давиду Ігоревичу у володимирському столі: "...не хочем ти дати стола Володимерскаго, зане ввергл еси нож в ны" [ПВЛ. – Ч. 1, с. 180].

На рахунок Святополка, що прагнув захопити Волинь, О.О. Шахматов [1916, с. XXIV–XXV] відносить відсутність у списках "Повісті минулих літ" (в "заповіті" Ярослава) свідчень про передачу Ігорю Володимира. На думку ученого, тут цього пропуску не було в Начальному зводі, який був зроблений укладачем ПВЛ в угоду політиці Святополка Ізяславовича, що побоювався претензій на володимирський стіл Давида Ігоревича, які спиралися на "заповіт" Ярослава Мудрого.

Позиції нового володимирського князя Ярослава були істотно міцніші, ніж у його попередників. Під контролем його батька Святополка перебували сусідні Берестя та Турівська земля.

1102 р. дуумвірат Святополка та Володимира Мономаха дав себе знати вповні: "Святополк с Володимером ряд имел, яко Новугороду (Великому), быть Святополчю и посадить свой сын в немъ, Володымеру посадити свой сын в Володимери (Волинському) " [ПВЛ.– 1, с. 150].

Ярослав Святополчич спокійно князював у Володимирі 16 років. Однак після зміни влади у Києві в 1113 р. Мономах на чолі коаліції покірних йому

Святославовичів та Ростиславовичів в 1117 р. здійснив похід на Володимир проти Ярослава Святополковича (рис. 12). Причину конфлікту різні дослідники бачить по-різному, враховуючи певні свої упередження. Так, існує думка [Димник, 1999, с. 70–74], що Ярослав Святополкович висловив невдоволення переводом Мстислава Великого з Новгорода до Білгорода, що означало передачу Києва в обхід родового старійшинства. Проте справжня причина походу коаліції князів була набагато серйозніша: як неодноразово зауважували дослідники, після смерті свого батька – київського князя Святополка Ізяславовича (1113 р.) – Ярослав Святополчич стає фактично незалежним від Києва правителем [Грушевський, 1992, с. 365; Майоров, 2001, с. 159]. А це виразилося у самостійній, незалежній від Києва політиці, якої вимагала від князя володимирська община. У 1117 р. володимирці, мобілізувавши свої сили, прагнули відновити контроль над Прикарпаттям. Поряд з цим володимирська община посягала на належну Києву Погорину. З цією метою володимирський князь закликав на допомогу поляків. Окрім того, він хотів розлучитись із внучкою всесильного Володимира Мономаха. У каральній акції київського князя беруть участь перемишльський та теребовльський князі Володар та Василько Ростиславовичі, у яких були свої порахунки з володимирською общиною. Сили були нерівні. Місто вперто оборонялося 60 днів, поки не закінчилися харчі. Загалом для коаліції на чолі з Володимиром Мономахом похід закінчився невдало.

Між князями був укладений мир: “И наказав его Володимер о всем, веля ему к себе приходити: “Когда тя позову!” [ПВЛ. – Т.1, с. 202]. Однак умови миру не могли задовольнити жодну із сторін. Ярослав розводиться із внучкою Мономаха, а це був серйозний привід для продовження конфлікту. Під час наступної війни володимирці відступились від Ярослава [ПСРЛ. – Т. 2, стб. 285], якому довелося утікати в Угорщину. Відомо, що у Ярополка були тісні зв’язки з двором угорського короля Ласло, поява при якому цього руського князя протягом 20 років часто фіксується у документах. Його першою дружиною, що, очевидно, швидко померла, була дочка Ласло. Тому “Повісті минулих літ” відома лише його друга дружина, полька за походженням [Фонт, 2002, с. 92]. У 1123 р. з польськими та угорськими військами він здійснив спробу повернути Волинь, проте був вбитий під стінами Володимира [ПСРЛ. – Т. 2, стб. 286–287].

Наступні події виявились переломними у подальшій долі Волині, коли тут почали князювати нащадки могутнього Володимира Мономаха. Спочатку Володимир Мономах послав у 1118 р. княжити до Володимира свого сина Романа, що доводився зятем перемишльському князю Володарю Ростиславовичу [ПВЛ.– Т. І, с. 202], наче забувши, що там уже сидів Ярослав Святополчич, тим самим позбавивши останнього волості, хоча Ізяславовичі здавна вважали Волинь своєю вотчиною.

Рис. 12. Похід Володимира Всеволодовича Мономаха на Володимир
проти Ярослава Святополковича, їх примирення та від'їзд Мономаха. Рисунок XIII (XV) ст.
Радзивілівський літопис, арк. 157

Передчасна смерть Романа Володимировича, що наступила у 1119 р., змусила Мономаха направити “другого сына Андрея у Володимер княжить” [ПСРЛ. – Т. 2, 1908, стб. 285].

У цей час Ярослав Святополкович, не знайшовши підтримки в угорського короля, прибув до Кракова [ПСРЛ.– Т. 2, стб. 292]. За підтримки Польщі у 1121 р. “приходи Ярослав с Ляхы к Чьрвну при посадничи Фоме Ратиборовичи (на той час воєвода у Володимирі – С. Т.) и воротишася опять не вспевше ничто же” [ПСРЛ, т. 2, 1908, стб. 286]. Вдруге у 1123 р. військова коаліція в складі польських, чеських, угорських загонів, дружин перемишльського та теребовльського князів обложила місто. Під час облоги внаслідок вилазки міщан князь Ярослав загинув під стінами міста, а його військо відступило [ПСРЛ, т. 2, 1908, стб. 287]. Згодом, у 1132 р. вже сам володимирський князь Андрій Добрий приймав участь у поході проти угорського короля Бели II аби допомогти зайняти королівський стіл рідному племіннику Борису Калмановичу [Юрасов, 2008, с. 97].

Незважаючи на спроби Ярослава Святополчича силою утвердитися на Волині, ця область до середини XII ст. залишалась в руках князя Андрія Володимировича Доброго. Боротьба за Володимир, на думку дослідників [Ричка, 1988, с. 70], відображає прагнення клану Мономаха вже тоді закріпити Волинь як доменіальне володіння.

Князь Андрій Добрий відрізнявся спокійним характером та уникав участі у князівських міжусобицях. Очевидно, він сприяв розбудові міських укріплень, оскільки княжив у Володимирі, так як і Ярослав Святополкович, 16 років та неподільно володів усією Волинською землею. Саме у першій половині XII ст. загострилися конфлікти навколо столиці Волині, що змушувало князів дбати про зміцнення міських укріплень. Згодом, у 1135 р. його брат новий ВКК Ярополк Володимирович вирішив передати Андрієві Переяславль, де той, затримавшись лише на 7 років, як вважають, відзначився будівництвом навколо міського посаду нових потужних укріплень [Колибенко, 2008, с. 205].

Рис. 13. Великий київський князь Ізяслав Мстиславович. (рисунок XIX ст.)

Тоді ж до Володимира було направлено його енергійного і талановитого племінника Ізяслава (рис. 13), старшого сина Мстислава Великого [ПСРЛ.– Т. 2, стб. 301], якому невдовзі вдалося надійно закріпитися на володимирському престолі, а під кінець свого життя підняти Волинь фактично до рівня незалежного князівства.

1140 р. новий київський володар, князь із чернігівської династії Ольговичів, Всеволод Ольгович, перетасовуючи удільні володіння, вирішив забрати Волинь у Ізяслава. Згідно з літописом Всеволод запросив “Ивана Васильковича и Володаревича из Галича Володимирка на Вячеслава и на Изяслава на Мстиславича посла” [ПСРЛ.– Т. 2, стб. 304]. Проте коаліція успіху не досягла і змушена була повернутися ні з чим (рис. 14). ВКК уклав мир з Ізяславом, а 1142 р. останній перейшов до Переяславля Руського, що вважався сходинкою до київського столу. У Володимирі був посаджений син ВКК Всеволода Святослав, що, очевидно, розраховував з допомогою волинян згодом оволодіти Києвом. У 1146 р., коли Ізяслав стає ВКК, він садить у Володимирі свого ставленика князя Володимира Андрійовича, а через кілька місяців уже сам керує Волинню. У цей період стає очевидним, що Ізяслав прагне перетворити Волинь у своє спадкове володіння. Тому протягом багатьох років краєм керували його посадники, а згодом найближчі родичі. Так, 1149 р. з Новгорода Великого він переводить у Володимир свого старшого брата Святополка [Літопис, 1989, прим. на с. 219], якому через рік додається також Лучеськ. Загострення міжусобної боротьби, яке наступило в цей період, очевидно, сприяло подальшій розбудові укріплень Володимира.

Рис. 14. Невдала спроба великого князя Всеволода Ольговича заволодіти Володимиром, що завершилася втечею київської дружини. Мал. XIII (XV) ст. Радзивілівський літопис, арк. 170

Згодом, після смерті Ізяслава у 1154 р., його син Мстислав, що, як було заведено, мав перейти з Переяслава на великокнязівський престол, оцінивши ситуацію, перебирається до брата на Волинь. Київ опинився в руках його противника Юрія Долгорукого і останній зробив спробу позбавити Ізяславовичів Волині. У Володимирі у 1155 р. було посаджено брата Ізяслава князя Володимира Мстиславовича [ПСРЛ.– Т. 2, стб. 482]. Після невдалої спроби Юрія вигнати Ізяславовичів з сусіднього Лучеська, у 1156 р. Мстислав Ізяславович зумів вигнати з Володимира свого дядька, ставленика Юрія Володимировича (Долгорукого). Останній у відповідь разом із своїм зятем Ярославом Осмомислом у грудні 1156 р. організували невдалий похід проти Мстислава. Зустрівшись у Свинухах (тепер с. Привітне у верхів'ях р. Луги-Свинорийки за 30 км від Володимира), вони рушили вниз по ріці, зупинившись у приміському селі Хвалимичі, де до них приєднався постраждалий дядько Мстислава, що повернувся від зятя, короля Угорщини Гейзи з військовою підмогою. Місто витримало десятиденну кровопролитну облогу великого війська (рис. 15). Після відступу Юрія Долгорукого Мстислав Ізяславович, йдучи слідом за ним попалив Погоринські міста, що були традиційною базою Києва під час наступів на Волинь.

Рис. 15. Оборона Володимира Мстиславом Ізяславовичем від військ Юрія Долгорукого та Ярослава Осмомисла. Мал. XIII (XV) ст. Радзивілівський літопис, арк. 201

А затвердившися остаточно у Володимирі в 1156 р., Мстислав Ізяславович відразу ж розпочав будівництво монументальної споруди Успенського собору. Вважається, що для цього він використав переяславську будівельну артіль, яку забрав із собою у повному складі [у Переяславі після цього монументальне будівництво завмерло: див. Раппопорт, 1993]. Розміри новозбудованого храму (по ширині дорівнював Софійському собору в Києві, а по довжині переважав його) свідчили про великі політичні претензії, які мали князь та община, ним очолювана. Храм сприймався тоді як символ міста [Майоров, 2001, с. 306–307]. Середина XII ст. була періодом розквіту міста, про що свідчать ще три монументальні храми, зведені в той час. Серед зведених тоді святинь слід відзначити перший монастир на західній околиці міста – Св. Федора. На відміну від монастиря східної околиці на Святій горі, цей, очевидно відразу став жіночим. Традиція фундування монастирів на честь Св. Федора, слід думати, прийшла з Києва, де дід князя Мстислава Ізяславовича, ВКК Мстислав-Федір Великий 1128 р. заснував монастир-усипальницю для себе та своїх нащадків [Щапов, 1989, с. 142]. У Володимирі при дворі Мстислава Ізяславовича знайшов притулок колишній київський митрополит Климент Смолятич, ставленик його батька, вигнаний з Києва новим митрополитом Костянтином – ставлеником Юрія Долгорукого. Володимирська єпархія не визнала поставленого Долгоруким митрополита. У результаті церковного розколу, що назрівав, із складу володимирської єпископії Костянтином було виділено окрему галицьку єпархію.

Невдовзі після описаних військових конфліктів з Волинню галицький князь Ярослав кардинально змінює стратегію і стає постійним союзником волинських князів. Так, 22 грудня 1158 р. обидва князі увійшли у Київ, для того, щоб передати місто дядьку Мстислава, смоленському князю Ростиславу Мстиславовичу. Згодом Мстислав неодноразово приходив з волинським військом на заклик свого дядька першим серед південноруських князів.

В період, коли Київ був втрачений волинськими Мономаховичами, їх стратегічними союзниками виступають також сусідні польські князі. Так, у 1157 р. галицькі та волинські полки допомагають Польщі у боротьбі з німецьким імператором Фрідріхом Барбароссою [Головко, 2001, с. 57], а у 1159 р. Мечислав Познанський разом з Болеславом, князем краківським та мазовецьким, і Генриком Сандомирським допомагав Мстиславу Ізяславовичу повернути князівство переяславське [Długosz, 1868, т. 3, s. 52], а згодом, у 1162 р. польські загони спільно з володимирською залогою обороняли місто від військ Юрія Долгорукого [Там само, s. 57]. Усе це дало підстави польському історику твердити, нібито у 1170 р. князь Казимир Справедливий забирає землі брестську, володимирську (?), дорогичинську та перемишльську під свою владу [Там само, s. 97].

1169 р. у відповідь на участь дорогобузького князя Володимира Андрійовича у жахливому погромі Києва військами Андрія Боголюбського, Мстислав розорив та спалив багато міст Південної Погорини, а мешканців Шумська, разом з посадником Пауком – „кормильцем Володимировим", відправив до своєї столиці [Літопис…, 1989, с. 296].

Союз братів Мстислава Володимирського та Ярослава Луцького виявлявся хоча б у тому, що коли перший займав Київ, безпосереднє керівництво Володимиром здійснював другий. Після смерті Мстислава Ярослав допомагав його синам. Вони розділили спадщину батька в такий спосіб: Роман повернувся з Новгорода до Володимира, у Белзі сидів Всеволод, у Червені – Святослав, а в Бересті – Володимир. Невдовзі між братами почалися суперечки за володіння. Основним об'єктом, за який велася боротьба, стає розташована на шляхах до Прибалтики Берестейщина.

Ще з XI–першої половини XII ст. політичний статус Волині обумовлював пряму залежність від київського центру і двох сусідніх з Володимирщиною волинських волостей – Погорини та Берестейщини.

У середині XII ст. становище Володимира як столиці князівства значно зміцніло. Коли турівці (поліщуки) запросили собі на княжіння нащадків Ярослава Святополковича, Берестя перейшло до Волині. Це сталося через зріст важливості торговельного шляху вздовж Бугу, оскільки, Берестя було пов'язане з рештою Волині економічно [Грицак, 1958, с. 49].

Отже, у 1170 р. по смерті батька ним володів Ярополк Володимирович. У суперечці з ним Святослав Мстиславович червенський спершу втратив Бузьк, а згодом зумів захопити Берестя після смерті попереднього князя, але ненадовго. Поновити на берестейському столі його намагався малопольський князь Казимир. Проте Всеволод організував похід волинсько-галицької військової коаліції проти брата Святослава та поляків. Останній був отруєний берестянами, а Казимир як арбітр віддав Берестя Роману.

Відтоді Роман стає насправді головним князем Волині, саме його згадує автор "Слова о полку Игореве" серед наймогутніших князів Південної Русі (рис. 16). Утвердження у Берестейщині визначило новий напрям військово-політичної активності володимирських князів. Ним стають землі ятвягів, пруссів та литовців. Роман Мстиславович здійснив два великих походи проти ятвягів взимку 1196/1197 та у 1198 р. [згаданий у М. Стрийковського: 1846, s. 202, 212].

Створення справжньої імперії між Чорним та Балтійським морями вимагало великої уваги і на південних та західних рубежах, де князь Роман активно воює з половцями та поляками. З метою зміцнення позицій у Забужжі 1195 р. Роман надав велику військову допомогу краківському князю проти великопольського Мєшка II (битва на р. Мозгаві). Проте основним було

захоплення Галича. 1189 р., тимчасово сівши у Галичі, Роман того ж року втрачає і Галич і Володимир. У Володимирі утвердився його брат і союзник Всеволод. Він не пустив Романа до міста, і лише після декількох невдалих спроб за допомогою тестя ВКК (співправителя) Рюрика Ростиславовича йому вдалося повернути Володимир [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, стб. 662].

Рис. 16. Великий князь Роман Мстиславович.
Фото меморіальної дошки
на Успенському соборі. 2005. Автор І. Дацько

Після смерті князя Ярослава Ізяславовича, коли князь чернігівський Святослав зайняв Київ, 14 червня Михалко, князь Володимирський зійшов зі світу і Всеволод, брат, забрав все. У той час рязанський князь Гліб з половцями пустошив землю володимирську [Długosz, 1868, т. 3, s. 11–112].

Турбуючись про розвиток церкви, згідно з грамотою XV ст., князь Роман Мстиславович надав Успенському собору Володимира у володіння Купичівську волость у верхів'ях р. Воронки біля Турійська [АрЮЗР.– 1.– 6, № 3].

Імперська політика Романа Мстиславовича трагічно закінчилася під час походу на захід у 1205 р. З приводу причини походу висловлювалися думки, що це був лише перехід через територію, а не похід проти Польщі [Майоров, 2009]. Проте це таки був похід проти Польщі, наслідком якого мало бути приєднання Люблінщини та посилення впливу на польські князівства Казимировичів [Головко, 2009]. У сутичці, що сталася на переправі через р. Віслу в районі

великого польського міста Сандомир, князя було вбито. Польські джерела повідомляють про те, ніби ця сутичка супроводжувалася повним розгромом “великого війська”, рештки якого гнали до самого Володимира [Długosz, 1868, s. 167]. Взамін за тіло князя бояри віддали усіх полонених та великий викуп, а самого князя поховали у Володимирі [Długosz, 1868, s. 168]. Похід Казимировичів навесні 1206 р. був зупинений втручанням угорського короля Андрія II, який взяв під свій захист Романовичів.

Проте, коли у Галичині утвердилися чернігівські Ігоревичі, у 1206 р. група володимирських зрадників-бояр на чолі з Мстибогом, Мончюком і Микифором запросили на князювання Святослава Ігоревича, тестя мазовецького князя Конрада [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 718]. Внаслідок походу на Володимир брата останнього, нового галицького князя Володимира Ігоревича [ПСРЛ.– Т. 1.– 1908, с. 428], дружина князя Романа із синами змушена була покинути володимирський князівський двір через підземний потайний хід-потерну [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 719].

Проте Ігоревичі недовго контролювали місто. Невдоволені правлінням Святослава володимирці у 1208 р. легко здають місто коаліції у складі Олександра Всеволодовича Белзького та малопольських військ князів Лєшка та Конрада [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 720–721]. Проте сваволя іноземців спричиняє виступи міщан проти них. Як зауважив літописець, володимирчани жалкували за зробленим: “Коли б не був з ними свояк їх Олександр, то не перейшли б вони навіть Бугу” [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 721]. Святослав був арештований, а у вересні 1210 р. повішений разом з братами на вимогу галицьких бояр. Проте белзький князь, авторитет якого був дуже підірваний, змушений був уступити місто луцьким Ярославовичам, підтриманим польським королем Лєшком Білим. Князем у Володимирі ненадовго стає Інгвар Ярославович [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 721]. Проте за згодою Лєшка Володимир вдруге зайняв Олександр, відступивши Романовичам Берестейщину, яку згодом забрав собі краківський князь разом із Забужжям та Дорогичином.

Скориставшись з міжусобиць, ятвяги та литовці у цей період своїми походами спустошують володимирську землю [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, стб. 721], проте згодом, у 1218 р. Данило використав прибалтійські племена для нейтралізації Мазовії та повернення Забужжя. Врешті, коли у 1211 р. коаліція з активною участю волинських бояр на чолі з В’ячеславом Товстим офіційно садить Романовичів у Галичі, Західна Волинь до 1213 р. опиняється під контролем його двоюрідного брата Олександра Белзького.

Проте, як зауважив ще О. Андріяшев [1887, с. 159], сила бояр, які підтримували Романовичів, змушувала противників рахуватися з ними. Суперечності, які виникали між останніми, сприяли братам. Спершу, як згадувалося, за підтримки Кракова Василько отримує Белз, згодом Берестя (до 1213 р.).

Нарешті у 1214 р. Романовичі за ініціативи воєводи Пакослава, який тримав тоді Любачів, та підтримки його краківського князя Лєшка повертають собі Володимир [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, стб. 731], звідки продовжують "збирати" землі свого батька.

На початку весни 1219 р. за сприяння тестя Мстислава Удатного, галицького князя, Данило звільняє захоплене Лєшком Білим у 1205 р. Забужжя: "Данилу же возвратившуся к домови и еха с братом и прия Берестий, Угоровеск, и Верещин, и Столп, Комов, и всю Украйну" [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 733]. Похід у відповідь для краківського князя Лешка Бялого виявився повністю невдалим: воєводи Данила навіть не дали можливості нападникам переправитися через р. Західний Буг. Згодом, у 1221–1222 рр. Данило уклав мирну угоду з краківським князем Лешком Бялим [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 739], яка була спрямована проти давнього ворога Романовичів Олександра Белзького. Внаслідок цього союзу погіршилися стосунки із Мстиславом Галицьким, з яким відбувся конфлікт, що завершився підписанням миру у Перемилі у 1225 р. [Пашуто, 1950, с. 205].

Тому польсько-угорський наступ на Галич взимку 1226–1227 рр. володимирські князі відбили спільно з Мстиславом. Для управління ново приєднаним Забужжям почато розбудову Угровська, для якого близько 1220 р. вдалося створити окрему єпископію. Посилення Володимира як княжої столиці внаслідок приєднання Східної Волині (Лучеська, Пересопниці та Чорторийська) дало змогу Романовичам розпочати боротьбу за оволодіння Галичем. Проте їх короткочасне сидіння у прикарпатській столиці завершилось новим походом угорського війська. 1231 р. це військо під командою короля Бели, зайшовши з боку Перемиля, навіть облягало Володимир. Боярин Мирослав заключив угоду, за якою Белз та Червен поверталися Олександру Всеволодовичу, а в Галич повертався королевич Андрій [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 765–766].

Володимир на той час вже мав велику кількість монументальних споруд, церков та міцні укріплення, що дало підставу останньому вигукнути: "Такого града я не видел и в краях немецких" [ПСРЛ, т. 2, стб. 765]. Згодом, у 1240-ті рр. та пізніше згадується об'єднання білого духовенства при кафедральному соборі міста – т. зв. клірос [ПСРЛ, т. 2, стб. 740, 927]. Одночасно це є свідченням чисельності духовенства, а, отже і храмів Володимира.

Боротьба за Галич, яка відновилася у 1235 р., успішно завершилася для Романовичів щойно у 1238 р. Володимир знову став столицею ГВД з претензією на імперію.

Володимир був одним з тих українських міст, які військо хана Батия брало штурмом наприкінці зими 1241 р. Свідчення цьому знаходимо в літописі: „в [городі] Володимирі не зосталося [жодного] живого. Церква Святої Богородиці наповнена була трупами, інші церкви [теж] були наповнені трупами

і тілами мертвих“ [ПСРЛ, т. 2, стб. 786]. До археологічно зафіксованих спустошень міста у цей час, очевидно, можна віднести братську могилу з рештками зброї поблизу Київських воріт, яку було випадково виявлено у 1930-ті рр. [Цинкаловський, 1937, с. 206].

Місто швидко зміцніло після татарського погрому. Цьому сприяла і князівська політика. Українське населення Правобережжя Дніпра, “иноязичники ляхи и немце” наводнили, мабуть, не лише столичний Холм [ПСРЛ, т. 2, стб. 843]. Частина населення мала б осісти і в старій столиці Волині. Зростання людських ресурсів на Забужжі дало можливість Данилу у 1243–1244 р. [ПСРЛ.– Т. 2, стб. 795–796] опанувати усіма землями з Любліном на чолі [Dłuhosz, t. 7–8, 1974, s. 73] майже до р. Вісли та перенести столицю з Володимира до новозбудованого Холма.

Володимирські воєводи Данила відзначилися у переможній битві під Ярославом, що відбулася 17 серпня 1244 р. і визначила військову перевагу ГВД над західними сусідами.

Розширення залежних від Володимира територій велося і у північному напрямку. Наприкінці 1240-х рр. Романовичі приєднують Чорну Русь та велику частину земель Ятвягії. За умовами мирного договору 1254 р. Міндовг віддав свою доньку за сина Данила Шварна, а Роман став князем Новогрудка, Волковийська і Слоніма. У цей час налагоджуються тісні стосунки ГВД із Тевтонським Орденом [Пашуто, 1950, с. 247]. На переговорах у місті Рацьонжі-Мазовецькому з віце-магістром Ордену у Пруссії Бурхардом фон Хорнхаузеном було погоджено передачу “Данилу першому королю рутенів” та мазовецькому князю Земовиту третини ятвязької території [Матузова, 1998]. Щоправда, натиск на Литву відбувався з перемінним успіхом. У 1260 р. новий литовський князь Войшелк разом з Таутвілом відібрав у Романа Чорну Русь, полонив, а потім, можливо, вбив його. Згодом він знову передав Чорну Русь, на цей раз Шварну. Згодом Войшелк постригся у монахи в монастирі Св.Данила в Угровську, звідки у 1267 р. був запрошений князем Васильком до Володимира на святковий обід, де був убитий Левом Даниловичем та похований у монастирі св. Михайла. Вважається, що це була помста за вбивство брата Романа [Толочко, 2006; за іншою версією Романа у 1259 р. відпустили за викуп: Дубонис, 2008, с. 151].

Успішно розвивалася і східна політка Данила. У 1242 р. його ставленик Кирило був висвячений на київського митрополита. Поїздка до Орди, що тривала від 26 жовтня 1245–до кінця березня 1246 р. дала Данилові та його нащадкам ярлик Батия на володіння ГВД Данилові та його нащадкам. Намагання розширити межі держави на схід і зайняти Київ завершилися походом на Волинь у відповідь золотоординських військ на чолі з правобережним воєводою ханом Куремсою, племінником Батия. Конфлікт з Куремсою загострився ще

близько 1252 р., коли Данило намагався укласти антимонгольський союз із Володимиро-Суздальським князем Ярославом. Не було секретом для монголів і коронування Данила у Дорогичині (рис. 17). Завданням Куремси було поставити у більшу залежність від Золотої Орди державу Данила Романовича. Пізньої осені 1255 р., зазнавши невдачі під Володимиром, війська Куремси повернули на Лучеськ. Володимирчани, вийшовши назустріч завойовникам у поле і "знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили"*.

Рис. 17. Король Данило. Пам'ятник на Центральній площі Володимира. Скульптор Т. Бриж. 2000 р.

* Існує версія знищення під час походу Куремси також Забужжя з Холмом [Толочко, 2005, с. 51].

Становище змінилося, коли 1259 р. Золота Орда послала в похід на Польщу з великим військом талановитого воєводу Бурундая. Він наказав князям Васильку та Левові знищити укріплення головних міст держави, зокрема й Володимира: “Якщо ви єсте мої спільники – розмечіте ж городи свої всі” [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 849]. Потрібно було йти на поступки. Укріплення Володимира були запалені, оскільки через їхню величину розібрати їх не було змоги. Проте Бурундай прислав татар, які ще розкопали вали. Руйнування укріплень та заборона на зведення нових, за винятком фортець на західних кордонах, мали прирівняти волинські міста до золотоординських, які теж не мали укріплень.

В умовах посилення залежності від Золотої Орди потрібно було йти на компроміси. Митрополит Кирило добився від хана ярлика, за яким духовенство звільнялося від податків, проголошувалась недоторканість церковної власності і т.д. 1261 р. за погодженням з ханом та з ініціативи константинопольського патріарха митрополит Кирило відкрив у столиці Золотої Орди єпископську кафедру. Таким чином було закладено основи тісніших союзницьких стосунків між руськими князівствами та татарами. Як відомо, т. зв. “татарський” фактор був причиною економічного піднесення територій, сусідніх із Золотою Ордою [Русина, 1998]. У політично стабільні галицько-волинські землі відбувався приплив активного населення. З цього приводу літописець писав: “нача **призывати, приходаѣ Нѣемцѣ и Роусь. Иноѩзûчникы. и лѧхы идѧхоу день и во день и оуночы. И мастерѣ всѧции бѣежахоу ис Татар. сѣдѣлници и лоучници, и тоулници. И кузницѣ желѣзоу и мѣди и среброу. и бе жизнѣ. и наполниша дворы. Ѡкрть край поле села””** [ПСРЛ.–Т. 2.– 1908, стб. 843].

У 1264 р., після смерті Данила, Галицько-Волинська держава фактично роздробилася на декілька володінь. Брат Данила князь Василько Романович утримав у своїх руках Західну Волинь із столицею у Володимирі, яку успадкував його єдиний син Володимир, а наймолодший син Данила – Шварно – отримав Забужжя – Холмську землю. Лучеськ отримав Мстислав Данилович з усією залежною від нього територією [Пашуто, 1950, с. 290]. Старший син Данила Романовича – Лев зберіг за собою Галицьке, Перемишльське і Белзське князівства. Роман Данилович княжив у Новогрудку, а потім, напевно, у Холмі, де й був похований. Проте у Західній Європі, зокрема ГВД, продовжувала сприйматись як одна велика країна. Так, учений кінця XIII ст. Варфоломій Англійський писав: “Галіція дуже обширна область, яка охоплює велику частину Європи, дуже багата, дехто називає її Руссю. Ця країна межує з Угорщиною” [цит. за: Тихомиров, 1950, с. 26].

1260–1280-ті рр. були періодом відносної політичної стабільності в історії міста, який супроводжувався його активною розбудовою. Хан Телебуга під час походу восени 1287 р. зупинився на міських рубежах, щоб уникнути

спустошень Володимира. Цьому сприяла також виважена політика князя Володимира Васильковича, ймовірно, хворого на лепру (проказу). Ймовірно, саме в цей період сформувалося уявлення про патрона міста (рис. 129: 3). Князь Володимир Василькович, відомий як будівник храму Св. Георгія Змієборця у Любомлі, міг розвивати цей культ і у Володимирі. Саме при ньому могла бути зведена церква Георгія поряд з Київськими воротами, адже Св. Георгій відомий як покровитель хворих на проказу [Андрощук, Чельстрем, 2007, с. 251].

У 1288 р., після смерті володимирського князя Володимира Васильковича, через відверті домагання володимирської спадщини не князь Лев, а Мстислав Данилович отримав Володимирщину. Внаслідок цього майже уся Волинь, за винятком Холмщини та Белзщини, опинилася у володінні цього князя. Спираючись на повідомлення Плано Карпіні, П. Грицак [1958, с. 123] доводить належність до володінь Мстислава у цей час також усієї Київщини. Васалом цього володимирського князя був Конрад Мазовецький, який у цій якості відвідував Волинь у 1288 р. [ПСРЛ. – Т. 2.– 1908, с. 906–908].

Згідно з Галицько-Волинським літописом у місті в часи правління князя Володимира Васильковича (1287 р.) було створено першу міську громаду, що ґрунтувалася на Магдебурзькому праві, “паростки якого з’явились у місті під впливом німецьких колоністів”. Саме в цей час у літописі щодо міщан вживається назва “містичі” замість давнього “гражани”. Мстислав Данилович, отримавши від Володимира Васильковича Волинське князівство, “созва бояре володимирскія і містичі русци і Німці” і наказав перед ними відчитати грамоту про передачу князівства [ПСРЛ. – Т. 2, стб. 216]. Термін “містичі” вживається на означення міщан на Магдебурзькому праві [Грушевський, 1992 (1905), с. 377; Гошко, 1996, с. 46]. Як підкреслює польський дослідник З. Качмарчик, Володимир був першим містом західного типу на Русі, хоча, звичайно, не все місто, а лише якась його частина була базована на Магдебурзькому праві [Kaczmarczyk, 1945, s. 124; з цього приводу ним повторена думка М. Грушевського: 1994 (1905), с. 227]. На думку львівського історика XIX ст. Д. Зубрицького [1844, s. 8–9], війтівства у 1287 р. були, окрім Володимира, у Лучеську та Львові. Отже, близько рубежу XIII–XIV ст. місто отримало Магдебурзьке право [Заяць, 1999, с. 273].

Володимир після смерті короля Данила займав по суті становище столиці держави. Саме звідси у 1287 р. відправлялася у похід на Польщу князівська рать спільно з татарами, а після походу ділилася здобич (“21 000 одних лише незаміжніх дівчат”, див.: Długosz, 1869, s. 475–476]. Цим же часом датується епідемія морової язви, що поширилася на Україну та Польщу. У 1288 р. київський митрополит Максим Грек прибув до міста та поставив єпископа Якова на спорожнілу кафедру [Чубатий, 1965, с. 656]. Наприкінці XIII ст. Володимир, очевидно, зіткнувся з якимись глобальними проблемами. Наслідком цього було припинення літописання у 1292 р.

За правління Юрія Львовича, коли всі землі ГВД повернулись під одну руку та “користувались благами миру та величезної заможності”, Володимир дедалі грунтовніше зміцнив свій статус столиці (рис. 18). Ймовірно, саме тоді було завершено побудову укріплень Великого Окольного города, що використовувалися містом до XVIII ст. Встановлення Галицької митрополії у 1303 р., безперечно, сприяло розвитку церковної структури столиці. Галицькі, за титулом, митрополити за православною традицією повинні були жити поряд з володарем, тобто у Володимирі. Проте прорахунки зовнішньої політики, які мали місце вже, очевидно, за правління цього князя (втрата Люблінщини, зокрема) створили проблеми для безпеки міста як столиці держави.

Рис. 18. Печатка короля Юрія I

Поступове опанування Великим князівством литовським (далі – ВКЛ) Побужжя, зафіксоване літописами близько 1320 р. [див. Шабульдо, 1987, с. 10], безперечно поставило місто перед загрозою ворожого вторгнення.

Цей наступ став можливим через різке погіршення стосунків із Золотою Ордою. Тому можна довіряти повідомленню “короткого Волинського літопису” про битву з військами Гедиміна під стінами Володимира, яка закінчилася поразкою волинян та захопленням міста [ПСРЛ.– Т. 35.– 1980, с. 152]. “Хроніка литовська і жмудська” додає, що місто було спалене [ПСРЛ.– Т. 32.– 1975, с. 31]. Наступне зміцнення ГВД можна пов’язувати із правлінням Юрія II (Болеслава Тройденовича), що посів володимирський стіл за сприяння ВКЛ та Польщі. Йому знову вдалося об’єднати увесь простір між Карпатами та Прип’яттю, відновити дружні стосунки із стратегічними союзниками – Золотою Ордою та Тевтонським Орденом. Володимир знову зміцнює своє становище політичного центру східного слов’янства.

Співвідношення політичних сил не сприяло довготривалості Галицької митрополії. Митрополит Феогност 1331 р. (1329 р. за Сокращонним Новгородським літописом) приїжджав у Володимир на поставлення на новгородського єпископа Василія, аби продемонструвати належність єпархій ГВД до його митрополії [Чубатий, 1965, с. 697]. Проте всупереч цьому, очевидно, за підтримки Юрія II волинські єпископи у 1332–1335 рр. висвячували на єпископів у Чернигові та Брянську [Чубатий, 1965, с. 706; Левицький, 1892, с. 41]. Митрополію зовнішнім силам вдалося ліквідувати лише 1347 р., коли ГВД переживала період глибокої кризи.

Нетривке становище ГВД стало очевидним для зміцнілого сусіда – польського короля Казимира III, який 1339 р. заключив Вишеградську угоду з угорським монархом, за якою останній зрікався прав на Галичину в обмін на поступки Польщі в інших питаннях.

8 квітня 1341 р. бояри Юрія II отруїли його у замку у Володимирі. Після смерті Юрія II, польський король Казимир III за підтримки короля Угорщини Людовіка повів планомірний наступ спершу на Львів, а потім – і на Володимир. Напередодні події його війська вже стояли на східних кордонах королівства, що посередньо вказує на його причетність до боярської змови (“перші москвофіли”). Згадка про спалення Володимирського замку під час походу 1340 р. [Długosz, 1868, s. 398], мабуть, перебільшення. Проте військові дії, очевидно, таки зачепили місто.

2 лютого 1348 р. військові загони з Володимира разом із союзними військами ВКЛ із Берестя, Вітебська, Полоцька і Смоленська взяли участь у невдалій для них битві з німецькими рицарями на р. Стреве (загинуло близько 10 000 литовських та руських воїнів: Wartberge, 1863, s. 75–76; Шабульдо, 1987, с. 47].

Ситуацію у Східній Європі у цей час ускладнила спустошлива чума 1346–1352 рр., яка завдала значних людських втрат містам Золотої Орди, а 1351 р. з’явилася на руських землях [Николаев, 1968, с. 8].

Саме у цей період, восени 1349 р. Казимир III зненацька з великим військом напав на руські землі і без значного опору опанував головними замками Волині: Володимиром, Белзом, Берестям. Любарт утримався лише в Лучеську. Вже 5 грудня 1349 р. король своєю грамотою забезпечує вільний шлях прусським купцям “через нашу Руську землю до міста нашого Володимира” [Грушевський, т. 4, с. 33], оскільки встановлення контролю над торгівельними шляхами було головною метою загарбань.

Проте важкі обставини не зупинили спротиву Любарта. Луцькому князю вдалося швидко повернути частину втрачених замків. У 1352 р. після невдалої облоги Белза угорськими та польськими військами, Казимир III змушений був укласти мирний договір з Любартом та іншими литовськими князями, що

прийшли йому на допомогу. Документальним слідом утвердження князя Любарта Гедиміновича у Володимирі є грамота XV ст. про наданя у володіння Успенському собору с. Сушично біля Ковеля [АрЮЗР.– 1.– 6, № 3].

У 1366 р. під час нової війни з польським королем Любарт втратив частину Волині разом з Володимиром та змушений був підписати спеціальну угоду з Казимиром III, за якою скасовувалися торгові обмеження та встановлювався режим певної залежності Любартової волості від Польського королівства [Грушевський, 1993 (1907), с. 47–48].

У Володимирі було посаджено на ленному праві Олександра Коріатовича. З метою міцніше закріпитись у столиці Волині, королівством в 1368 р. розпочинається будівництво кам'яного замку. Старі дерев'яні укріплення були знищені, земляні вали перепрофільовані та частково розкопані, а на їх місці почали будувати величний і надійний замок з каменю та цегли. З королівської скарбниці для цього було виділено понад три тисячі гривень срібла. "Багато коней та волів, – пише хронікар, – упродовж двох років звозили потрібні матеріали до будови, на якій працювало близько 300 чоловік. Керував побудовою замку священик Вацлав з Тенчина" [Joannis..., 1872, s. 633].

Зміна співвідношення політичних сил дозволила Казимиру III підготувати черговий переділ церкви, що означав більшу підпорядкованість церковної організації світській владі. Коли в 1371 р. у Галичі вдруге була відновлена митрополича кафедра, всі чотири підвідомчі їй єпархії – Холмська, Турівська. Перемишльська і Володимирська – не мали єпископів і новий митрополит Антоній повинен був одночасно виконувати їх обов'язки [Щапов, 1989, с. 122].

Саме у цей період мало б відбутися утвердження католицької ієрархії у місті. Проникнення католицької церковної організації на Волинь у польській історичній літературі прийнято датувати початком XIII ст., і пов'язувати з діяльністю в Україні Св. Яцека Одровонжа (1228–1233 рр.). Тоді, нібито, у Володимирі було засновано місійну станцію [див. Trajdos, 2001, s. 425]. Однак, незважаючи на наявність у місті чисельної німецької колонії, у другій половині XIII ст. про діяльність католицької церковної організації протягом XIII ст. у Володимирі, як і на інших галицько-волинських землях, достовірних даних досі не виявлено [Козубська, 2003].

Проте з листа любуського єпископа Стефана, написаного у 1327 р., довідуємося, що для задоволення духовних потреб католицької общини у місті Фладемірія (Володимирі), принаймні формально з початку XIV ст. існувала його "станиця", де були навіть гроби його попередників [Чубатий, 1965, с. 683]. Тут любуські єпископи з незапам'ятних часів виконували єпископську юрисдикцію над залежними від цього міста областями Русі.

Ще 1364 р. польський король Казимир Великий засновує у Володимирі спочатку лише на папері єпископську кафедру, а за деякими даними навіть

закладає кафедральний костьол Св. Богородиці [Андрияшев, 1887, с. 56]. Однак римо-католицькі єпископи – найчастіше ними були представники Ордену Домініканців: Пйотр (1364–1370), Ісидор (1375–1380), Григорій де Бучнів (1405–1425) – у місті довший час не мешкали (рис. 19), а у 1427 р. Вітовт перевів католицьку кафедру до Луцька.

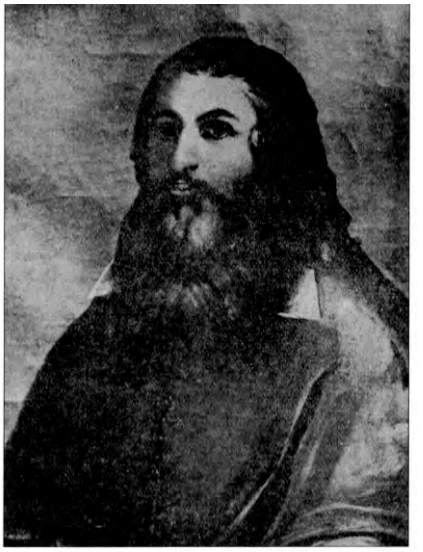

Рис. 19. Андрій Сплавський гербу Леліва. Останній номінальний католицький єпископ Володимира (1425—бл. 1459).
З книги Ф. Шнарбаховського

Випадок повернути втрачені землі Любарту трапився лише у 1370 р., коли помер Казимир III. Несподівано напавши разом з союзним військом брата Кейстута, Любарт змусив замкову залогу на чолі з Петрашем Турським здатися [Joannis..., 1872, s. 643]. Після зайняття міста недобудований замок було розібрано, а будівельний матеріал, ймовірно, використали під час побудови Луцького замку. Причини ліквідації потужного, хоча й недобудованого укріплення на відвойованій території, пояснити важко. Можливо, Любарт побоювався знову втратити місто, оскільки на одночасну добудову двох замків не вистарчало ресупсів. Проте Польща не змогла відповісти Любарту, бо у країні невдовзі після смерті Казимира III розпочалася епідемія, яка протягом двох років забрала багато людських життів [Długosz, 1869, t. 10, s. 17; Шараневич, 1863, с. 217].

Галичина потрапляє під владу Угорщини, проте Польща не відмовляється від галицько-волинських земель. 1375 р. було закладено католицькі єпископства перемишльське і володимирське та архієпископство галицьке, підпорядковані польській владі [Długosz, 1869, s. 335]. Федір Любартович залишався князем у Володимирі до 1394 р., коли місто було передано Вітовту. Останній мало дбав про Володимир, який у цей час остаточно занепав. 1431 р. під час походу польського короля на Свидригайла 6 000 кінноти волиняни та союзні татари на два дні спинили польське військо під Устилугом. Під час бою загинув князь Сенько, але Свидригайло відмовився від переговорів. Володимир був спалений перед приходом поляків [ПСРЛ.– Т. 32.– 1975.– С. 82].

Як відомо, внаслідок поступового опанування Волині Великим князівством Литовським та королівством Польським у другій половині XIV–першій половині XV ст. у краю у цей період відбувались важливі адміністративні реформи. На зміну удільному князівському урядуванню вперше після подій 1431 р. у головних містах Волині – Лучеську та Володимирі запроваджуються посади старост, призначуваних великим князем й наділених

широкими повноваженнями: вони виступали як стражі та охоронці королівського замку (гроду), який вважався їх резиденцією й одночасно центром повіту (землі), очолювали суд, що розглядав цивільні й кримінальні справи [Крикун, 1994, с. 81].

За володарювання Свидригайла членом князівської ради був володимирський єпископ [Цинкаловський, 2003 (1935), с. 61]. У 1446–1451 рр. князь Свидригайло поставив володимирським старостою пінського князя, якого Ю. Вольф [Wolff, 1895, s. 201] ототожнював з Михайлом Костянтиновичем (власником Буремлі та Липи – привілей 1452 р.) з таким самим іменем. У середині XV ст., можливо внаслідок певної втрати Лучеськом позицій столичного міста, влада приділяє більшу увагу Володимиру.

Прагнення зайняти вигідні позиції в крайовій адміністрації виразно помітні, зокрема, у діях наймогутнішого у цій частині Волині роду князів Сангушків [Терський С. В., 2004д]. Одним із перших старост у Володимирі в 1440–80-ті рр. (з перервами) згадується князь Олександр Сангушко (рис. 20), князь коширський, член державної ради при Великому князі Свидригайлі. Вибір кандидата на володимирського старосту, очевидно, не був випадковим, якщо визнати доведений І. Мицьком [1998; Войтович, 2000, с. 502] факт походження Сангушків від Федора Любартовича, який успадкував волинське (і володимирське) князівство після смерті батька Любарта Гедиміновича у 1384 р. і володів ним до 1390 р. Особливі привілеї та обов'язки князів Сангушків по відношенню до цього міста закріпились у назві однієї з п'яти веж королівського замку, спорудженого за Казимира Ягелончика приблизно у 1445 р.: "вежа князя коширського" [Памятники, 1859].

Напади татар на Волинь змусили владу у другій половині XV ст. відбудувати замок. Роботи проводив городничий Солтан на кошти багатьох староств. Економіка Володимира відроджується. 1488 р. Казимир звільняє від військової служби війтівства Володимирське та Литовежське. Відтепер володимирські та литовежські міщани вже не йшли у військові походи з волинськими намісниками чи шляхтою, а лише з великим князем [РИБ, с. 423].

Наприкінці XV ст. (приблизно в один час з Лучеськом) місто отримує від ВКЛ Олександра офіційне визнання Магдебурзького права, хоча посада війта тут існувала і в часи Казимира III [Грушевський, 1994 (1905), с. 230]. У Володимирі засновується гродське староство. Старости призначались з волинської шляхти (див. Додаток № 1). У зв'язку з цим набувають розвитку канцелярії гродського суду, магістрату, а також єпархіальна, які потребували велику кількість писарів, т.зв. "підписків" [Яковенко, 1988, с. 47-49].

Незважаючи на заходи, місто наприкінці XV ст., як і уся Волинь, стало жертвою нападів татар. Взимку 1490/1491 рр., як сповіщає "Короткий волинський літопис" [ПСРЛ.– Т. 35.– 1980, с. 122]: "…приходоша татарове за-

волзькыи на Волыньскую землю десять тысящ, много зла сотвориша у Волыньской земли и в Лядской. Володимери церкви божии пожгли и великую церковь Пречистое мурованую и мъесто и людей по мъестам и по селам и по дорогам без числа посекли и в полон побрали". Однак війська разом з шляхетським ополченням під керівництвом луцького старости Гольшанського наздогнали татар під Заславом і багато невільників відбили.

Рис. 20. Князі Сангушки (Києво-Печерська Лавра)

Погром міста був настільки серйозним, що ВКЛ Олександр змушений був на рік звільнити володимирців від сплати податків: капщизни і верхівщизни [АЗР. – Т. 1, с. 148]. Як вважав О. Левицький [1892, с. 49], саме тоді кафедру було обнесено валом, що дало початок пізнішому замочку.

Після нападу тодішній єпископ Вассіан "обнови церковь Пречистое у Володимери муром, иконами и ризами и съсуды, паче ж книгамы и светостию в лъто 7002, идикт 13, на Введени Пречистое день с епископом луцким Ионою и с епископом холмским Симеоном" [ПСРЛ. – Т. 35.– 1980, с. 122].

Під час нападу татар у 1496 р. намісник володимирський Василь Хрептович із ополченням був оточений татарами у замку в Рівному. Це дало можливість останнім безкарно грабувати Волинь. 1509 р. місто було знову спалене татарами.

Володимир, як і інші міста ВКЛ, володів привілеєм збирати проїздні мита, помірне та мостове [АрЮЗР.– Ч. 5. – Т. 1, с. 31], корчми з 1480-х рр. перебували в аренді, а податок з важниці та воскобійні належав старості [Памятники, 1859, с. 170]. Спеціальний податок – верховщина – передбачався з будинків, у яких не було корчми [Довнар-Запольський, 1901, с. 437]. Основним діловим партнером володимирчан залишався Львів. Так, війт Володимира у 1531–1535 рр. шляхтич Івашко Федькович, будучи зятем багатого львівського міщанина Іллі, після смерті останнього став співвласником будинку по вулиці Руській у Львові [Крип'якевич, 1994, с. 189, 215].

З метою зміцнення позицій переселенців із Заходу – поляків та німців – у 1497 р. великий князь Олександр фундував монастир ОО. Домінікан з костелом Св. Трійці [Krzywicki, 1895, s. 169].

Король Сигізмунд I підтверджує Магдебурзьке право, бере під свій захист міщан, звільняє їх від військової повинності, наказуючи їм "по давньому платити міські податки та давати підводи". Замок міщани повинні були боронити лише тоді, коли намісник із залогою вирушить у похід. Часті напади татар та економічний занепад Володимира спричинили скорочення його території. Все Лівобережжя р. Смочі у другій половині XVI ст. переходить у статус передмість: Засмоцького, Михайлівського та Василевського і залишається у цьому статусі до кінця XIX ст.

1563 р. місто майже повністю вигоріло, внаслідок чого король на десять років звільнив міщан від податків. Місто горіло також у 1560, 1564, 1567, 1568, 1573, 1632, 1641 рр. 1570 р. король Сигізмунд Август знову підтверджує Магдебурзьке право Володимиру, "на зразок Сандомира та Любліна" та звільняє міщан від старостинського суду. Дозволяє збудувати ратушу та вживати печатку з гербом міста, що зображає Св. Юрія на коні у червоному полі. Для піднесення торгівлі встановлюються торги два рази на тиждень та три ярмарки двотижневі протягом року, звільняє міщан від усяких податків, за винятком соляного та воскового; окрім того, дозволяє різними сітями ловити рибу в р. Лузі та рубати дерево в лісах князівських та шляхетських на відстані до двох миль від Володимира та встановлює ремісничі цехи.

Певне економічне піднесення, що спостерігалось в Україні наприкінці XVI–у першій половині XVII ст., сприяло розвитку міста. Згідно з даними люстрації 1648 р. на ринку у Володимирі було 22 будинки, хат вуличних ринкових – 16, на передмісті засмоцьке – 12 хат (зокрема 3 пусті), на передмісті Завалля 17 хат (зокрема 4 пусті), передмістя за Лугом – 15 хат, передмістя Зап'ятницьке – 80 хат (з них 3 пусті), парканники за містом хат 41, а пустих 6, за засмоцькою брамою хат 2, а пуста 1, від Луцька 14 (обрив документа). Отже, згадано 209 хат. Перед 1635 р., говориться в тому ж документі, у Володимирі було 523 хати [Баранович, 1930, с. 75].

Скорочення території середмістя у цей період стало підставою для спроби утворити окреме місто на Магдебурзькому праві на території дальшого східного передмістя Рилавиця [АрЮЗР], однак протести змусили короля відкликати свій указ. Пам'яткою по цих спробах довший час залишались бастіонні укріплення в ур. Провалля.

Як визначний культурний центр Володимир, подібно до Луцька, був своєрідною "кузнею" кадрів української політичної еліти. Тут, зокрема, працював регентом Павло Тетеря – майбутній український гетьман. Родом з Володимира був Андрій Войнаровський – полковник гетьмана Івана Мазепи, син його сестри Олесі та Яна, київського земського судді.

Військова завірюха середини XVII ст. не обминула Володимир. Восени 1648 р. війська гетьмана Б. Хмельницького захопили місто. Були перебиті усі євреї і поляки, що не встигли втекти [Левицький, 1892, с. 66]. Під час військової кампанії 1651 р. під Володимиром знаходився табір королівських військ, які довершили спустошення місцевості. У 1657 р. місто згоріло наполовину, внаслідок військових дій союзника Б. Хмельницького семигородського князя Ракочі. Пожежа 1683 р. остаточно знищила місто, так що до свого попереднього стану воно вже не повернулося [Balinski, Lipinski, 1845, s. 56].

Проте заснований 1670 р. Володимирський василіянський колегіум (середній навчальний заклад) продовжував розвиватися і став у XVIII ст. одним з найбільших в Україні і нараховував (у різні роки) 300–400 учнів [Левицький, 1892, с. 80–85]. Як згадувалося вище, його викладачі формували культурне обличчя міста [Крип'якевич, 1933]. Наприкінці XVIII ст. у складі Російської імперії цей навчальний заклад занепав: у ньому навчалось лише 52 учні [Ісаєвич, Мартинюк, 1988, с. 25–26].

Перед 1717 р. Володимир знову пережив велику пожежу [Левицький, 1892, с. 71].

1774 р. Сигізмунд-Август підтверджує місту Магдебурзьке право, збільшує кількість ярмарків у місті, дає привілей оо. Василіянам на заснування аптеки. Проте занепад міста продовжився, що видно з люстрації 1789 р. [Цинкаловський, 2003 (1935), с. 86]. Занепад цегельні вказує навіть на припинення активного будівництва. Довершила справу велика пожежа, яка знищила усе місто в ніч з 14 на 15 липня 1794 р. Під час цієї пожежі згоріла стара Миколаївська церква [Дверницкий, 1887, с. 52].

З переходом Волині під владу Російської імперії у 1795 р. старі громадсько-політичні порядки тут якийсь час зберігалися. Це були не найкращі часи в його історії. Кількість населення зменшилася, занепала мануфактура і торгівля. У складеному 1798 р. "Атласе Волынской губернии" зазначалося "хлебопашество обитающего здесь народа составляет единственный предмет для пропитания ..., обрабатывают землю одни токмо христианского звания

закона мещане, шляхта и крестьяне". У 1816 р. у Володимирському повіті було 96 357 мешканців, які займалися вирощуванням хліба [Казьмирчук, Соловйова, 1988]. Саме містечко у 1798 р. нараховувало лише 1 964 мешканці (українці, поляки та євреї), які належали до різних соціальних груп: шляхти – 132, купців-євреїв 3-ї гільдії – 12, міщан – 1570, залежних селян – 104, вільновідпущених – 110. На цей час у місті було 417 дерев'яних та 10 цегляних будівель, 80 дерев'яних і 4 кам'яних крамниць.

Протягом першої чверті XIX ст. перебудували приміщення дерев'яної в'язниці (1818 р.), казначейства (1820 р.), схвалено рішення про будівництво архієрейського будинку. Околиці міста займали садиби, схожі на невеликі фільварки. Працювали три кузні, три "заводи" – солодожний, цегельний та ветляний. Борошно мололи у млині. 5 православних храмів, 4 костьоли та 3 уніатські церкви, 4 монастирі визначали духовне життя міста. Діяли також аптека, 4 лікарні (лазарети), василіянська та єврейська школи [Казьмирчук, Соловйова, 1988].

Лише після невдалого польського повстання 1833 р. було зроблено заходи для ліквідації усіх католицьких монастирів та шкіл у місті. 1839 р. було остаточно ліквідовано греко-католицьку єпархію та усіх віруючих переведено на православ'я*. Після закриття школи оо. Василіян протягом 38 років у місті не було жодної школи. Лише у 1869 р. було відкрито двокласну міську школу. До XIX ст. включно місто залишалося переважно дерев'яним. Так, ще 1861 р. тут було лише 27 мурованих будинків – 10 % від загальної кількості [Krzywicki, 1895, s. 169]. Тому пожежа, яка сталась у липні 1859 р., майже повністю знищила Володимир. Серед згорілих будівель була давня церква Введення [Дверницкий, 1889, с. 28].

Економіка міста залишалась у важкому стані. У 1877 р. недоїмки у сплаті податків населення Володимира становили 11,9 тис. рублів, тоді як річні прибутки міста обчислювалися лише 2,9 тис. рублів. У 1877 р. у місті діяло шість фабрик та заводів. У 1883 р. на дев'яти підприємствах працювало усього 33 робітники: по одному – на свічковій. 1915 р. відступаюча австрійська армія повністю спалила місто [Цинкаловський, 2003, с. 94].

Поновлення забудов міста, що відбувалося після руйнацій Першої світової війни, а, особливо Другої світової війни, призвело до дедалі більшого затертя вцілілих решток давньої топографії та забудови. Великих перепланувань зазнала вулична мережа у 1950–1960-ті рр. Тому дедалі важчою стає реконструкція первісного образу княжої столиці.

---

* Серед документів архіву Греко-католицької консисторії, що зберігається у ЦДІА у Львові (ЦДІАЛ. – Ф. 201. – Оп. 4-а.– Спр. 921, 922), збереглися метричні книги Володимира за 1829–1836 рр.

Розділ II

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ МІСТА ТА ЙОГО ПРИМІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ. СТРАТИГРАФІЯ СТАРОГО МІСТА. ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ

2.1. Передісторія Володимира

Доісторичні археологічні пам'ятки на території міста розкривають історію освоєння майбутньої міської території. Їхній давності та насиченості слід завдячувати особливостям лесових ґрунтів. Заселеність нижньої течії р. Луги нічим не поступалося у насиченості та обжитості долині р. Західний Буг. Адже з долин великих рік завжди починалося заселення території, а густота заселення зростала у міру збільшення ширини заплави – основної господарської зони. При цьому миси, оточені з трьох сторін заплавою, були найзручнішими для організації великих поселень. Щоправда, потужні повені, які зрідка спустошували долини великих рік, змушували насамперед племінну еліту переселятися на певну віддаль від їх русла. Саме тому кульмінаційною точкою поселенської агломерації став великий мис на північній околиці с. Зимне. Він знаходився у центрі розгалуженої річкової мережі: дещо нижче по течії були устя Рилавиці та Смочі, вище – т. зв. Свинорийки, які значно розширювали поселенський простір, придатний для первісного освоєння.

Про раннє освоєння людьми території, яку займав давній Володимир, свідчать численні пам'ятки археології, починаючи з кам'яної доби. Так, в ур. Білі береги було знайдено кістки мамонта [рис. 21; Cynkałowski, 1961, s. 26]. Окремі знахідки мезоліту та неоліту відомі в околиці с. Зимне.

У III–IV тисячоліттях заселення мікрорегіону зросло. Значне скупчення пам'яток цього часу відоме на південній околиці міста. Його центром було одне з перших укріплених поселень Волині – городище на останці в ур. Невоставо (за О. Цинкаловським, рис. 22)[*], засноване племенами т. зв. лендельської культури. Згодом тут розселяються племена культури лійчастого посуду. Їм належав також скарб з понад 60 крем'яних відщепів (ножів) до 22 см довгих, разом з фрагментами посуду, виявлений під час оранки в ур. Тарасові гори поблизу Шистова в 1930 р. [Цинкаловський, 1937, с. 214; Cynkałowski, 1961, s. 35; переданий у музей НТШ: Пастернак, 1937, с. 9, зараз у ЛІМ, див. публікацію: Конопля, 1998]. Подібний скарб знайдено також при похованні в ур. Жидівка поблизу Зимного [Цинкаловський, 1937, с. 227]. Там же відомі поселення культури кулястих амфор. Ланцюг поселень стрижівської культури II тис. до н. е. розтягнувся вздовж р. Луга.

[*] Сусіднє ур. Товарна гора інколи плутають із городищем [див.: Пелещишин, 2004].

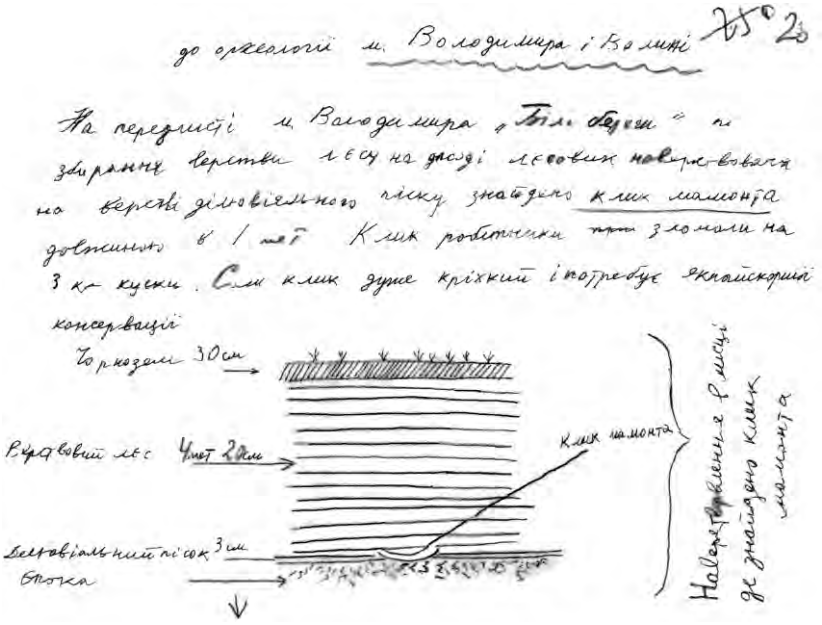

Рис. 21. Білі Береги. Стратиграфія знахідки ікла мамута.
Рис. О. Цинкаловського. 1935 р. Фонди ЦДІАУЛ

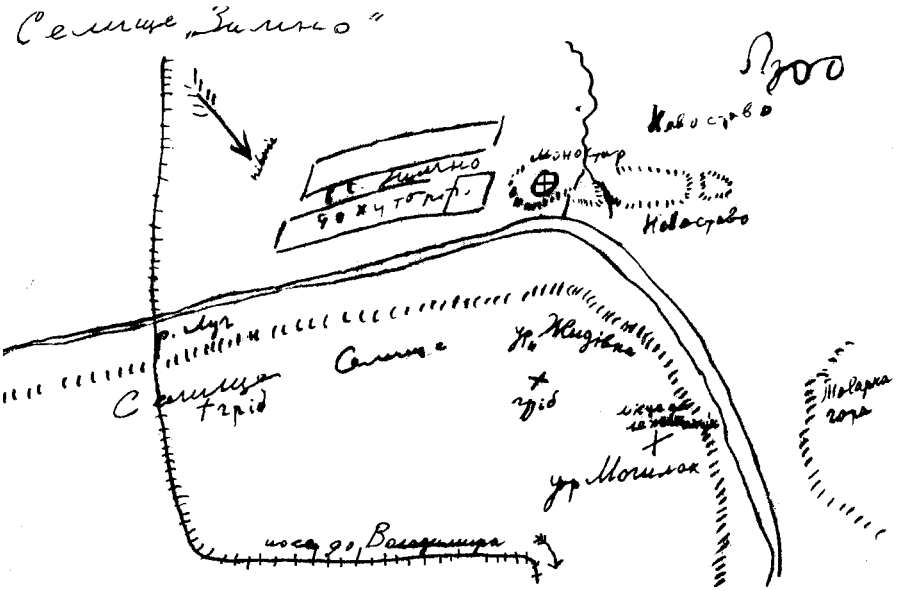

Рис. 22. Ситуаційне розташування пам’яток у с. Зимно, виявлених О. Цинкаловським, 1930-ті рр. *Фонди ЦДІАУЛ*

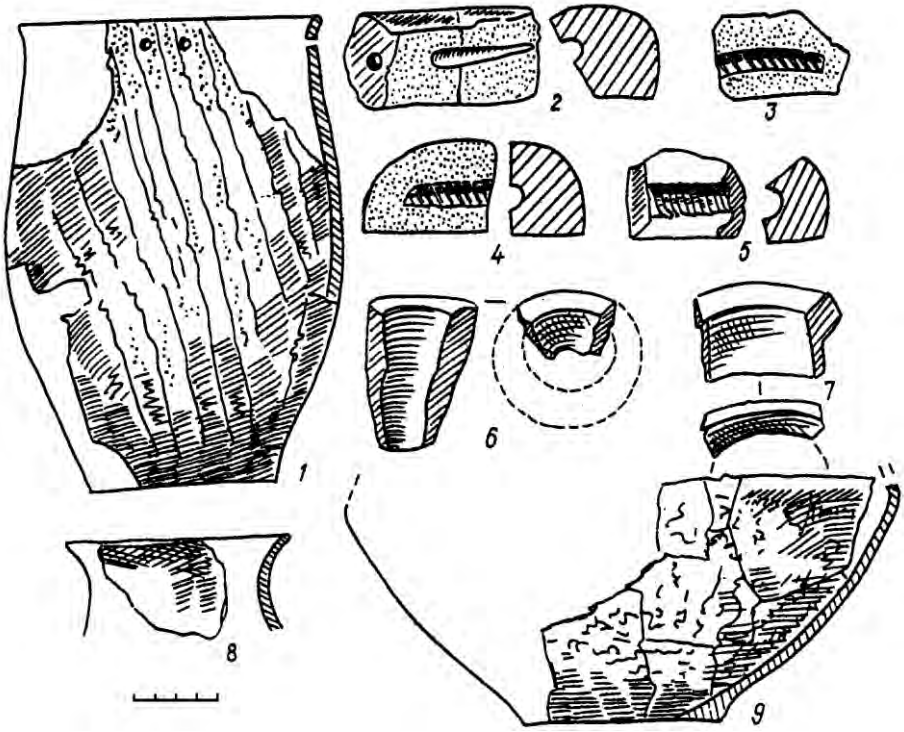

Рис. 23. Ур. Стара катедра Глиняні матриці та посуд лежницької групи ранньоскіфського часу початку I тис. до н. е. (за Л.І. Крушельницькою)

Пам'ятки гальштатської доби відомі на північно-східній околиці середньовічного Володимира (Шкартані) та у Зимному [Цинкаловський, 1937, с. 187]. Гранітна сокирка з отвором цього часу знайдена в кінці вул. Островецької (зберігалась у музеї НТШ, див.: Cynkałowski, 1961, s. 51].

Значне поселення VII–VI ст. до н. е. (т. зв. лежницької групи пам'яток ранньоскіфського часу) із бронзоливарною майстернею існувало на місці пізнішого монастиря в ур. Стара катедра [рис. 23; Крушельницька, 1988; 1993, с. 150, рис. 81]. В долині р. Луга зафіксовано декілька поселень поморської культури.

Пам'ятки римської доби відомі в середмісті по вул. Мало-Луцькій, де 1931–1930 рр. при копанні ровів під фундаменти на глибині 2 м натраплено на амфори з шпильчастим дном [Cynkałowski, 1961, s. 109]. Вздовж лівого берега р. Луга від сучасного мосту на Заріччі до західної околиці с. відкрито декілька поселень римської доби, а в ур. Білі береги на садибі Ваврисевича виявлено на тілопальне урнове кладовище цього часу (використовувались гончарні і ліпні посудини) та рештки ритуального вогнища [Cynkałowski, 1961, s. 112]. Скарб з дорогоцінностей, здобутих внаслідок торгової та військово-політичної

Рис. 24. Ліпний горщик VII–VIII ст. з розкопок Зимнівського городища. Фонди Львівського історичного музею (А-39465, висота – 300, вінце – 200, денце – 190 мм)

діяльності на території Римської імперії, свого часу знайдений у с. Ласків неподалік Володимира [де Витте, 1919], свідчить про чисельність та могутність місцевих племен у період її розпаду.

Суспільний розвиток та густе заселення басейну р. Луга у IV–V ст. підготувало умови для формування тут одного з перших укріплених центрів слов'ян Східної Європи, яке за умови слабкої вивченості, зокрема, Надбужанщини, залишається унікальним явищем слов'янської археології. Ця перша на даній території слов'янська фортеця виросла на запустілому з часів мідно-кам'яної доби останці правого берега р. Луги на північній околиці сучасного с. Зимне. Зібрані під час розкопок у 1930-ті та у 1957–1962 рр. предмети свідчать про високий суспільний статус громади [Ауліх, 1972]. За уточненими даними функціонування цього укріплення слід відносити до VII– початку VIII ст. (рис. 24). Курганний могильник цього часу зберігся також північніше міста неподалік Могильного [Русанова, 1976, с. 46].

До ранньослов'янської доби, очевидно, належали видобуті в 1932 р. з дна озера Безодня коло с. Шистова голови і роги турів та оленя [Cynkałowski, 1961, s. 28–29], які є свідченням здійснення певних дохристиянських обрядів [Терський С., 1998б, с. 93].

За даними розвідкових робіт (О. Цинкаловський, М. Кучінко, С. Терський та ін.) культурний шар X ст. виявлений на всій площі Володимира періоду його розквіту. Особливо щільно забудованою у цей час була територія, зайнята на рубежі X/XI ст. дитинцем та Окольним городом [Кучинко, 1975; 1976]. Цей факт посередньо підтверджує здогад про формування на цій території при впадінні р. Смочі до р. Луги укріпленого центру у до київський період.

Додатково цей здогад також підтверджують рештки споруд X ст., перекриті на рубежі X/XI ст. глиняним валом-платформою первісного Окольного города [дослідження 1999 р. на території колишнього Спаського монастиря, вул. Сокальська, 14, див.: Терський С., 2000А, с. 28; 2002а; 2007д]. Тут вони складали потужний шар товщиною понад 1 м. Зафіксовано рештки трьох будівельних горизонтів із печищами, що являли собою прошарки черіні, розділені вуглистими прошарками (рис. 25). На долівці однієї із споруд на глибині 2,5 м від сучасної поверхні зібрано велику кількість гончарного посуду та глиняне біконічне пряслице.

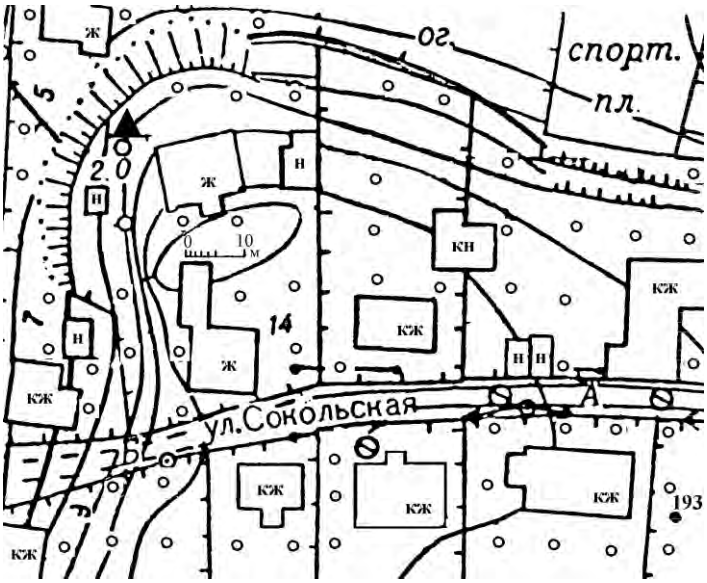

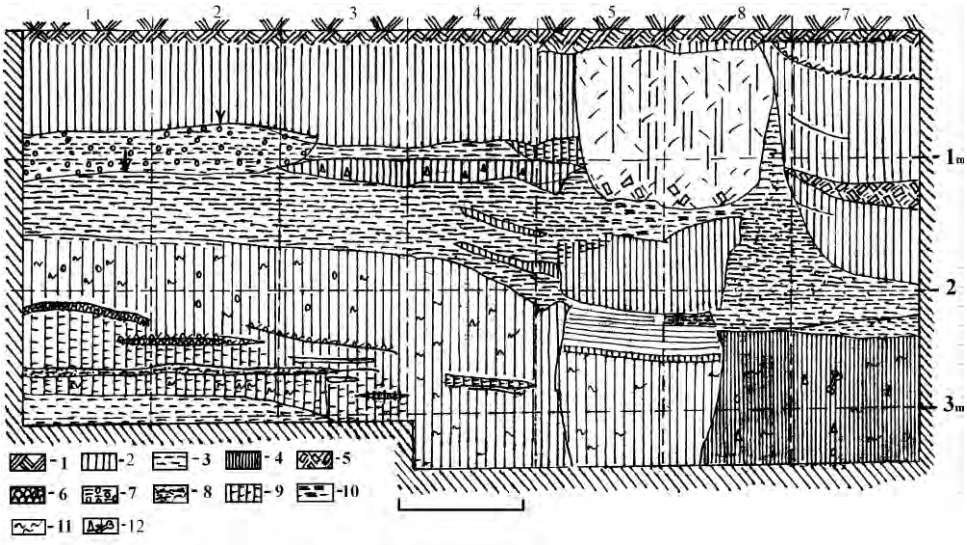

Рис. 25. Володимир, вул. Сокальська, 14. Схематичне розташування розкопу І 1999 р. та стратиграфічний переріз його північної стінки: 1 – дерновий шар; 2 – сірий ґрунт; 3 – жовта глина; 4 – темний ґрунт; 5 – будівельне сміття; 6 – черінь, перепалена глина; 7 – вапно і крейда; 8 – піщаниста глина, намив?; 9 – сірий суглинок; 10 – жовта глина зі шматками череня; 11 – вуглики, горілий шар; 12 – кераміка, кістки 13 – найвища точка

Кераміка X ст., зібрана О. Цинкаловським в ур. Шкартані, зберігалася у Львівському історичному музеї (ЛІМ-2042; НТШ-23115). Курганні могильники щільно обступали місто з усіх боків. Згадки про них є у описах Володимира

XIX ст. С. Косовича, М. Теодоровича та ін. Так, чимало курганів було відразу за валами Окольного города північніше Луцького тракту [Теодорович, 1893, с. 141] та в ур. “Поїздники”.

Отже, проведені за останні роки дослідження засвідчили наявність на території сучасного Володимира потужної системи поселень (т. зв. поселенської агломерації) першої половини X ст., тобто ще до заснування княжого Володимира.

За розмірами охопленої забудовою території ця група передміських поселень мало чим поступається площі як сучасного міста, так і княжого (XIII–XIV ст.), – коли Володимир перебував у зеніті своєї слави як столиця Галицько-Волинської держави.

Існування значної поселенської агломерації X ст. на території пізнішого Володимира, що передувала заснуванню фортеці великого київського князя і розвитку міста є характерним для більшості середньовічних міських пам’яток лісостепової частини Волині.

Про високий статус цього своєрідного “гнізда поселень” свідчить ранньоісторичне поховання (VI–X ст.) воїна з конем, випадково відкрите під час будівництва греблі для нової електростанції Володимира навесні 1934 р. До приїзду археологів збереглась лише бронзова острога, яка послужила підставою для датування пам’ятки [ZOW.– R. X.– 1935.– Z. 3.– S. 51]. Історики вже звертали увагу на те, що міста, зведені з ініціативи великокнязівської влади часто розташовувались на малих притоках великих річкових магістралей [Тихомиров, 1956, с. 315–316]. Так розташований, зокрема, зведений майже одночасно з Володимиром Переяслав.

Центр міста і головна його складова частина – дитинець Володимира, його окольний город – укріплений торгово-ремісничий посад, займали найбільші підвищення посеред заплави р. Луга, що єдиним масивом розкинулися біля правого берега. Головні передмістя знаходились на північ від валів Окольного города. Вони охоплювали найближчі миси по берегах р. Смочі та сусідніх озер. Інші посади знаходились на східній і західній околицях та на протилежному лівому березі р. Луга.

Ці головні укріплені складові частини середньовічного міста, своєю чергою, знаходилися в оточенні неукріплених посадів, що топографічно та економічно тяжіли до міста. Це правобережні урочища: Завалля, Зап’ятниче та ін. (рис. 26).

У процесі історичного розвитку окремі елементи топографічної структури змінювали свій статус та назву. Так, дитинець стає королівським замком; внаслідок різкого зменшення території міста на рубежі XIV та XV ст. у межах тодішнього Окольного замку вміщається середмістя разом із нечисленними боярськими садибами та Спаським монастирем (рис. 27).

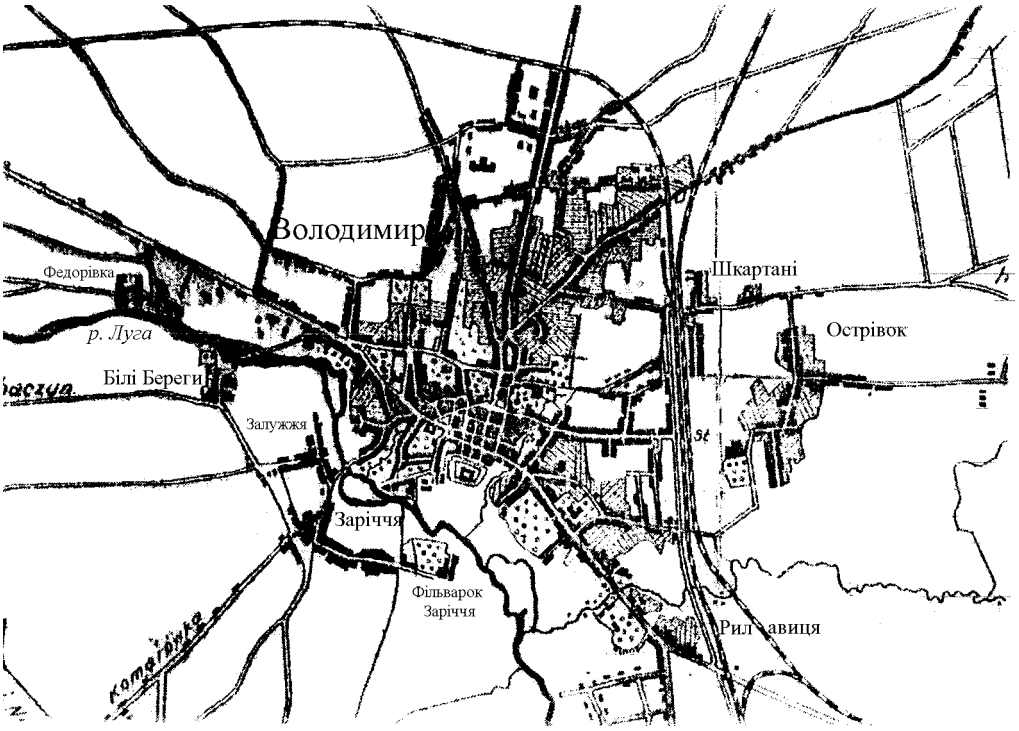

Рис. 26. План розташування урочищ в околицях
Володимира станом на 1930-ті рр.

Рис. 27. Володимир XII–XIII ст. Макет. 1988 р.
Володимир-Волинський історичний музей

Рис. 28. План міста Володимира 1798 р.
із позначенням найважливіших будівель

Отже, Володимир, як і більшість міст Русі, мав типову територіальну структуру, яка включала в себе дитинець – осередок влади, окольний город поряд з дитинцем, власне місто – головний укріплений посад – осередок економічного та культурного життя, посади-передмістя на правому і лівому берегах р. Луга та приміську інфраструктуру, яка складалася з княжих дворів, монастирів та інших елементів.

Літописні джерела подають вкрай обмежені відомості стосовно просторової еволюції міст княжої доби. Перші відомі картографічні документи, що відтворюють розпланувальну структуру княжого Володимира, датуються кінцем XVIII ст. (рис. 28). Тому особливе значення для бодай гіпотетичного з'ясування певної етапності у забудові міста мають сьогодні існуюча топографія міста з її своєрідним природним ландшафтом, більш деталізовані дані люстрацій XVI–XVIII ст. та матеріали сучасних археологічних досліджень.

Зіставляючи найдавніші картографічні зображення Володимира з сучасною гідрографічною ситуацією, помітно, що меандровані русла річок Луги та Смочі постійно змінювали свій напрямок. Серед причин таких змін могли бути об'єктивні природні метаморфози та антропогенні впливи, зокрема використання річок з фортифікаційною метою та періодичне насипання й ліквідація гребель. Враховуючи загальну тенденцію у змінах природного середовища протягом сторіч, можна припускати, що у середньовіччі і Луга, і Смоч були значно повноводнішими, тому справляли значний вплив на просторове структурування міста.

2.2. Дитинець

Ядром топографічної структури княжого Володимира, як і інших давньоукраїнських міст, був дитинець. Він знаходився на правому березі р. Луг при впадінні в неї притоки Смочі (рис. 29).

Поза сумнівом, ще до отримання Володимира у спадок Всеволодом Володимировичем місто мало систему мінімально необхідних укріплень, без яких воно було б просто не придатним для виконання нових для себе обов'язків столиці удільного князівства. Вже тоді повинна була розвинутись дводільна просторова композиція – автономно укріплений дитинець з помешканням князя і його челяді та безпосередньо прилеглий до дитинця посад (пригородок), заселений переважно нечисленними ремісниками, купцями та іншим служилим людом. Подібна дводільність була типовою для переважної більшості укріплених торгово-ремісничих поселень.

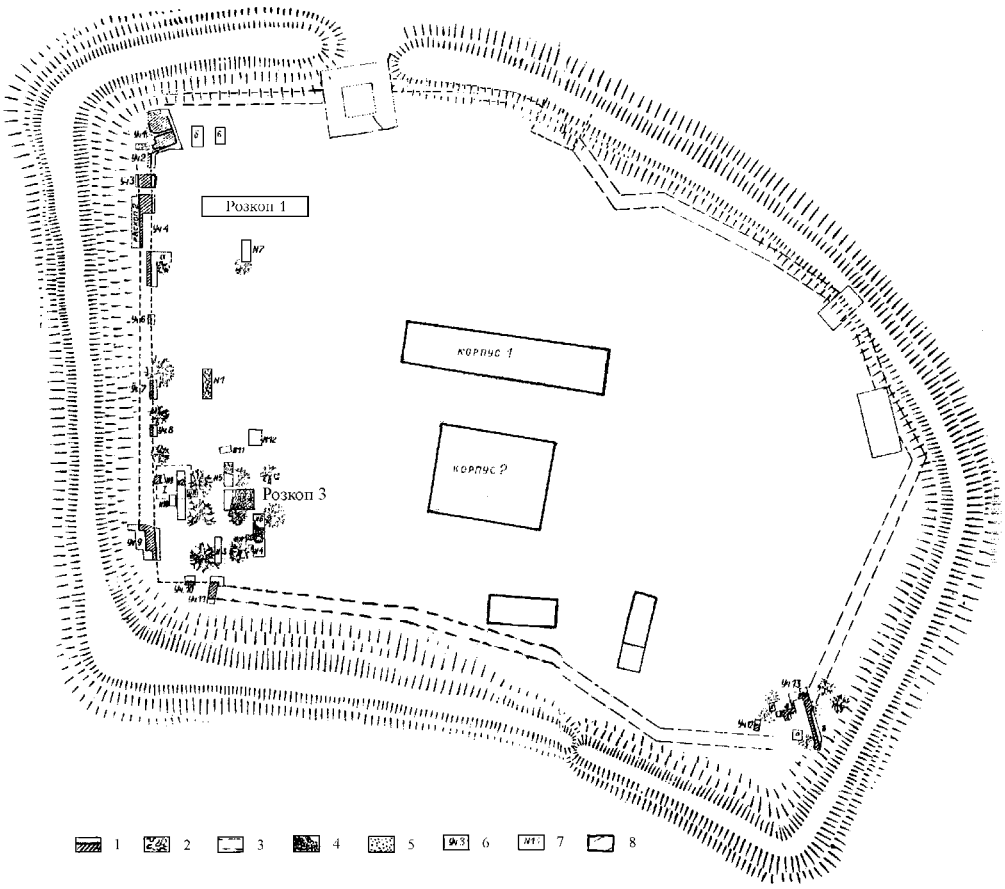

Рис. 29. Володимир. Дитинець. План валів та розкопів і шурфів 1975 –1976 та 1982 рр. (за М. Малевською): 1 – кладка стін замку XIV ст.; 2 – кладка фундаменту; 3 – траса стіни; 4 – скопичення каменю; 5 – розмитий камінь; 6 – №№ ділянок кладки стін замку; 7 – №№ шурфів; 8 – контури веж

2.2.1. Територія, стратиграфія, первісні укріплення

Як відзначав дослідник оборонної архітектури П.О. Раппопорт, дитинець міста (ур. Замок) є добре збереженим зразком ранньосередньовічного городища, віднесеного ним до т. зв. “волинського типу”. Городище розташоване посеред рівнинної місцевості, причому його майданчик лежить на 7 м вище від заболоченої заплави, що прилягає до дитинця з півдня, і на 4 м нижче від майданчика, що знаходиться північніше (окольного города). Західна і східна сторони дитинця прямолінійні, південна сторона складається з двох прямих відрізків і поєднується з західної та східної сторони під прямим кутом. Круглі

обриси має лише північна сторона. Потужні вали піднімаються над майданчиком у північній частині дитинця на 6 м, а в південній – на 8 м (рис. 30). Розміри майданчика трохи більші за 150 м у довжину за ширини 80–100 м, тобто становлять майже 1,5 га. В'їзд знаходиться з північної сторони, але судячи з пониження валу, існував ще додатковий невеликий прохід з південної сторони. Низовина, яка відрізає дитинець з півночі і заходу від основної території міста, являє собою, очевидно, заплилий штучний рів, яким був пропущений один з рукавів Смочі [Раппопорт, 1967, с. 67–71].

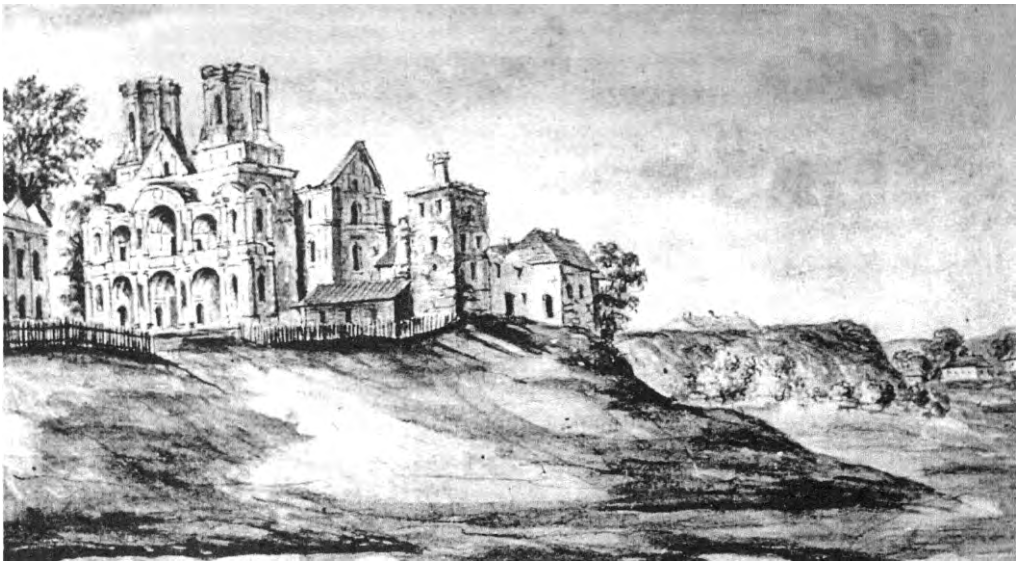

Рис. 30. Рештки валів дитинця княжого Володимира (на задньому плані).
Рис. Н. Орди, 1860–1870-ті рр.

Час побудови первісних укріплень дитинця визначається орієнтовно [Раппопорт, 1967, с. 67–71]. Проведеними до сьогодні дослідженнями на дитинці не встановлена їх конструкція та етапи перебудов. Основа валу складалася, ймовірно, з суцільної глини. У траншеї № 3, закладеній М.В. Малевською [1977А, с. 21] у 1976 р. паралельно південній стороні валу з метою пошуку стіни замку XIV ст. виявлено потужний пласт супіску з включеннями перепеченої глини та супіску, що міг належати до конструкції валу. За існуючими стратиграфічними спостереженнями (рис. 31; 32) підтверджується повідомлення О. Цинкаловського, про зняття верхніх культурних напластувань XVII–XIX ст. Тому рештки будівель XV–XVI ст. тут виступають відразу під напластуваннями кінця XIX–XX ст. Щоправда у північній, підвищеній частині

дитинця збереглися культурні напластування XVII ст. з характерним посудом та кахлями, досліджені 1975 р. М.М. Кучинком. Також не встановлено зв'язок напіземлянкових споруд X ст. (рис. 33), досліджених тут М.М. Кучинком, на гл. 4,0 м від сучасної поверхні із первісними укріпленнями. Відтак невирішеним залишається питання про час побудови першого князівського замку Володимира. Товщина культурних напластувань коливається від 3 до 5,5 м (при південно-західному куті). В цьому місці шар вапняно піщаного прошарку – часу зведення кам'яного замку в середини XIV ст. фіксується на гл. 1,2 м від сучасної поверхні [Малевская, 1982А, с. 18]. На початку XIII ст. в укріпленнях дитинця або окольного города була "дыра градна" – підземний хід-потерна, якою "піп Юрій" виніс з міста малолітнього Василька [Літопис, 1989, с. 370].

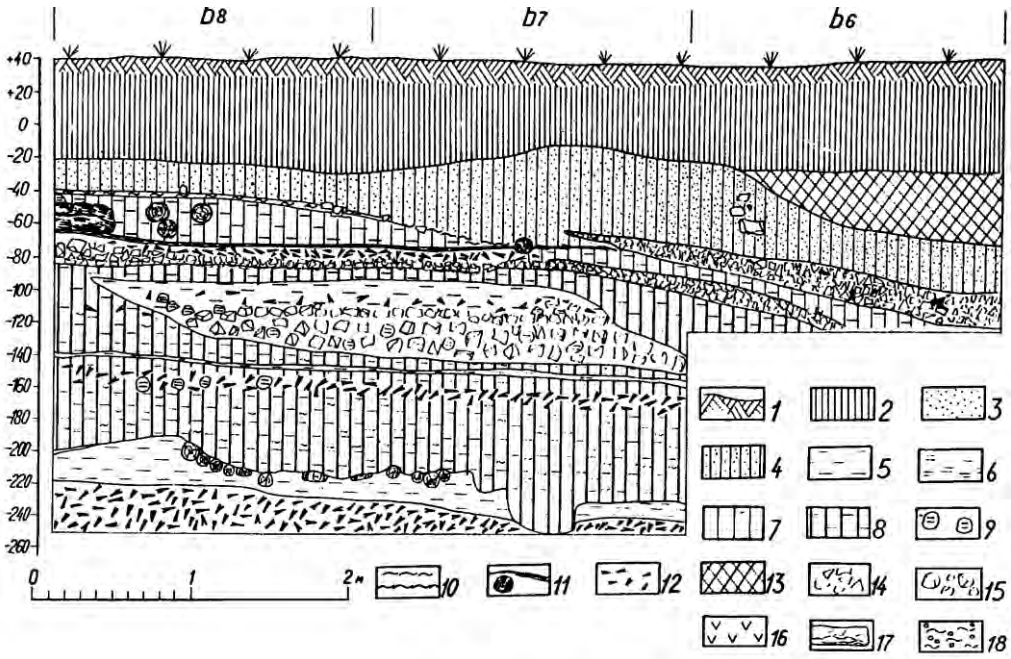

Рис. 31. Дитинець-замок. Переріз північної стінки розкопу № 3 1976 р. (за М. Малевською): 1 – дерновий шар; 2 – чорнозем; 3 – пісок; 4 – супісок; 5 – невипалена глина; 6 – випалена глина; 7 – сірий суглинок; 8 – темно-сірий суглинок; 9 – печина; 10 – трухляве дерево; 11 – горіле дерево та вугільний прошарок; 12 – вугілля; 13 – перкоп; 14 – бита цегла; 15 – крейдяний вапняк; 16 – зола; 17 – гниле дерево; 18 – трухляве дерево з гноєм

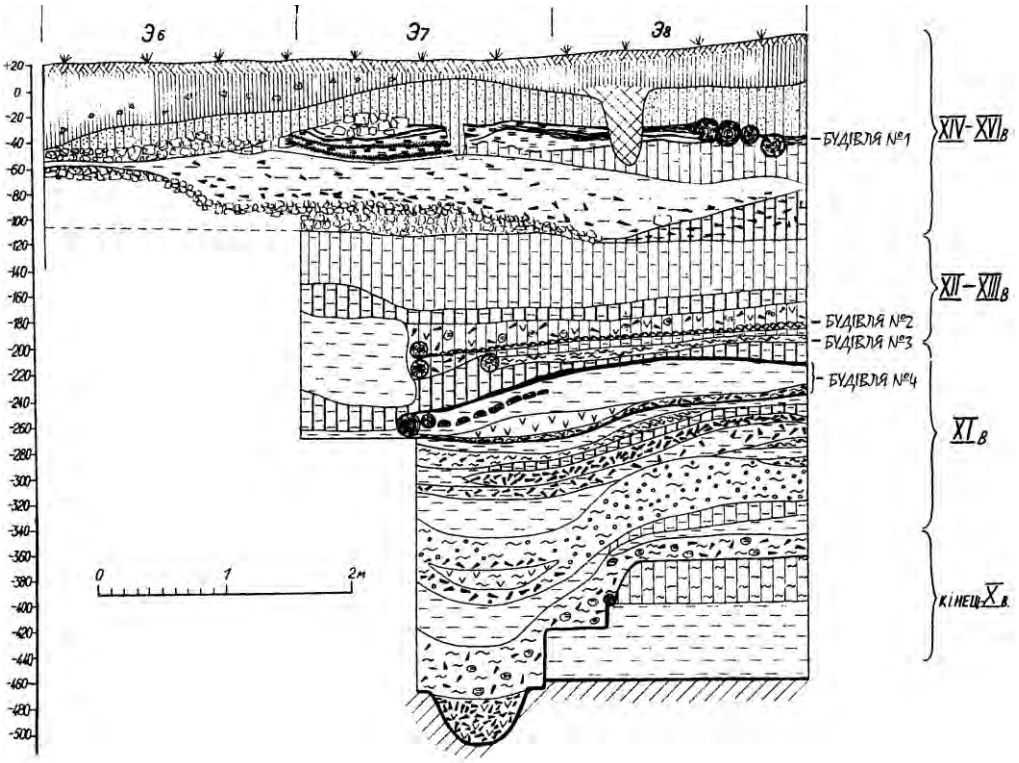

Рис. 32. Замок. Переріз південної стінки розкопу 3 1976 р. (за М. Малевською)

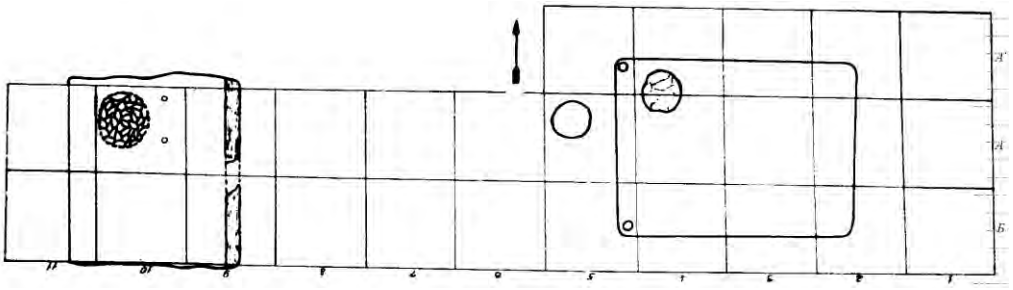

Рис. 33. Володимир. Замок. План розкопу № 1 1976 р. (за М. Кучинком)

2.2.2. Топографія забудови майданчика

Територію дитинця, як прийнято вважати, займали помешкання князя та дружинників. Традиційно тут повинен був існувати князівський храм. В Галицько-Волинському літописі під 1291 р. наведено повідомлення про спорудження князем Мстиславом Даниловичем кам'яної гробниці "над гробом бабы своей Романовой" (у 1219 р. Ганна "въсприа мнишеский чин"), яка була

освячена во ім'я Св. Іоакима та Анни [ПСРЛ. – Т. 2, 1908, с. 937–938]. У документах кінця XV– початку XVI ст. [АрЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6, с. 13], а також у люстраціях Володимирського замку 1545 та 1552 рр., цей, на думку дослідників [Каргер, 1958, с. 11], храм-усипальниця, неодноразово згадується, як "церква Св. Іоакима и Анны што в замку Володимерском". Багаторічні пошуки експедиції під керівництвом М.В. Малевської дали лише окремі сліди монументальної храмової споруди на дитинці (полив'яні керамічні плитки підлоги, уламки дзвона, рештки свинцевої покрівлі тощо). Дослідниця вважала, що храм слід шукати у південно-західному куті дитинця. Однак, основної ознаки існування храму – кладовища також поки не виявлено. Ймовірно, церква увесь період свого існування не вважалась парафіяльною: поховання тут могли фактично не здійснюватися, за винятком окремих членів княжої родини.

Проте місцем головного церковного осередку, мабуть від самих початків міста, було прирічкове підвищення поряд із західним валом дитинця, де, мабуть, традиційно ховали більшість володимирських князів, починаючи з Мстислава Ізяславовича.

У розкопі № 3 М.В. Малевській вдалося дослідити рештки ряду житлових будівель кінця X–XV ст. В напластуваннях XI ст. присутня велика кількість гною та іншої органіки [Малевская, 1977, с. 8], що накопичилась унаслідок утримування коней, худоби та неодноразових будівництва і ремонтів. Напластування із спорудами до першої половини XIV ст. чітко розмежовані рештками будівництва кам'яного замку від пізніших (див. Додаток № 2).

2.2.3. Кам'яний замок.

Як згадувалося вище, після опанування Побужжя 1366 р. польський король Казимир III заклав кам'яний замок. Рештки цього замку XIV ст. періодично виявлялися земляними роботами протягом XIX–XX ст. [див. Терський С., 1997], поки його не вдалося професійно дослідити експедиції санкт-петербурзьких археологів у 1970–1980-х рр. Так, від сторони північно-східної, за мурами сучасними О. Цинкаловським, зафіксовано частину стіни-муру, складеного з пошарово покладених цегли і опоки [Cynkałowski, 1961, s. 165].

Археологічними дослідженнями під керівництвом М.В. Малевської у 1975–1976, 1982 та 1989 рр. було встановлено, що замок повторював контури існуючих валів. Фундаменти та рештки стін завтовшки від 2,5 до 3,8 м (при південно-західному куті) було зафіксовано по внутрішньому периметру земляного валу в межах неправильного чотирикутника розмірами 100×150 м. У північно-західному та південно-східному куті розкопано підмурки двох квадратних башт, вимурувані з рваного вапняку [Малевская, 1977А, с. 14–15]. Південно-східна башта мала в плані зовнішні розміри 11×11 м, які, хоч і не набагато, але були більші за горизонтальні габарити будь-якої з трьох башт

луцького замку Любарта. Ще одну вежу – в'їздну – випадково виявлено у 1982 р. Товщина її південної стінки – 3,6 м [Малевская, 1982А, с. 21]. У розкопі № 3 досліджено склад будівельної крейди та яму із гашеним вапном.

У середині XV ст., мабуть після великої пожежі, Володимирський замок був докорінно відбудований на кошти короля Казимира Ягелоновича (рис. 34). Згідно з повідомленням люстраторів 1545 р., це мало трапитись понад сто років раніше і ніколи його наново "не роблено" [Пам'ятники, 1859, с. 14]. У люстрації володимирського дерев'яного замку від 1552 р. зазначено дещо інше: цей "замок з дерева дубового від вісімдесяти літ справою городничого П. Солтана роблений", тобто приблизно у 1470 р.

Замок мав п'ять веж (рис. 35), які, на думку деяких архітекторів, включали: Воротну, заширшки 5 сажень, наліво від входу – вежу князя Коширського (за іменем її опікуна – луцького старости князя Коширського), далі Міська вежа (утримувалася міщанами), Земська ("всіх княжичів і панів і земян повіту Володимирського) та Владича або Королівська ("на гроші королівські оправлена зовсім"). Впритул до Королівської башти на місці колишніх шести городень "дом королевський вділан єст" [Пам'ятники, 1859, с. 24]. Усього городень – 71.

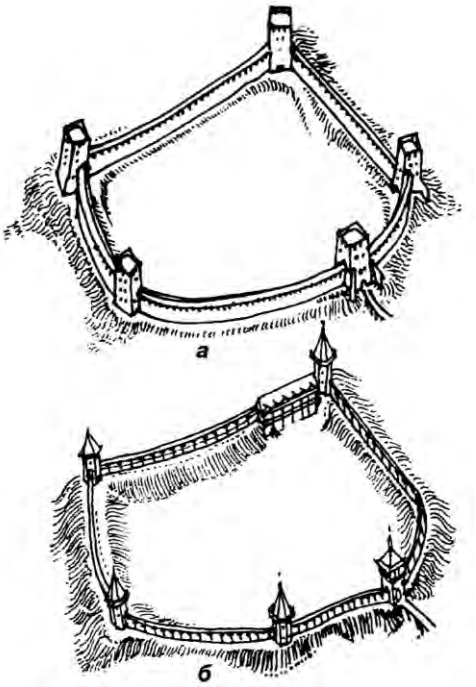

Рис. 34. Володимир. Замкові укріплення. Графічна реконструкція П. Ричкова:
а – мурований замок 1360-х років; б – дерев'яний замок середини XVI ст.

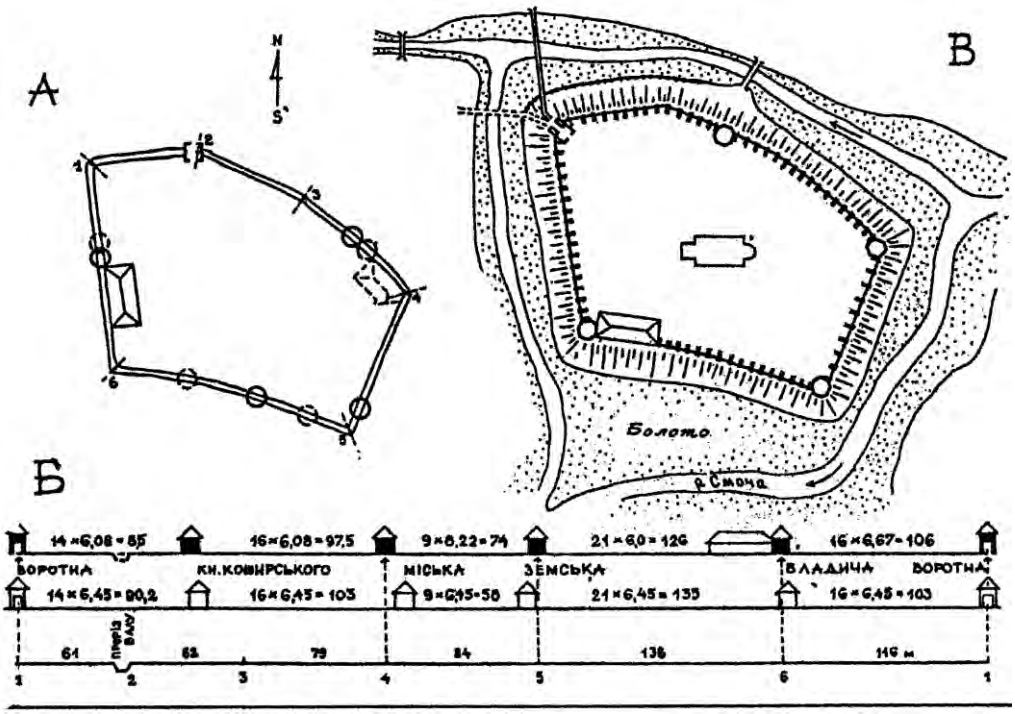

Рис. 35. Реконструкція дерев'яного замку XV ст. на підставі люстрацій 1545–1552 рр. (за Б. Колоском): А – варіанти розміщення веж і королівського будинку при лівосторонньому і правосторонньому русі ревізорів за умови знаходження Ворітної вежі над існуючим проїздом у двір замку; Б – розгортки гребеня оборонного валу з вежами при розміщенні Ворітної вежі на північно-західному розі валу. Довжина відрізків гребеня валу (знизу), розгортка з розташуванням веж по кутах валу; В – план Володимир-Волинського замку з варіантом розміщення тодішнього нового мосту до Ворітної вежі

На початку XIX ст. на площі замчища спорудили дві великі будівлі, позначені на плані 1810 р. (рис. 36), які невдовзі використали для організації повітової в'язниці. Сучасна форма валам городища дитинця Володимира, за інформацією О. Цинкаловського, була надана у другій половині XIX ст., коли начальник в'язниці наказав в'язням досипати та поправляти вали (рис. 37). Під час земляних робіт було виявлено рештки цегляних стін та крейдяних фундаментів казимирового замку, потужні шари горілого дерева [Крушинский, 1867, с. 71], а також землянки та півсферичні печі [Cynkałowski, 1961, s. 197].

У 1941 р. в'язниця стала місцем трагедії – масового розстрілу Радянською владою в'язнів, як це довела ексгумація могил у серпні–вересні 1997 р. "Меморіалом" [Przewoźnik, 1997; Федчишин, 1999].

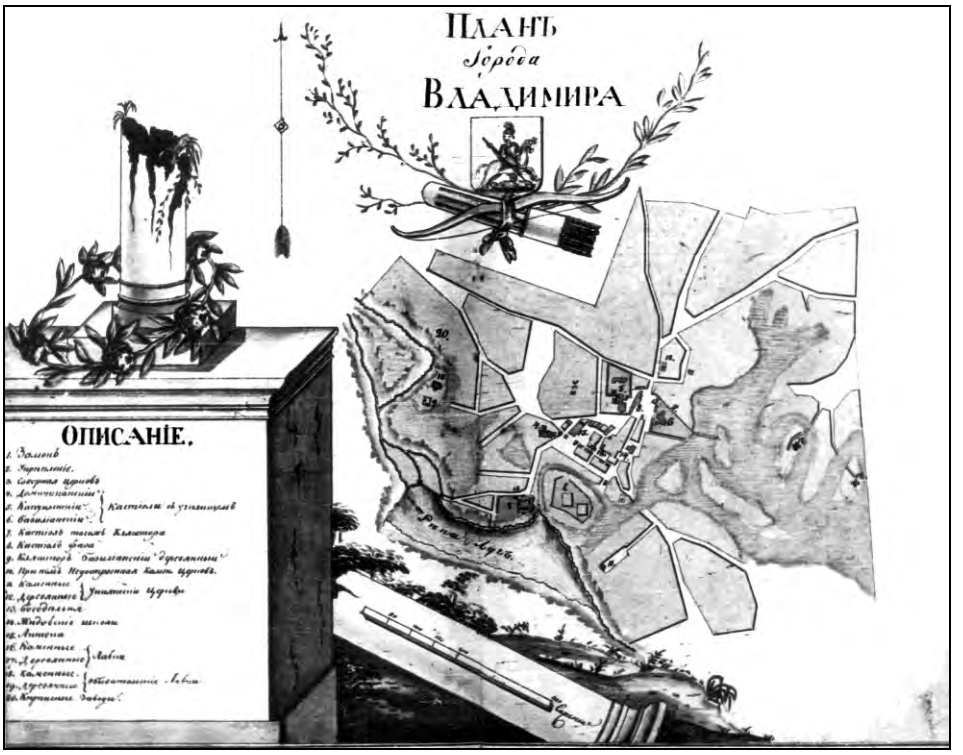

Рис. 36. План міста Володимира 1810 р. із позначенням найважливіших будівель

Рис. 37. Вали дитинця на панорамі в’язниці. 1930-ті рр.

2.3. Окольний город (Нижній замок). Середмістя. Храми Окольного города (середмістя)

2.3.1. Початки заселення, система укріплень, стратиграфія та територіальний розвиток, місцезнаходження пригородка

Посадська частина великих міст, як правило, мала власний захисний кордон, хоча він через більшу довжину і через інше стратегічне значення не вирізнявся такою оборонною міццю, яку мали “городи”. Роль посадських укріплень полягала, найімовірніше, у забезпеченні контролю над доступом на територію міста у мирний час. Коли ж доходило до серйозних воєнних протистоянь, то посади переважно ставали легкою здобиччю нападників, а їх мешканцям у кращому разі доводилося ховатись і оборонятись у князівському дитинці.

Значні розміри зафіксованих на поверхні укріплень Окольного города беззаперечно вказують на його порівняно пізнє походження. Первісний окольний город Володимира повинен був мати значно менші розміри. Швидкий поступальний розвиток міста, що відбувався протягом XI– першої половини XIV ст., створив певні труднощі для виявлення цього первісного ядра Окольного города – т. зв. пригородка. Зрозуміло лише те, що він повинен був безпосередньо прилягати до укріплень дитинця. На його розташування посередньо вказують споруди Успенського собору та храму на Садовій вулиці. Виявлення у 1999 р. валу платформи рубежу X–XI ст. [Терський С., 2000А] на пагорбі поряд зі Спаським монастирем остаточно вирішило цю проблему [Терський, 2002]. Тепер є усі підстави вважати, що первісний окольний город – пригородок, місто бояр та заможних міщан знаходилося у межах острова, утвореного рукавами р. Смочі (рис. 38). Очевидно, він охоплював територію прилеглих до дитинця із заходу та півночі пагорбів. Це була здавна освоєна територія, про що свідчать насичені культурні напластування із спорудами X ст., досліджені розкопками на пагорбі по вул. Сокальській.

Десь, можливо, у рамках тогочасної міської агломерації мав розташовуватися двір боярина Вакія, де утримували осліпленого князя Василька Теребовельського у 1097 р. [Літопис, 1989, с. 150].

Ймовірно, саме рання поява володимирської єпископії визначила розташування головного храму поруч дитинця, але в окольному місті, на відміну від Лучеська, де єпископу належала частина дитинця [Терський, 2006ж, с. 55]. Розширення церковних володінь на цій території із заснуванням Спаського монастиря (мабуть після чергового спустошення міста) може підтверджувати тезу про слабкість боярського прошарку на Волині до середини XIII ст.

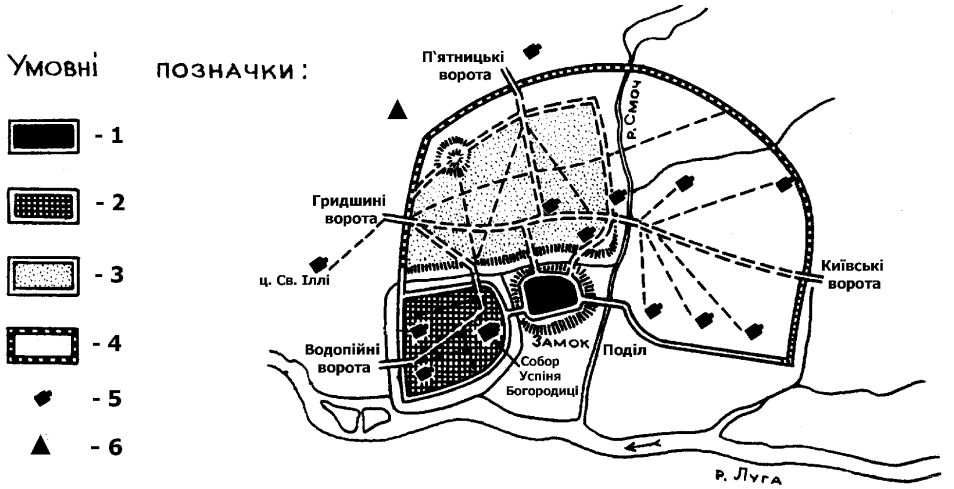

Рис. 38. Планувальна структура Володимира XI–XIV ст. Рис. Г. Мокеєва та автора: 1 – дитинець; 2 – Окольний город X–XII ст.; 3 – середмістя XII–XVIII ст.; 4 – місто XIII–XV ст.; 5 – головні храми XII–XIII ст. в системі комунікацій; 6 – піч для випалу цегли XIV ст.

Володимир мав надзвичайно потужну систему укріплень. Свідченням цього є літописна згадка від 1261 р., коли за наказом монгольського полководця Бурундая руським князям довелось самим знищувати фортеці. Виявилось, що укріплення Володимира неможливо швидко "розметати" через їх "величність", тобто через їх величину [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, стб. 849]. Ця укріплена система використовувалася протягом всього подальшого періоду існування міських укріплень.

Судячи із найдавніших планів рубежу XVIII–XIX ст. (рис. 1, 27), вали міста мали велику потужність, а з північної, найбільш заболоченої сторони зберігалися навіть дві лінії паралельних ровів та валів. З приводу цього у люстрації 1545 р. відзначено: "И видели есмо два вали високих и два рови глубоких, которие суть с стародавних часов копаны и справованы, великим коштом и накладом, почеи од речки на имя Смочи аж до ставку и до речки великое, которую называют Лугом" [Jablonowski, 1877, s. 16]. Деградація цієї лінії укріплень була пов'язана з поступовим скороченням площі міста в середині XVI ст., в першу чергу на лівому березі Смочі. Як записали ревізори в 1552 р., цей "...дальши вал на многих местцах попсован, розкопан і поставено там у ровах халупи, бровари і солодовні, а інде сади".

Правобережжя Смочі в 1552 р. залишалось добре укріпленим завдяки ставам і болотам: "...з одноє сторони толко, как би з шостое часті землею сухою і там три високі перекопи". Існування з цього боку вже не двох, а трьох перекопів, навряд чи завдячує будівельній діяльності незадовго до інвентариза-

ційного перепису, як вважають [Ричков, Луц, 2004, с. 44], оскільки потрійна лінія оборони взагалі була притаманна фортифікаційному будівництву княжої доби (див. хоча б укріплення Галича).

У середині XVIII ст., коли ця лінія оборони втратила своє значення, її почали розбирати, оскільки рови та вали стримували просторовий розвиток міста. Першими були розібрані укріплення, що прилягали до парафіяльного костьолу, про що люстратор 1765 р. писав: “вали від ріки Смоча до ріки Луга… знесені парохом для влаштування саду, а рів засипаний” [Baliński, Lipiński, 1845, s. 871]. На початку XIX ст. укріплення міста офіційно були ліквідовані, у зв’язку з чим їх перестали позначати на планах (рис. 36).

Більша ділянка міського валу у часи О. Цинкаловського зберігалася по вул. Шкільній на городі. Перед тим валом до середини XIX ст. існувало досить глибоке озеро [Cynkałowski, 1961, s. 168]. Вже на початку 1960-х рр. від укріплень Окольного города залишились лише невеликі рештки валів та ровів (рис. 39). На сьогодні з усієї лінії оборони міста вище від поверхні зберігається лише ділянка валу довжиною 62 м, заввишки 2,9–3 м.

Рис. 39. Вали Окольного міста Володимира (східний бік).
Акварель худ. Левицького. 1930-ті рр. Фонди Львівського історичного музею

Зіставляючи ці збережені рештки давніх оборонних споруд з планами міста, знятими наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст., П.О. Раппопорт [1967, с. 67–71] зробив спробу відновити у загальних рисах схему укріплень давнього Володимира (рис. 40). Він вважав описану лінію укріплень Окольного

города другою. У плані ця лінія валів та ровів має майже правильну напівокруглу форму. Вона оточує дуже велику площу вздовж р. Луг завдовжки 1000 м і завширшки до 800 м. Лінія земляних укріплень, очевидно, охоплювала місто суцільним півкільцем, і не мала розривів; лише на одній ділянці у північно-східній частині міста ця лінія перетинала "болото Смоч", і тут, можливо, валів не було. На думку П.О. Раппопорта, час спорудження даних укріплень Окольного города – не пізніше ніж у середині XII ст. [Раппопорт, 1967, с. 71]. Це датування до певної міри підтверджене спостереженнями М.М. Кучинка [2006, с. 39], який зафіксував у насипі валу кераміку XI–XII ст.

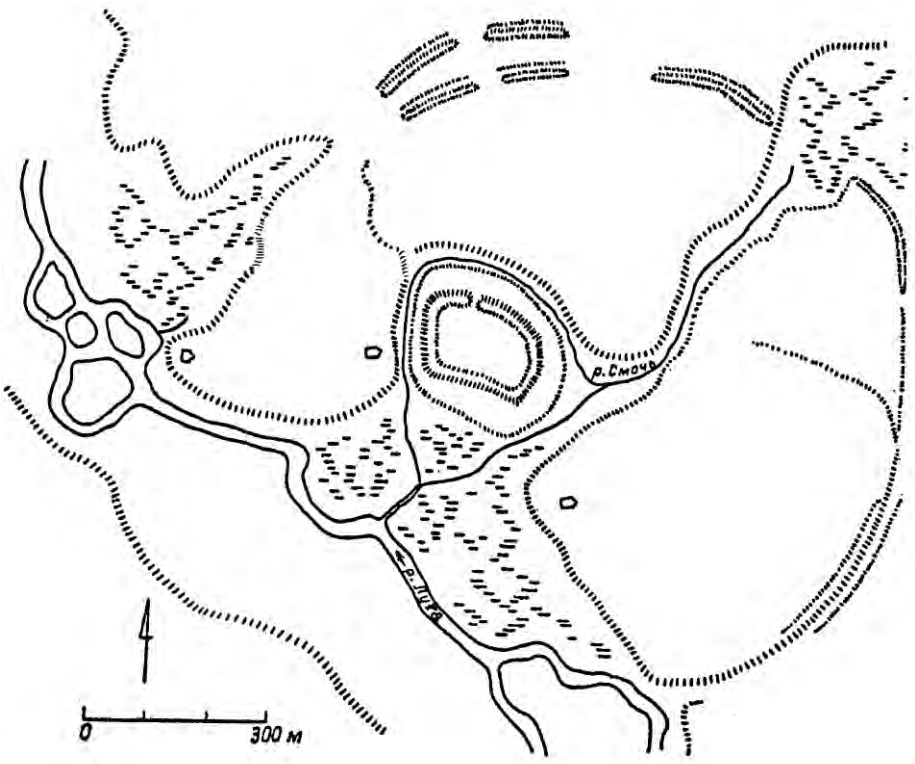

Рис. 40. План укріплень дитинця та Окольного міста Володимира за П.О. Раппопортом

Про потужність північної лінії укріплень Окольного города свідчать спостереження, проведені 1987 р. в котловані під житловий будинок на розі вул. Соборної (Фарноїй, К. Маркса), 12 та Князя Василька, де було зафіксовано рештки першого оборонного рову завширшки близько 8–9 м, засипаного сміттям із невеликим скарбом середини XVIII ст. Отже, перша і друга лінії укріплень тут разом досягала ширини близько 80 м [С. Терський, 2006б, с. 76].

Особливості облаштування цієї лінії оборони на окремих ділянках були спостережені у 1930-ті роки О. Цинкаловським. Так, під час будівництва дому доктора Бебчука було виявлено конструкції рову та валу міського. Узбіччя рову були викладені деревом. На дні рову, у намулі було зібрано чималу кількість ракушок Unio [Cynkałowski, 1961, s. 167].

Отже, літописні згадки середини XII ст. про ворота у Володимирі, очевидно, стосуються укріплень цього Окольного города [Раппопорт, 1967, с. 71]. Під 1157 р. згадані Київські ворота та "Гридшині" ворота [ПСРЛ.– Т. 2, 1908, с. 178, 334].

Перші О. Цинкаловський розміщував на старій дорозі на Лучеськ (за часів О. Цинкаловського при млині по вул. Поплавській, тепер це стик вул. Луцької та Дулібської), де ще у 1930-ті роки зберігався вал та рів, що доходив до долини р. Луга , а другі – на Устилузькій вулиці [Cynkałowski, 1961, s. 167–168].

Третя міська брама, відома під назвами П'ятницької та Зап'ятницької, розташовувалась на північному відтинку посадських укріплень за напрямком сучасної Ковельської вулиці на виїзді з міста в бік Любомля та Берестя [Цинкаловський, 1935, с. 124; Трегубова, 1993. с. 28]. На місці сусідньої П'ятницької церкви з початку століття стоїть кам'яний обеліск (рис. 41), а місця розташування усіх трьох міських брам до 1000-ліття міста відмічено пам'ятними знаками (рис. 42). За В.Л. Ковальським існували ще четверті ворота – Водопійні – наприкінці вул. Садової (рис. 38). Їх поява могла бути викликана розвитком Лівобережжя.

Щоправда, спираючись на контекст літописної оповіді про напад на місто у 1156 р., де розповідається про блокування лише двох в'їздів до міста, у новітній літературі інколи можна зауважити сумніви щодо існування у княжому Володимирі третьої міської брами у долитовську добу, позаяк розташована поблизу П'ятницька церква, з якою була пов'язана назва цих воріт, вперше згадується лише у першій половині XV ст. [Дверницкий, 1889, с. 53].

На першу згадку про існування у Володимирі оборонних стін, башт і заборол натрапляємо у літописі лише під 1099 р. у контексті чергової міжусобної сутички, коли було вбито Мстислава Святополковича: "...підступили вони до города під вежами, а ті билися з городських стін" [Літопис, 1989, с. 154]. Відомо також, що вже тоді до "города" можна було потрапити лише через укріплені ворота [Літопис, 1989, с. 152]. З цих лаконічних літописних відомостей не випливає достеменно, дитинцю чи посаду належали згадані елементи фортифікації. Проте ймовірнішим видається, що йшлося про дитинець.

Варто звернути увагу на ту провідну фортифікаційну роль, яку мали спеціально облаштовані водні перепони на підступах до міста. У ревізії 1545 р., зокрема, вказується на необхідність поновити два стави: один – на р. Смоч, інший – на Лузі. Очевидно, ці штучні водойми, як і земляні вали, існували в місті здавна. Особливо прикметним є зауваження стосовно потреби відновлення греблі на р. Смоч, "где онії рови оперлі", завдяки чому "велікая твержа всему місту і замку била" [Пам'ятники, 1859, с. 24]. Найвірогіднішим є поява гребель як способу підсилення міської оборони ще за княжих часів.

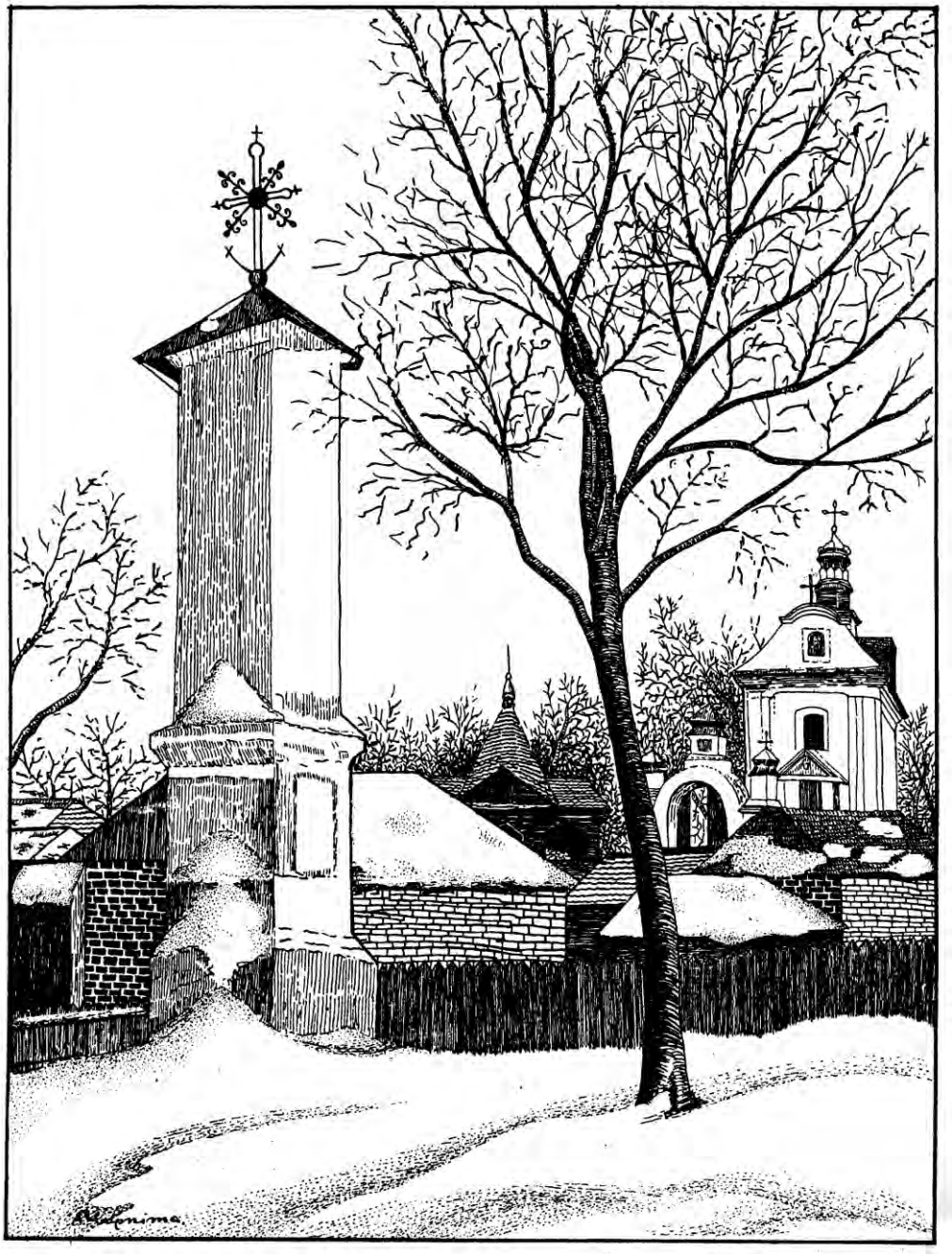

Рис. 41. А. Чорпіта. Пам’ятник на місці,
де стояла церква Св. Параскеви-П’ятниці.
На дальньому плані – церква Св. Миколая (давніше церква Св. Йосафата, XVIII ст.).
1931 р. Літографія. Львівський історичний музей

Рис. 42. Пам’ятний знак на місці Гридшиних воріт Володимира на вул. Устилузькій. 1988 р.

Товщина культурних напластувань в різних частинах Окольного города коливається переважно від 0,5 до 4 м. На підвищених ділянках, таких як пагорб на вул. Садовій, західніше від Успенського собору, денна поверхня на середину XII ст. знаходиться на гл. 0,2–0,3 м [Пескова, Раппопорт, 1987, с. 542].

2.3.2. Система забудови і комунікацій. Греблі та мости

Топографічно територія міста у межах цих валів ділиться р. Смочею на дві частини: східну і західну. Причому головні складові частини міста – дитинець, резиденція єпископа, ринкова площа знаходяться у західній частині.

Своєю чергою, західна та східна частини міста виразно діляться на прирічкову смугу та територію вздовж зовнішніх оборонних укріплень середмістя. Причому у західній частині прирічкова смуга виразно відділена від решти берегової тераси природним рельєфом – вже згаданим рукавом ріки Смочі, який омивав Окольний город XI– першої половини XIII ст.

Враховуючи систему планування, за якою первісне торжище мало б розташовуватися поряд з воротами дитинця-князівського замку, можемо припустити його формування ще близько рубежу X–XI ст. На цьому місці на понижених ділянках правого берега р. Смочі у XII–XIV ст. сформувався Ринковий майдан. Його зовнішні межі, що наближалися у плані до форми дещо

деформованого квадрата з довжиною сторони близько 130 м, простежуються вже на перших планах міста. За формою та розмірами володимирський ринок був подібний до площ у таких містах, як Звягель, Острог, Камінь-Каширський, Крем'янець, Клевань [Ричков, Луц, 2004, с. 45].

Принаймні з XIV ст. тут повинна була стояти дерев'яна ратуша – неодмінний атрибут міста з магдебурзьким правом, втрачена під час нерідких тоді спустошень Володимира. На середину XVI ст. спеціального будинку ратуші, очевидно, вже довший час у Володимирі не було. Принаймні такий висновок можна зробити з тексту привілею, наданого міщанам Володимира у 1570 р. королем Сигізмундом II Августом, згідно з яким дозволялося "...війту і раді володимирській ратуш, як самі того забажають, будувати, а під ратушем всіляке питво, мальмазию, мускателі і вино для порядку ратушного... тримати і шинкувати, а також крамниці. ятки при тій же ратуші, на якому місці захочуть, збудувати" [Zródla dziejowe.– 1877.– T. 5.– S.145]. Про те, як швидко скористалися володимирці з цього дозволу, достеменно не відомо, оскільки в подальшому ратуша згадується лише у документі 1632 р.– універсалі козацького гетьмана Івана Петражецького-Кулаги [АрЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 336].

Економічним серцем міста поряд з Ринком була понижена ділянка берега при усті р. Смочі (тепер – це Слов'янський парк). Цей своєрідний володимирський поділ об'єднував право- та лівобережну частину міста. Він, судячи із випадкових знахідок під час земляних робіт 1960–1980-х рр. охоплював усю долину та береги р. Смоч біля її гирла та правий берег заплави р. Луги. Духовні потреби мешканців подолу задовольняв, очевидно, храм (Св. Василія?), зведений з плінфи у середині XII ст. на лівому березі р. Смочі напроти дитинця. Його досліджував М.К. Каргер у 1956 р.

Про забудову Великого Окольного города даних зараз небагато. Із спостережень за земляними роботами у 1930-ті рр., проведеними О. Цинкаловським, відомо, що поблизу збереженої зараз ділянки північного валу міста були зафіксовані гончарні печі [Cynkałowski, 1961, s. 168]. З найдавнішого плану міста 1798 р. бачимо, що забудова загалом мала нерегулярний характер.

Варіант реконструкції планувальної структури міста княжих часів запропонував Г. Мокеєв [1997, рис. на с. 51]. Проводячи паралелі між Києвом та Володимиром, він вважав, що в останнього немає подолу [Мокеєв, 1997, с. 53]. Хоча насправді, як показали дослідження автора у 1986–1987 рр., поділ у Володимирі був саме там, де йому й належало бути за наведеною схемою (рис. 38).

Отже, долина р. Смочі, як свідчать спостереження за земляними роботами під час облаштування т. зв. Слов'янського парку у 1986 р., була місцем великої ділової активності володимирчан. Тут розташовувалися основні ремісничі квартали, для діяльності яких важливою була близькість до води. Тут, очевидно, була і внутрішня міська гавань. Саме звідси в сторону Зимного

провадила по земляному насипу в долині р. Луга Княжа дорога. Її окремі ділянки активно використовувалися до недавнього часу, на що вказували збережені дерев'яні стовпи від мосту [С. Терський, 2000А, с. 29]. Усе це сприяло розвитку прибережної ділянки Засмоччя. Про значення цього району міста свідчать фундаменти масштабного, мабуть, парафіяльного храму середини XII ст., дослідженого поблизу теперішньої Василівської церкви.

Значне піднесення Володимира невдовзі після походу хана Батия у Європу сприяло розбудові Засмоччя. На місці спалених у середині XIII ст. житлових кварталів засновується монастир Св. Михайла з палацовим комплексом. З півночі до нього примикали садиби видних бояр.

Як показали розкопки 1999–2000 рр. С. Терського в ур. Апостольщина, садиби згоріли, очевидно, у середині XIV століття, в час тривалої та виснажливої боротьби за місто між Королівством та Великим князівством. Виявлений у об'єкті № 9 шматок будівельної крейди, аналогічної до матеріалу, з якого будували цоколь кам'яного замку на дитинці у 1360-ті рр. та уламки кашинної чаші із розписом кобальтовою ультрамариновою фарбою по білому фону [відомий в Ірані з XII ст. і поширений у Середній Азії в Тімурідську епоху, тобто наприкінці XIV–XV ст. – як наслідування імпортній порцеляні "типу кобальт": Федоров-Давыдов, 1976, с. 148], дозволяє уточнити час формування заповнення вже покинутих споруд.

Свідченням трагедії, яку пережив у цей час Володимир, є знахідки, зокрема, в об'єкті № 8 дослідженому в ур. Апостольщина, де виявлено рештки часткового спалення тіл двох підлітків (див. Додаток № 2). Як відомо, у 1349–1350 рр. Східна Європа пережила важку епідемію чуми [Николаев, 1968, с. 8]. Наслідки цих потрясінь і сьогодні помітні, хоча б у тому, як мало відомо документів історикам про цей період, що був у багатьох випадках переломним в історії України.

Проте жахлива трагедія середини XIV ст. зупинила подальший розвиток східної частини Володимира. Після пожежі населення, очевидно, почало покидати не лише цю садибу але й увесь район Засмоччя. Археологічні розкопки в ур. Апостольщина свідчать, що наприкінці XIV ст. густота забудови тут значно зменшується, а монументальні будівлі храмів, втративши своїх парафіян, занепадають (див. нижче).

Внаслідок поступової деградації лівобережної частини міста, яка почала втрачати своє значення як повноцінна складова частина міського організму у другій половині XVI ст., відбувається ліквідація давньої лінії оборони з боку Шкартань, а замість неї приблизно у 1560–1579-х рр. зводиться лінія укріплень уздовж правого берега р. Смочі. На цій новій лінії оборони, на перехресті Луцького тракту з долиною Смочі за мостом довжиною 6 сажень (12 м) будується Засмоцька вежа, вперше згадана у зв'язку з ув'язненням в ній

лавника Юська у 1581 р. [Кравченко, 2006, с. 97]. З того часу лівобережжя Смочі отримує статус передмістя.

Основний функціонально-просторовий ареал міста зосередився тепер у правобережній зоні Смочі. Більша частина Засмоччя згодом перетворилась на гігантський некрополь [Терський С., 2004е]. Наприкінці XIX ст. в ур. Михайлівське ще зберігалися рештки старого цвинтарища [Грушевський, 1992 (1905), с. 379]. З люстрацій міста XVII ст. та планів кінця XVIII–XIX ст. (рис. 1, 27, 36) стає очевидним, що східна частина Великого Окольного города за нової доби суцільно заселеною не була. Виняток становили прирічкові смуги вздовж луцького тракту. Систематична забудова тут не відновлювалась аж до XIX–XX ст. (рис. 43).

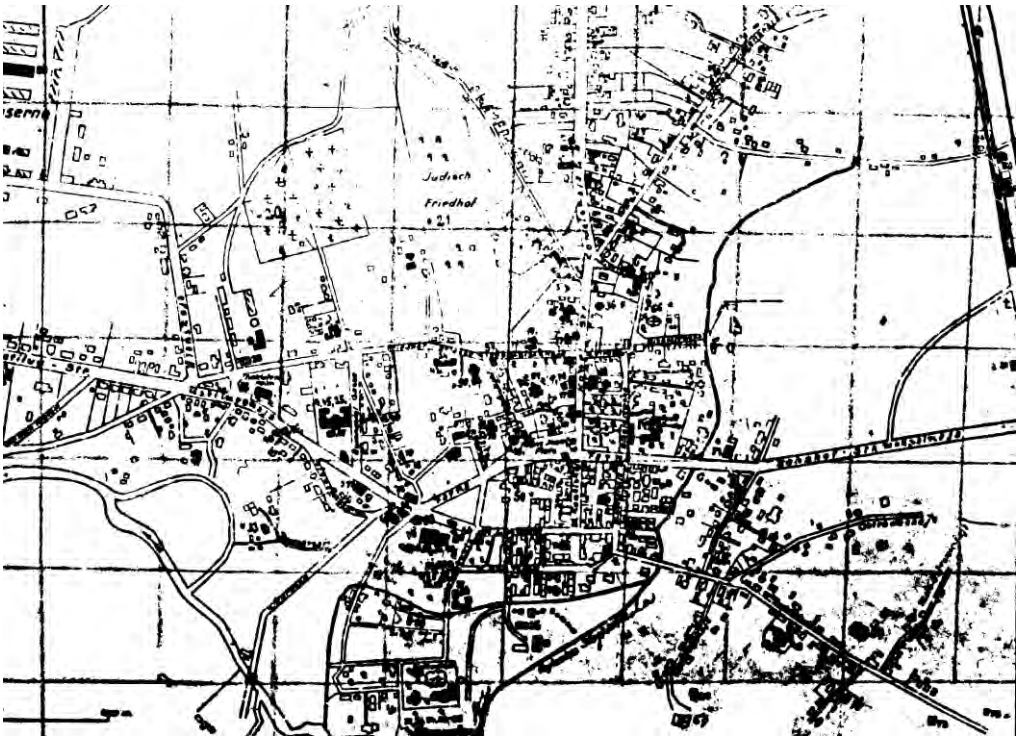

Рис. 43. Фрагмент плану Володимира 1916 р.

Наведені вище дані документів другої половини XVI–XVII ст. свідчать про те, що східна частина княжого міста, т. зв. Засмоччя вважалася на той час передмістям. Вона складалося з двох частин – Михайлівця та Гумнищева [“на передместі, где гумно господарское бывало і дворец”: Baliński, Lipiński, 1886, s. 524]. Відомо, що гуменник – княжий слуга, що збирав збіжжя для володимирського замку (в українських грамотах XV ст. так називався боярський чин

[Словник..., 1977, с. 269]. Ймовірно, що саме останній був власником садиби XIV ст., дослідженої у 1999–2000 рр. [Терський С. В., 2002в, с. 39].

Отже, північно-східний район Великого Окольного города – ур. Апостольщина – за даними археологічних розкопок 1999–2000 рр. був доволі активно заселений лише два періоди: протягом X та XIII–XIV ст. Назву урочища знаємо завдяки О. Цинкаловському, оскільки ця земля належала до садиби П. Нітецького, його діда. Тут, по вул. Островецькій на глибині 2 м у 1880–1882 рр. було випадково розкрито ріг зрубу дерев'яного будинку княжої доби. Тоді ж було натраплено на тілопокладення в супроводженні срібного натільного хреста з грецьким написом на срібному ланцюжку [Cynkałowski, 1961, s. 165]. На цьому ж урочищі О. Цинкаловським було знайдено кілька людських черепів, пробитих великими цвяхами через тім'я.

В кінці вул. Островецької, де проходив міський вал, поряд з хрестом, що стоїть на перехресті, мала б знаходитися якась визначна будівля, оскільки там у різний час було знайдено полив'яну керамічну плитку для підлоги, кам'яний хрестик [Цинкаловський, 1937, с. 204] та підвісні свинцеві печатки (рис. 129: 6). Одна з них зберігалась у музеї при Історичному архіві у Львові [Цинкаловський, 1937, с. 204; Cynkałowski, 1961, s. 165]. Перекопуючи бічний пагорб, знайдено "людські кістяки (1934 р.)". Отже, ймовірно, це було теж давнє церквище – за традицією, зафіксованою ще О. Дверницьким [1887, с. 30; Теодорович, 1893, с. 141; Цинкаловський, 1937, с. 204] по храму Св. Георгія Змієборця. Документально цей храм фіксує лише візитація 1695 р.

2.3.3. Храми Окольного города (середмістя)

Найдавнішим храмом міста могла бути первісно дерев'яна церква Успіня Пресвятої Богородиці. Як вважають, традиційно [Левицкий, 1892, с. 29] саме на цьому місці мали звести в середині XII ст. т. зв. "Мстиславовів храм". Проте повідомлення писемних джерел про поховання в Успенській церкві Володимира волинських князів Ярополка та Олега, датоване 1044 р. [ПСРЛ.– 1843.– Т. 2, с. 268; у Лаврентіївському літописі згадка про Володимир відсутня], найімовірніше, стосується київського храму. Поховання князів у Володимирі розпочалося тільки після остаточного розпаду Київської держави, одночасно з монументальним будівництвом.

Саме в Успенському соборі знаходилась родинна усипальниця Мстиславовичів (рис. 44). Згідно з літописом у Володимирі мали бути поховані фундатор собору князь Мстислав Ізяславович († 1170), Всеволод Мстиславович († 1195), князь белзький, Василько Романович († 1269), Володимир Василькович († 1288). Саме в ній мали бути поховані Роман Мстиславович (за Лаврентіївським літописом князя, що поліг під Завихвостом, поховали у Богородичному соборі в Галичі, проте, на думку дослідника галицького собору

Я. Пастернака та історика Т. Коструби, поховання цього князя в Галичі не відбулося, оскільки галицькі бояри ворогували з ним, за те, що він прагнув обмежити їх самостійність [Пастернак, 1998 (1944), с. 176; Коструба, 1938, с. 11]. Цю здогадку підтверджує польський історик XV ст. Ян Длугош [1873, 11, s. 175], подаючи її за втраченим, але набагато ближчим для нас Перемишльським літописом: "Тіло князя Романа, що вже було на приказ князя Лестька похоронене в Сандомирі, викопали Руські бояри після звільнення бранців, узятих у поляків; вони викупили (тіло) у Лестька, польського князя за тисячу талантів срібла й завезли до Володимира". Політична ситуація навколо князя Романа свідчить на користь цього здогаду: волинських же бояр він, навпаки, підніс [Коструба, 1938, с. 11]. Проте є версії щодо поховання Романа у храмі Св. Пантелеймона у Галичі, як можливій родинній усипальниці [Мицько, 2000, прим. 23]. За ще однією версією могилу Романа слід шукати у замковій церкві Св. Іоакима та Анни, де була похована його дружина, або ж в якомусь з монастирів. З наступних галицько-волинських королів у Володимирі з великою вірогідністю був похований Юрій І Левович [Пастернак, 1998 (1944), с. 176].

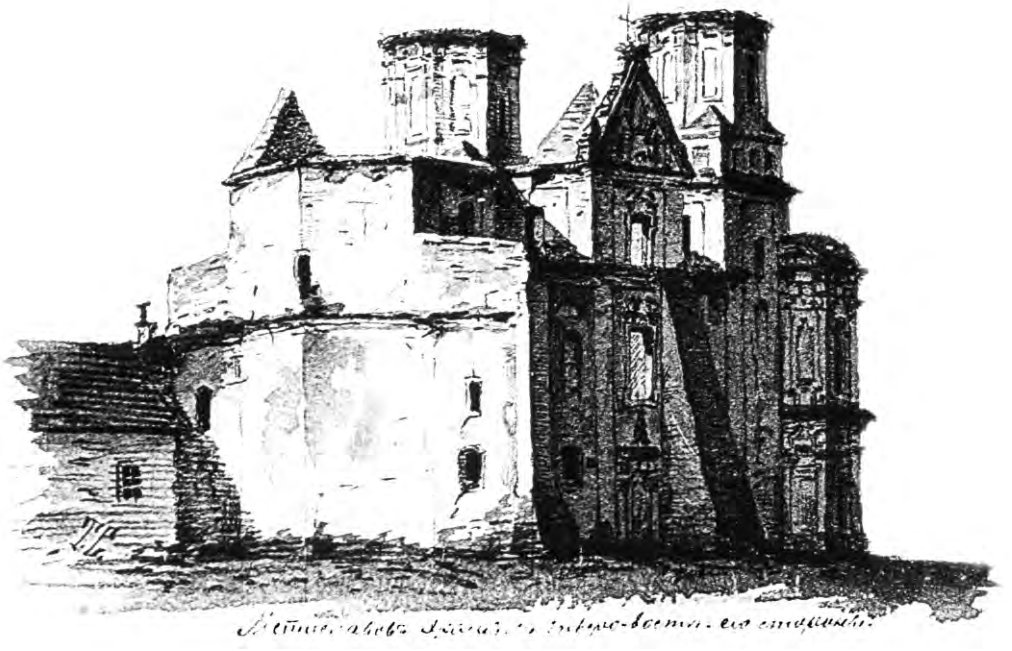

Рис. 44. Вигляд Успенського собору з північно-східної сторони. Акварель. 1886 р. Місце зберігання – Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург (далі – РГІА). № 796, оп. 167, ед. хр. 2505. "Дело о вскрытии двух древних могил" (Дані з архіву Інституту "Укрзахідпроектреставрація", м. Львів)

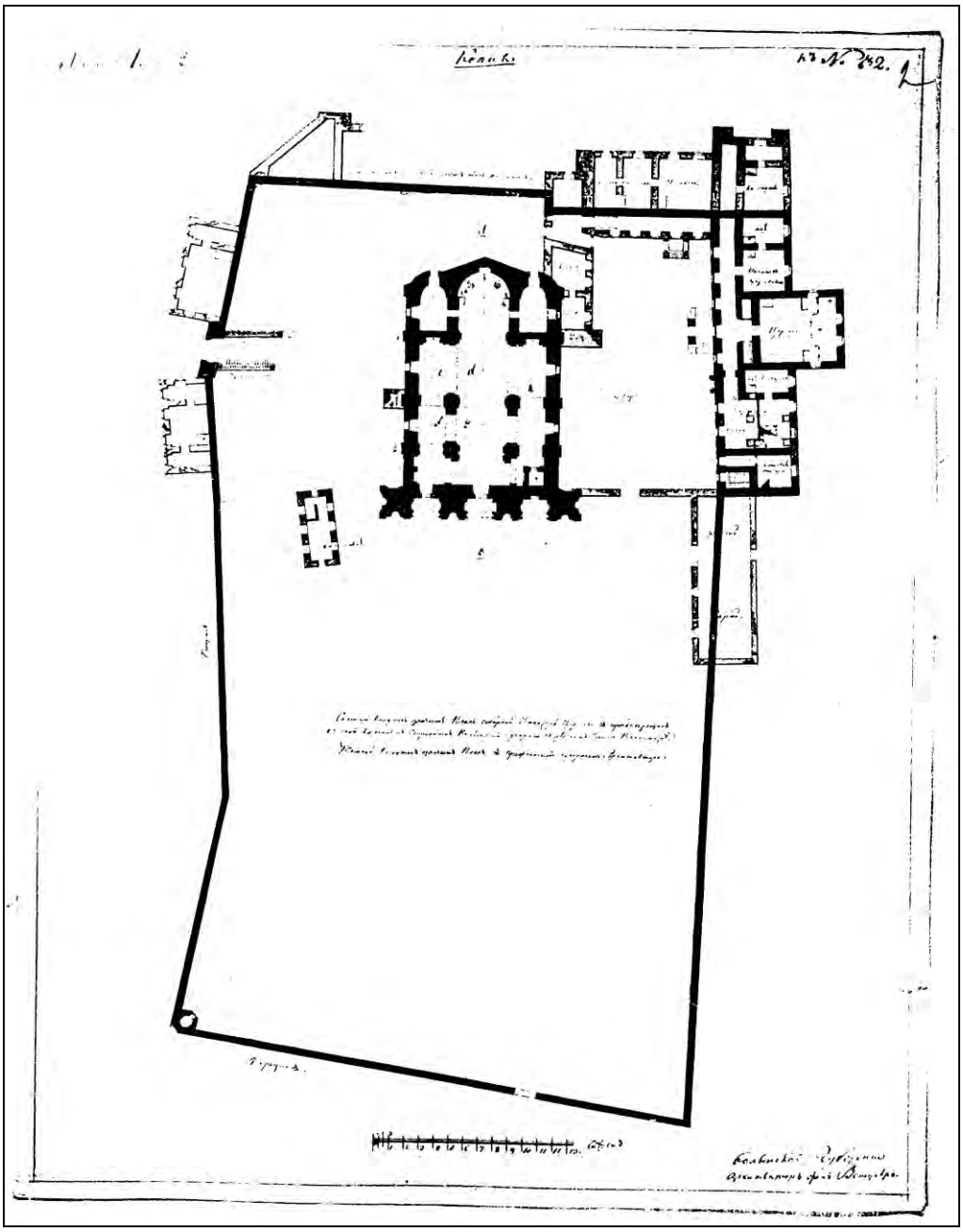

Рис. 45. “Успенский собор во Владимире.
План епископского подворья. 1839 р. Составил волынский архитектор Фон Вейцлер”.
Місце зберігання – Российский государственный исторический архив,
Санкт-Петербург (далі – РГІА). № 1488, оп. 1, ед. хр. 621

Храм неодноразово руйнувався та відбудовувався. Наприкінці зими 1241 р. він став, ймовірно, останнім оплотом володимирців. Як згадує літописець: “церква Святої Богородиці наповнена була трупами” [ПСРЛ, т. 2, с. 786]. 1494 р. по черговому нападі татар тодішній єпископ Вассіан обновив церкву та почав зводити довкола неї укріплення [“мур”: ПСРЛ.– Т. 35.– 1980, с. 122]. Ці укріплення неодноразово добудовувалися протягом XVI–XVIII ст., охопивши простір у 0,5 га (рис. 45).

Археологічно підтверджено початок кам’яного храмового будівництва у Володимирі у середині XII ст. Тоді в Окольному городі було збудовано, окрім соборного храму, ще два інших: ймовірно, Св. Василія* для східного посаду та храм невідомого імені для західного посаду. Останній нібито не був добудований [Пескова, Раппопорт, 1987, с. 542].

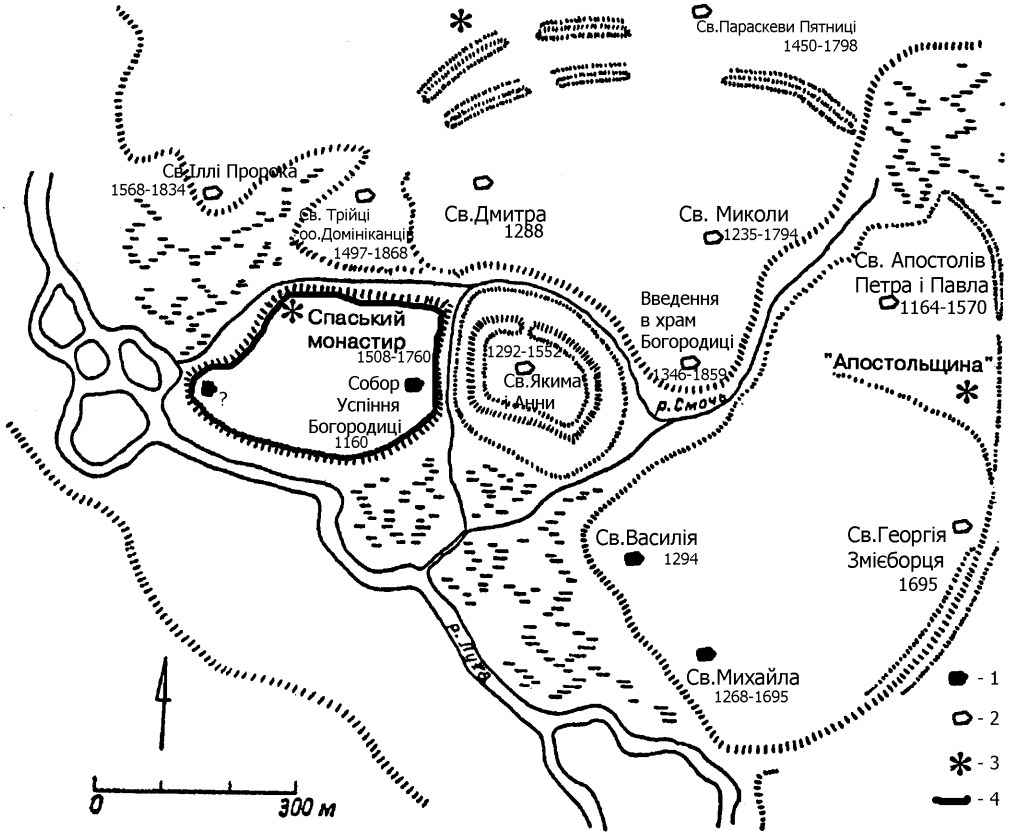

Рис. 46. Схема розташування храмів Володимира XI–XV ст. з крайніми датами їх існування (за писемними джерелами): 1– існуючі та археологічно досліджені храми; 2 – недосліджені храмові ділянки; 3 – місця розкопок автора 1999–2000 та 2007 рр.; 4 – гіпотетична лінія валу Окольного города X–XI ст.

* В. Ковальський вважав досліджений М. Каргером храм первісною Введенською церквою.

Картографування наявних даних про храмові ділянки княжого Володимира вказує на певну систему у їх розташуванні: вони розміщені у два пояси, відповідно до етапів розвитку міських посадів [рис. 46; С. Терський, 2004з, с. 168]. Допомагають локалізувати давні церквища дані про середньовічні кладовища, зібрані О. Цинкаловським.

Зокрема на місцерозташування давнього храму на основному пагорбі, так званій "владичній горі" по вул. Сокальській та на пагорбі, що становив частину міського валу, вказують кам'яні плити із слов'янськими написами. Там було натраплено на підземні склепіння, можливо, від крипти храму [Cynkałowski, 1961, s. 167]. Тут, за переказами, був монастир Св. Спаса, початки якого відносять до часів Гедиміна [Корнаковский, 1863, с. 161]. Щоправда, заснування монастиря могло відбутися тут лише на зламі XIV–XV ст., коли внаслідок тимчасового занепаду міста з'являлися вільні площі. Востаннє храм Св. Спаса згаданий 1760 р. [Теодорович, 1893, с. 161]. На планах Володимира рубежу XVIII–XIX ст. його вже немає.

У процесі територіального розвитку міста ще один храм (Св. Дмитрія?) мав з'явитися на Підзамчі. Проте, намагання віднести побудову монументальної споруди храму Св. Димитрія до XII ст. не мають достатніх підстав. Зокрема, під час побудови ринкового приміщення у 1932 р., за інформацією техніка та землекопів, було натраплено на поховання воїна. Скелет був у панцирі, меч та вістря списа, що його супроводжували, були інкрустовані, сокирка та шолом позолочені, на персні помічено герб [Cynkałowski, 1961, s. 169]. Якщо довіряти опису предметів, поховання мало б датуватися не раніше ніж XIII ст. Ймовірно, цю храмову ділянку поглинуло перепланування Володимира періоду утвердження німецького права. У документах XVI–XVII ст. цей храм не згадується. Тому його важко локалізувати*.

Встановлюючи час заснування храмів у князівських столицях відповідно до часу правління князів, що майже завжди були ініціаторами зведення подібних грандіозних будівель, потрібно враховувати відому в Русі практику надання пари імен по святцям у межах певного "князівського" іменослова. Дослідниками виділено декілька пар імен, найчастіше повторюваних у князівському іменослові: Володимир-Василій, Мстислав-Федір, Ростислав-Михайло, Святослав-Микола, Ігор-Георгій, Володимир-Димитрій [Литвина, Успенский, 2006, с. 263].

Відповідно до цього ймовірним виглядає зведення храму Св. Димитрія на честь патрона Володимира Васильковича [щоправда, аналогічно до короля Данила він міг одночасно мати ще й родове ім'я Іван: див. коментарі Л. Махновця:

* Намагання Г.О. Пєскової та П.О. Раппопорта [1987, с. 544] ототожнити храм середини XII ст., що передував Василівській церкві-ротонді, з церквою Св. Димитрія, очевидно, виходять з помилкової тези про "мініатюрність" Володимира княжої доби.

Літопис, 1989, с. 475]. Додатковою вказівкою на можливий патронаж є літописна похвала князю, за якою він же цей храм розписав, "і начиння служебне срібне викував, і ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси (*для царських врат всередині вівтаря*) [придбав], золотом шиті, а другі оксамитні, з дрібним жемчугом, і всяким узороччям оздобив він його" [Літопис, 1989, с. 447].

Уже у середині XII ст. у Володимирі повинні були б існувати церкви Св. Апостолів та Іоанна Предтечі (Хрестителя). На це вказує найдавніший збережений ілюстрований рукопис галицько-волинської традиції – Євангеліє 1164 р. [Запаско, 1995, с. 194], яке, згідно з вихідними даними, переписане "грhщьным рабомь и дыѧкомь свѧтыхъ апостолъ Костѧнтыномь, а мирскы Добрило, Семеоноу, попови Свѧтаго Іоанна Предътеча" (Москва, Російська державна бібліотека, далі – РДБ). Наведений фрагмент запису дає цілком конкретну локалізацію рукопису, враховуючи, що в історичній топографії інших галицько-волинських міст таке посвячення храмів у парі досі не віднотовано [Александрович, 1999, с. 44]. Можливо, що саме як пам'ять по цьому парафіяльному храмі збереглась назва урочища Апостольщина на лівому березі р. Смочі вище ур. Михайлівщина [назва урочища відома з XIX ст., див.: Теодорович, 1893, с. 181, прим. та зафіксована на карті В. Ковальського 1959 р.; там міг бути храм Св. Апостолів Петра і Павла, існування якого віднотовано у документі 1570 р.: Заяць, 2003, с. 119]. У візитації 1695 р., опрацьованій С. Косовичем та О. Дверницьким, даних про храм Апостолів Петра і Павла вже немає.

На його ймовірне місцерозташування вказує велике кладовище [Терський С., 2004е, с. 64] по обидва боки від вул. Гайдамацької (колишня вул. ім. Чапаєва), а також полив'яні плитки для підлоги, знайдені під час розкопування горбка, що знаходився поблизу млина Паєвського по вул. Гайдамацькій [тепер буд. № 11, зберігались у музеї НТШ, № 24 488; Цинкаловський, 1937, с. 210] та в спорудах XIV ст. на території середньої школи № 4 (тепер гімназія).

По вул. Малій Островецькій, у районі вже згаданого давнього храму – Св. Георгія Змієборця – під час нівеляції пагорба південніше від млина було відкопано тілопокладне поховання у супроводі зброї та мідних острог, переданих до музею НТШ у Львові [Cynkałowski, 1961, s. 167].

Якнайповніша інформація про храми Володимира зазначена у літописній повісті про заслуги померлого у 1288 р. князя Володимира Васильковича [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, стб. 925]. Згаданий тоді монастир Апостолів, як відомо, з історико-топографічних пошуків дослідників XIX ст., ймовірно, було побудовано у другій половині XIII ст. на західній околиці міста, неподалік від зруйнованого військами Батия монастиря з храмом Св. Федора (див. план міста О. Цинкаловського, рис. 47).

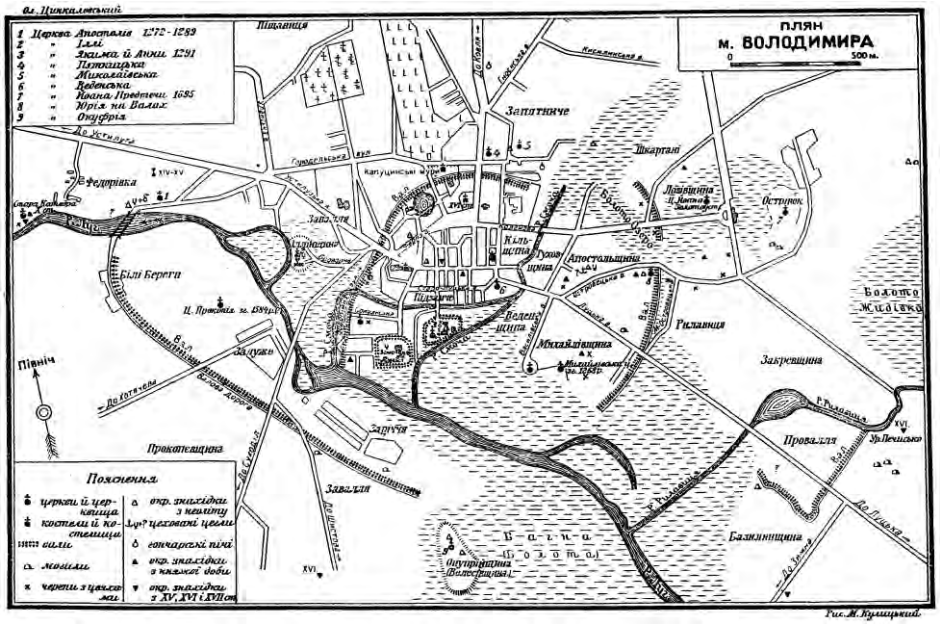

Рис. 47. План міста з позначенням розташування давніх пам'яток
за О. Цинкаловським, 1930 р.

Судячи з побудови вздовж верхнього краю береговою тераси р. Луги Василівського та Михайлівського храмів у другій половині XIII ст., можна допустити, що давніші храмові будівлі цієї частини міста зазнали руйнування під час взяття Володимира військами Батия. Про значення цих храмів для міста може свідчити факт походження назв цього передмістя Володимира [напр. Василівщина: Торгівля…, 1990, с. 296]

Головним храмом Подолу з XIII ст., слід думати, була церква Св. Миколи, покровителя купців. Вона стояла східніше від Ринку, на пагорбі, неподалік від правого берега р. Смочі*. На ймовірне існування храму у цей час вказує повідомлення Іпатіївського літопису під 1235 р., що князь Данило Романович, збираючись у похід, молився "Богу і святому архієрею Миколі, іже каза чюдо свое" [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 516].

У скарзі православних священиків "на невірних жидів бахурчиків", які "камнем метали" в хресний хід, що відбувався 1590 р. від Успенського собору

* Місцерозташування храму Св. Миколи, згаданого вперше у документі 1590 р., правильно показане на карті-схемі В. Ковальського [на схемі О. Цинкаловського: 1937, с. 197, храм Св. Миколи помилково вказаний на північному передмісті на місці каплиці Св. Йосафата 1741 р., 1798 р. переосвяченої у православний соборний храм Св. Миколи, див.: Дверницкій, 1887, с. 58]. Зрозуміло, що одночасне і близьке розташування двох значних парафіяльних храмів – Св. Миколи та Св. Параскеви П'ятниці – суперечить логіці. Логічно шукати первісний храм Св. Миколи у середмісті.

через Спаський монастир до Миколаївської церкви, згадується його розташування “на Жидівській вулиці” [АрЮЗР.– Ч. 1.– Т. 1.– С. 265–267]. У 1794 р. храм згорів [Теодорович, 1893, с. 146], а у 1806 р. на його місці ще стояв дерев’яний хрест поряд з єврейською синагогою [Дверницкий, 1887, с. 53].

На південно-східній околиці Ринку, у центрі подолу стояла церква Введення в храм Пречистої Богородиці. Час побудови цієї церкви історики Володимира відносять до XIV ст. [Дверницкий, 1889, с. 28; Теодорович, 1893, с. 140]. Свідченням цього вважається згадка у С. Косовича про 2-пудовий дзвін, з написом, що він відлитий у 1346 р., який зберігався до пожежі 1859 р., яка знищила храм, на його дзвіниці. Цей дослідник подає також опис храму. Він був “з трьома верхами, невеликого простору, складений з колотого соснового дерева”, що, на думку С. Косовича, свідчило про значну давність храму, спорудженого в часи, “коли пиляння дерева у тих краях було зовсім невідоме“. Як було видно із стану корпусу, храм неодноразово піднімався під час ремонтів. У 1839 р. під нього було покладено кам’яний фундамент. У храмі знаходилася Чудотворна ікона Божої Матері, вивезена за даними Ігнатія Кульчицького (1734), з Візантії [Косович, 1850, с. 7]. Потужне прицерковне кладовище у 1960-ті рр. було цілеспрямовано поруйноване під час будівництва учнівського гуртожитку.

Як зрозуміло з вищесказаного, навала Батия викликала значні руйнування будівель Володимира та, ймовірно, перепланування окремих частин міста. Одним із найзначніших архітектурних комплексів, створених у Володимирі протягом другої половини XIII ст., був ансамбль Михайлівського монастиря. Монастир, мабуть, не пережив епохи занепаду міста наприкінці XIV ст., тому що у документах другої половини XVI–XVII ст. фіксується лише один храм, без монастиря [Теодорович, 1893, с. 154]. Наприкінці XVII ст., як бачимо з інвентарю 1695 р., перестав існувати і сам храм. Його місцезнаходження довший час фіксувалося дерев’яним хрестом та кам’яною плитою поряд.

Для задоволення духовних потреб чисельної католицької общини у Володимирі, принаймні з другої половини XIII ст., повинен був діяти спеціальний храм, згаданий у листі Любуського єпископа Папі Римському. За існуючою з того часу традицією він повинен був мати посвячення, аналогічне до посвяти головного храму міста. Саме його міг поновити, а не закласти [Андрияшев, 1887, с. 56], король Казимир III після захоплення Володимира. Ймовірно, у часи загострення українсько-польського протистояння наприкінці XIV– у першій половині XV ст., а також внаслідок економічного занепаду він втратив парафіян та був ліквідований. Враховуючи високий суспільний статус володимирських міщан-католиків, відомі з документів початку XIV ст. рештки катедри слід шукати поряд з Ринком.

Пізніший Домініканський монастир з храмом Св. Трійці розташовувався поруч із Гридшиними воротами. Перша письмова згадка про нього відома з

1497 р. [Baliński, Lipiński, 1845, s. 57]. У 1750–1770 рр. костел було поновлено і добудовано існуючу двоповерхову споруду монастиря. Після польського повстання 1831 р. російський уряд ліквідовує монастир, а в 1868 р. було розібрано його костел. Збереглась лише дзвіниця та приміщення монастиря [Galicki, 1939. s. 34].

Які ще храми могли існувати в окольному городі Володимира у домонгольський час – невідомо. Лінійне розміщення церков навряд чи було характерним для галицько-волинських міст. Найвиразніше воно виступає у Галичі.

2.4. Передмістя

2.4.1. Правобережні передмістя

Правобережні передмістя щільним кільцем обступали укріплення Окольного города. Про це свідчить вже розташування парафіяльних храмів. Виразний торгово-ремісничий характер мало т. зв. П'ятницьке передмістя – перед в'їздом у місто з півночі, центральна частина якого знаходилася поряд із п'ятницькими воротами. Його основна територія витягнулась вздовж поліського гостинця та берегів р. Смочі. Про активну життєдіяльність цього посаду свідчать двометрові культурні напластування, виявлені розкопками поруч каплиці Св. Йосафата XVIII ст.

Влітку 2009 р. нарешті дочекались дослідження місцевими археологами руїни споруди з цегли-пальчатки 10×13×26 см виявлені двома роками раніше північніше валів Окольного міста [Терський, 2008в]. За всіма ознаками це була піч для випалу цегли, зведена під час будівництва Казимирового замку.

2.4.2. Храми

Головним парафіяльним храмом північного передмістя була церква Св. Параскеви П'ятниці. Археологічно підтверджено існування прицерковного кладовища [на гл. 1,0 м в материковому піску простежено два поховання та рештки інших: Малевская, 1976А, с. 25]. Не виключено, що храм міг бути цегляним, оскільки, за 150 м східніше у шурфі М.В. Малевської біля апсиди каплиці Св. Йосафата XVIII ст. було виявлено значний розвал цегли із включенням характерної для будівництва XIII–XIV ст. цегли-пальчатки розмірами ?×11×8–10 см. Церква Св. Параскеви П'ятниці, що згадується в історичних джерелах протягом 15–17 рр. [АрЮЗР.– Ч. 1.– Т. 1.– 1859, с. 339], поза сумнівом, була одним з найдавніших храмів Володимира. За аналогією з містами Звенигородом Галицьким, Черніговом, Львовом її появу тут можна датувати приблизно XIII ст. Перенесення головного торгу від стін храму Св. Миколи на площу перед храмом Св. П'ятниці, як це помічено в інших

руських містах того часу [Гейда, 1995, с. 22], у Володимирі навряд чи відбулося.

Ймовірніше за все, торг перед брамою міста від моменту виникнення мав свою певну спеціалізацію, яка не суперечила з діяльністю головного Ринку. Як відомо, Параскева П'ятниця була покровителькою сільського населення, сприяла сільському господарству [Филатов, 1971, с. 186–187]. Отже, приміський ринок використовували переважно для торгівлі сільськогосподарськими продуктами, вирощеними на міській околиці. Подібне співіснування міського та приміського ринків зустрічаємо у багатьох слов'янських містах [див.: Hensel, 1987, s. 443, rys. 331 (Щецін)).

Східне передмістя поряд з Київськими воротами за валами розтягнулося по обидва боки р. Рилавиці. На городах по вул. Рилавиці виявлено культурний шар з керамікою княжої доби. Тут була своя церква з кладовищем, від якого збереглася кам'яна надмогильна плита. У XVII ст. для захисту цього передмістя були збудовані укріплення, висунуті на схід від міста (рис. 47). Їх зведення можна пов'язати із згаданою спробою локації тут окремого міста. Ці укріплення ур. Провалля, що мали два виступаючі квадратні наріжники (т. зв. бастіони), було знищено у 1950-ті рр. На полях східніше О. Цинкаловським було зафіксовано печі для випалювання кахлів [Cynkałowski, 1961, s. 166]. На межі цього передмістя знаходилося, очевидно, первісне жидівське кладовище, яке займало пагорб над лугом. На початку XX ст. від його поховань неподалік від сучасної залізниці зберігалося ще декілька плит із староєврейськими написами [Cynkałowski, 1961, s. 167].

Значним за населенням було північно-східне передмістя Іванівщина (ур. Шкартані), розташоване по берегах заболочених зараз озер. Про його значення свідчить існування тут до початку XIX ст. двох храмів: Св. Іоанна Золотоустого [1584 р. згаданий "мануйло Ивановский": АрЮЗР, т. 1, ч. 1, с. 188]* та Різдва Св. Іоанна Хрестителя [там само, "Епімах Ивановский"; Дверніцкій, 1889, с. 55–56], при дорозі до фільварку Острівець. До першого храму належала частина острова "Лозівщина" (з боку вокзалу), де під час прокопування насипу під Залізничну вулицю, за спогадами Павла Нітецького, у 1908 р. у кургані було натраплено на жіночий скелет у кам'яному саркофазі, на волоссі збереглась рожева єдвабна стрічка [Цинкаловський, 1937, с. 206]. Розташування згаданих храмів на островах зафіксоване на планах Володимира кінця XVIII–XIX ст. До парохії останнього храму належали мешканці селища Поїздники та Поничева. Поряд із церквою, що 1637 р. згадується як монастирська, свого часу знаходилась садиба Загоровських [Цинкаловський, 2003 (1935), с. 79].

Серед правобережних храмів десь мала бути церква Козьми та Дем'яна. За даними володимирського священика Д. Левицького, вона знаходилася в

* М. Теодорович [1893, с. 150] та В. Ковальський вважали храм заснованим у XV ст.

ур. Поїздники, а отже, мала б бути ліквідованою до передачі селища у склад парохії попереднього храму у XVII ст. [Теодорович, 1893, с. 151]. Припускають, що появу церков з посвятою цим Безсеребреникам слід завдячувати діяльності володимирського єпископа Козьми середини XIII ст. [Толочко, 2005].

Ранньосередньовічні кладовища фіксують розташування, ймовірно, ще не локалізованих храмів, таких як церква Св. Апостола та Євангеліста Луки, згадана у люстрації 1695 р. [Теодорович, 1893, с. 151]. Так, на острові поблизу сучасної церкви Св. Миколая натрапили на людський скелет [Цинкаловський, 1937, с. 206], а на місці, де у 1934 р. зводилася гребля для міської електростанції (вул. Цинкаловського, 26), під час її спорудження було відкрито вищеописане тілопокладне людське поховання у супроводі бронзових острог та скелета коня [Cynkałowski, 1961, s. 165].

У 1933 р. під час нівеляції пагорба по вул. Залізничній, яка веде до вокзалу, натраплено на присипане побоїще – кілька десятків безладно кинутих людських скелетів, інколи покладених один на одного. Там було знайдено також вістря залізного списа та товста залізна заіржавіла бляха [Cynkałowski, 1961, s. 165].

Значний міський некрополь розташовувався вздовж т. зв. “Дівичої дороги” на Зимно, яка називалась ще “Старий шлях”. Так, за інформацією Дорожного відділу сеймику у Володимирі, під час побудови “соші” на Зимне натраплено на тілопокладне поховання, що супроводжувалось панциром та шоломом залізним, інкрустованим та обкладеним мідною бляхою, зброя заржавіла [Cynkałowski, 1961, s. 168].

По вул. Луцькій, недалеко від шосе та Київських воріт, у долині виявлене групове тілопокладення, в якому зібрані рештки заржавілої зброї (ножів, вістрь списів тощо) [Cynkałowski, 1961, s. 169]. В ур. Базилянщина О. Цинкаловським було знайдено тілопокладення у труні-довбанці.

Центром західного передмістя був високий острів з храмом Св. Іллі, відділений від правого берега р. Луга її рукавом. Перша письмова згадка про храм датується першою половиною XVI ст. Однак традиція посвячення храмів на честь Іллі Громовержця зведених на місці давніх капищ Перуна, засвідчена у Києві, а також знахідки тут хрестів-енколпіонів дозволяють припустити більш давню традицію храму. Згідно з заповітом Василя Загоровського 1577 р. та “візитою” 1695 р. храм був дерев’яним. Навколо нього передбачалося спорудження оборонного муру з бійницями. Побудова кам’яного храму, розпочата у 1761 р., не була завершена внаслідок завоювання Волині Росією. У 1833 р. храм було знесено [Дверницкий, 1887, с. 41–42]. Частину пагорба поряд з храмом, де знаходилось велике кладовище, було знесено під час насипання дамби до мосту на р. Луга [Цинкаловський, 2003 (1935), с. 114].

У збірці священика М. Широцького зберігалося кілька бронзових енколпіонів, що походили з тілопокладного могильника на території пагорба по вул. Броварній. Там же було зібрано цегли із знаком хреста та тризуба [Cynkałowski, 1961, s. 166].

300 м західніше вниз за течією р. Луги поряд з давнім узвозом до мосту на лівий берег на галицькій дорозі знаходився монастир Св. Апостолів, згаданий у заповіті князя Володимира Васильковича [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 904]. Час його побудови та ліквідації монастиря не встановлено. Очевидно, він припинив своє існування внаслідок втрати маєтностей після розпаду Галицько-Волинської держави. У 1452 р. серед маєтків, роздарованих Великим князем Свидригайлом волинській шляхті, згадується лише одна церква Дванадцяти апостолів [РИБ.– Т. 27.– 1910, с. 107]. Ще одна згадка про цей храм у духовному заповіті Василя Загоровського 1577 р. також фіксує його тільки як парафіяльний [АрЮЗР. – Ч. 1.– Т. 1.– С. 87–90]. Початковий монастирський храм міг бути монументальною спорудою, оскільки "візита" 1695 р. згадує про кам'яний престол у дерев'яному храмі [Дверницкий, 1887, с. 44]. Слідами, ймовірно, пізнішої будівельної активності на погості є сліди цегляних склепінь [Цинкаловський, 2003 (1935), с. 114]. Незважаючи на давню традицію існування храму, у радянські часи місцеве населення густо забудувало садибами храмову ділянку. Слідів притаманних для храмів княжої доби долівок з керамічних плиток тут поки що не виявлено.

На західній околиці Володимира по дорозі в Устилуг, згідно з одностайною думкою дослідників, було розташовано жіночий монастир із храмом Св. Федора (т. зв. ур. Стара катедра). Монастир зведено на заселеній території (під час розкопок 1975 р. виявлено господарську яму початку XII ст.). Монументальна споруда храму була задумана відразу як усипальниця, про що свідчать 6 ніш-аркасолій та п'ять цегляних гробниць на долівці.

Сама посвята храму говорить про будівельну активність Мстислава Ізяславовича, хрещеного Федором. Не виключено, що початково тут планувалося розмістити заміську князівську резиденцію, яка була замінена на жіночий монастир у зв'язку з овдовінням княгині. На значення цього монастиря свідчать окремі знахідки з цього урочища: енколпіони, а також майолікові керамічні плитки (див. кольор. вкл.), які у 1930-ті роки передавались на збереження у фонди музеїв НТШ та Національного у Львові. Занепад монументальної споруди храму мав відбутися не раніше середини XIV ст., свідченням чого є пізніші гробівці під долівкою храму. Однак, після занепаду храм швидко відбудували в дереві. Збереглися документальні згадки про нього з 1547–1695 рр. [Archiwum…, т. 4, s. 563; Теодорович, 1893, с. 132–133].

2.4.3. Лівобережні передмістя

Вздовж шляху на Литовеж і Белз розташувалося найбільше за площею передмістя Заріччя (тепер окреме село). Його північно-західна частина у

місцевих мешканців називається Білі Береги та Залужжя. З півдня, з боку поля цю територію, ймовірно, ще з XIII–XIV ст. захищала укріплена лінія, що складалася з рову і валу, по якому було пущено згодом дорогу (рис. 47). Поля південніше мали назву “Завалля” [Cynkałowski, 1961, s. 170]. Згаданий шлях в Галичину проходив через це передмістя та урочище Довга Лоза, минаючи Вошиву могилу [Цинкаловський, 1984, с. 226]. У документі 1566 р. описується ділянка гостинця, що проходила через ур. Злодійська Лоза до с. Орани [Торгівля…, 1990, с. 118].

Центральною частиною передмістя за княжих часів було ур. Прокопівщина, розташоване поміж Білими Берегами та Залужжям навпроти перевозу (мосту) та монастиря Св. Апостолів (рис. 48). У документі 1566 р. названий священик храму Св. Прокопія Федір [Сас, 1989, с. 140]. Востаннє церква на своєму старому місці згадується 1695 р. Тут, при дорозі на Сокаль, очевидно, розташовувався ремісничий посад, про що могли б свідчити знахідки кам’яної форми для відливання хрестів-енколпіонів, готовий енколпіон та два срібні перстені, виявлені у 1930-х рр. [Cynkałowski, 1961, s. 168].

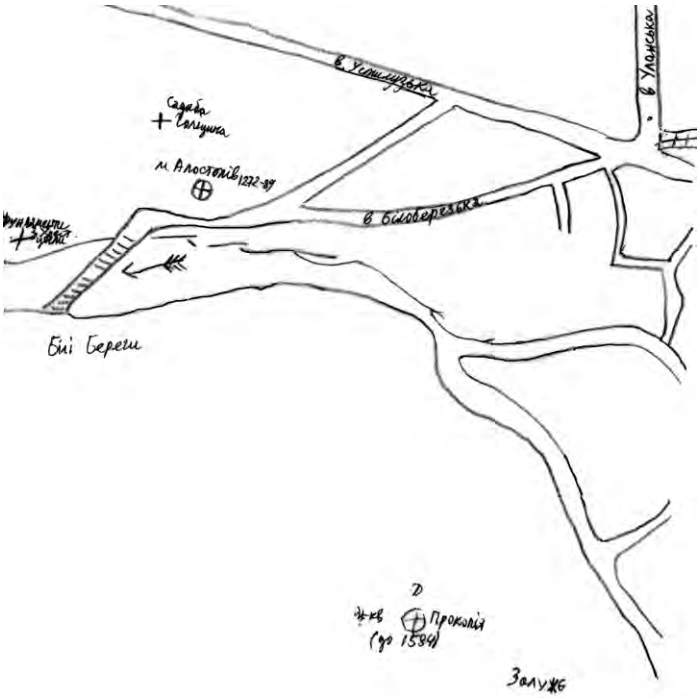

Рис. 48. Схема розташування церквищ
Дванадцяти апостолів та Св. Прокопія за О. Цинкаловським (1930-ті рр.). *Фонди ЦДІАУЛ*

Існує думка про заснування храму Св. Прокопія великим князем Любартом на честь покровителя свого батька Гедиміна, охрещеного, за цією

версією, Прокопієм [Мицько, 1998, с. 53]. Як видно з плану Володимира 1798 р. (рис. 28), наприкінці XVIII ст. греко-католицький храм Св. Прокопія ще діяв у місті, куди, очевидно було перенесено майно занепалої церкви.

Згадані срібні перстені, можливо, походили з ранньосередньовічного кладовища Володимира, що знаходилося неподалік лівого берега р. Луги. 1984 р. було випадково виявлено жіноче поховання у супроводі шести скроневих кілець* (рис. 120). Нижче за течією в обрізі берега (ур. Білі береги) археологічно досліджено два житла X ст. [рис. 174; Раппопорт, 1975, с. 51–52, рис. 34].

Не менш важливою була південно-східна частина Заріччя, що межувала з півночі з Подолом, а з півдня була обмежена долиною струмка, північний схил якої, ймовірно, був ескарпований. У центрі цієї частини посаду розташований т. зв. акумулятор талих вод, що в давнину сприяв розростанню поселення. Південніше, згідно зі схемою О. Цинкаловського [1937], тут знаходилося кладовище невизначеного часу.

Поряд у заплаві, на лівому березі р. Луга, західніше від Княжої дороги до Зимного, за 2 км на південний схід від Прокопіївщини та 1,5 км південніше від дитинця при впадінні лівої притоки розташований продовгуватий острів розмірами 800х350 м, відомий під назвою Онупрійщина (Онуфріївщина, рис. 49). Історична традиція розміщає там монастир Св. Онуфрія Пустельника, який вперше був згаданий у документі від 1577 р.: "… монастырь в гаи святого Онуфрія ув острове на реце Лугу" [АрЮЗР.– Ч. 1.– Т. 1.– С. 373]. На думку дослідників, монастир, що знаходився на незаселеній території, виник одночасно з храмом, а занепав у числі інших духовних осередків міста наприкінці XVII ст. Проте храм діяв протягом XVIII ст. У 1728 р. митрополит Лев Кишка передав урочище разом з церквою на утримання Володимирського колегіуму, при цьому парохія переводилася у с. Шистів [Скочеляс, 2008, с. 43].

За традицією острів Онуфріївщина пов'язують з островом Волославом, що за документом XVI ст. знаходився на Залужжі (?!). Тепер це пагорб посеред болота-трясовиння у заплаві р. Луга, який до 1932 р. був покритий лісом, а з повоєнного часу почав активно розорюватися, внаслідок чого культурні напластування були змиті дощами. Довершили справу „чорні археологи". Під час корчування лісу було натраплено на шари вугілля та попелу, кістки звірят та фрагменти глиняних посудин [Cynkałowski, 1961, s. 170]. Згодом, при будові садиб тут були виявлені поховання з хрестами-енколпіонами та давня цегла [Цинкаловський, 2003 (1935), с. 115]. Перші археологічні обстеження здійснені М.К. Каргером 1955 р., розкопки проводилися у 1975 р. М.М. Кучінком на площі 70 кв.м та Г.О. Песковою у 1982 р. на площі 76 кв.м. Ними було встановлено місцерозташування храму на найвищій точці острова, його хронологію, конструкцію, приблизні розміри та розкопано п'ять ґрунтових поховань XII–XIV ст.

---

* Фонди Володимир-Волинського історичного музею ВВІМ (А-256-260).

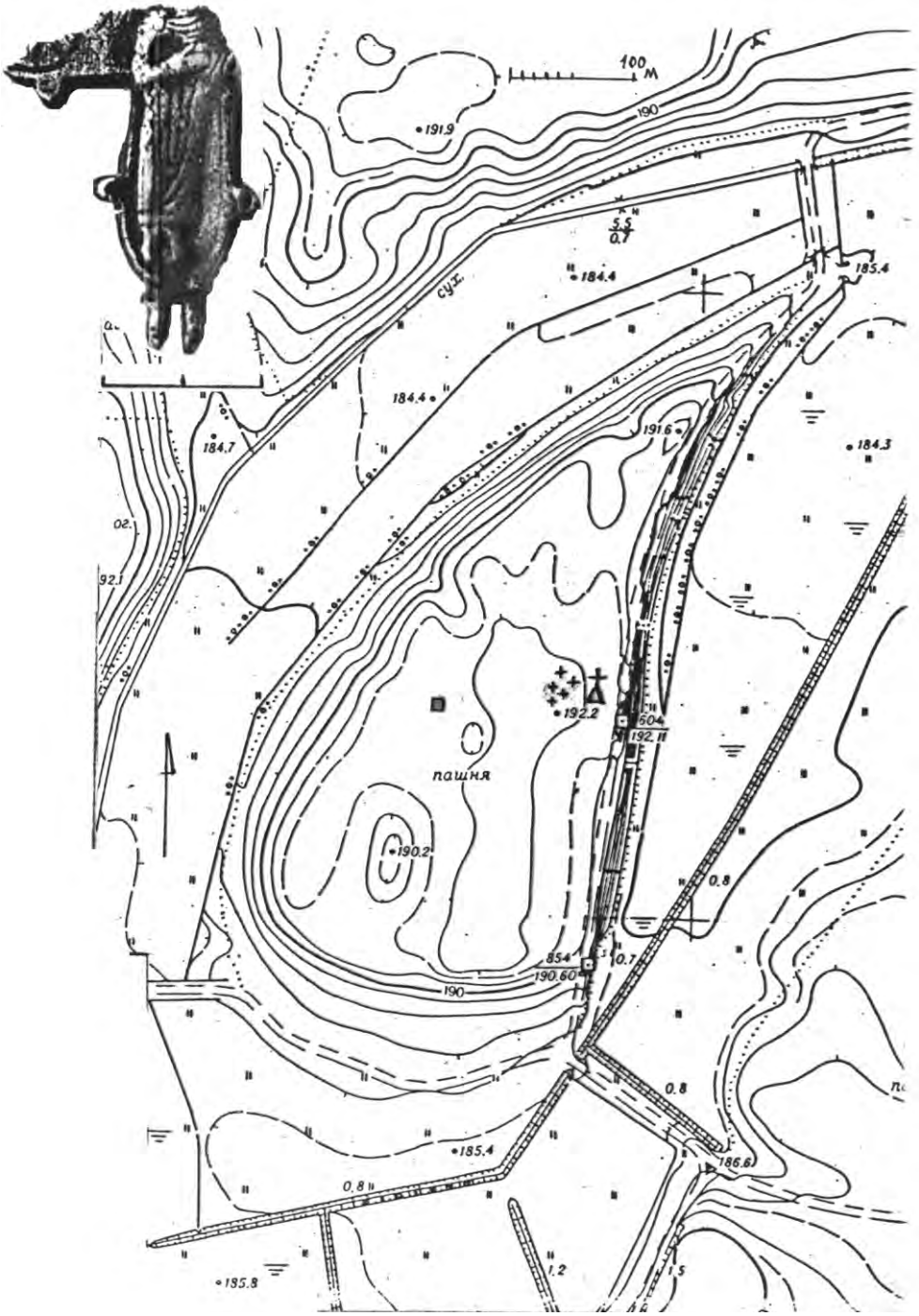

Рис. 49. Володимир. Ур. Онуфріївщина з позначенням церквища та місцезнаходження енколпіона

Як вдалося встановити Г.О. Песковій, рештки храму становили 10×15 м. Від його долівки збереглись керамічні плитки (рис. 50). За реконструкцією І.Р. Могитича [1999, с. 7] будівля належала до типу ротонд з гранчастими вівтарями і була двозрубною (див. рис. 89).

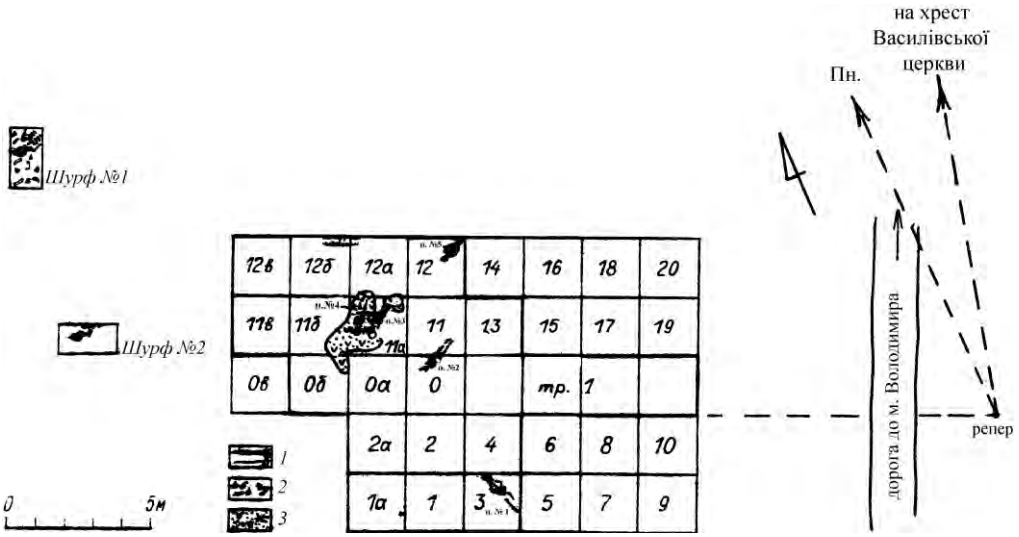

Рис. 50. Ур. Онуфріївщина. План розкопу з рештками церковної підлоги. Розкопки Г.О. Пєскової. 1982 р.: 1 – поховання; 2 – скупчення керамічних плиток; 3 – мощення долівки

Недалеко від храму Св. Онуфрія знаходився “грунт Пантелимоновский” (1632 р.), можливо, по окремому храму, що не фіксується у відомих джерелах [Горін, 2007, с. 91–92].

2.5. Приміська інфраструктура

Вже краєзнавчі описи початку XIX ст. вказували на існування навколо Володимира в давнину розвинутої поселенської агломерації. Так, С. Косович пише про сучасні йому руїни кам’яних будівель, кам’яні колодязі та погреби, різночасові земляні укріплення далеко за межами тодішнього міста.“Ніде на Волині нема стільки курганів, як в самому місті Володимирі та в його околицях”, зазначав Косович [1830, с. 7]. У лісах навколо міста збереглась велика кількість курганів при самому місті з північної та східної сторони. Щодо групи курганів в ур. Поєздники та Скортиньє (Шкартані) була поширена легенда про 15 тисяч жінок та дівчат, яких татари захопили у різних місцях Польщі та гуртували в таборі в околиці міста. Оскільки татар переслідувало більше за них військо, вони вирізали усіх бранок [Косович, 1830, с. 6–7]. Тадей Чацький, засновник Крем’янецького ліцею, на

початку XIX ст. нібито розкопав декілька з цих курганів, „і знайшов тут дійсно поховання одних жінок“ [Косович, 1830, с. 7]

Як і передмістя, приміська інфраструктура розвивалася вздовж р. Луга та її приток. Згодом адміністративно окреслена міська територія княжої столиці отримала конкретні межі, відмічені також оборонними рубежами. На їх існування, на нашу думку, вказують місця зупинки монгольських ратей Бурундая та Телебуги у 1259 та 1281 рр. відповідно. У середині XIII ст. на сході вони доходили до с. Житані, а на заході – до с. П’ятидні. Тогочасні укріплення у цих пунктах у первісному вигляді не збереглися. Рештки укріплень у П’ятиднях (городище), на якому зараз стоїть церква Покрови, мабуть, були перекриті пізнішими фортифікаціями. Згодом юридичні межі залежної від міста території були розширені. З’явились і нові оборонні рубежі. До їх складу входило правобережжя р. Західний Буг з князівською фортецею у м. Устилуг на західній межі, де могла бути зведена одна з нелокалізованих досі цегляних “волинських” веж (припущення О. Цинкаловського, городище ґрунтовно не досліджувалось, оскільки від 1945 р. входить до складу прикордонної застави, (рис. 51)), а на сході – укріплення в ур. “Замчисько” поміж Маркоставом та Чесним Хрестом, які поєднувались з однойменним монастирем, та городище в ур. Гребелька у Бужковичах (згідно з даними чорної археології за допомогою металодетекторів на цьому городищі зібрано чимало предметів озброєння княжої доби, див. кольор. вкл.). Як свідчить літопис під 1287 р., саме на бужковичських полях зупинився хан Телебуга, шантажуючи володимирських князів можливим вторгненням на міську територію [ПСРЛ – Т. 2.– 1908.– С. 892].

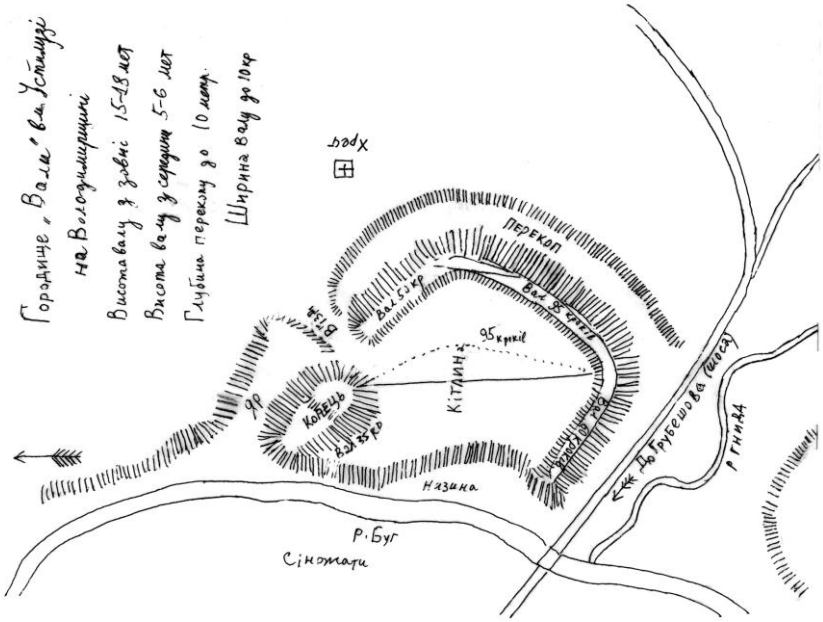

Рис. 51. Устилуг. План городища за О. Цинкаловським (1930-ті рр.). *Фонди ЦДІАУЛ*

Найближчі околиці міста вже з X–XI ст. роздавались для поселення великокнязівських дружинників. Так, в одному з курганів поблизу Зимного було знайдено залізну зброю та кольчугу. На могильнику у Новосілках були досліджені поховання у зрубах [Olechnowicz, 1903]. Великий курганний могильник існував також і в Житанях [Антонович, 1901, с. 63, згадано 80 курганів) та в ур. Провалля (східне передмістя Володимира при Луцькому тракті) [див. Cynkałowski, 1961, s. 214–215].

Зимно. Найважливішим пунктом як з археологічного погляду, так і з історико-топографічного були поселення в околиці сучасного с. Зимно. Перша письмова згадка про населений пункт під цією назвою міститься у документі 1450 р. [АрЮЗР.– Ч. 7.– Т. 1.– 1886.– с. 9], коли маєток Зимно перейшов з великокнязівської власності Немирі Резановичу.

За історичною традицією у Зимному [Андрияшев, 1887, с. 56] на Княжій горі, де тепер розташовано монастир (рис. 52), знаходилась зимова резиденція володимирських князів, до якої по заплаві р. Луги від дитинця вів земляний насип т. зв. "княжої дороги". У період освоєння території Волині великокнязівською владою на городищі в ур. "Городище", ймовірно, ще існували укріплення, про що може свідчити наявність суцільного культурного шару X ст. із спорудами [Bronicki, 1998]. Згодом, на городищі, очевидно, було збудовано церкву. По церквищу зберігались ґрунтові поховання, інколи покриті сажею, які були зафіксовані під час розкопок 1956–1964 рр. [Пелещишин, 2004, с. 15–16].

Рис. 52. А. Чорпіта. Вигляд на найстарішу (північно-східну) вежу Зимнівського Святогірського Успенського монастиря. На дальньому плані – церква Св. Троїці XV ст. 1931 р. Літографія. Львівський історичний музей

Тотожність Зимнівського монастиря із Святогірським, згаданим у Києво-Печерському патерику [Патерик, с. 57] під 1078 р., у зв'язку із смертю Варлаама, сина боярина ВКК Ізяслава, колишнього ігумена Печерського, а потім Дмитрівського (1067 р.) монастиря Ізяслава, інколи піддається сумніву [Левицький, 1892, с. 9–10]. Непевною є також згадка про цей осередок чернечого життя у Житії Св. Феодосія [див.: Иванов, 1895, с. 303, прим. 4]. Вважають, що монастир був князівським, принаймні з часів князя Мстислава Ізяславовича. Відомо також, що два єпископи володимирські при князях Данилі та Василькові Романовичах: Осаф і Василій, були поставлені з цього монастиря [1223 р.: ПСРЛ.– Т. 2, стб. 739–740], а вибір єпископа належав місцевому князю, який інколи ставив на цю посаду ігумена свого родового монастиря [Щапов, 1989, с. 143].

Оскільки детального археологічного обстеження Княжої (Святої) гори до сьогодні не проведено, то немає й даних щодо її первісних укріплень. Проте монастирська територія займає найвищий в окрузі мисоподібний виступ, що домінує над сусідніми прибережними зонами (рис. 53). У минулому це забезпечувало непогані умови для облаштування захисних кордонів. Під час випадкових земляних робіт тут були зафіксовані потужні культурні напластування [Цинкаловський, 1937, с. 228]. Товщина культурних напластувань із рештками поховань при апсиді Успенської церкви – близько 1,4 м [Раппопорт, 1975А, с. 15].

Рис. 53. Панорама монастиря у Зимно. Середина XIX ст.

Під час проведення земляних робіт, поєднаних з археологічними спостереженнями, у 1980-х рр. по центру монастирської ділянки виявлено фундаменти квадратної в плані будівлі з масивними стінами, як вважають, дзвіниці [Крощенко, 2001, с. 497].

Зважаючи на версію печерного характеру первісного облаштування цієї чернечої оселі, можна припустити, що саме біля входу до печер був споруджений перший монастирський храм, – найімовірніше, дерев'яний, очевидно невеликий за розмірами і майже на тому самому місці, де тепер розміщена мурована церква Св. Трійці на цегляному фундаменті (рис. 54). Сьогодні вона автономно розташована поза просторовими межами монастиря, майже впритул до його північного кордону, але на значно нижчій висотній позначці рельєфу (рис. 55). За документами XVI ст., в монастирі було два храми – Успенський та малий Св. Юрія Побідоносця [1550 р.: Александрович, 1994, с. 23]. Культурні напластування поряд храму до 1 м слабо насичені знахідками [Раппопорт, 1975А, с. 16], щоправда, розвідковий шурф Р. Могитича (2003 р.) дав керамічні фрагменти XV ст.

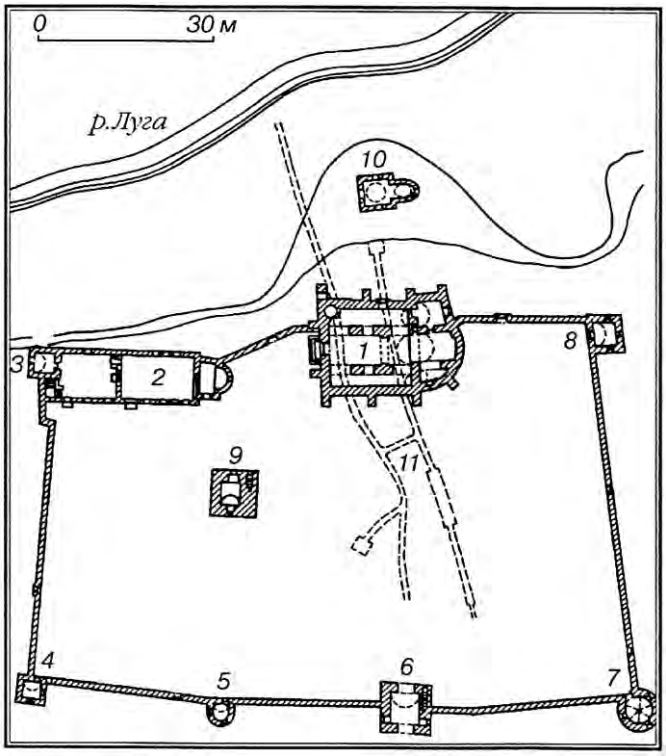

Рис. 54. Схема Святогірського монастиря у Зимно та печер під ним: 1 – Успенська церква; 2 – трапезна з церквою; 3, 4, 5, 7, 8 – башти; 6 – надбрамна башта-дзвіниця; 9 – рештки давньої дзвіниці; 10 – Троїцька церква. 11– печери

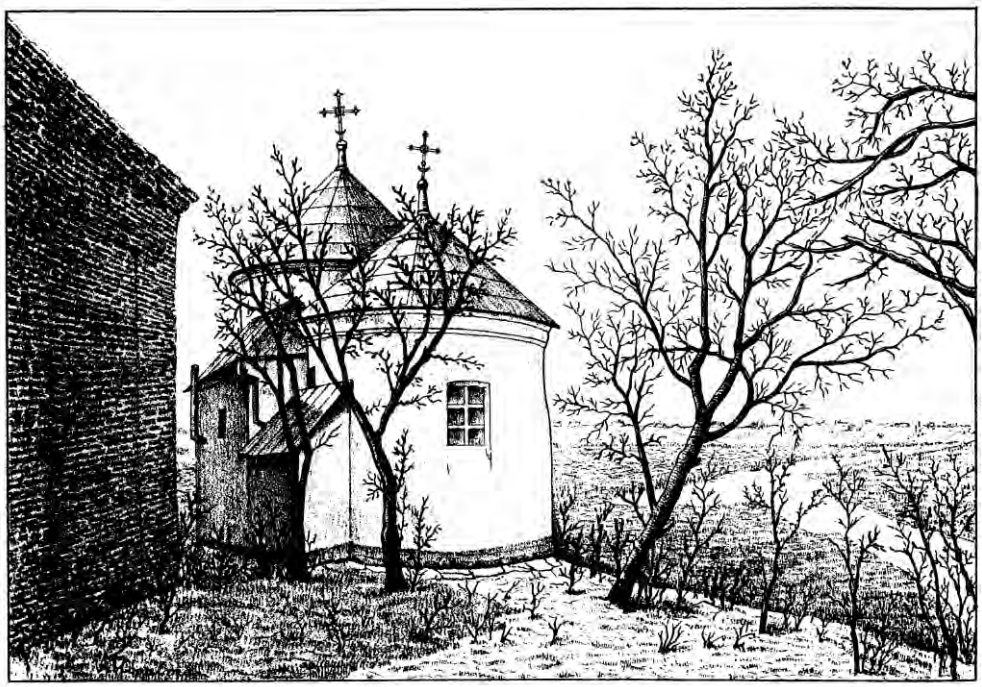

Рис. 55. А. Чорпіта. Троїцька церква у Зимно. 1931 р. Літографія.
Львівський історичний музей

Г. Логвин [1950, с. 90], який присвятив зимнівській архітектурній спадщині спеціальну розвідку, пов'язав час спорудження церкви з другою половиною XV ст. Останні комплексні наукові дослідження цієї пам'ятки, здійснені й опубліковані Л. Крощенком [2001, с. 509], демонструють докази щодо "омолодження" храму, появу якого він датує серединою XVI ст.

Зимнівські печери (рис. 54) й сьогодні залишаються однією з найбільш інтригуючих і водночас найменш досліджених пам'яток монастирської гори, яка ще чекає свого повного дослідження. Починаючись від входу поблизу нинішньої Троїцької церкви, головний печерний прохід у вигляді прямолінійного тракту веде до невеликої підземної каплички, яка наприкінці XIX ст. була дещо розширена й освячена як Варлаамівська церква в ім'я вищезгаданого київського ігумена. Далі йшли розгалуження, до яких через завали та осипання тепер уже немає доступу. З одного з проходів печерного комплексу була можливість таємного виходу в напрямку річки, нижче по рельєфу. О. Цинкаловський [1937, с. 228], який оглядав печери у 1930-ті роки, відзначив наявність у бічних стінах аркосоліїв, де були складені людські кістяки. Дослідник давньоруської культури та палеографії І. Шляпкін [1905] відзначав: "Около Владимира-Волынского, в селении Зимно есть очень древняя крипта

для покойников с надписями XVII столетия – русскими и польскими. Они нацарапаны на песчанике, и их сфотографировать было прямо невозможно – зарисовали кое-как от руки". У сучасній пам'ятко-охоронній документації прийнято датувати печери XV–XVI ст., тобто часом, коли, згідно церковному літопису 1828 р. та архітектурним обстеженням (починаючи з А.В. Прахова) князями Чорторийськими почали зводитися оборонні укріплення та храмовий комплекс [Теодорович, 1893, с. 167].

Окремі фрагментарні розкопки в околиці монастиря свідчать про активне заселення території у середньовічний період. М. Грушевський [1992 (1905), с. 379] вважав Зимно головним монастирем у структурі Володимира. На це посередньо вказують і досліджені в складі зимнівського поселенського комплексу об'єкти.

На протилежних від монастиря берегах р. Луги знаходяться урочища з промовистими назвами "Товарна гора" та "Пристань" (рис. 22; шурфування В. Шкоропада у 1989 р.) із поселеннями, насиченими речовими матеріалами VIII–XIV ст. Далі на схід в урочищі Перевіз на правому високому березі р. Луги було поселення гончарів княжої доби, досліджене О. Цинкаловським у 1932–1933 рр. (виявлені гончарні печі та землянки) під час побудови селянських садиб [Cynkałowski, 1961, s. 172]. На південний захід від с. Зимно О. Цинкаловським було виявлено поселення в ур. Печисько [Cynkałowski, 1961, s. 231], тепер засаджене лісом, а ближче, на західному схилі Святої гори, 1986 р. досліджена піч з випалу цегли, що діяла у XV–XVI ст. [Малевская, 1987].

Городище в Зимному в ур. Невоставо (Княжа гора), що займало середню частину пагорба на лівому березі р. Луга, мало також культурний шар XII і пізніших століть, проте дослідники старожитностей не надавали йому належної уваги [Пелещишин, 2004, с. 15–16]. Як вище згадувалося на городищі до XVIII ст., за втраченими документами, була церква Св. Пафнутія [Теодорович, 1893, с. 177], у 1512–1526 рр. у Володимирі був єпископ на ім'я Пафнутій. Щоправда, серед знахідок, виявлених на городищі у 1930-х рр., відомі характерні для XI–XIII ст. матеріали [вістря до стріл, пряслиця з овруцького шиферу, залізна сокира з розширеним лезом, див.: Цинкаловський, 1935, с. 48; Cynkałowski, 1961, s. 199].

Рис. 56. Зимно. Кам'яний хрест "Клима Христинича" на східній околиці, XIV—XV ст.

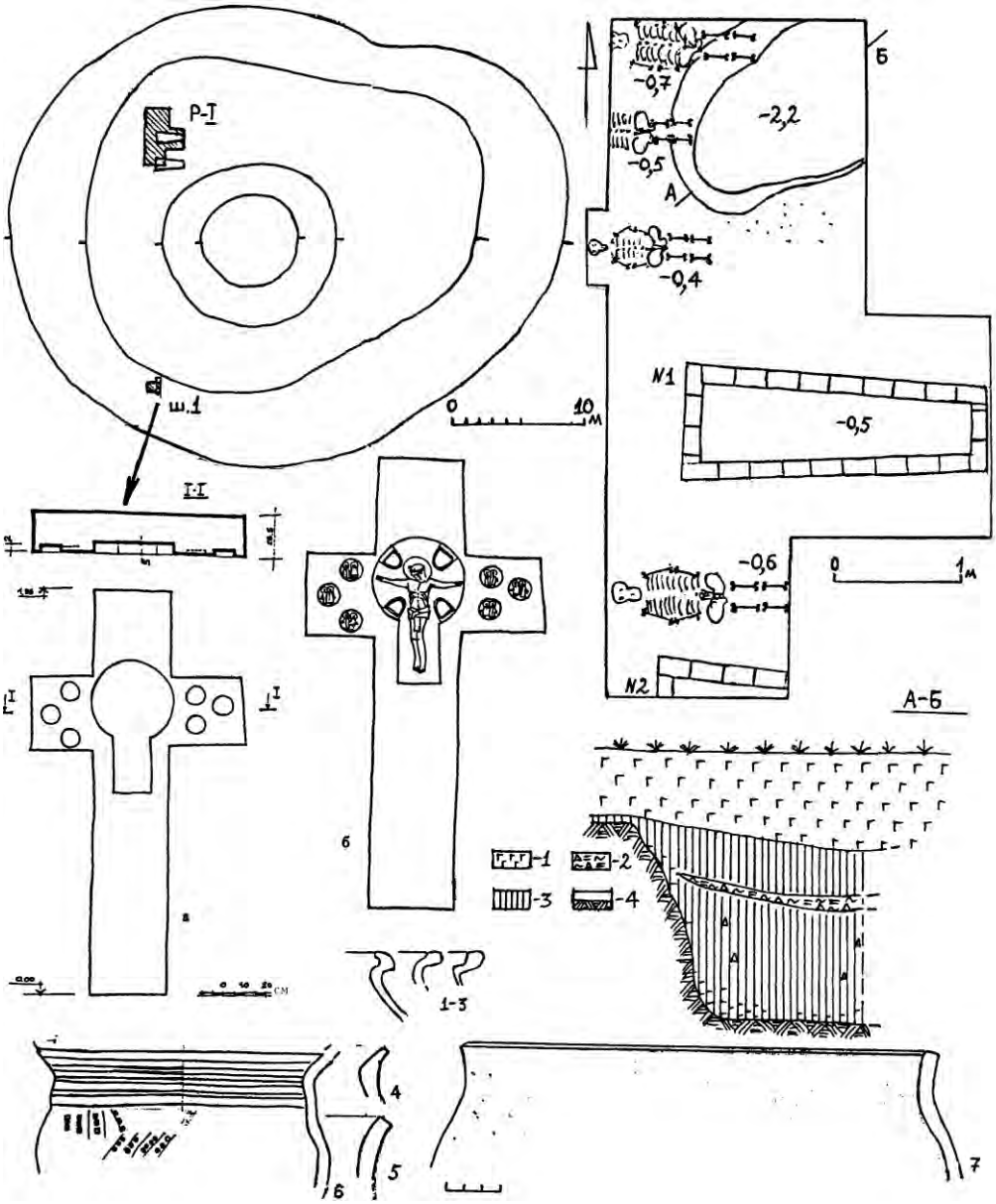

Рис. 57. Зимно. План “церковного” пагорба
з кам’яним хрестом (а – прорис; б – реконструкція за К. Присяжним) у східній частині села
та розкопу 2000 р. при кам’яному хресті з похованнями
та цегляними саркофагами XIV–XVI ст. Знахідки: гончарний посуд
з гл. 0,2–0,5 м (1–3) та ліпний посуд із споруди № 1 (4–7), 7 – з гл. 1,2 м,
діаметр – 270 мм

На схід від Святої гори, на пагорбі лівого берега р. Луги, був сільський парохіяльний храм Св. Миколая [Теодорович, 1893, с. 177; Цинкаловський, 1937, с. 229], що фіксує давній кам'яний хрест (рис. 56), який багато дослідників, слідом за І. Шляпкіним [1906], вважали похованням Клима Христинича, дружинника Данила Романовича, згаданого в літописі під 1218 р.* Археологічна розвідка С. Терського 2000 р. підтвердила існування на території пагорба-"кургану" лише кладовища XV–XVI ст. [рис. 57; Терський С., 2002б].

Той факт, що князі Чорторийські обрали городища Зимно, Мстишин і Клевань, які знаходилися в околицях княжих столиць Володимира, Лучеська й Пересопниці, центрами своїх володінь, опосередковано підтверджує здогад про існування там давніших князівських дворів-резиденцій [Терський С., 2003а, с. 40], укріплення яких ще належить дослідити.

Поруч існували боярські садиби. Одна з них, розташована вище Зимного, очевидно, отримала назву від імені першого власника Хвала. Поселеня Хвалимичі (тепер село Фалимичі) та Житані вперше згадані в літописі під 1157, 1261 і 1283 рр. [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 486, 850, 892]. З першим літописним селищем необхідно пов'язувати пам'ятки, розташовані на мисах східніше та північніше від сучасного села. Північний мис річкової петлі у XII–XVIII ст. був зайнятий містечком із замком. Рештки замчиська та підзамча Фалимич, що знаходяться на останцях у заплаві лівого берега р. Луги, першим обстежував О. Цинкаловський. Підзамче (посад) площею близько 1,5 га (130 х 50 м) в урочищі Селисько у 1987 й 2003 рр. обстежувала Волинська експедиція Львівського історичного музею [Терський С., 1988А, с. 9, 11; 2004]. Дитинець, що займав округлий останець діаметром 40 м заввишки до 8 м над заплавою згодом був зайнятий шляхетським дерев'яним замком, що згадується у 1543–1597 рр. [рис. 58; Заяць, 2003, с. 38, 134].

Стосовно походження назви сусіднього с. Житань є багато версій. За однією з них вона виникла від особового імені, або ж від назви місця, де засівали хліб [Вишневська, 2007, с. 418]. Проте, за В.І. Далем [1955, т. 1, с. 545], "житня людина" – "середній стан між боярами, першорядними громадянами та чорними людьми". Свідченням заснування первісно боярської садиби є, мабуть, назва с. Низкиничі.

Ґрунтовне освоєння навколишньої території відбувалось у X–XI ст., про що свідчать притаманні для цього часу великі курганні могильники: понад 500 насипів по напряму до села Фалимичі, в урочищі Липовець (острів площею 40 га, зарослий липовим гаєм: рис. 59)*, який 1898 р. досліджував В. Антонович та у Горечеві на Поповій горі.

---

* Насправді описані події відбувались на Забужжі [див.: Присяжний, 1998].

* О. Цинкаловський [1935, с. 22] згадує цей гай, як місце розташування курганного кладовища.

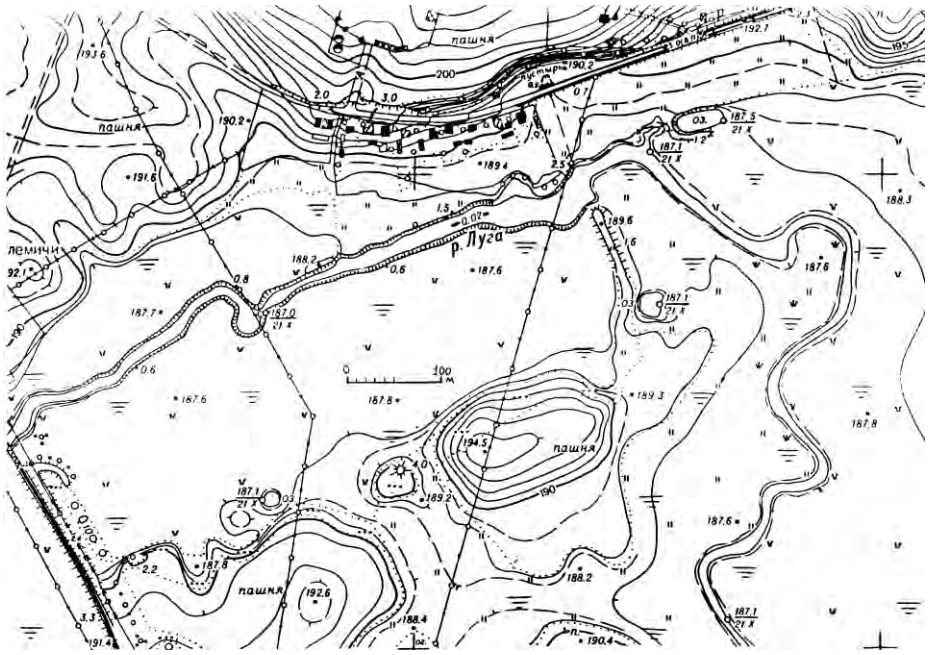

Рис. 58. Фалемичі. Ур. “Замок” та “Селисько”. 1980-ті рр.

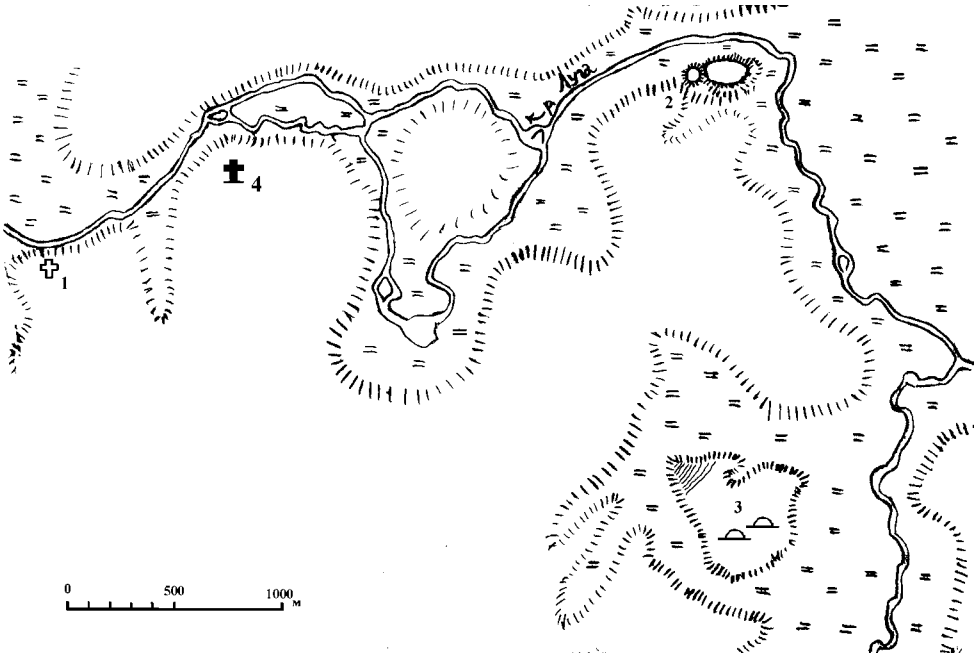

Рис. 59. Зимне-Фалемичі. Ситуаційне розташування пам’яток на острові Липовець: 1— Святогірський монастир; 2— Хвалимичі; 3— о. Липовець (заштриховано площу поселення X1—XI ст.); 4— кам’яний хрест на місці храму XIV—XV ст.

Про розвинуту в давнину поселенську структуру свідчить назва теперішнього села Селець біля Житані, розташованого при злитті приток р. Луги (аналогія – Селець Белзький). Тут був укріплений двір князів Чорторийських (сюди належали Неврятин, Бубнів, Житані, Чесний Хрест), в якому 3 липня 1571 р. зокрема було укладено тестамент Магдалени Деспотівни, дружини Олександра Федоровича Чорторийського (АрЮЗР.– Ч. 8.– Т. 4.– 1907.– С. 48). Поселення княжої доби на протилежному березі р. Луга характеризує знахідка бронзового енколпіона (на західній околиці с. Бубнова, зберігається у місцевого краєзнавця В. Бучака, рис. 60).

У цьому районі у межах візуального зв'язку (звідси виразно спостерігаються монастирські споруди Святої (Княжої) гори в селі Зимно) у XIV–XV ст. існував монастир Чесного Хреста, який уперше згадується в документах XV ст.

Село Чесний Хрест під цією назвою – вже як маєток – згадується у привілеї Казимира Ягайловича Немирі Резановичу, датованому 2 березня 1452 р. [АрЮЗР.– Ч. 8.– Т. 4.– С. 20]. Монастир був розташований поруч з розвилкою доріг на Крем'янець–Шумськ та на Сокаль–Львів. Це бачимо також з літописної згадки 1287 р. про похід Телебуги [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 892].

Монастир знаходився на острові „Монастирщизна (Межилужжя, Липовець)“ у заплаві р. Луги, де, за документом 1452 р., стояла однойменна церква [АрЮЗР.– Ч. 8.– Т. 4, с. 20]. 1580 р. "церков Чесного Хреста… з дворцем монастырским" була надана пану Лазарю Іваницькому [Памятники, т. 2, від. 2, с. 52–53]. Внаслідок "держання" монастир на початку XVII ст. занепав [Горин, 2007, с. 247], а за якийсь час храм перенесли на мис – високий пагорб у найвищій точці місцевості, де согодні знаходиться цегляний парафіяльний храм Чесного Хреста, зведений у XIX ст. Ймовірно, однією з причин швидкого занепаду цього монастиря була близькість Зимнівської обителі. Уже перший власник округи, Немира заповів Марківстав із землями, що, мабуть, раніше належали Чеснохрестському монастирю, монастирю Зимненському.

У 1987–1999 рр. Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею проводила пошукові роботи з метою локалізувати монастир Чесного Хреста. Нею було обстежено три острови у заплаві р. Луги в урочищі Замчисько, між селами Чесний Хрест та Марківстав (рис. 60). Нижчі два з них, більші за площею, майже впритул прилягають до протилежних берегів р. Луги. Центральний острів – найвищий, витягнутої овальної форми, розміром приблизно 100 х 250 м. За переказами, монастир знаходився саме на цьому острові. За даними церковного літопису кінця XIX ст., на час його складання тут було ще чотирикутне замчисько [Антонович, 1901, с. 63], на якому був т. зв. "Уніяцький цвинтар" [Цинкаловський, 1937, с. 239]. За свідченням місцевого краєзнавця В. Бучака, на острові знаходили стару цеглу. Можна вважати, що на заключному етапі існування монастиря його укріплення могли зазнати перебудови, а прицерковне кладовище після перенесення храму діяло до XVIII ст.

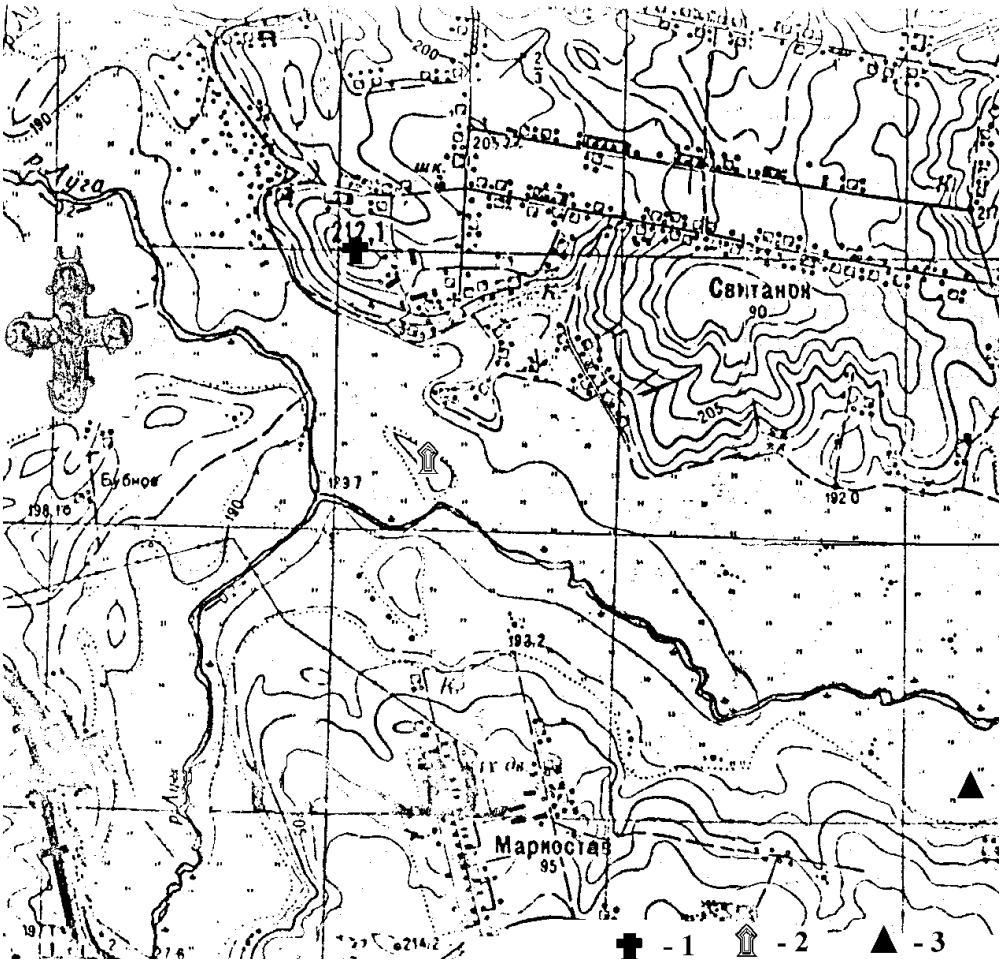

Рис. 60. Ситуаційне розташування монастиря Чесного Хреста, городища в ур. Гребелька та місцезнаходження енколпіона. Умовні позначення: 1– сучасний храм; 2– середньовічне монастирище; 3– городище.

Останнім часом сюди неодноразово навідувалися “чорні археологи”. За свідченням мешканців села, у глибокому шурфі, закладеному 1997 р. в центральній частині острова (зберігся на момент обстеження), вони натрапили на людське поховання. Обстеження острова виявили рештки кількох ям правильних контурів, викопаних за останні 5–10 років. Культурний шар – піщанистий чорнозем завглибшки близько 1 м. У кротовиннях зібрано гончарну кераміку, типову для XII–XIV ст., та рештки печини. На островах, прилеглих із півночі й півдня, є сліди багатошарових поселень. На південному острові, крім ранньосередньовічної кераміки, зібрано матеріали волино-люблінської (Зимне-Злота) та лежницької археологічних культур.

Описані острови – найбільші з усіх, що збереглися в заплаві р. Луги. Вони були зручні для влаштування застави-“рогатки” на основній дорозі у місто зі східної сторони, яка повинна була проходити по долині р. Луга. На велосипеді дорога від дитинця Володимира до монастирища Чесного Хреста займає трохи більше години. Приблизно такий час був потрібний для подолання цього шляху й кінному дружиннику XIII ст.

Околиці Чесного Хреста та села Маркостав, розташованого на протилежному березі р. Луги, не раз ставали предметом археологічних обстежень [З. Леський, див.: Niec, 1937, s. 10–11; Заклекта, 1981, с. 248] та розвідувальних розкопок [Ивановский, Конопля, Мацкевой, 1986, с. 279–281; Івановський, Конопля, Павлів, 1991, с. 39–42].

На полях тут є сліди розораного курганного могильника. За документами 1366 й 1400 рр., через Маркостав пролягала т. зв. Львівська дорога [Довнар-Запольский, 1896]. Найзручнішим місцем для влаштування мосту через долину р. Луга є ланцюг із згаданих трьох островів. До Маркостава належать південний із цих островів, можливо, урочище Замчисько [Бучак, Заклекта, Охріменко, 2002] та урочище Гребелька, обстежене 1987 р. [Терський С., 1988, с. 9; 1993, с. 43, 45, рис. II]. Не виключено, що назва села свідчить про облаштування тут греблі під згадану дорогу (а отже, і ставка), що первісно знаходились на утриманні багатого володимирського міщанина Марколта, про якого згадується у літописі під 1268 р., або володимирського єпископа Марка, про якого згадується 1287 р. [Літопис, 1989, с. 427, 437].

Як відомо, ставкові господарства набули поширення в Європі саме у XIII ст. [Сванидзе, 1984, с. 133]. Можливо, в ур. Гребелька поміж Бужковичами та Маркоставом знаходився один з перших рибних ставів в околиці Володимира [рис. 61; Терський С., 1993, с. 43, 45, рис. II].

Бужковичі, вперше згадані в літописі у зв’язку з походом хана Телебуги на Володимир у 1287 р. [ПСРЛ.– Т. 2, 1908, с. 892; Літопис, 1989, с. 435], мабуть, до міста юридично вже не належали. Оскільки саме на бужковицьких полях розмістилася тоді монгольська рать. Літописне село займало пагорб, зайнятий існуючою сьогодні дерев’яною Соборно-Богородицькою церквою 1766 р. [Терський С., 1988, с. 7; 1993, с. 43].

Під час обстеження встановлено факт неодноразового переорювання пам’ятки в ур. Гребелька протягом останніх десятиріч, внаслідок яких рештки городища були остаточно знівельовані. У кротовиннях у липні 1999 р. зібрано рештки обгорілої глиняної обмазки та значну кількість уламків кераміки XI–XIII ст.

Опис топографії околиць Бужкович складений під час розмежування володінь володимирської єпископії від маєтків князя Федора Чорторийського у 1501–1516 рр. [АрЮЗР.– Ч. VII.– Т. I.– С. 13]. Саме від цього часу (XV ст.) маємо найдавніші згадки про с. Бискупичі на протилежному березі р. Луга [S.h.–T. 15.– 1900.– S. 159].

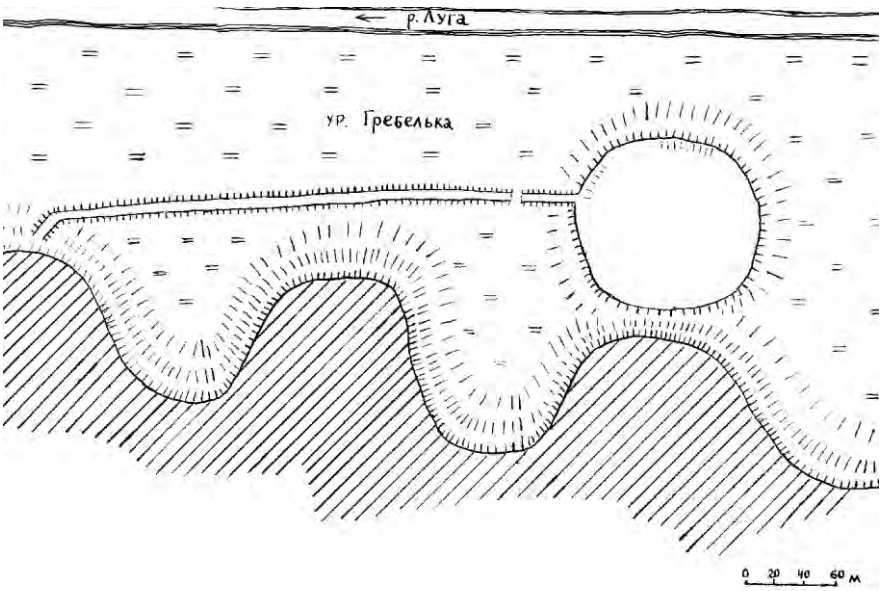

Рис. 61. Бужковичі. Городище в ур. Гребелька. Розвідка С. Терського. 1987 р.

До речі, на початку XVII ст. князі Чорторийські втрачають цю територію: згідно з переписом 1629 р. Бужковичі “з козаком і корчмою” – усього 68 димів знаходилися у власності княжни Заславської, воєводини Волинської, Чесний Хрест (26 димів) – у власності Федора Линевського [Баранович, 1930, с. 78, 83].

Поблизу верхів’їв р. Смочі існувало вже згадане поселення Поїздники, мешканці якого, очевидно традиційно, обслуговували потреби княжого двору: у люстрації 1552 р. згадується 9 замкових слуг-“поездников”, яких використовували як посильних. Вони мешкали на Підзамчі.

Центром поселенської структури басейну р. Рилавиці (північно-східної частини міської округи) було Когильне при впадінні до неї р. Лугова. У 1508 р. замковій церкві було передано великий острів у її заплаві, через який проходила дорога з Фалемич до дворища Мотичинського поміж Когильним та Хобултовою [АрЮЗР.– Ч. 8.– Т. 4.– С. 447]. У лісі на схід від села розкидані невеликі курганні могильники [Цинкаловський, 1937, с. 231].

Слабше освоєною, очевидно, була північна околиця міста поза дорогою до Берестя. З пізніших часів тут відомі два монастирі, заснування яких губиться у пітьмі віків. При дорозі з Володимира на Турійськ посеред лісів на р. Турія у с. Блаженик стояв монастир Св. Миколая Чудотворця, що згадується у документах з середини XV ст. У XIX ст. відоме ур. “Монастирщина” по ліквідованій обителі [Девятсотлетие…, 1892, с. 296]. Мабуть, це урочище у 1930 р. обстежував О. Цинкаловський [ЦДІА, ф. 201, оп. 46, спр. 1187–88, с. 144]. По занепаду цього монастиря у середині XVI ст. [Горін, 2007, с. 62] вище по р. в ур.

Попів млин на острові виникає Гноєнський Благовіщенський монастир, фундований Адамом Киселем у 1643 р. та ліквідований Филипом Володкевичем у 1761 р. [Теодорович, 1893, с. 166]. Згодом там зведено помонастирський тризрубний храм. Співіснування двох цих монастирів могло бути лише короткочасним.

Дальшою округою міста були Березовичі, згадані у дарчій грамоті князя Володимира Васильковича монастирю Св. Апостолів 1287 р. [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 904]. Поселення локалізовано у центрі сучасного села, де раніше стояла церква [ДАЛО.– Ф. 2591.– Оп. 1.– Спр. 698: Терський С., 1988А, табл. 7: 3]. У XIII ст. воно було порівняно невеликим маєтком [Грушевський, 1993 (1905), с. 343].

У великокняжій власності залишались землі на південній околиці міста. Так, маєток Новосельці привілеєм короля Казимира 1451 р. був наданий у володіння володимирському старості, князю Михайлу Костянтиновичу Чорторийському [АрЮЗР.– Ч. 8.– Т. 4.– С.].

Західна частина міської агломерації Володимира представлена літописними П'ятиднями та Устилугом. У 1930-х рр. їх городища обстежували О. Цинкаловський та Г. Леньчик [Leńczyk, 1938, s. 36]. Іншу частину поселенського комплексу П'ятиднів обстежив І.Р. Михальчишин [1986, рис. 3], який східніше від сучасного села дослідив частково зруйновану кар'єром напівземлянку X ст. Одним з первісних центрів цієї частини долини р. Луги було городище в ур. Осіянська гора, розташоване на останці з ескарпованими схилами (рис. 62). Згодом, головним осередком стають околиці Церковної гірки з храмом Св. Покрови, розташовані при впадінні в р. Луга лівобережної притоки.

Устилуг початково міг бути великокнязівською фортецею, однією з функцій якої був контроль за старим докнязівським містом Волинь та портом в усті р. Луги. На це вказує специфічна форма потужних укріплень дитинця так зв. волинського типу. У документі 1575 р. ці укріплення назвали просто "городищем" [Торгівля…, 1990, с. 160]. Територія посаду, площа якого становила понад 20 га, була вдало захищена природним рельєфом: долинами рік Луги та Студениці (Гниди за О. Цинкаловським, рис. 63). Незважаючи на визначну роль у експорті хліба та інших товарів з України у Західну Європу, Устилуг навіть найменшою мірою не замінював собою Володимир протягом усього періоду існування, а був лише його річковим портом.

Отже, територіальна структура княжого Володимира складалася на здавна освоєній території, тому значною мірою вона повторювала конфігурацію передуючих їй слов'янських "гнізд поселень". Разом із тим розпланування міста відбувалося під керівництвом великокняжої адміністрації. Мабуть з цієї причини існували певні паралелі у планувальній структурі раннього Києва та Володимира [Мокеєв, 1997].

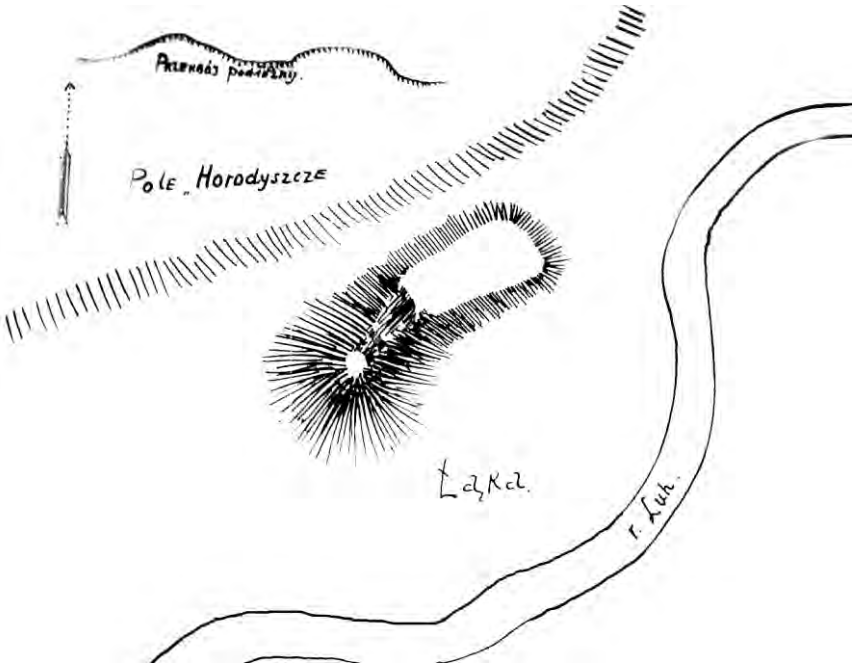

Рис. 62. П’ятидні. Городище в ур. Осіянська гора. Рис. О. Цинкаловського. 1930 р.

Рис. 63. Фрагмент плану Устилуга 1826 р.
Фонди РГВИА, 418 ВУА – ф. 418, оп. 1, д. 655, л. 1

Відома сьогодні за залишками валів система укріплень Окольного города-середмістя (або Великого Окольного города) Володимира була споруджена, поза сумнівом, у період найбільшого розквіту міста. Слабкість культурних напластувань XII–XIII ст. та пізніша поява суцільної забудови у масштабних розкопах в ур. Апостольщина вказує однозначно на час по Бурундаєвому погромі, як період побудови укріплень з боку Шкартань. Отже, місто досягло піку свого територіального розвитку у першій половині XIV ст.

Німими свідками цього є давні церквища, розкидані інколи на віддалі декілька кілометрів поза межами міських укріплень. Місто поступово здавало свої позиції. Свідченням цього є візитація храмів 1695 р., за якою всі давні володимирські церкви продовжували діяти і визнаватись міськими, незважаючи на зменшення реальних розмірів міста.

Окрім того, велике середньовічне східноєвропейське місто складалось із спеціалізованих об’єктів округи: монастирів, князівських та боярських замків, службових сіл, які, в міру своєї значущості, були також укріпленими пунктами на підходах до міської периферії. Загалом фортифікаційний задум цієї української столиці до кінця не з’ясований. Вирішення цього питання, як і багатьох інших проблем української археології, можливе буде лише тоді, коли наше суспільство, нарешті, сприйме всерйоз цю науку.

Розділ III
БУДІВЛІ ВОЛОДИМИРА

3.1. Монументальна та дерев'яна храмова архітектура

Дерев'яне храмове будівництво повинно було розвиватися у місті одразу після його заснування. До цього спонукало столичне становище міста та ймовірне заснування у 992 р. єпископії. На думку більшості дослідників, у Володимирі до середини XII ст. кам'яного будівництва не було.

Усі умови для цього з'явилися щойно тоді, коли місто стало центром володінь князів Ізяславовичів. Першим цегляним храмом міста був, очевидно, Успенський собор, закладений, можливо, вже за князя Ізяслава Мстиславовича. Проте ініціативу зведення храму приписують князю Мстиславу Ізяславовичу, про обставини смерті та поховання якого у серпні 1170 р. читаємо: "Того ж року наприкінці розболівся князь Мстислав Ізяславич у Володимирі, і недуга в нього була тяжка. І став він слати [послів] до брата Ярослава, щоб урядитися про дітей своїх. Урядившись як слід із братом,... преставився князь Мстислав місяця серпня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, з честю великою і зі співами гласо-хвальними положили тіло його у святій Богородиці, в єпископії, що її він сам був спорудив у Володимирі" [Літопис, 1989, с. 302–303].

Першу згадку про цей храм знаходимо у так званому Никонівському літописі під 1160 р. [ПСРЛ.– Т. 9.– 1862, с. 229], коли "...князь Мстислав Изяславич подписа: і святую церковь в Володимери Волынском и украси ю дивно". З огляду на те, що це літописне повідомлення стосувалося останньої, опоряджувальної стадії будівництва, П. Раппопорт [1977б, с. 17] свого часу висловив припущення щодо датування початку нового будівництва, небезпідставно пов'язуючи його з 1156 р., тобто з часом отримання Мстиславом князівського престолу у Володимирі.

Утім, зважаючи на величезні обсяги будівельних робіт і на те. що вже у 1160 р. храм був розписаний і прикрашений, чотирирічний термін для такого великомасштабного будівництва видається надто стислим. Тому, на нашу думку, не можна цілком заперечувати, що початок будівельним роботам був покладений дещо раніше, можливо, навіть і не Мстиславом Ізяславовичем, а його попередниками. Хоча усі основні роботи, безперечно, були виконані саме під час його правління.

З сукупності обмірно-дослідницьких матеріалів можна було цілком упевнено констатувати, що первісно це був дуже великий, як на ті часи, шестистовпний, тринавовий, триапсидний храм на плані прямокутника з поздовжнім розміром близько 35 м і поперечним – близько 21 м (рис. 64). Висота до верху

центральної закомари, як з'ясувалося, теж була значною – приблизно 18,5 м. Його вівтарна частина з великою центральною (8х7,45 м) та двома меншими напівциліндричними бічними апсидами була зорієнтована на схід з невеликим відхиленням на північ. Над нартексом у західній частині церкви розташовувались хори, до яких входили через дверний проріз (тепер збережений у формі дещо більшого вікна), знайдений у південній стіні на рівні підлоги хорів. Це свідчило про існування прямого функціонального зв'язку з якоюсь поважною прибудовою або з надземним переходом до неї. Така прикметна особливість дала підстави П. Раппопорту [1977б, с. 20] висловити згодом припущення щодо існування поряд з храмом князівського палацу.

Хрестоподібний характер розпланувального поєднання головної нави та трансепта з майже однаковими прогонами, безперечно, засвідчував первісну хрещато-баневу структуру цього храму з великим підбанником і банею у центрі всієї архітектурної композиції.

Натурне обстеження дало змогу виявити велику кількість значно пізніших цегляних замурувань і прикладок. Зокрема, вдалося встановити, що, крім головного західного входу, храм первісно мав ще два входи по осі трансепта: один – з півдня, другий – з півночі. Про їх пізніше замурування свідчив зовсім інший тип укладання цегли.

Фундаменти собору за даними робіт 1886 р. стрічкові, завглибшки 2–3 м, складені з буту. Над ними – вимостка з декількох рядів більшої цегли (4,5х26,5х40 см) на міцному світло-сірому розчині [Раппопорт, 1982, с. 106]. За дослідженнями Г.О. Пєскової [1983А, с. 3–4] при південно-західному куті, фундамент складений із великих (30–60 см) шматків колотої вапнякової плити на сіро-жовтому розчині та впущений в материк на глибину близько 2 м від сучасної поверхні. Верхня частина фундаменту складена з щільно підігнаних плит з гладкою лицевою поверхнею (рис. 65). Товщина первісних стін становила в середньому 1,5 м, а в межах західної стіни нижче від рівня хорів сягала 1,7 м. Для мурування стін використано цеглу розмірами приблизно 4,5х22х35,2 см. На деяких цеглинах на одному боці нанесено хвилясті паралельні лінії, а на деяких виявлені великі "князівські" знаки двозуба. Знайдені також трапецієподібні цеглини та вузькі з клиноподібним торцем. Товщина горизонтальних швів з рожевого вапняного розчину, до якого додавалася цем'янка, майже дорівнювала товщині самої цегли.

У стінах відзначені канали від зогнилих дерев'яних зв'язок. Підлога храму була покрита полив'яними керамічними плитками, покладеними на рожевому цем'янковому розчині. Плитки прямокутної, трикутної та ромбоподібної форми жовтого, зеленого, темно-коричневого та темно-синього кольорів. Товщина плиток – 2,5–3,5 см, розміри сторін – від 10 до 22 см. Під час обстеження фрагментів руїн знайдено рештки так званих голосників – амфороподібних

керамічних посудин-резонаторів, а, часто, звичайних побутових амфор або корчаг (рис. 129: 1), які вмуровували у товщу стін і склепінь горловиною всередину, завдяки чому поліпшувались акустичні характеристики внутрішнього простору храму.

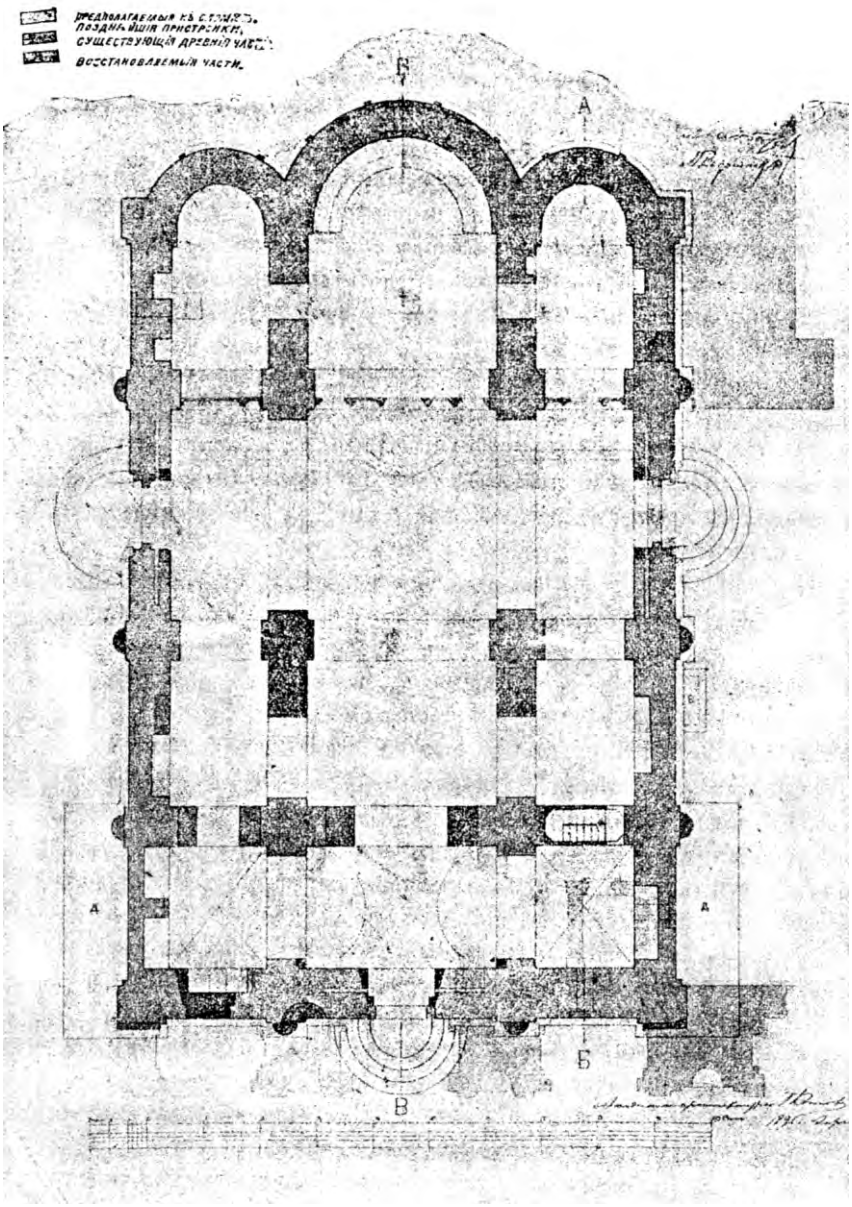

Рис. 64. Успенський собор. План давніх частин храму з рештками долівки XII ст. Рис. А. Прахова. 1886 р.

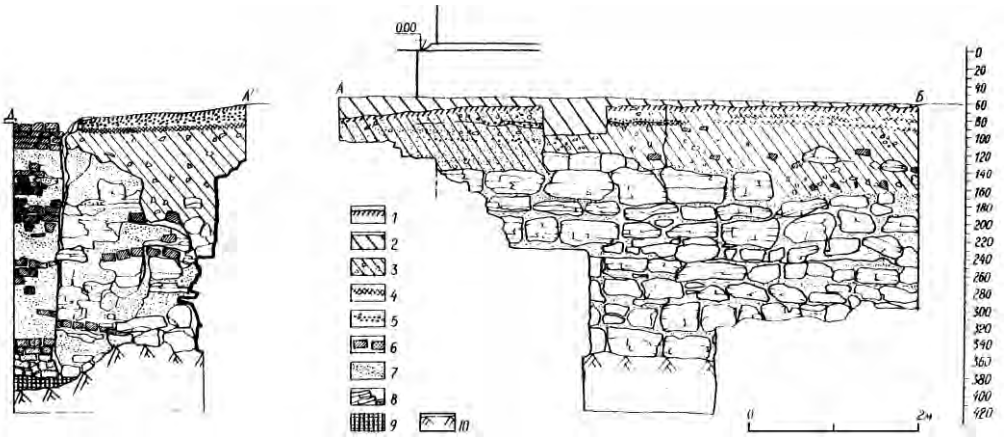

Рис. 65. Успенський собор. Фундаменти. Перерізи північної (А–Б) та західної (Д–А) стінки розкопу Г.О. Пєскової. 1982 р.: 1 – дерн; 2 – бетонна відмостка огорожі; 3 – будівельне сміття із землею; 4 – сірий гумусний прошарок; 5 – пісок; 6 – цегла; 7 – розчин; 8 – вапнякова плита; 9 – темно-коричневий гумус; 10 – материк

Дискусії щодо кількості веж храму велися з часу розроблення проектів її відбудови. Як вже згадувалося, на підставі результатів дослідження пам'ятки А. Праховим пропонувалося відбудувати храм з п'ятьма верхами. Головний верх його мав бути "у вигляді митри, а малі верхи – у вигляді скуфії". А. Прахов також хотів зберегти пізніше прибудований із заходу ґанок, "уникаючи зайвої ломки" [Раппопорт, 1977б, с. 18]. Проте, незважаючи на конструктивну систему храму, за якою храм міг мати принаймні три бані, за основу було взято проект академіків архітектури Г.І. Котова та М.Т. Преображенського з однією вежею. Варіант з трьома вежами – розташування двох менших веж на західному фасаді над зовнішніми кутами нартекса, як це було на початку XIX ст. (рис. 66), мистецтвознавцям видається правдоподібнішпм [Ричков, Луц, 2004, с. 62]. Декілька веж згадуються у документі 1588 р. [Левицкий, 1892, с. 53]. Скільки їх було, який вони мали вигляд і коли саме з'явилися? – точну відповідь на ці запитання, мабуть, знайти не вдасться ніколи. Внаслідок страшної пожежі 1683 р. "потріскалися й розпалися щити муровані (можливо, фронтони на верхах зовнішніх стін), і башти нагорі, а через деякий час і самі склепіння завалилися" [Левицкий, 1892, с. 68]. Відновлювальні роботи, проведені тогочасним володимирським єпископом Левом Заленським, мали б торкнутись практично усіх конструктивних частин даху та бань і з'ясувати появу якихось нових архітектурних елементів у зовнішньому вигляді собору (рис. 67).

Дві менші вежі головного фасаду були зафіксовані в XIX ст. на декількох гравюрах і фотографіях [Дверницкий, 1889, с. 13–14; Левицкий, 1892, с. 64]. На жаль, відомі сьогодні іконографічні зображення (рис. 66, 67), ймовірно, відтворюють головну баню, яка завалилася ще близько 1829 р. за її рештками [Левицкий, 1892, с. 101].

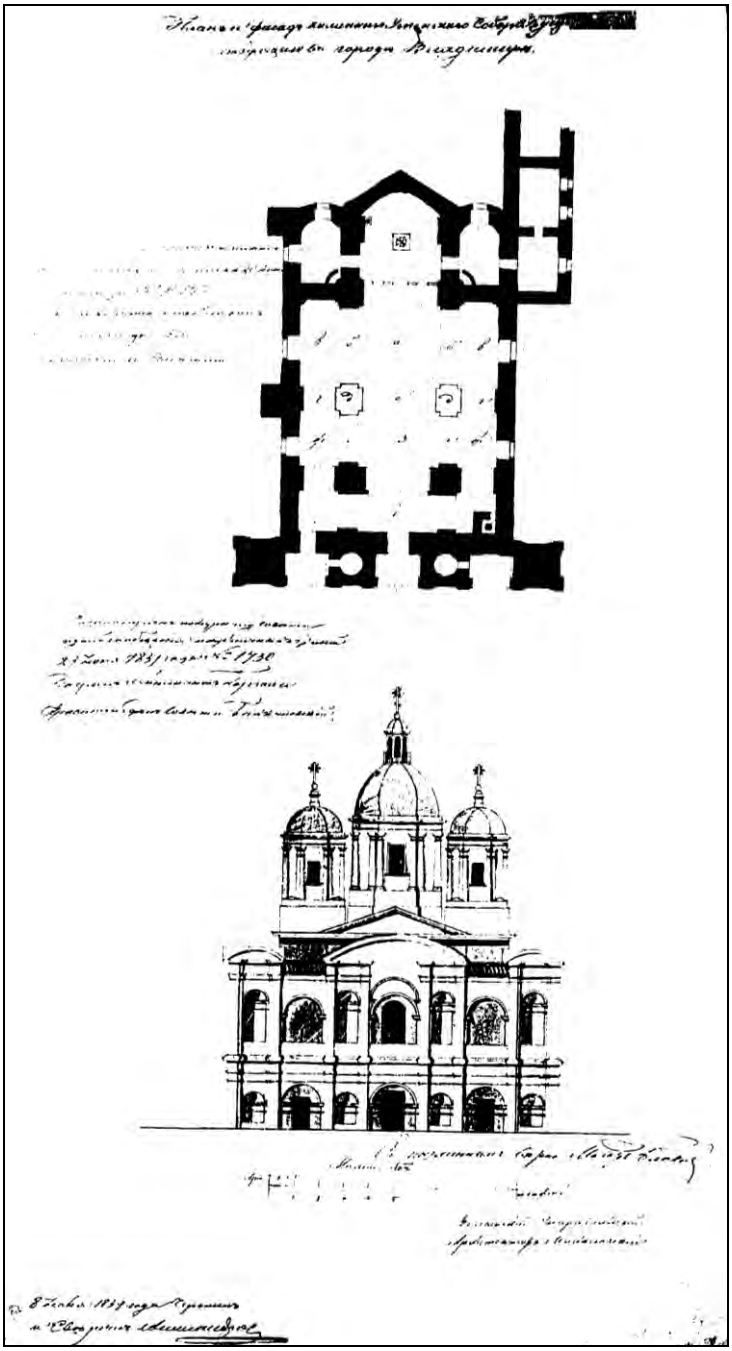

Рис. 66. План і фасад Успенського собору. 1839 р. Автор – волинський єпархіальний архітектор Михаловський. Місце зберігання – Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург (далі – РГІА). Ф. 1488, оп. 1, ед. хр. 621. “Дело о вскрытии двух древних могил” (Дані з архіву Інституту “Укрзахідпроектреставрація”, м. Львів)

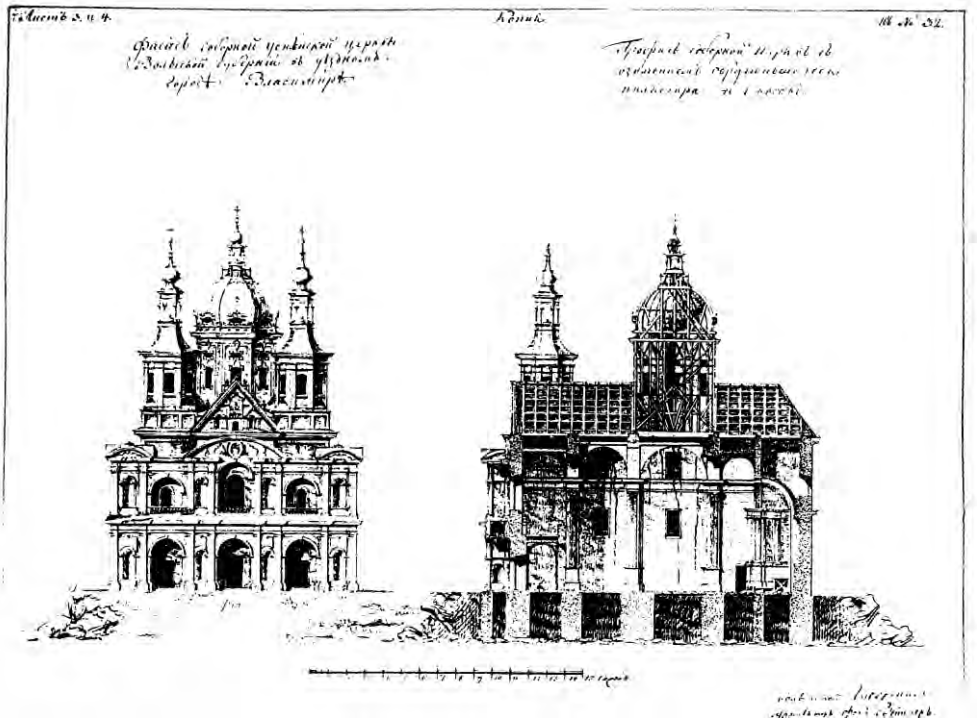

Рис. 67. Фасад і профіль Успенського собору з позначенням зруйнованого пілястра та склепінь, складений волинським губернським архітектором Фон Вейцлером. 1839 р. Місце зберігання – Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург (далі – РГІА). Ф. 1488, оп. 1, ед. хр. 621

Отже, залишилися нез'ясованими дуже важливі особливості первісного образу храму – насамперед кількість і форма бань, а також призначення двох широких фундаментних виступів завширшки понад 4 м обабіч нартекса (на рис. 64 позначені літерою Д), призначення яких дослідник храму П. Раппопорт [1977б, с. 20] визнав незрозумілим. В результаті за основу для відбудови були взяті сумнівні аналогії. Бажання святішого Синоду мати на південно-західних землях імперії промовистий символ відродження й утвердження православного архітектурного канону дещо спотворило новобудову (рис. 68), однак за підсумковою оцінкою П. Раппопорта [1977б, с. 20], "...переважна більшість архітектурних форм Мстиславового собору відновлена відповідно до наявних в натурі незаперечних даних". На всю висоту збереглася навіть частина закомар давнього храму (рис. 69).

Натомість В. Січинський [1951] вважав Успенський храм типововою романською будівлею з двома квадратними вежами й високим трикутним фронтоном між ними. До романського стилю він відносив і архітектурну різьбу (?!).

Рис. 68. Сучасний вигляд Успенського собору

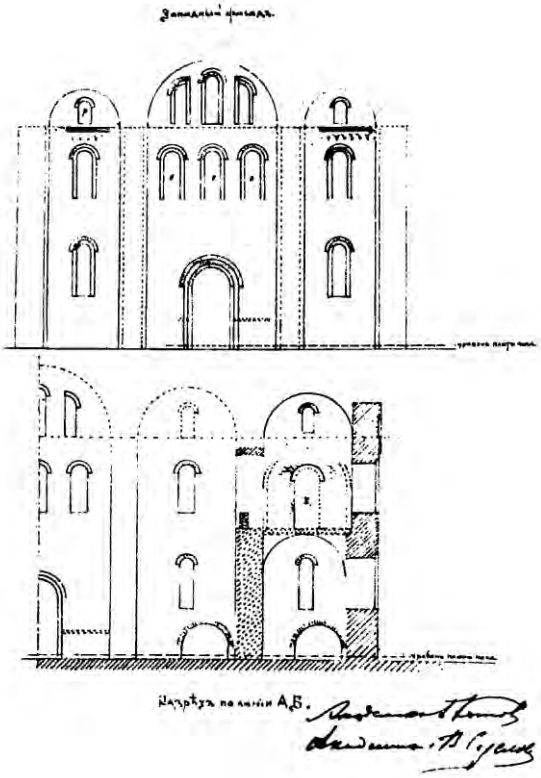

Рис. 69. Фіксація збережених давніх частин Успенського собору
(Дело археологической комиссии, л. 122)

У деяких місцях віднайдено невеликі фрагменти зовнішнього цегляного декору, виконані у вигляді скромного аркатурного пояса з горизонтальними цегляними поребринами. Декорування зовнішніх поверхонь цегляних стін саме у такий спосіб є одним з важливих аргументів на користь того, що новоспоруджений храм іззовні не був тинькований, а це було типовим явищем у архітектурі княжої доби. Такий прийом надавав споруді своєрідного строкатого вигляду, дуже незвичного з погляду сучасних опоряджувальних технологій.

Повною протилежністю зовнішньому вигляду було оздоблення внутрішніх поверхонь стін. Більшість сучасних дослідників схиляються до думки, що первісно внутрішні стінові поверхні храму були тиньковані й розмальовані повністю [Раппопорт, 1977б, с. 18]. Про це свідчать окремі літописні звістки та виявлені у 1886 р. під час обстежень оригінальні фрагменти, як припускалося, старовинного стінового фрескового живопису у центральній апсиді та на окремих віконних відкосах, хоча їх не змогли зберегти чи реставрувати. Залишилися тільки фото із зображеннями фресок, зроблені А. Праховим (рис. 70). На одній з фотографій зафіксовано залишки фресок, що розміщувались у центральній апсиді [Александрович, 1999, с. 15]. На ній виразно проступають фронтальні постаті святителів. Манера їх виконання дуже нагадує розписи Кирилівської церкви в Києві, що можна пояснити родинними зв'язками князя Мстислава з Києвом. Кирилівська церква збудована 1150 р. княгинею Марією Мстиславівною, тіткою Мстислава, у той час, коли на київському престолі сидів її рідний брат і батько Мстислава – Ізяслав Мстиславович, не без сприяння якого проводилося будівництво. Не виключено, що одні й ті самі майстри працювали у князя Мстислава, коли він володів Переяславом і коли пізніше прибув до Володимира. Щоправда, запропонована П.О. Раппопортом схема пересування будівельних артілей в світлі нових знахідок зазнає щораз більше критики. Так, завдяки останнім дослідженням простежується близькість володимирського монументального будівництва до київсько-чернігівської будівельної традиції [Ёлшин, 2003, с. 96, рис. 2].

Необхідно додати, що внутрішнє опорядження Успенського собору постійно збагачувалося завдяки мистецьким ініціативам наступників Мстислава Ізяславовича. Ймовірно, у внутрішньому оздобленні храму могла використовуватись також смальта, шматок якої знайдено серед будівельного сміття поруч собору [Мазурик, 2004, рис. 7: 47].

Ймовірно, за князя Мстислава Ізяславовича або когось із його синів невдовзі після його смерті було завершено будівництво ще трьох храмів: для західного та східного посадів та окремий монастирський, Св. Федора – покровителя Мстиславовичів, очевидно, для поховання жінок із князівської родини, які померли монахинями*.

---

*Зокрема, невідоме місце поховання дочки Романа Мстиславовича Федори (1182/1184–1241/1253), яка останні роки життя прожила монахинею [Dąbrowski, 2008, s. 294–296].

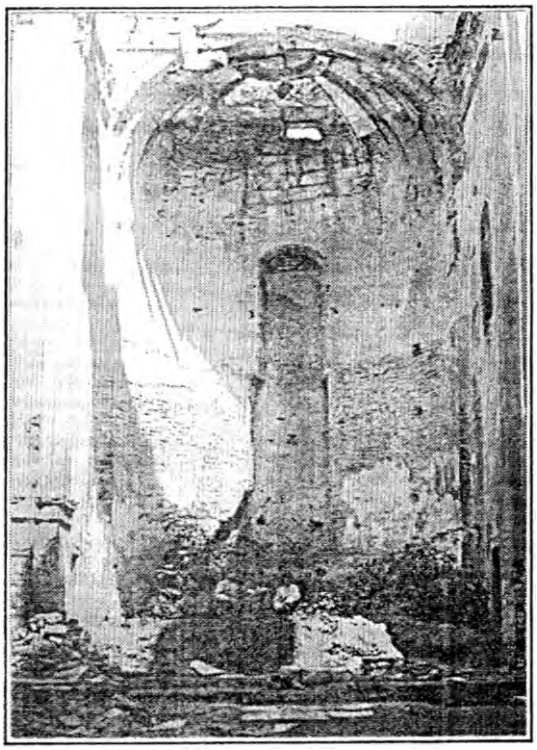

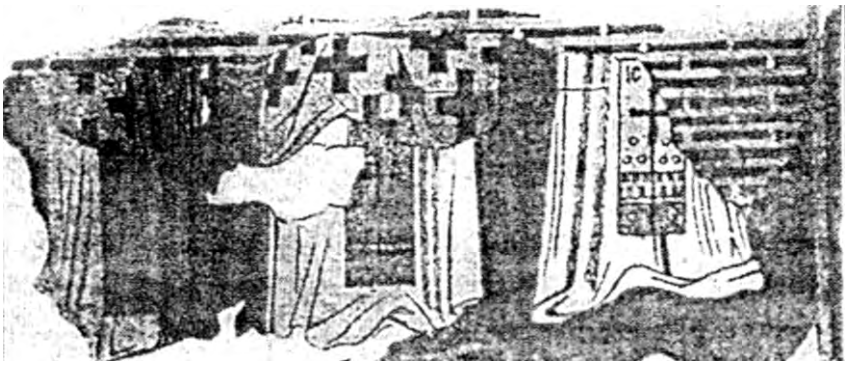

Рис. 70. Володимир. Успенський собор: 1– Фрески в центральній апсиді;
2 – фреска “Святителі” у вівтарі; 3 – прорис фрески. 1880-ті роки. *Фото А.В. Прахова*

За згаданих вище обставин, цей монастирський храм, що проіснував, ймовірно, до часу занепаду Володимира у кінці XIV ст., отримав назву “Стара катедра”. Досліджуваний двократно В.Б. Антоновичем, В.А. Праховим у 1886 р. (рис. 6) та П.А. Раппопортом у 1975 р. (рис. 71), він все ж залишає багато загадок. Храм шестистовпний триапсидний розмірами 25,35х17,05 м в час перших розкопок зберіг стіни на рівні понад 2 м над долівкою. Розкопки 1975 р. зафіксували лише фундаменти (рис. 72). Орієнтація його поздовжньої осі по азимуту 75˚. Південно-східна частина фундаменту обвалилася у річку. Споруда зведена на неглибокому фундаменті, виконаному частково з крейди, а частково з плінфи. З квадратними підкупольними стовпами, зовні була оздоблена цегляними півколонками. Частина плінфи мала хвилясте рифлення (рис. 73, а) або знаки (рис. 73, б), паралелі яких можна зустріти у тогочасних гончарних клеймах [Старчук, 1952, рис. 2: 4]. У стінах використано велику кількість голосників (рис. 74). У вівтарі було простежено чотири дерев’яні стовпи від надвівтарного ківорія.

Рис. 71. Околиці Володимира. Фундаменти храму “Стара катедра”“.
Вигляд з торця північної траншеї. 1975 р.

Зсередини храм був оздоблений фресковим розписом не відразу після побудови [Левицкий, 1892, с. 26]. Повторними розкопками 1975 р. зібрані шматки фресок у бабинці та вівтарній частині, що містили в собі залізні цвяхи з широкими голівками (діаметром 3 см при довжині стрижня 4–5 см). За В.А. Праховим, фрески покривали лише бабинець, відокремлений від храму стіною, та аркасольні ніші. Фресковий розпис поновлювався, оскільки на фрагментах фресок була простежена двошаровість фарби, а також зібрані фрескові цвяхи двох типів.

Рис. 72. Вигляд фундаменту апсиди храму в ур. Стара катедра. 1975 р.
Фото П.О. Раппопорта

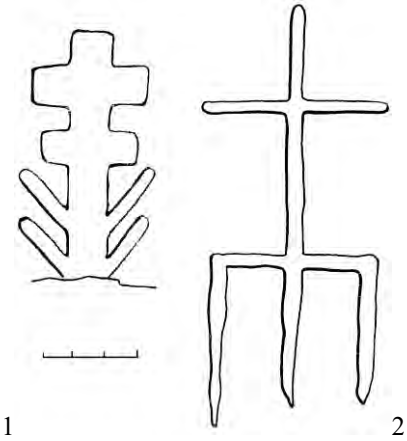

1 2

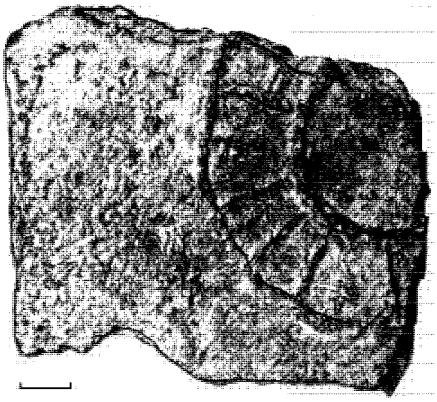

4

Рис. 73. Зразки плінфи, знаків на ній (1,2) та гончарне клеймо (3) на долівковій плитці з розкопок “Старої катедри”. 1975 р. Фонди ІІМК РАН та ВВІМ. Плитка з ур. Іллінщина (4).

Підлога, викладена з майолікових керамічних плиток (рис. 75; кольор. вкл.), неодноразово ремонтувалася. Під час перших розкопок 1886 р. у вівтарі простежена долівка з майолікових плиток, покладених концентрично до напівкола апсиди; всі плитки завтовшки близь-ко 2 см, квадратні із стороною $2^3/_4$ вершка (12 см) і трикутні рівнобедрені різної величини – $1^1/з$–$2^1/з$ вершка (6–10,5 см); за описом В. Прахова, "полива цих кахель відрізняється красою та розмаїттям фарб; переважає полива перламутрового кольору, потім жовтого, темно-зеленого з золотистим відтінком, темно- і світло-коричневого та світло-зеленого кольору, квадратні кахлі переважно темно-коричневого, майже чорного кольору, розписані жовтою, зеленою і білою фарбою", орнаментом у вигляді скобок, причому жовті та чорно-коричневі плитки були викладені у шаховому порядку [Раппопорт, 1977а, с. 260]. Долівка основного приміщення храму і бабинця була викладена з фігурних плиток у формі щитків (?) і трикутних ¾ – 1 вершок (3,5–4,5 см) завтовшки і завширшки $3^1/з$ вершка (15,5 см) чорного, яскраво-жовтого і зеленого кольору. Долівка підкупольного квадрату, що займав основне місце в інтер'єрі храму, була оздоблена омфалієм (колом), викладеним цими рівнобедреними трикутними плитками [Чукова, 1987, с. 17]. Долівка храму лежала на шарі підсипки завтовшки 30–40 см над давньою поверхнею землі. Вона складалась з дрібних шматків крейдяного вапняку. У храмі було шість аркасольних ніш розмірами 2,3х0,9 м (3– в бабинці, 2 – у північно-західному куті та 1– в південній стіні основного приміщення). В середньому і північному членуванні нартексу під підлогою розташовувались цегляні гробниці (рис. 76), перекриті деревом та облаштовані одночасно із будівництвом храму (рис. 77).

Рис. 74. Амфори-голосники з розкопок храму "Стара катедра". 1886 р. *Фото А.В. Прахова*

Цікаво, що серед плінф знайдено одну з продряпаним по сирій глині рисунком, що зображає не орнамент, а фігуру людини: "…очевидно, будівника храму у вигляді воїна в латах з острогами: голова його не покрита, волосся розділене пробором посередині, борідка маленька – клином; на ньому надітий довгий з шиттям одяг. Обидві руки підняті вверх, в одній з них – булава, в другій хрест". Висловлювалися думки щодо зображення на плінфі Св. Димитрія (чомусь не Св. Федора) або Св. Володимира [Теодорович, 1892, с. 132]. Розкопками 1975 р. виявлено шматок листового свинцю від покрівлі та смугу позолоченої міді з прорізним орнаментом, можливо, від вівтарної перегородки [рис. 78; Раппопорт, 1977а, с. 262].

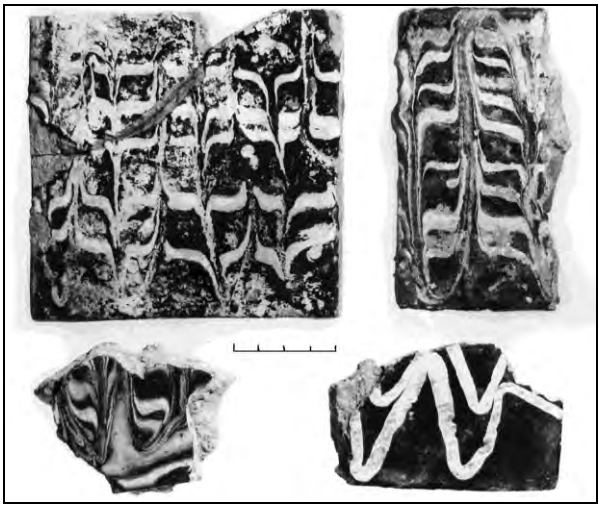

Рис. 75. Майолікові керамічні плитки з розкопок “Старої катедри”. 1975 р.

Рис. 76. Цегляні гробниці під підлогою храму “Стара катедра”. *Фото П.О. Раппопорта*

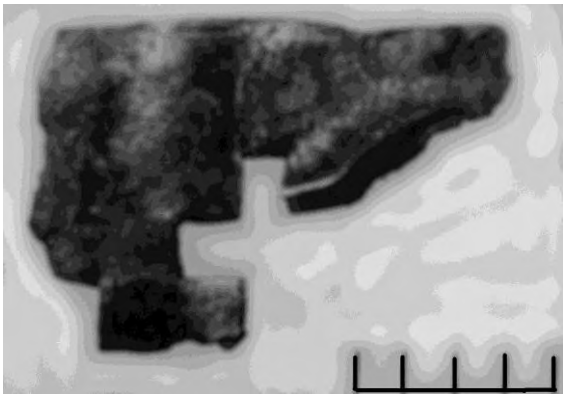

Рис. 77. “Стара катедра”. Фрагмент прорізної мідної смуги. 1975 р.

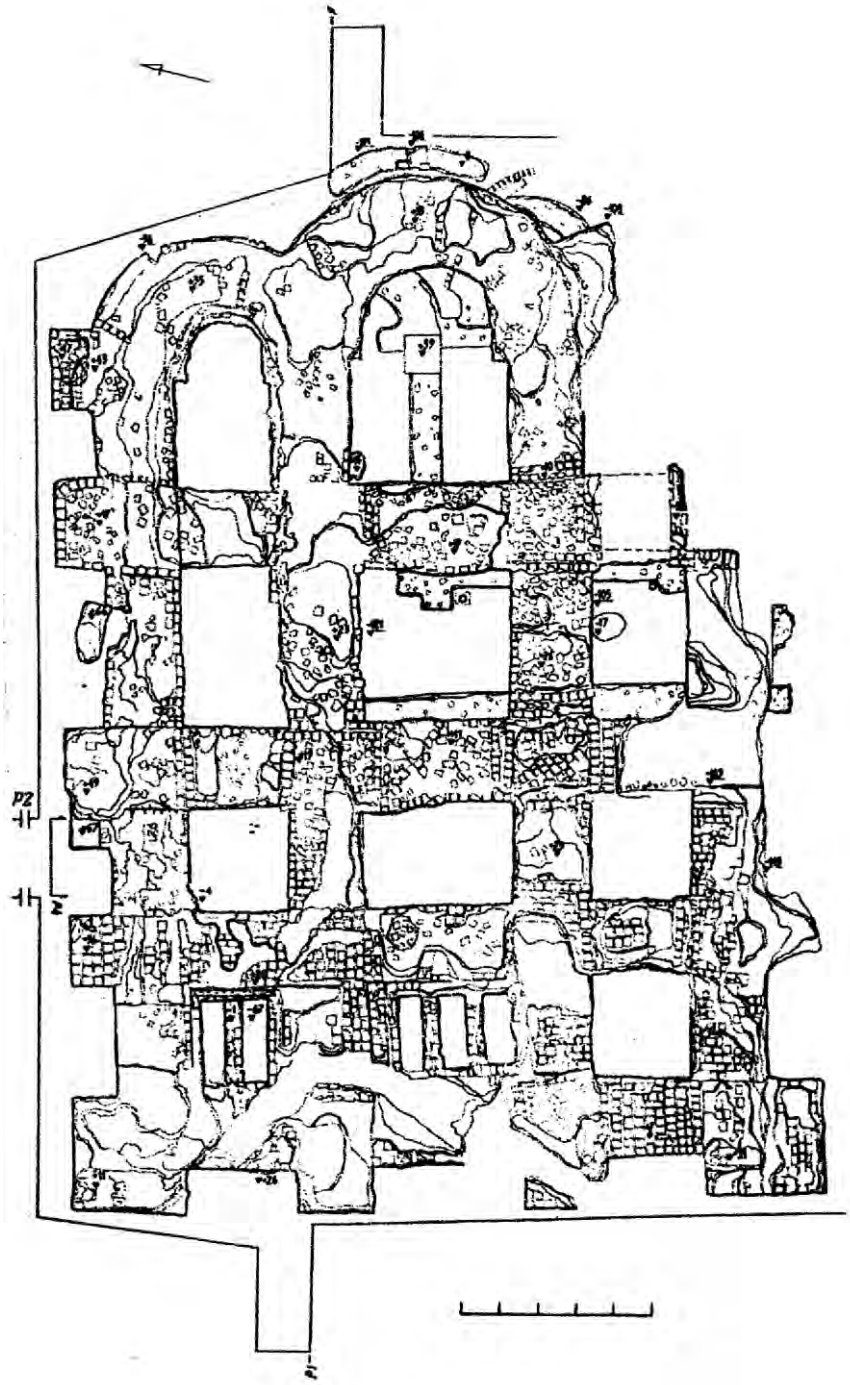

Рис. 78. План фундаментів храму в ур. Стара катедра
за П.О. Раппопортом

Під час розкопок виявилося, що фундаменти “Старої катедри” були влаштовані поверх якоїсь іще старішої храмової споруди. І хоча від попередниці залишилися тільки окремі фрагменти, археологам вдалося більш-менш правдоподібно реконструювати її план (рис. 79, г). Це був безстовпний триапсидний храм, до якого з трьох боків прилягала галерея. Внутрішній розмір сторін його квадратного приміщення близько 5,5 м. Умовно названий “малим”, храм мав загальну довжину 13.3, а ширину – 13.2 м. Стратиграфія прилеглого ґрунту засвідчила, що він не був добудований повністю. Ширина фундаменту, складеного з крейдяного вапняку на слабкому вапняному розчині, близько 85 см. Вздовж зовнішнього контуру апсиди малого храму була влаштована стінка на зразок цоколя, складена з керамічних плиток на дуже слабкому розчині. Плитки без поливи, переважно не квадратні, а прямокутні, з дуже сухого червоного, добре випаленого тіста.

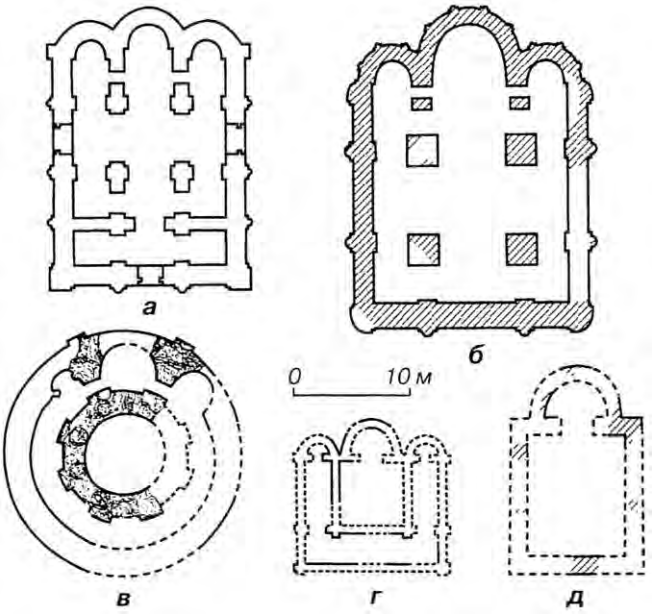

Рис. 79. Володимир. Розпланувальні схеми неіснуючих храмових споруд старокнязівської доби: а – “Стара катедра” (за П. Раппопортом); б – Михайлівська (?) церква (за М. Каргером); в – храм-ротонда Михайлівського монастиря (за М. Каргером); г – малий храм на місці “Старої катедри” (за П. Раппопортом); д – невідомий храм на вул. Садовій (за Г. Пєсковою)

Значно більшим був, ймовірно, головний храм володимирського подолу, розташований на протилежному від дитинця березі р. Смоч (рис. 79, б). Відкриті М. Каргером у процесі археологічних досліджень у 1955–1956 рр. фундаменти споруди розмірами 28,2х20,7 м із стінами завтовшки 2–2,3 м

належали чотиристовпному триапсидному храму із своєрідним членуванням зовнішніх стінових поверхонь (заокруглені кути на західному та східному фасадах, півколонки тощо). Стіни храму складені з плінфи розміром 5–5,6х25–26х33–34 см (деякі цеглини мають на одному боці хвилясті паралельні лінії) на рожевому від цем'янки розчині. Напівколони на лопатках і маленькі напівколонки на апсидах викладені з лекальної цегли. Квадратні стовпи розміром 2,8х2,8 м утворювали прямокутний простір зі сторонами у 6 м. На внутрішній поверхні стін стовпам відповідають плоскі лопатки, а на зовнішніх стінах до плоских лопаток примикають півколони діаметром близько 1 м. Добре збережені потужні фундаменти змуровані з цегли на цем'янковому розчині. Кладка його нерегулярна, з доволі дрібних шматків цегли, а по зовнішніх краях – з більших шматків. Глибина фундаменту 2,2 м, з них 1,25 м – врізані у щільну материкову глину. На рівні верхнього обрізу фундаменту влаштовано відмостку з глини. З зовнішнього боку будівлі вона йде смугою завширшки близько 40 см, а всередині храму слугує підготовкою для підлоги. Під час розвідок і обстежень знайдені полив'яні майолікові керамічні плитки підлоги квадратної, прямокутної, трикутної, ромбічної форми та уламки тиньку з фресковим живописом зі стін та стелі церкви. Серед інших знахідок – шматки свинцевих листів від покрівлі, фрагменти круглого віконного скла. За версією М. Каргера, храм датувався другою половиною XII – початком XIII ст. і, очевидно, був покинутий після великої пожежі.

Необхідно підкреслити, що ця церква помітно вирізняється від пам'яток Києва: вона мала заокруглені зовнішні кути, замість звичних прямих, а стовпи її були не хрестоподібні в плані, як в інших храмах, а масивні квадратні. Вони "… не мали аналогій в архітектурних пам'ятках інших давньоруських шкіл періоду феодальної роздробленості", тому, за твердженням авторитетного вченого, були "специфічною особливістю волинської архітектурної традиції" [Каргер, 1958, с. 18, 22].

До того ж періоду належала церква, розташована західніше від Успенського собору. Вона була невеликою і безстовпною, з однією півциркульною апсидою. Загальна довжина будівлі разом з апсидою становила 17,7, ширина – 11,3 м (рис. 79, д). Орієнтація його поздовжньої осі за азимутом 78˚. Фундаменти, складені з дрібнотовченої цегли на білій вапнистій масі, впущені в материк на глибину 1,0–1,3 м. Найближчою аналогією будівлі вважається переяславський храм на вул. Радянській [Пескова, Раппопорт, 1987, с. 545]. Усі вищеописані чотири храми мають ознаки, що вказують на походження від однієї будівельної артілі. Одна з них – хвилясте рифлення на плінфі (рис. 80). Вважається, що до середини XIII ст., тобто майже сто років монументальне будівництво у Володимирі не велося. Цьому перешкоджали міжусобиці та активна зовнішня військова політика волинських володарів.

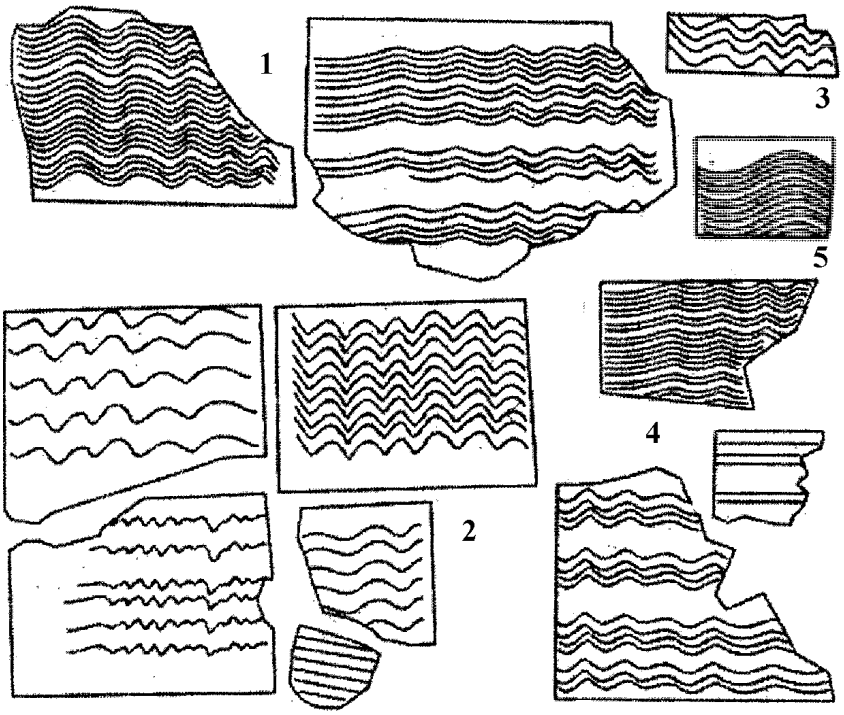

Рис. 80. Хвилясте рифлення на плінфі: 1 – Успенський собор; 2 – “Стара катедра”; 3 – церква поряд із Василівською ротондою; 4 – церква на вул. Садовій; 5 – Михайлівська ротонда (повторне використання). *За Д. Йолшіним*

Наступним періодом розквіту волинської архітектури стала друга половина XIII ст., коли у Володимирі зосередилися багатства мало не усієї України. До нововідродженого економічного центру з’їхалися не лише майстри з Подніпров’я, але й з багатьох західних країн. Саме тоді у місті постало багато визначних будівель. Характерною особливістю їх було зведення не з плінфи, а з брускової цегли. Це вважається ознакою участі у будівництві майстрів з Південно-Східної Польщі, де незадовго до того розпочалось будівництво з брускової цегли у техніці так званої вендської кладки, під час якої у кожному ряду чергуються два ложки і один тичок [Раппопорт, 1993, с. 112].

Серед значніших під 1268 р. в літописі два рази згадується монастир Св. Михайла, в якому був вбитий та похоронений литовський князь Войшелк [ПСРЛ.– Т. 2.– 1962.– Стб. 868].

Церква Св. Михайла являла собою круглу споруду-ротонду діаметром близько 20 м з трьома апсидами-нішами у східній стіні. Всередині ротонди розташовувались по колу чотири круглих та чотири шестигранних колони, які чергувались і утворювали внутрішню колонаду, що, очевидно, підтримувала

купол. Круговий обхід був розташований, очевидно, нижче від центральної частини. Спеціалісти вважають такий тип будівлі унікальним для усієї архітектури княжої доби. Під час розкопок знайдено фрагменти фрескового розпису.

Від храму збереглися чіткі межі фундаментного рову, виритого у щільній материковій глині на глибину більше ніж 2 м (2,1–2,2 м), які вдалося виявити розвідувальною траншеєю двометрової ширини, закладеною по осі схід-захід на схід від горба з хрестом, завглибшки 1,2–1,5 м під розвалом будівельного щебеню. Ширина рову – 2,25–2,5. Бутова кладка фундаменту, вибрана майже на усю глибину, місцями простежується лише на самій підошві фундаментного рову і у його бічних стінках. Вона складалася переважно з битої брускової цегли на розчині вапна з дрібнотовченою цем'янкою. Ніяких дерев'яних субструкцій в основі фундаменту виявлено не було.

Фундамент утворює коло великого діаметра (рис. 79, в). З технічних причин окремі ділянки фундаменту розкопати не вдалося, але й та частина, яку розкрили 1956 р., дає змогу з упевненістю уявити план будівлі загалом. Найкраще збереглася східна частина ротонди. Тут цегляна кладка фундаменту піднімається до рівня стародавнього горизонту, а місцями збереглися і незначні рештки цегляної кладки стін. У товщі стіни розташовано три напівциркульні ніші-апсиди, з яких середня має діаметр 4,7 м, південна – 3,5 і північна – 2,25 м. Необхідно підкреслити, що ніші зроблені не лише в кладці стін, але і в кладці фундаменту. На зовнішній поверхні східної частини ротонди збереглися дві лопатки завширшки 1,6 м, що виступають від площини стіни на 40–50 см. Вони розташовані між бічними і середньою апсидами. Відповідно до зовнішніх лопаток на внутрішній лінії стіни між апсидами є виступи, що збільшують глибину ніш-апсид. Ніяких слідів інших лопаток на зовнішній і внутрішній лініях ротонди не збереглося. Від решти стін храму, за винятком східної його частини, зберігся лише фундаментний рів. Усередині ротонди на відстані 2,5–2,75 м від внутрішньої її лінії був виявлений ще один кільцевий фундамент завширшки 1,75–2 м, концентрично вписаний у круг ротонди. Північна його половина збереглася у вигляді потужної кладки з брускової цегли на розчині вапна з домішкою цем'янки. Кладку південної половини вибрано до дна, але за контурами фундаментного рову все ж таки можна простежити його план, хоча й не повністю. По зовнішньому обводу фундаменту розташовано шість могутніх виступів завширшки близько 2 м, висунутих від лінії фундаменту на 0,5 м; два таких самих виступи у південній частині фундаменту простежувалися по контурах фундаментного рову. На північній половині фундаменту виявлені нижні частини двох круглих колон діаметром 1,1–1,15 м, складених з брускової цегли, і двох восьмигранних стовпів. Великий уламок круглої колони того самого діаметра, що впала, був виявлений біля фундаментного рову ротонди. Судячи з того, що лопатки фундаменту розташовані проти кожної колони і

стовпа, можна вважати, що початково в ротонді були ще чотири колони і стільки ж стовпів (рис. 79, в). Збережені стовпи та колони чергуються між собою, проте невідомо, в який спосіб були розставлені втрачені. Якщо допустити, що їх розташування продовжувало ту саму систему, то вийде, що по осі захід-схід зліва від центру стояв стовп, а справа (з півдня) – колона, а це маловірогідно. Правдоподібнішим все ж таки виглядає припущення М.К. Каргера, що по сторонах апсиди стояли однакові восьмигранні стовпи. За ними справа і зліва розташовувались, чергуючись між собою, колони і стовпи. У цьому випадку і в західній частині будівлі на головній осі захід-схід мали б стояти дві колони [Антипов, 2000, с. 111].

У розвалі споруди серед будівельних матеріалів разом з брусковою цеглою виявлені уламки плінф. Мабуть, як вважає М.К. Каргер, більш архаїчні матеріали, які вже застосовувались у часи будівництва ротонди, витіснялись брусковою цеглою (тепер вважається, що плінфи могли бути повторно використані). Знайдено також багато уламків фресок, що за технікою не відрізняються від розписів XII–XIII ст. За П.О. Раппопортом, колони храму могли підтримувати купол, а круговий обхід був нижчим від центральної частини. О.М. Іоанісян бачить будівниками храму княжу артіль (?!) і на цій підставі вважає його, поза сумнівом, православним (рис. 81).

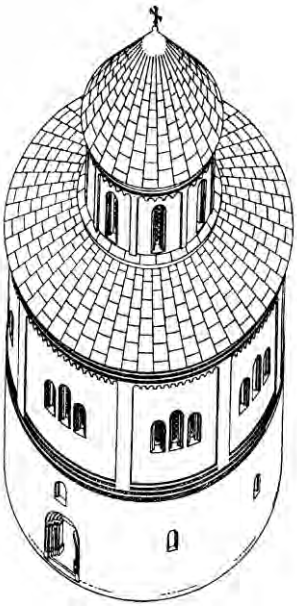

Рис. 81. Володимир. Загальний вигляд храму-ротонди Михайлівського монастиря. *Графічна реконструкція Ю. Диби*

За М.В. Малевською та П.О. Раппопортом, які брали участь у розкопках, розміри цегли з церкви Михайла: 25–26х12–13х8–9 см. М.В. Малевська відзначає, що в кладці церкви простежується, хоча й не дуже чітко, вендська система. Під час робіт М.К. Каргер знайшов одну загострену лекальну цеглину (26х12х7 см) і одну трапецієподібну [Антипов, 2000, с. 112]. Враховуючи техніко-технологічні особливості, храм варто датувати кінцем 50 – початком 60-х рр. XIII ст. Щоправда І.Р. і Р.І. Могитичі на підставі схожості форм Михайлівської церкви і дерев'яної Олешківської ротонди (кінець XII – початок XIII ст.), припускали, що церква Михайла була побудована у роки правління в Галичі і на Волині Романа Мстиславича (1199–1205 рр.). Особливості техніки, в якій зведена пам'ятка, однозначно вказують на її дату після 1250 р.

Одночасно з Михайлівським храмом розкопками М. К. Каргера у 1955 р. було досліджено фундамент невеликої будівлі, яку дослідник називав “усипальницею литовського князя Войшелка”, що прилягала до стародавнього храму або ж знаходилася поблизу нього. Вона розташована під пагорбом, увінчаним дерев’яним хрестом, неподалік від Михайлівського храму.

У плані будівля є прямокутною спорудою, при цьому протяжність довшої сторони не зрозуміла; західний кут будівлі закінчується лопаткою, виділеною тільки з одного боку, при цьому північний кут такої лопатки не має. Точні розміри споруди визначити не вдалося, ширина його, очевидно, дорівнювала 5,9 м, довжина простежена на відстані 6,35 м (рис. 82, а).

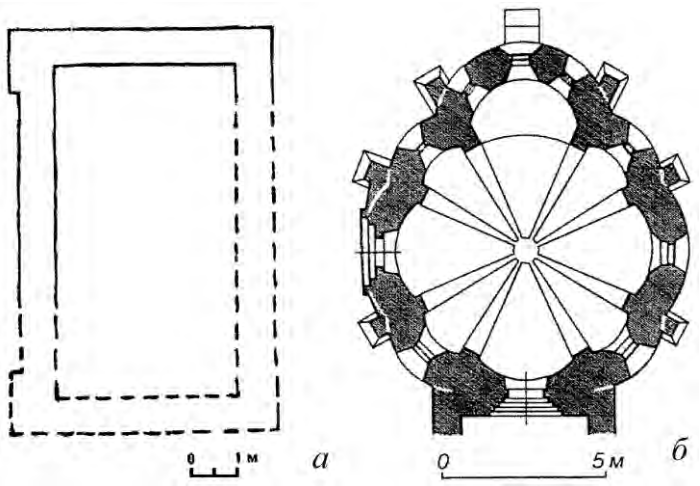

Рис. 82. Володимир. План фундаментів Василівської церкви, XIII–XIX ст. (б – за М. Валіцьким) та “палацу” в ур. Михайлівщина (а – за І. Антіповим)

Фундамент складений з великої битої брускової цегли. Глибина залягання фундаменту на 85 см нижча за стародавню денну поверхню. У верхній частині фундамент має більш-менш правильний характер, хоча у кладці використані переважно уламки цегли. Кладка нижньої частини фундаменту – абсолютно безладна. Основний зв’язуючий матеріал – жовта глина, хоча на деяких цеглинах виявлено вапняний розчин з домішкою цем’янки, що міцно прилип і свідчить про повторне використання у кладці частини цегли.

Південно-західніше від виявленого фундаменту знайдено блок кладки стіни, що впала, складений з великої брускової цегли без чіткої схеми перев’язки швів на розчині вапна з домішкою дрібнотовченої цем’янки, внаслідок чого розчин став рожевим [Антипов, 2000, с. 113].

Товщина швів 1,5–2 см. Цегла коричнево-червоного кольору, зрідка жовто-оранжевого, міцного випалу. Кілька цеглин у зламі пісочного кольору з червоними прошарками. Здебільшого у кладці трапляється ціла цегла, але відмічено часте використання шматків битої цегли, а щілини заповнені товстими шарами вапна (в окремих випадках близько 10 см).

В одній з розвідувальних траншей на глибині 1,55 м була виявлена підлога, яка "складалася з кількох шарів землі, дрібного цегляного щебеню і вапняної заливки", як відмічено у щоденнику П.О. Раппопорта. Судячи з усього, ця підлога належала іншій споруді, оскільки була знайдена за межами описаної [Антипов, 2000, с. 114].

М.К. Каргер вважав, що "кладка з брускової цегли із одночасним застосуванням вапна і дрібнотовченої цем'янки свідчить про перехідну епоху, коли застосування нового будівельного матеріалу (брускової цегли) поєднувалося із старою домонгольською традицією (розчин вапна з домішкою цем'янки) ". М.В. Малевська датувала споруду часом невдовзі після будівництва Михайлівської церкви.

Як зауважив І. Антіпов, у публікації М.К. Каргера не вказано товщини стін споруди, немає таких відомостей і в польовому щоденнику П.О. Раппопорта. На основі польових креслень він встановив, що товщина стіни дорівнювала ~ 70–80 см. Точні розміри споруди також залишаються нез'ясованими, оскільки вдалося знайти лише два її кути: ширина, судячи з креслень, дорівнювала 5,9 м, довжина простежена на відстань ~ 6,35 м.

М.К. Каргер не вказує розмірів цегли. М.В. Малевська наводить такі її параметри: 25–27×12–14×8–9 см. За щоденником П.О. Раппопорта (виміряно близько 17 цегли) її формат коливається у вказаних М.В. Малевською межах, хоча є екземпляри з дещо меншою товщиною. У невеликій кількості знайдена й тонка цегла 5×23, 5,5×23, 4,5×15, 4,5×23 см. Зустрічається лекальна цегла завтовшки 7,5–8 см, а також цегла з рифленням по одному ложку. Судячи з усього, основна кількість цегли, знайдена під час розкопок "каплиці" має гладку поверхню, оскільки П.О. Раппопорт у щоденних записах відзначає знахідку борознистої цегли із смугами на одному ложку розмірами 18,5×13,5×26; 8,5×12; 8×13; 8,5×15,9×12 см.

Безсумнівним є зв'язок між цією спорудою та сусіднім храмом. Проте різні дослідники по різному сприймали її призначення. Якщо М.К. Каргер бачив у ній каплицю, то учасниця його розкопок М.В. Малевська конкретизувала цю думку, атрибутувавши споруду, як каплицю князя Войшелка. Обидва дослідники, очевидно, спирались лише на місцеву традицію, ніяк не аргументуючи дане твердження. Джерела не підтверджують такої атрибуції, а свідчать, швидше, про зворотнє: тіло убитого в 1268 р. князя Войшелка "положиша во

церкви святаго Михаила Великого" [ПЛДР XIII в.: 366; ПСРЛ, т. 2, стлб. 868], – ні про яку каплицю тут не мовиться (церква Михайла знаходиться поряд з цією спорудою, але не з'єднується з нею). Під час розкопок не виявлено ніяких поховань всередині будівлі. Традицій споруджувати окремі споруди-усипальниці за княжої доби в Україні та Польщі не існувало. У зв'язку із цим І. Антипов вбачав в "каплиці" цивільну споруду, одну з будівель Михайлівського монастиря, можливо, палац монаха-фундатора. (його реконструкцію плану споруди див.: рис. 82, а), а поховання Войшелка пропонує шукати в храмі Св. Михайла [Антипов, 1999б, с. 85].

Цивільна споруда була зведена пізніше храму, про що свідчать окремі цеглини повторного використання. На думку цього дослідника, за техніко-технологічними особливостями спорудження храму відбулося до періоду кінця 1250-х–1263 рр., оскільки наступний період – 1263–1271 рр., досить детально описаний у Літописці Василька Романовича, не містить згадок про закладання храму Св. Михайла. Цивільна будівля, яка могла бути палацом, зводилася в другій половині 1260-х– на початку 1270-х рр. після від'їзду основної будівельної артілі [Антипов, 1999б, с. 86]. Усі питання будівельної історії Михайлівського монастирища можуть бути вирішеними лише після вилучення його території з приватного користування та проведення досліджень на широкій площі. Випадкові земляні роботи, які активно проводяться тут останнім часом, руйнують рештки ще не вивчених будівель [Терський, 1999А, с. 5]. Ці унікальні пам'ятки заслуговують на належну музеєфікацію, трасування на поверхні всього комплексу та включення його до туристичних маршрутів.

Згідно з літописом 1291 р. було зведено храм Св. Іоакима та Анни, над могилою княгині Романової [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908. – С. 937–938; ім'я її з літопису невідоме, проте, судячи з посвяти храму, її звали Анною]. Документи XVI ст. локалізують його на дитинці. Рештки храму досі не виявлено, хоча окремі елементи, що могли йому належати (залізний хрест, цегла, керамічні полив'яні плитки до підлоги, свинець від покрівлі, шматок дзвона тощо: рис. 122), знаходили під час земляних робіт та досліджень [Краткая…, 1892; Малевская, 1977А, 1982А, с. 13, 15]. Зокрема у 1975, 1976 і 1982 рр., спроби знайти церкву Іоакима і Анни на дитинці, робила М.В. Малевська. Але пошук не увінчався успіхом, – окрім окремих фрагментів брускової цегли, інших залишків храму знайдено не було. У 1975 р. у розкопі в південно-західному кутку дитинця, там, де церква позначена на плані О. Цинкаловського, був знайдений прошарок битої цегли. Уся цегла яскраво-оранжева, легко кришиться, розмір 7х10х8–10 см. На ній є сліди різних розчинів – цем'янки і вапняного. Припускають, що згаданий шар цегляного бою пов'язаний з будівництвом храму 1291 р.

Прошарок битої цегли з цем'янкою простежений і під час робіт 1976 р. в одній із семи пошукових траншей. У шурфах 1982 р. виявлені уламки брускової цегли-пальчатки ?×12,5-13,5×8-10 см та 27-28×12,5-13×8-9 см, деякі з них із слідами розчину: білого вапняно-піщаного, жовтого вапняно-піщаного і рожевої вапняної цем'янки, тобто від різночасових споруд. Також в одному з шурфів простежено шар розчину цем'янки, за припущенням М.В. Малевської [1982А, с. 16, 19], пов'язаний з руйнуванням церкви 1291 р., хоча досі пам'ятки кінця XIII ст. з розчином цем'янки не відомі. Знайдено також повторно використану плінфу, розчин на плінфі і цеглі однаковий – рожевий з включенням крупнішої цегляної крихти (2–3 мм) і такими самими включеннями білого товченого крейдяного вапняку (3–4 мм). Серед цих знахідок – гідні уваги декілька фрагментів керамічних полив'яних плиток.

Отже, церкву Св. Іоакима і Анни необхідно шукати, очевидно, поблизу того місця, де велися роботи у 1982 р. Її будівля зведена з брускової цегли-пальчатки розміром 27–28×12,5–13×8–9 см і, можливо, на розчині вапняної цем'янки. Церква Іоакима і Анни, що згадується у письмових джерелах ще в XVI ст. була, мабуть, частково зруйнована 1370 р., коли Любарт вщент зніс замок польського короля Казимира III у Володимирі. На думку М.В. Малевської, [1982А, с. 19] про це свідчить той факт, що розвал брускової цегли і розчину цем'янки лежав безпосередньо на рештках крейдяного вапняку від замку і не був відокремлений від нього культурним шаром, що неодмінно відбулося, коли б церкву зруйнували в XVI ст. або пізніше.

На думку Д. Домбровського [2002, s. 28], князь Роман Мстиславович міг бути похованим у якомусь іншому храмі, теж у Володимирі (де було поховано його другу дружину), бо, розказуючи про приїзд перемиського єпископа Мемнона, літописець не згадує його під час переліку похованих в Успенському храмі князів.

У літературі існує думка про тотожність цього храму-усипальниці із збудованим дещо пізніше, у 1294 р. храмом Св. Василія [датування приймаємо за Т.В. Рождественською: 1996, с. 90], що зберігся донині [див.: Літопис, 1989, с. 452].

Храм має центричний восьмипелюстковий план, причому східні півкруги дещо більші від інших і слугують апсидою. У західному та північному півкругах розташовані портали. Головний західний портал – цегляний, перспективного типу з п'ятьма уступами напівокруглих арок, відрізняється простотою і строгістю форм; а північний, багатше прикрашений, виконаний з білого каменю, з різьбленими деталями та стрільчастим завершенням. Він має два уступи (М.В. Малевська припускає існування третього уступу – нині портал закладений) і дві пари колонок, з яких уціліли тільки зовнішні колонки порталу, – плетені, з капітелями з двох рядів стилізованого листя (рис. 83). Церква покрита зімкнутим зводом. Згідно "візити" 1695 р. стіни храму були суцільно вкриті рештками фрескового розпису [Теодорович, 1893, с. 138].

Рис. 83. Оформлення кам'яної капітелі Василівської церкви. 2009 р.
Фото С.Терського

бабинець, а у 1900-1901 рр. за проектом архітектора Н.І. Козлова храм був перебудований: прибудовано невеликий закритий ґанок, на бабинці зведено другий ярус, зроблена цибулинна глава, при цьому, мабуть, був перекладений і фриз церкви.

Первісна Василівська церква у плані є ротондою складної конфігурації з вісьмома округлими виступами по усьому периметру, яка являє собою так званий октофолій. Більші за розмірами чотири основні виступи (північний, південний, східний, західний) чергуються з меншими, а один, найбільший, який перекритий конхою, влаштований у східній, вівтарній частині храму (рис. 82, б). По внутрішньому периметру стін, у місцях сходження дуг, передбачено вісім лопаток, які вертикально піднімаються до карнизного пояса, а потім у вигляді плоских ребер сходяться у зеніті напівсферичного склепіння. Середнє вікно апсиди має напівциркульну перемичку, а по обох його боках розташовано два невеликі круглі віконця. Віконні обрамлення висічені з каменю і прикрашені символічним зображенням сонця і місяця. Решта сім виступів має по одному вікну з вузьким світловим отвором (рис. 84).

За обмірами Г. Логвина [1958, с. 36] внутрішній діаметр церкви за віссю північ-південь становить 8,1 м, а внутрішня висота у найвищій точці – 12,15 м. Про давнє походження храму свідчить також портал західного входу з чотирма відступами контрлиштв і напівциркульними арками. Дещо скромнішим є північний портал зі стрільчастою аркою, з боків якого влаштовані своєрідні кручені колонки. П'яти портальної арки спираються на кам'яні капітелі, що складаються з двох рядів стилізованого листя (рис. 83).

Рис. 84. Фрагмент кладки стіни Василівської церкви. 2007 р.
Фото С.Терського

Завдяки тому, що округлі виступи мають незначну глибину, внутрішній простір будівлі сприймається круглим. У місцях стику виступів розташовані пілястри, які дещо звужуються догори, де вони переходять у плоскі нервюри, ніби продовжуючи у склепінні складну конфігурацію плану. Існуюче сьогодні склепіння належить до типу зімкнутих, правда, не зовсім звичайної, восьмидольної лоткової форми. Довший час воно вважалося первинним. Г.Н. Логвину свого часу не вдалося дослідити його. Свідчення М.І. Теодоровича [1893, с. 138] про те, що у кінці XVIII ст. церква так занепала, що склепіння в ній обвалилося і було замінене дерев'яною стелею, не сприймалися дослідниками серйозно. Хоча за метрикою Василівської церкви, складеною у 1887 р., "споруда була влаштована на 8 дерев'яних щитах у вигляді дуг". Ймовірно, нинішнє склепіння було зроблене під час ремонту 1900–1901 рр., а первісна будівля мала восьмилоткову форму.

Ротонда складена з добре випаленої цегли-пальчатки. Кладка виконана з ретельним двобічним підрізуванням швів, після чого зверху нанесено шар тиньку. Під час дослідження кладки у північному виступі усередині будівлі на висоті 2 м від підлоги під сучасним тиньком знайдений первісний тиньк, приготовлений під фреску, що складається з двох шарів. Нижній, який лежить безпосередньо на кладці, є крупноструктурним вапняним розчином завтовшки 2–3 см; другий шар розчину дуже високої якості, набагато тонший (3–4 мм), дрібніший за структурою, ніж перший, і добре відшліфований.

Г.Н. Логвин відзначав органічну єдність матеріалів і конструкцій будівлі та його архітектурної форми. У місцях стику округлих виступів утворюється

значне потовщення стін, яке підсилене пілястрами усередині ротонди. В такий спосіб формуються контрфорси, що органічно зливаються з конструкцією стіни. Сила розпору кожної окремої частки склепіння передається на нервюри, а потім уже нервюрами на невидимі контрфорси, які розвантажують вразливі ділянки стін від посиленого розпору купола. За визначенням Г.Н. Логвина, це був дуже дотепний прийом, який випливав з самого характеру об'ємно-просторової побудови ротонди. Храм, окрім того, має і справжні контрфорси, які, на думку Г.Н. Логвина, були прибудовані в 1844 р. Однак під час останніх досліджень здається вдалося встановити їх синхронність основному об'єму ротонд (дослідження Р.І. Могитича). Але в метриці Василівської церкви вказано, що у 1844 р. до храму дійсно було прибудовано сім контрфорсів (рис. 85).

Рис. 85. А. Чорпіта. Вигляд Василівської церкви. 1931 р. Літографія. Львівський історичний музей

Застосування борознистої брускової цегли, значна товщина швів вапняного розчину, їх подвійне підрізування і близькість домонгольським галицьким ротондам, наявність в деталях архітектурного вбрання храму пізньороманських і ранньоготичних елементів схилили Г.Н. Логвина до датування ротонди другою половиною XIII – першою половиною XIV ст.

Г.Н. Логвином по осі південного виступу був закладений шурф розмірами 185х140 см. Під час робіт виявилося, що у цьому місці фундамент ротонди ніби одягнений у кожух з цегли початку XX ст. У 1975 р. М.В. Малевською біля стін церкви з боку апсиди між центральним і південно-східним контрфорсами був закладений ще один шурф розміром 1х1 м. З'ясувалось, що і з цього боку не тільки фундамент, але і нижня частина стіни перекладена (або облицьована

пізньою цеглою з метою її зміцнення). У шурфі з боку південного виступу кладка також виявилася суцільно облицьованою, проте вдалося з'ясувати, що фундамент був складний майже урівень із стіною. Загальна глибина залягання фундаменту – 1,5 м (нижня, розширена частина, впущена в материк на 0,75 м). Про фундамент Василівської церкви цікаві відомості зазначені у її метриці: "Старожили реставрації 1844 р., що були свідками, стверджують, що уся церква не мала фундаменту і необхідно було покласти такий. Для цього по частинах копали заглиблення під стіни на аршин з половиною і робили підмуровування..." [цит. за І. Антіповим: 2001, с. 131]. У культурному шарі на глибині 1 м простежується прошарок будівельного сміття завтовшки 10–20 см, що складається з битої брускової цегли і розчину. Місце розташування цього прошарку – на рівні підстави стіни – підтверджує собою рівень стародавньої денної поверхні часу будівництва церкви, який був на 1 м нижчим, ніж сучасний [Малевская, 1976А, с. 23].

На фасаді південно-західного виступу М.В. Малевській вдалося з'ясувати систему перев'язки швів у кладці стін. Виявилось, що храм складний у вендській техніці кладки. Розмір цегли на цій ділянці стіни становив 26–27х12х8–8,5 см (лише одна цеглина з дев'яти була завдовжки 28 см). Товщина горизонтальних швів 2–2,5 см, вертикальних – 2,5–3 см. М.В. Малевська також відзначила двостороннє підрізування швів (формат цегли на фасаді південно-західного виступу і ширина швів поміж цеглою має деякі розбіжності з даними, наведеними Г.Н. Логвином: 29–30х?х9 см, товщина швів – близько 3–4 см). За даними І.Р. і Р.І. Могитичів, формат цегли Василівської церкви – 26,5–27х(12,5) – 13х(7) –8–8,5 см.

М.В. Малевська, судячи із застосування вендської техніки кладки і формату цегли, датує закладення Василівської церкви рубежем XIII–XIV ст. Недавно Т.В. Рождественською [1996] був заново прочитаний, вперше опублікований П.Н. Батюшковим, напис з датою, що знаходився на плиті, вмурованій у північну стіну церкви зліва від входу (нині потинькована). Довший час дату читали як 1194 р. Нове прочитання дати – 1294 р. – дає змогу стверджувати, що церква була побудована до або саме того року. Проте, І.Р. і Р.І. Могитичі наполягають на датуванні Василівської церкви 1194 р. і приписують її будівництво Роману Мстиславичу, що не узгоджується як з технічними, так і з стилістичними особливостями пам'ятки, спорідненими з ранньоготичною архітектурою.

О.М. Іоаннісян не виключає, що Василівська церква, як і Михайлівська ротонда, була монастирським храмом і, можливо, становила з церквою Михайла єдиний комплекс.

Храми Володимира на романський манер були оздоблені різьбленням по каменю. Одна з деталей (рис. 86) знайдена, зокрема, поблизу Василівської церкви [зберігалась у місцевому давньосховищі: Девятьсотлетие..., 1892, с. 177]. Її нерідко з незрозумілих причин відносять до решток оздоблення первісного Успенського собору.

Рис. 86. Кам'яна архітектурна деталь, знайдена поблизу Василівської церкви. Рис. XIX ст.

Фасад багатьох споруд Володимира у XIII–XIV ст., очевидно, прикрашався декоративною керамічною плиткою, зразки якої зібрано в ур. Іллінщина (музей НТШ) та Апостольщина (ЛІМ; об'єкт 14, рис. 98: 6). Рослинний або геометричний орнамент на плитках, як правило, не просто відтискався за допомогою штампу, а в характерній для гончарів XIV ст. техніці додатково різьбився по сирій глині. Подібна технологічна особливість дає можливість шукати корені цього прийому у ширшому географічному контексті. Використання личкувальної кераміки під час оздоблення монументальних будівель було досить поширене в ранньому середньовіччі в Ірані та Середній Азії. Для XII–XIII ст. було характерним посилення живописності архітектурного стилю, що, що зокрема, призвело до заміни полив'яних плиток різьбою по каменю. Але, в околицях Володимира відсутні значні поклади будівельного каменю, тому на поширення різьблених фасадів кам'яних будівель володимирські архітектори відповіли застосуванням різьбленої керамічної плитки. В Україну цей прийом оздоблення міг потрапити з міст Золотої Орди [подібні за технологією виконання плитки відомі, наприклад, з мавзолею Аяк Камир, див.: Тельджанов, 1982, рис. 17].

Чимало храмів Володимира залишалися дерев'яними. Відомо, що найдавнішим типом храму був дво-, три зрубний. Аналогічний відомій з опису XVI ст. Іллінській церкві Володимира храм зберігався у с. Суходолах 1580 р. (рис. 87). Волинські дерев'яні храми XII–XV ст., очевидно, несуттєво відрізнялися від цього зразка. Нерідко їх долівка була вимощена керамічною плиткою, зокрема і розписною. Значна кількість таких плиток внаслідок змиву ґрунту на острові Онуфріївщина опинилася на поверхні та була зібрана експедицією М.К. Каргера [1958, с. 11] у 1955–1956 рр. Локалізувати та дослідити храм намагалися експедиції М.М. Кучинка у 1975 р. (знайдено кількадесят полив'яних плиток та шматок бронзового церковного начиння) та Г.О. Пєскової у 1982 р. Останній це вдалося. На невеликій площі на найвищій точці острова було зафіксовано понад 700 полив'яних плиток, переважно трикутних, завтовшки близько 2 см, з рештками вапняного розчину та величезну кількість цвяхів, серед

Рис. 87. А. Чорпіта. Вигляд церкви у Суходолах. 1931 р. Літографія. Львівський історичний музей

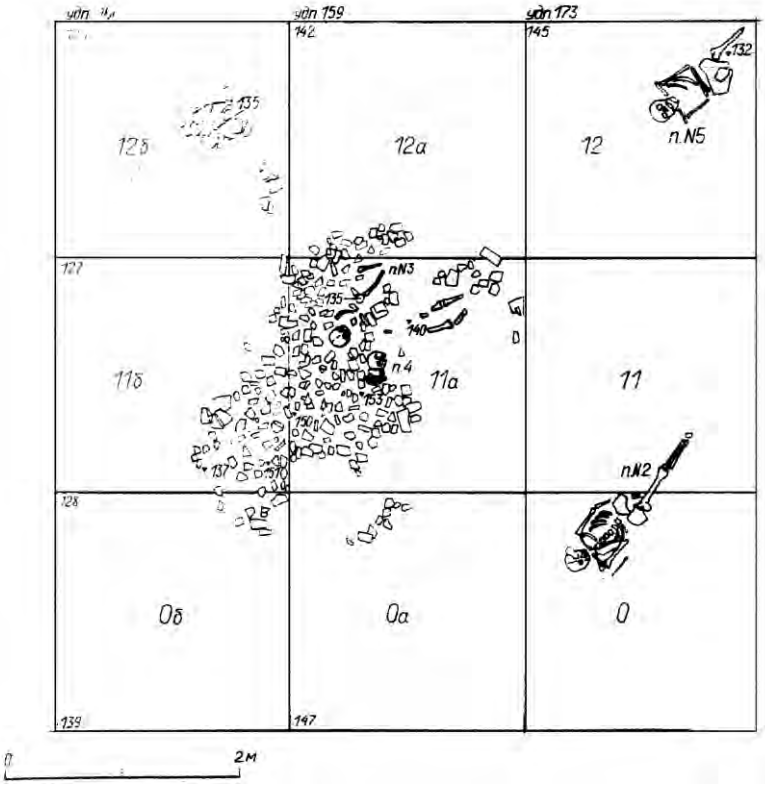

Рис. 88. Ур. Онуфріївщина. План розкопу з рештками церковної підлоги. *Розкопки Г.О. Пєскової. 1982 р.*

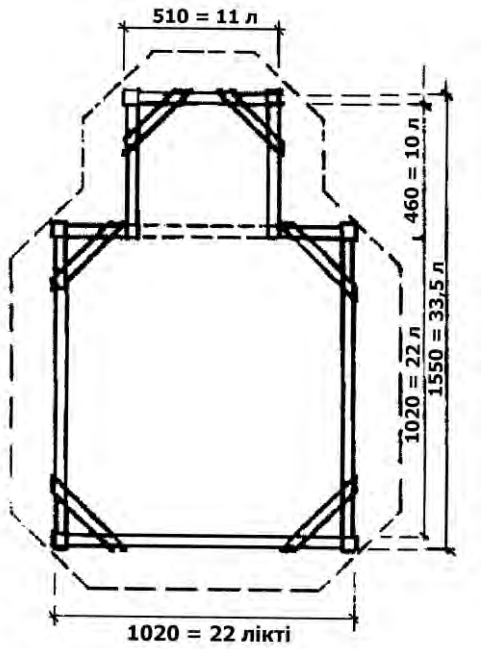

Рис. 89. Ур. Онуфріївщина. Реконструкція плану дерев'яної двозрубної церкви XIII ст. (за І. Могитичем)

яких один фресковий [Пескова, 1983, с. 11–12]. За рештками вимощеної плитками долівки встановлено розміри дерев'яного храму – 10х15 м (рис. 88). Значно більше побачив присутній на розкопках Р.І. Могитич, який наважився навіть зробити реконструкцію плану храму (рис. 89), за якою будівля належала до типу ротонд з гранчастими вівтарями і була двозрубною. Храм складався з великої нави (розбивочний квадрат 10,20х10,20, тобто 22х22 лікті), зі зрізаними у квадраті наріжниками, до якої прилягав маленький вівтарний зруб (10х11 ліктів), також із зрізаними наріжниками. За пропорціями храм подібний до мурованої Миколаївської ротонди у Перемишлі [Могитич І. Р., 1999, с. 7].

Чергове пожвавлення храмового будівництва відбувалось на Волині у XV ст. Для цього періоду були характерними найпростішого типу безстовпні дводільні храми: більша частина – квадратна і менша – з напівкруглою із плані апсидою (рис. 90). Мабуть невипадково два таких храми посвячених Св. Трійці було зведено по місцерозташуванню колишніх князівських резиденцій: у с. Зимно та у Данилові коло Крем'янця. Мурований храм у Зимно завдовжки 10,7 та завширшки 6,2 м перекритий цегляними куполами незвичної форми: їх профіль, наближений до видовженого півеліпса, у двох місцях має прогини, які чимось нагадують заломи на банях дерев'яних народних церков (рис. 55). Вважається, що це була "своєрідно трансформована в цеглі дерев'яна конструкція" [Пам'ятки…, 2000, с. 93].

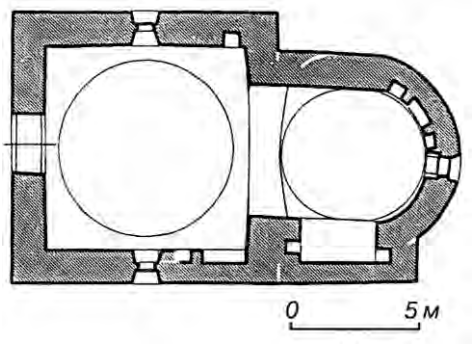

Рис. 90. Зимно. Святогірський монастир. Троїцька церква.
План фундаментів за Ю. Рачинським та М. Валіцьким

Храмове будівництво було продовженням житлово-господарського, яке залишалося базовим.

3.2. Житлове та господарське будівництво

Археологічні дослідження Володимира у XIX – першій половині XX ст. майже не залишили для нас суттєвої інформації про стан середньовічного житлового будівництва. Протягом 1955–2000 рр. в місті та на приміських поселеннях було досліджено понад 50 жител VIII–XV ст. Житлові будинки та господарські споруди VIII–середини X ст. відкрито на дитинці (1), на території майбутнього середмістя в ур. Апостольщина (1), на Білих Берегах (2) та у Зимному (6), житла кінця X–XI ст. – на дитинці (2), у середмісті (2) та в Зимному (6); житла XII–XIII ст. – на дитинці (2), у середмісті (2); 7 споруд XIV ст. і 6 споруд XV ст.– на території передмістя (див. Додаток № 2).

У Володимирі процес переходу від заглиблених в землю конструкцій, до наземних будівель з заглибленими частинами та льохами відбувався протягом XI–XIII ст. Напівземлянки з склепінчастими печами, збудованими з вальків випаленої глини завбільшки з кулак неодноразово знайдено на дитинці, де з глибини 2–3 м зібрано також ліпну кераміку, ймовірно, ранньослов'янського часу [Cynkałowski, 1961, s. 164].

Характерною ознакою житлового будівництва X ст. є використання великої кількості господарських споруд з нішеподібними печами. Вони досліджені в ур. Апостольщина (рис. 91), а також та на городищі і поселеннях у Зимному [Багрій, 1962; Гавритухин, Федотова, 1993].

На дитинці в XI–XII ст. з'являються наземні житла зрубної конструкції. Для влаштування їхньої покрівлі нерідко використовували потужний шар глини, іноді до 30 см товщини (див. Додаток № 2). В умовах військового часу такі покрівлі виправдовували себе, оскільки запалити їх було практично неможливо.

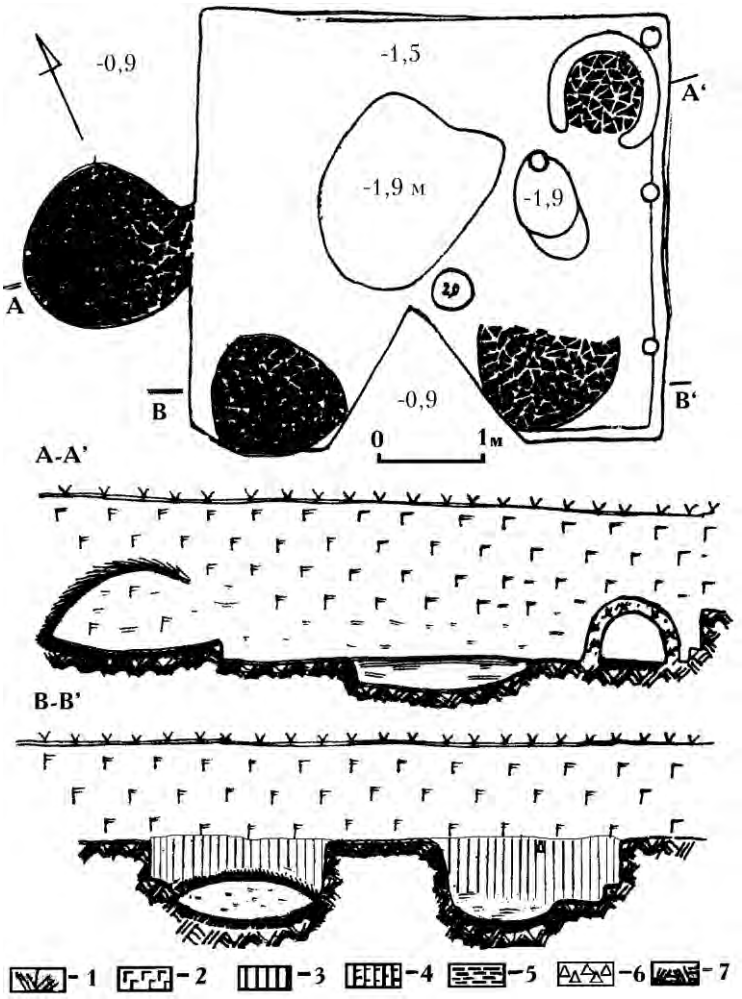

Рис. 91. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп № 3.
План і перерізи об'єкта № 15 X ст. Розкопки С. Терського, 1999 р. Умовні позначення:
1 – трава; 2 – гумус; 3 – сірий ґрунт;
4 – суміш сірого ґрунту з суглинком; 5 – пласти з обгорілою глиною;
6 – кераміка; 7 – піщаниста материкова глина

Житло XI–середини XII ст. поруч південного кута Успенського собору мало каркасні стіни, обмазані глиною та піч із стаціонарною сковородою [Пескова, 1983А, с. 8; 1984А, с. 10]. Півземлянкові господарські будівлі XI ст. досліджені в Окольному городі [Кучинко, 2006, с. 44]. Одна з них, розташована на подолі, мала вкопану по центру долівки бочку (рис. 92).

Житла XI–XV ст. досліджені на дитинці. Це, переважно, наземні зрубні будівлі з округлими глиняними печами.

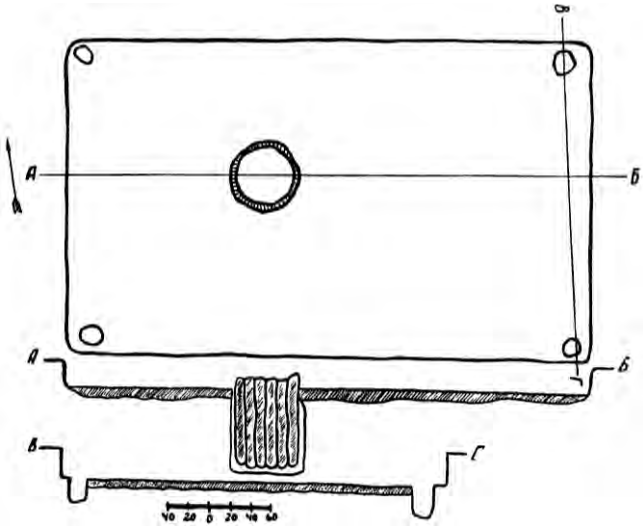

Рис. 92. Володимир. Господарська споруда X–XII ст. на подолі. 1976 р.
Розкопки М.М. Кучинка

Тривала та стабільна забудова XIV ст., як свідчать матеріали та споруди виявлені в розкопах 1999-2000 рр., існувала в ур. Апостольщина на західному березі сучасного болота "Озеро" під захистом валів окольного города. Різноманітні типи господарських будівель XIV ст. (рис. 93, 173) та знахідки, виявлені розкопками автора, дають змогу зробити певні висновки щодо будівництва у даний період. Всі будівлі були дерев'яними. Кучне розташування перелічених об'єктів та їх очевидна синхронність дозволяє розглядати їх як частину однієї окремої садиби, не зважаючи на те, що поки що не виявлено слідів її огорожі. Центральною спорудою всього комплексу – будівлею власника садиби XIV ст., що мала льох поза сумнівом був об'єкт № 13 (див. рис. 168).

Він виділяється серед досліджених об'єктів об'ємним льохом розмірами 5,5х5,4 м та масивною колонадою, що по периметру могла підтримувати як перекриття будинку, так і його другий поверх. Льох був заглиблений на 1,5 м від сучасної йому поверхні – приблизно на стільки ж, як і цокольне приміщення синхронного йому цегляного палацу Любарта у Луцьку, а, отже, міг також мати вікна. Проте площа першого поверху цієї резиденції могла бути більшою.

На це вказують стовпові ями навколо льоху. Також не з'ясовано призначення материкових "сходинок" по периметру котловану льоху. Можна зробити попередній висновок, що ступінчастість котловану під льох була не просто влаштована внаслідок сипкості ґрунту у момент відкопування, але й виконувала певні функції під час експлуатації будівлі. Ймовірна колонада, яка повинна б підтримувати перекриття будівлі, була віддалена від стінок льоху на 2–4 м і, в такий спосіб уся споруда могла займати площу приблизно 9–13х9–14 м.

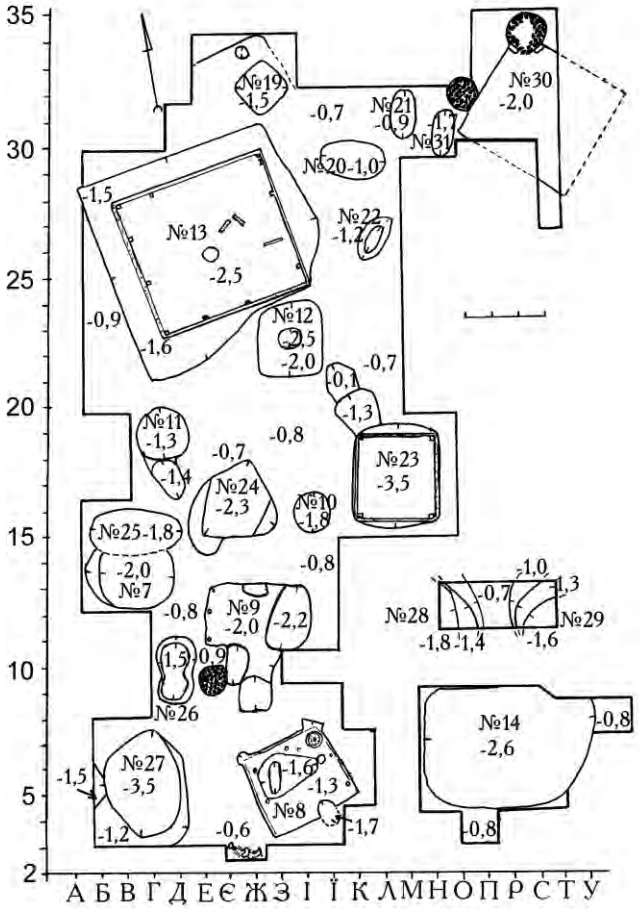

Рис. 93. Володимир. Ур. Апостольщина. План суцільно розкопаної ділянки (розкоп № 2, 1999–2000 рр.). Поряд з номерами об'єктів середини X–XVII ст. вказана глибина залягання

Описаний палац боярина-гуменника має багато спільних рис з синхронною великою будівлею каркасно-стовпової конструкції, дослідженою в 1996–1997 рр. на Ринку Лучеська. Характерною особливістю будівель цього типу є використання великої кількості глини у конструкції перекриття та стін (рис. 94). Відомо, що у двоповерхових будинках, які споруджували в той період на Півдні України, навіть дах перекривався грубим шаром глини [Терський, 2006ж, с. 122]. Саме з метою зменшення навантаження на несучі зовнішні стіни цієї важкої конструкції використовувалися ряд зовнішніх дерев'яних стовпів. Дерев'яний палац подібного типу археологічно досліджено також у Галичі [Лукомський, Петрик, 2001, с. 171–178]. Дерев'яні будинки з галереями у XVII–XVIII ст. були поширеними у містах Волині.

Рис. 94. Володимир. Ур. Апостольщина.
Рештки глиняних будівельних конструкцій
в заповненні льоху споруди № 13 поряд із південною стінкою. 1999 р.
Фото С. Терського

Характерною ознакою дерев'яних будівель XIV ст. у Володимирі є використання великої кількості будівельного заліза. Характерним є набір будівельного заліза з об'єкту 13 в ур. Апостольщина, рештки якого у зв'язку з пожежею, потрапили у котлован льоху. Тут вони представлені цвяхами з Т-подібною голівкою, завдовжки 6–9 см (144 шт.), двома квадратними в перерізі цвяхами з широкою округлою голівкою, костилями для балок завдовжки 9–11 см (18 шт.) (аналогічні є з шару XIV ст. на Високому замку у Львові [Ратич, 1961, рис. 4: 10–12]), костилями для ґонт (150 шт.), скобами (5 шт.), завісою завдовжки 20 см. Цвяхи та костилі виготовлені з прямокутних штабок, які на ширшому боці інколи мають поздовжній рубець, що, очевидно, вказує на технологію їх виготовлення: із гладкого листа заліза завтовшки 2–3 мм. Зібрано, також, тонкі ковані цвяхи завдовжки до 20 мм з напівокруглою голівкою, виконаною з листового заліза, що нагадують сучасні цвяхи для закріплення шкіри або тканини на дереві (їх було вбито у стругану дерев'яну планку, перерізом 35х10 мм) (рис. 95: 12–20).

Найхарактернішими з цього набору будівельного заліза є залізні цвяхи, рубані з листа (рис. 95). Подібний матеріал у великій кількості зібраний в тогочасних напластуваннях на Високому замку у Львові, в Уричі, а також на Миколаївському церквищі у Пересопниці. Саме в XIV ст. такі цвяхи використову-

ють повсякчасно у суміжних землях [Zabiela, 1995, s. 315]. Їх широке та швидке запровадження можна пояснити більш досконалішою технологією виготовлення. Досконаліші прямокутні (а не квадратні) в перерізі цвяхи та костилі мали вузьку Т-подібну голівку, що було продиктовано їх формою (плавне розширення одного боку в бік голівки за однакової товщини по усій довжині). Окремі з них, загартовані у вогні, майже не піддались корозії.

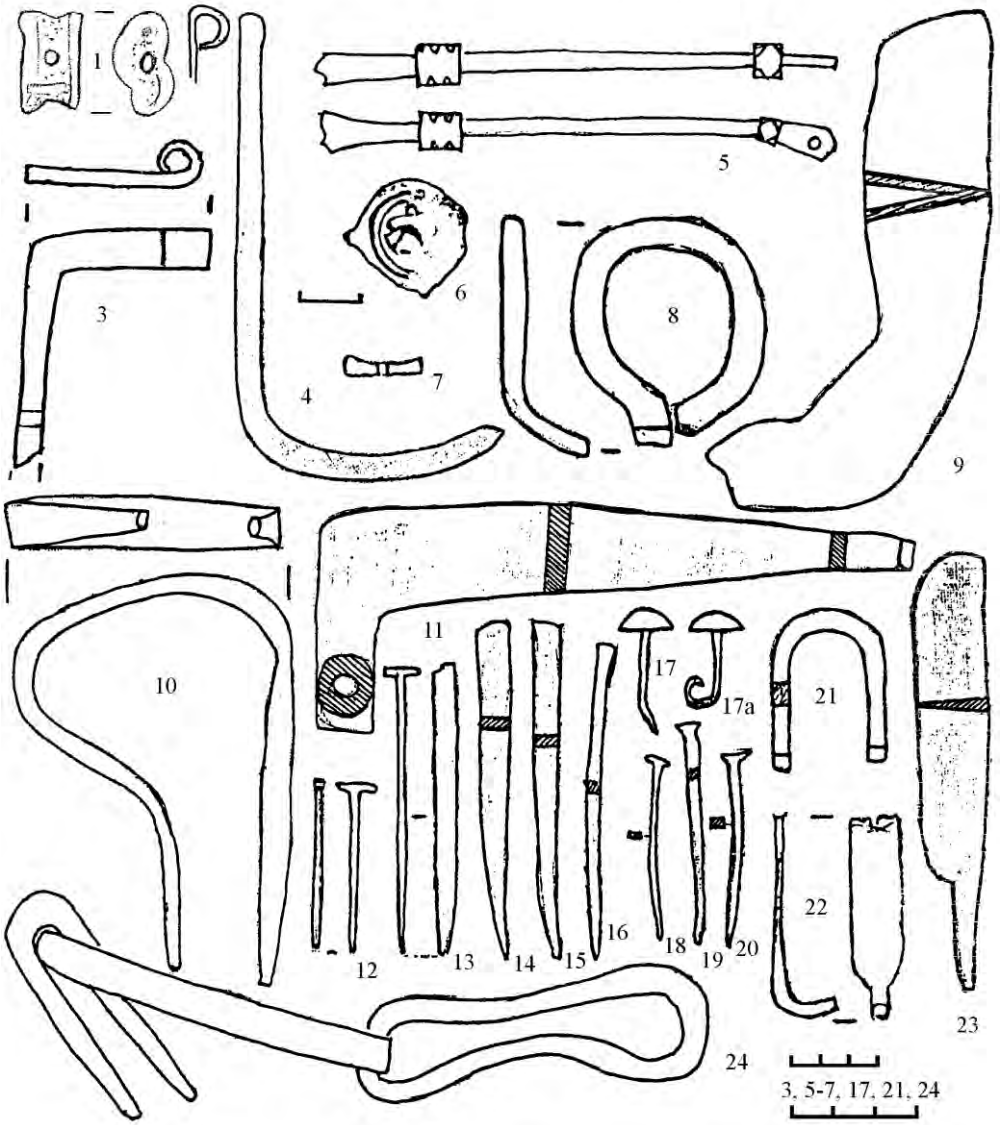

Рис. 95. Володимир. Ур. Апостольщина. Будівельне залізо та інші предмети із заповнення льоху споруди № 13. 1999 р.: 1, 7– кістка; 5 – бронза; 6 – мідь

Розташування центральної споруди на краю дослідженої ділянки в ур. Апостольщина (рис. 93), очевидно вказує на значні розміри відкритої садиби. Розкрита ділянка садиби площею 0,07 га, що знаходилася на березі болота Озеро, вміщувала не менше шести ям-льохів обладнаних дерев'яною обшивкою та надбудовою на поверхні. Дві напівземлянкові, очевидно господарські споруди, використовувались для обслуговування потреб цього великого зернового складу.

Виявлення ям – зернових складів розкриває суть житлово-господарського комплексу XIV ст. Їхня конструкція, очевидно, була стандартною і складалася з дерев'яного каркаса, що тримав дошки обшивки. Зверху була надбудова, мабуть, у вигляді зрубу, покритого гонтом, з прибудованим входовим коридором (як це простежено в об'єкті 23, рис. 170), на що може вказувати незначна кількість рубаних цвяхів та шматки глини від обмазки поміж колодами, знайденими у заповненні.

Свідченням активного використання брускової цегли у цивільному будівництві Володимира у 1370-ті рр. є зразки зібрані у більшості об'єктів, досліджених в ур. Апостольщина. Насамперед це різноформатна цегла. П'ять зразків походить із заповнення об'єкта 13: фрагмент 1 – розмір більше 14×більше 11×4,0-4,5 см, поверхня горбкувата, колір, як у сучасної – яскраво-червоний, глина однорідна, відмулена, обсипається; 2) товщина 5,5–6,0 см, добре випалена, бурякового кольору, поверхня шорстка, але гладша, домішка крейди?; 3) товщина – 7 см, краї заокруглені, домішка крейди – жовто-червона, з одного боку закопчена – з печі?; 4) 6,3×12,5х? см, домішка крейди, поверхня гладка із слідами вапняного розчину на торці, за кольором нагадує № 2; 5) цегла завтовшки 8,5 см. На глибині 2,1 м в об'єкті 27 знайдено шматок цегли темно-червоного кольору без слідів вапняного розчину, розміри – 8,5×13,0×? см.

Цеглина з об'єкта 8 завтовшки 6 см, тісто з вапном і цем'янкою (?), біле з червоними вкрапленнями. На збереженому торці простежено заглиблення у формі 5 знаків ᛁᛁᛋᛁᛉ.

Як вище згадувалось, для оздоблення князівських та боярських храмів та палаців використовувались плитки різноманітного призначення: долівкові та фасадні (настінні). Їх виготовляли на місці. На користь чого може свідчити клеймо на денці екземпляру з колекції ВВІМ (Р5-46, рис. 73: 3), виконане на зразок гончарних клейм. Зібрані в ур. Апостольщина фрагменти плиток до підлоги різночасові. У об'єкті 9, 23 та 24 вони полив'яні: дві трикутної форми, покриті поливою, знайдено на глибині 1,7 м в об'єкті 9. Обгоріла червоноглиняна завтовшки 1,5 см, покрита розписом синьою і червоною фарбами по темному фону та білоглиняна завтовшки 2,5–3 см, покрита світло-жовтою поливою; на глибині 1,5 м прямокутна червоноглиняна плитка розмірами 8,5×? см, завтовшки 3,5–4,0 см, краї скошені, покрита зеленою

поливою. Там же знайдено прямокутної форми шматок чорного сланцю розмірами 2,5×4,0×? см, який також міг використовуватися в оздобленні будівель. Фрагмент плитки до підлоги завтовшки 18 мм, покритої темно-зеленою поливою з рештками орнаменту, виконаного на цьому фоні поливою салатного кольору, знайдено в об'єкті 24.

Неполив'яні плитки представлені червоноглиняними шматками завтовшки 4,5–5,0 см, знайденої на глибині 1,9 м в об'єктах № 13 та 8.

Рідкісною знахідкою є плитки з рельєфним орнаментом. Вони з'являються не раніше середини XII ст. у Галичі. Уперше плитку цього типу зафіксовано у Володимирі на дитинці [Малевская, 1977А, с. 4]. Уламок прямокутної плитки цеглистого випалу завширшки 60 мм та завтовшки понад 35 мм з рельєфним орнаментом у вигляді двох рядів квадратів закреслених по одній діагоналі, покритих світло-жовтою поливою (рис. 108: 12) знайдено в об'єкті 23 на Апостольщині. Вже згаданий уламок, можливо, фасадної рельєфної плитки, з різаним в характерній для XIV ст. техніці рослинним орнаментом (рис. 98: 6) з об'єкта 14 плавно потовщується до одного краю. Аналогічно, з товщиною близько 3 см також фасадна плитка з ур. Іллінщина (рис. 73).

Також на долівці льоху знайдено петлю залізну невідомого призначення з округлого дроту, овальну в плані та приблизно таку ж петлю з прямокутної в перетині штабки, ланцюг до дверей, що складався з двох ланок та пробою, скоби різного розміру. Більші з них могли використовуватись для засувів 80х30 мм в перерізі (рис. 95: 3, 8, 10, 21, 24).

Пробій до дверей (рис. 110: 4, 11) знайдено на долівці об'єкті 8. У меншій кількості будівельне залізо представлене у ямах-льохах. В об'єкті 24 – це рубані залізні цвяхи з Т-подібною голівкою (5 шт.), кований цвях завдовжки 103 мм (рис. 119: 3), ніж завдовжки понад 70 мм (обламаний) та скоба, овальна в перетині. 5 таких цвяхів знайдено в об'єкті 9.

Щоправда, круглі, виліплені з глини печі продовжували споруджуватись у міських житлах і в пізніший час (XV ст.), про що свідчать знахідки у зрубній будівлі на Замку Володимира-Волинського [Малевская, Шолохова, 1976, с. 355]. Ця піч неодноразово перебудовувалася. У XIV ст. на Волині з'являються прямокутні в плані печі, зведені із брускової цегли [Терський, 2006ж, с. 122] (рис. 96). Одна з таких легенд досліджена на дитинці. Останні могли використовуватися з кахлями. Проте кахлів XIV–XV ст. у Володимирі поки що не знайдено.

Початок кам'яному житловому будівництву повинно було покласти спорудження при польському королі Казимирі III кам'яного замку. Для побудови масивних фундаментів та стін завтовшки від 2,5 до 3,8 м було необхідно закласти потужні кар'єри з добування крейди та глини, а також цегельні в околицях міста. Безперечно, вся ця будівельна інфраструктура безслідно не зникла після зруйнування замку Любартом. Підтвердженням цьому є

результати рятівних розкопок північніше від валу Окольного города, де вдалося зафіксувати основу однієї великої печі для випалу цегли-пальчатки.

У самому замку були передбачені спеціальні житлово-побутові приміщення для потреб гарнізону. Зауважено, що значна товщина стіни при південно-західному куті замку свідчила про одну з таких прибудов. У дослідженій 1976 р. кутовій північно-західній вежі з внутрішньої сторони стін знайдено подушку з крейдяного вапняку, яка служила долівкою її внутрішнього простору [Малевская, 1977А, с. 15].

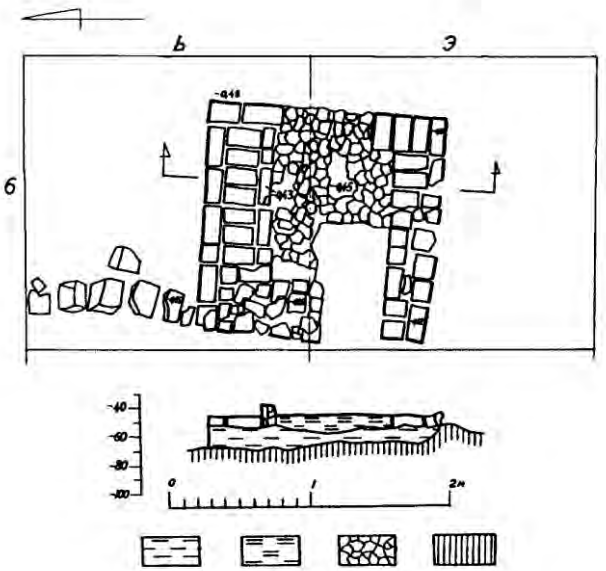

Рис. 96. Володимир. Замок. Піч з брускової цегли у споруді XV ст. 1976 р.: 1 – невипалена глина; 2 – випалена глина; 3 – черінь; 4 – гумус
(Розкопки М.В. Малевської)

Зростання загрози татарських нападів наприкінці XV ст. призвело до чергового етапу масового монументального будівництва. Одночасно з побудовою укріплень навколо Зимнівського монастиря та Успенського собору зводяться цегляні житлові приміщення. Будинок єпископа, що доповнював укріплення єпископського замочка, внаслідок чисельних перебудов, найпомітніша з яких була у XVII ст. отримав розміри 54х28 м.

Зростанню інвестицій у житлове будівництво сприяє перетворення Володимира на великий культурний та політичний центр Східної Європи. Як уже згадувалось [Терський С., 2006ж, с. 355], одночасно з приїздом купців-чужинців на Волині поширювались нові технології житлобудування.

Фото 1. Уламок плитки для підлоги з ур. Стара катедра.
XII ст. Фонди ВВІМ

Фото 2. Реставрований керамічний посуд з розкопок в ур. Апостольщина.
Середина XIV ст. Фонди ЛІМ

Фото 3. Поліхромна полив'яна тарілка з розкопок в ур. Апостольщина.
Середина XIV ст. Фонди ЛІМ

Фото 4. Фрагменти кубка із об'єкту № 9 в ур. Апостольщина.
Середина XIV ст. Фонди ЛІМ

Фото 5. Уламки полив'яного посуду з розкопок в ур. Апостольщина. *Середина XIV ст. Фонди ЛІМ*

Фото 6. Уламки полив'яного керамічного та кашинного посуду з розкопок в ур. Апостольщина. *Середина XIV ст. Фонди ЛІМ*

Фото 7. Уламки селадонових чаш з розкопок в ур. Апостольщина.
Середина XIV ст. Фонди ЛІМ

Фото 8. Бронзові кістені з Низкинич та Бужкович.
XII—XIII ст. Приватні колекції

Розділ IV
ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У МІСТІ

4.1. Сільське господарство і промисли

Відомо, що економіка міст княжої доби була тісно пов'язана з економікою міської округи та сільськогосподарським виробництвом зокрема. Сільськогосподарські заняття були притаманні значній частині населення міста.

Важливу інформацію про рівень розвитку землеробства несуть знахідки сільськогосподарських знарядь. У Володимирі знайдено залізні деталі плуга (наральник, чересла), серпи (рис. 162: 10), окуття лопат [рис. 95: 9; Кучінко, 1985], а також кам'яні жорна. Останні були невід'ємним атрибутом багатих садиб, що засвідчили розкопки в ур. Апостольщина (рис. 97).

Рис. 97. Володимир. ур. Апостольщина. Жорновий камінь на глиняному "п'єдесталі" в об'єкті № 8 XIV ст. 1999 р. *Розкопки та фото С.В. Терського*

Важливість такого технічного пристрою, як жорна, для підвищення продуктивності праці та якості отриманого продукту, була дуже велика. Виявлені у Володимирі знахідки належать верхнім увігнутим (бігунок) та нижнім опуклим (лежак) частинам жорен діаметром 35–50 см, завтовшки 5–11 см. При цьому верхній камінь був масивніший і мав більший отвір, що слугував для засипання зерна. Для полегшення завантаження зернових можна використовувати різноманітні вдосконалення: навколо верхнього отвору робили додаткове заглиблення, зверху прилаштовували конічний пристрій, через який зерно засипали в отвір й далі воно потрапляло між жорнові камені тощо.

Верхнє жорно вдягали на веретено в такий спосіб, щоб воно спиралося лише в одній точці (на вісь, подібно до стрілки компаса). Через це тертя зводилось до мінімуму – важкий верхняк легко й плавно обертався над нижнім каменем. Цей принцип "підвішування" верхнього каменя ротаційних жорен на спеціальному "підшипнику" для відцентрування обертання, зменшення тертя та регулювання проміжку використовували у різних конструкціях жорен протягом усього часу їх застосування. В дію верхній камінь приводився за допомогою дерев'яної жердини, верхній кінець якої закріплювали під стелею, а нижній – збоку жорен.

Велика кількість обгорілого зерна виявлена у спорудах садиби в ур. Апостольщина, призначалась не лише для випікання хліба але й для утримання свійських тварин.

Характер культурних напластувань у розкопах та в середмісті підтверджує, що у Володимирі було багато свійських тварин. Безперечним доказом цього є як кісткові останки, включно з черепами тварин, так і рештки хлівів із великою кількістю гною. На заняття скотарством вказують також знахідки пружинних ножиць для стрижки овець із ур. Онуфріївщина [Пескова, 1984А, рис. 84: 4].

Рибальство було одним з основних промислів населення Володимира, особливо у початковий період існування міста, оточеного великою кількістю водойм. У споруді № 30 X ст. в ур. Апостольщина зібрано значну кількість риб'ячої луски. Тут же трапився рибальський гачок-блешня для ловлі великої риби [рис. 98: 2; Терський С., 2001б, рис. 23: 6]. Його довжина – 6 см. На цьому ж урочищі, у споруді № 11 XIV ст. також виявлено однозубу рибальську острогу (рис. 98: 1). Яму XI–XII ст. із риб'ячою лускою досліджено на дитинці [№ 6 за польовою документацією: Малевская, 1977А, с. 6].

Одночасно набуває поширення рибне ставкове господарство. У Володимирі воно розвивалося на передмістях. Одним з найдавніших, очевидно, був вже згадуваний став на р. Смочі. Певне рибопромислове значення мав, безсумнівно, і став на р. Луга.

Поширення у XIII ст. у Східній Європі ставкових господарств з метою товарного виробництва риби пов'язується з німецькою колонізацією. Німецькі колоністи занесли в Україну також культуру хмелю, який, очевидно, вирощувався не лише для забезпечення сировиною місцевих пивоварень, але й на експорт. На існування значних плантацій хмелю в околицях міста нагадують назви сіл: Хмелів (є у люстрації 1545 р.) та ін. Аналогічно, як і у Львові та Лучеську [Терський С., 2001б, с. 149; 2006ж, с. 129] тут мало б розвиватися виноградарство.

4.2. Ремесло

Серцевиною міської економіки були ремесла. Фахівці різних галузей забезпечували нормальну життєдіяльність міста.

Одним із найпоширеніших ремісничих виробів будь-якого середньовічного поселення є гончарний посуд. Гончарне виробництво Володимира було своєрідним. Воно мало давні традиції, оскільки численне населення цієї частини Середнього Побужжя завжди формувало потребу в значній кількості подібної продукції..

Гончарство на продаж розвивалось переважно за межами міських укріплень. Зокрема, гончарні печі княжої доби у 1932–1933 рр. досліджувались О. Цинкаловським в ур. Перевіз на правому березі р. Луга у с. Зимно [Cynkałowski, 1961, s. 172]. Піч з керамікою XV–XVI ст. виявлена на ур. Зап'ятниче [Цинкаловський, 1937, с. 206, 210].

Керамічне виробництво X–XI ст. мало багато спільних ознак з іншими територіями Волині [Терський С., 2003а, с. 52; 2006ж, с. 135]. Повністю ліпний посуд у X ст. повністю виходить з вжитку (рис. 99: 3), а з середини століття ранньогончарну кераміку повністю витісняє високоякісний білоглиняний посуд (рис. 99). Керамічні комплекси білоглиняних горщиків XI ст. із відігнутим вінцем, оформленим зовні слабовипуклим карнизом округлої форми добре вивчені на дитинці (рис. 100). На них практично відсутній орнамент.

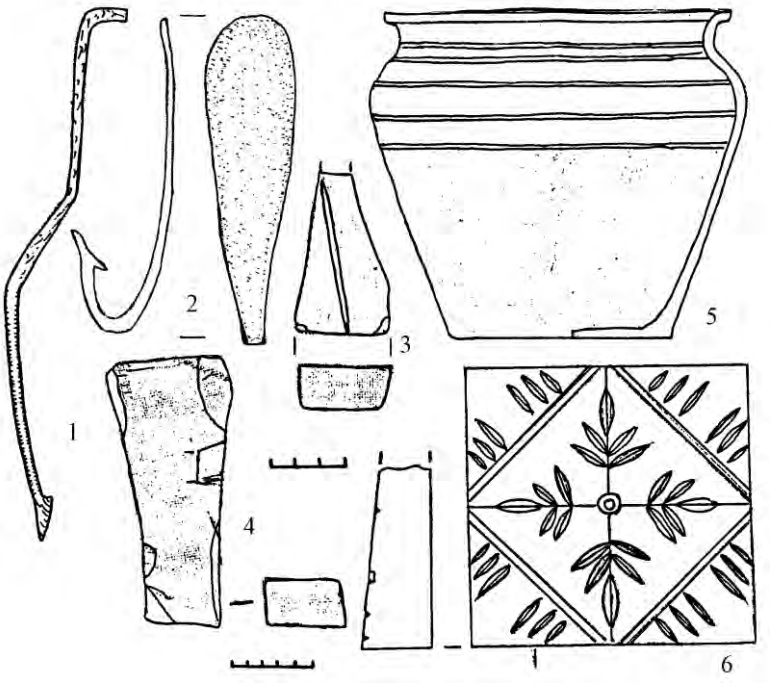

Рис. 98. Знахідки у спорудах XI та XIV ст. в ур. Апостольщина:
1 – острога залізна, об. 11; 3–4 – уламки брусків точильних, поблизу об. 13;
5 – горщик, об. 14; 6 – плитка рельєфна, об. 14 (рештки і реконструкція)

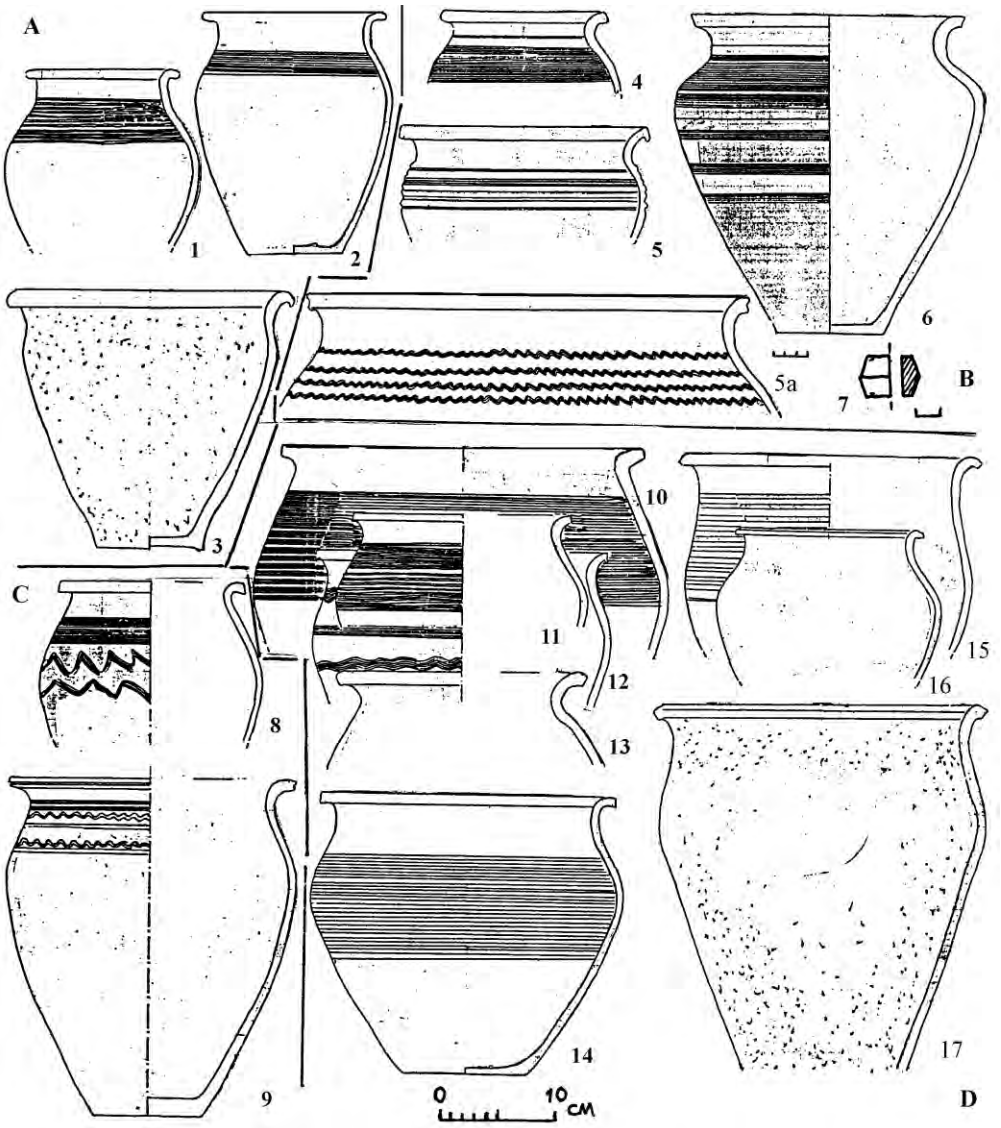

Рис. 99. Володимир. Ур. Апостольщина. Об'єкт № 15. Керамічний посуд X ст. з вимостки печей: А – піч Б, В – основна, опалювальна піч, вказано діаметр вінець (мм) та характер глини: 4 – 140, червоноглиняний; 5 – 210, червоноглиняний; 5а – 370, закопчений; (подальший посуд описаний у тексті); С – піч В, D – піч А

Керамічні комплекси XII–XIII ст. порівняно нечисельні. Їх зібрано переважно на дитинці та прилеглих ділянках Окольного города під час розкопок та зборів на місцях проведення земляних робіт: серія посуду, що походить із зборів О.Цинкаловського, збереглася у ЛІМ (первісно, у фондах музею НТШ). Серед них, світильник (рис. 101: 2), поширеного у XII–XIII ст.

типу, з круглим плоским дном діаметром близько 9–10 см, стінки біконічні, з ручкою в місці найбільшого розширення. На Волині має аналогії у Лучеську та Пересопниці [Терський С., 2003а, рис. 24: 1]. Цілий горщик (рис. 101: 1; висота 145 мм, діаметр вінця – 155, денця – 75 мм; ЛІМ-2067; НТШ-23552) знайдений на вул. Островецькій у міському валі.

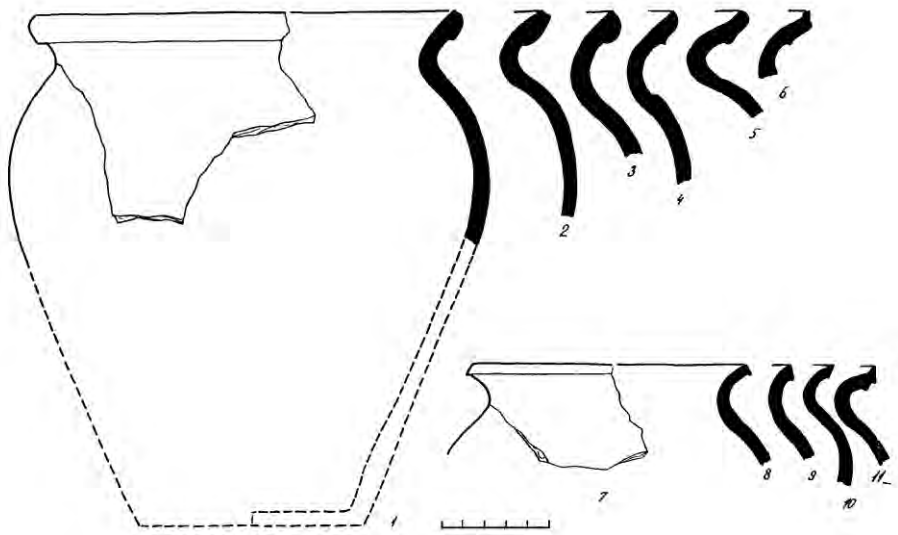

Рис. 100. Володимир. Дитинець. Споруда № 6 XI ст. Знахідки білоглиняної кераміки з долівки. *Розкопки М.В. Малевської. 1976 р.*

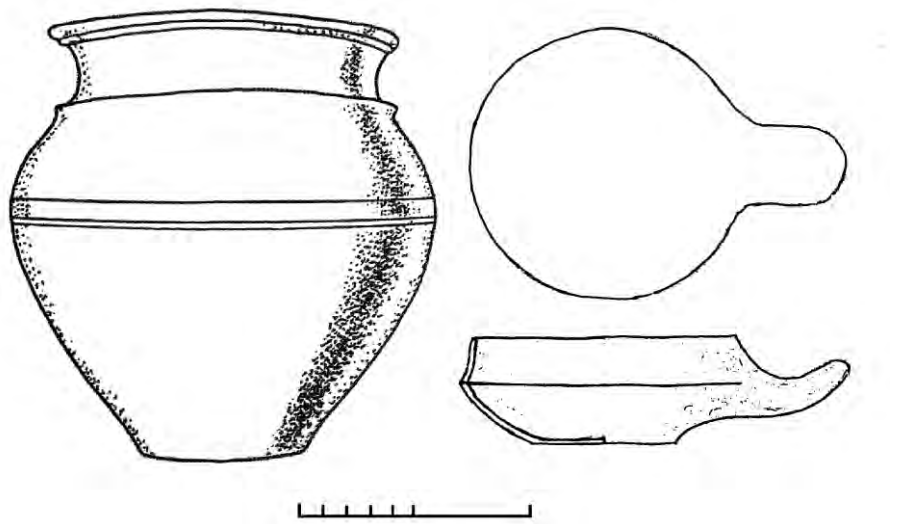

Рис. 101. Знахідки гончарного посуду XII – XIV ст. з території Володимира. *Фонди ЛІМ*

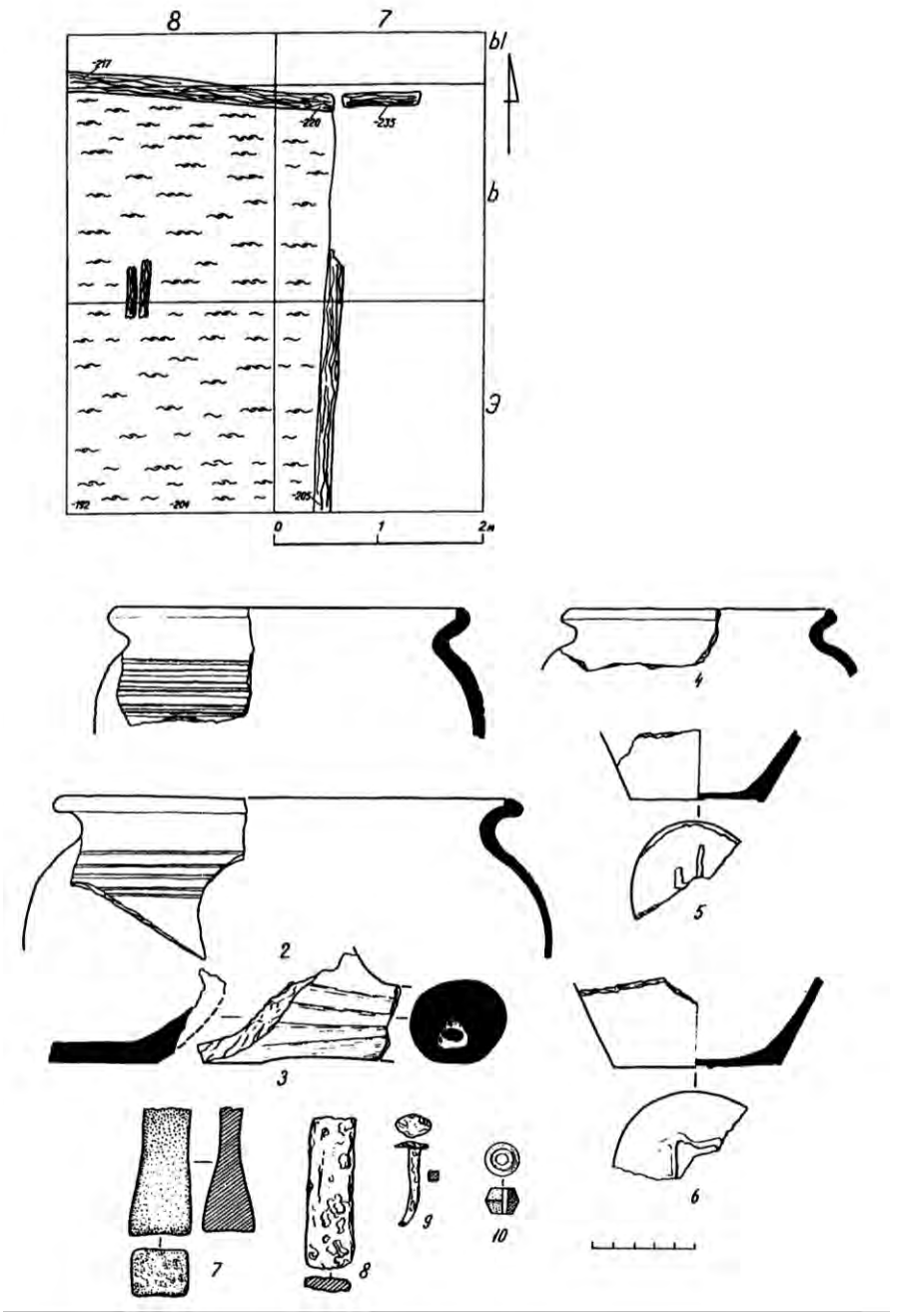

Рис. 102. Володимир. Дитинець. Північно-східна частина споруди № 5 XIII ст. Знахідки з долівки. *Розкопки М.В. Малевської. 1975 р.*: 1–6 – кераміка; 7 – точильний камінь; 8 – металева пластина; 9 – цвях залізний; 10 – пряслице шиферне

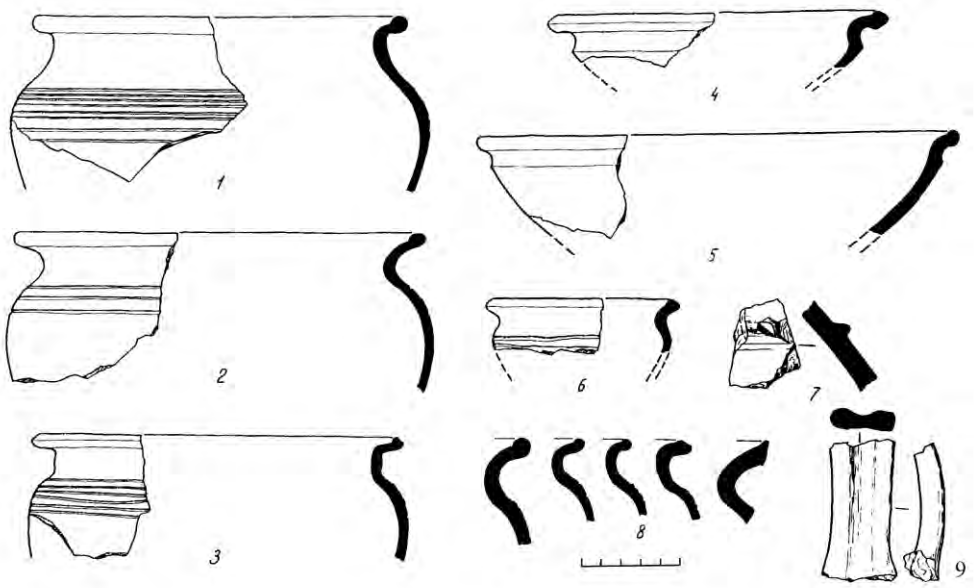

Рис. 103. Володимир. Дитинець. Споруда № 4 XIII–початку XIV ст. Знахідки глиняного посуду з долівки. *Розкопки М.В. Малевської. 1976 р.*

З XI ст. набуває поширення тарний посуд місцевого виробництва, т. зв. корчаги. Їх фрагменти є частими у керамічних комплексах дитинця. Нерідко, корчаги оздоблювалися своєрідним “ребром жорсткості”, яке оздоблювалося насічками (рис. 103: 7). Аналогічний білоглиняний посуд зібраний у Пересопниці, Лучеську (Панський город) та в інших містах. З середини XIII ст. у побуті заможних верств міста набувають поширення дзбани (рис. 103: 9). Вони поділяються на широкогорлі та вузькогорлі (рис. 112: 5).

Миски XI–XII ст. як правило мали вертикальні, слабо розхилені стінки [Кучинко, 1993, рис. 8: 6]. У комплексах з напластуваннями XIII–XV ст. знахідки мисок стають частішими (рис. 103: 4-6; 112: 3). Інколи вони мають добре окреслену шийку і відхилені назовні вінця. Аналогії є в Лучеську, Пересопниці та Дорогобужі [Терський С., 2006ж, с. 141, рис. 119: 12; Прищепа, Нікольченко, 1996, рис. 81: 3].

Асортимент гончарної продукції, якою користувалися волиняни, поступово розширювався. Цьому сприяли міжнародні зв’язки. Уламок сковороди (пательні, ринки, латки) з пустотілою гранованою ручкою знайдено у споруді на дитинці разом комплексом посуду XIII ст. (рис. 102: 3). Вважається, що цей тип посуду запозичений на Заході [Терський С., 2006ж, с. 141].

Проте детальніше про напрями розвитку форм гончарного посуду можна судити з багатих збірок XIV ст. з розкопок в ур. Апостольщина [Терський С.,

2002в; 2002г]. Гончарний посуд тут представлений цілими екземплярами, які знаходилися переважно в спорудах у момент пожежі, частина з яких згодом розсипались на уламки, але після розкопок їх вдалось відреставрувати, а також фрагментами посуду. Частина цілих посудин знаходилася, очевидно, на першому поверсі великої будівлі з льохом (об'єкт 13, див. рис. 104), оскільки, їх розрізнені фрагменти було виявлено вперемішку з рештками конструкції будівлі, решта – макітра та полив'яна тарілка – знаходились на долівці льоху. Більшість посудин деформувалася від високої температури.

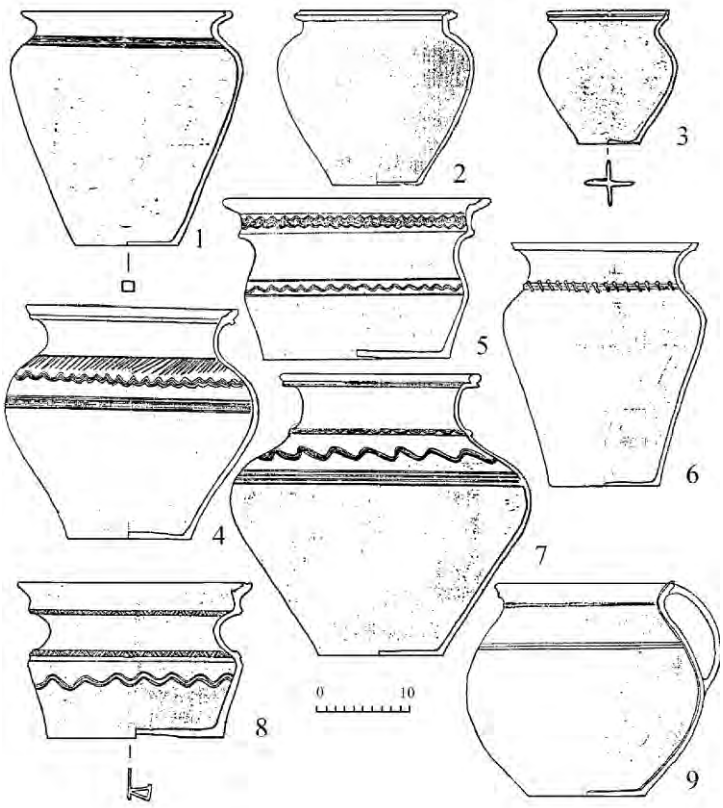

Рис. 104. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Об'єкт № 13.
Тарний та кухонний керамічний посуд. *Розкопки С. Терського, 1999 р.*

За формою, технологією та матеріалом посуд поділяється на три групи: традиційний місцевий (рис. 104: 1–3), своєрідний (умовно, "балтійський"), виконаний, очевидно, на місці за західними зразками німецькими переселенцями, та східний, привезений купцями як тара або ж для декорування помешкання. Також три десятки посудин, форму яких можна реконструювати, поділяють за розмірами, декором та іншими ознаками на кухонний і тарний та

столовий і декоративний посуд. Увесь кухонний посуд місцевий, а остання, імпортна категорія посуду стала звичною на галицько-волинських землях із залученням їх до трансконтинентальної торгівлі у другій половині XIII ст. [Терський С., 2006ж, с. 162–164].

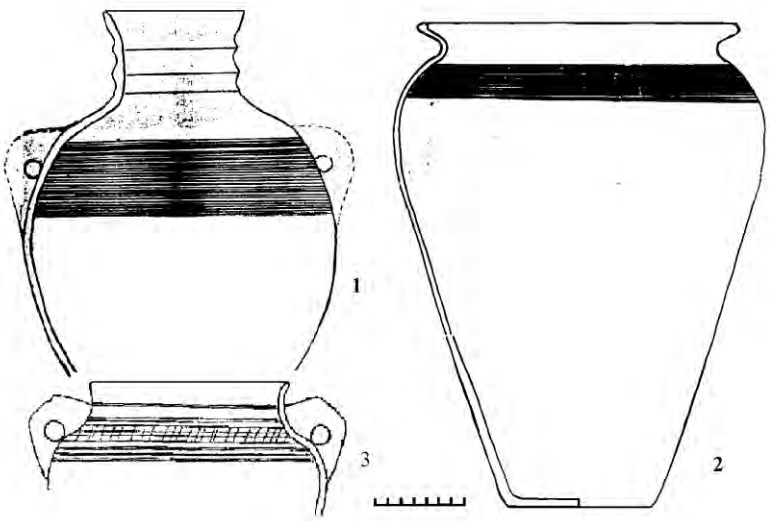

Рис. 105. Володимир. Ур. Апостольщина. Споруда № 8 XIV ст. (1, 2). Тарний гончарний посуд: 3 – діаметр 130, білоглиняний. *Розкопки С.Терського, 1999 р.*

Тарний посуд. Знахідки місцевої тарної кераміки найкраще представлені в об'єктах 8 та 23. Частина з них представлена звичайними формами, характерними для кухонної кераміки.

В ямі № 2 об'єкта 8 зібрані фрагменти великого білоглиняного опуклобокого горщика (рис. 105: 2; табл. 4.1: 2). Зерновик з вінцями діаметром 30 см знайдено в об'єкті 9 (рис. 107: 2), а горщики-"зерновики" – тарний посуд об'єкта 23 – з валикоподібним вінчиком, більший екземпляр – рис. 108: 1, два менші – рис. 109: 3, 4. Порівняно тонкостінним був білоглиняний горщик (рис. 109: 2).

В об'єкті 8 на долівці зібрані фрагменти амфори "київського" або "волинського" типу (рис. 105: 1; табл. 4.1: 1). Амфорки з характерними вушками з відмуленого тіста з об'єкта 23 (рис. 108: 2) були покриті білим ангобом: більша (діаметр вінця – 13 см, висота – більше 15 см, прикрашена врізним орнаментом з навскісних взаємо перпендикулярних ліній, що утворюють смугу з квадратиків; менша (діаметр вінця – 12 см, висота – більше 9 см). Аналогічний кулястої форми горщик зі зливом має діаметр вінця 13 см, а висоту більше 9 см (рис. 108: 4). Побутування цього типу посуду у після монгольський період вперше засвідчено знахідками на дитинці Пересопниці [Терський С., 2003а, с. 53].

Таблиця 4.1

Характеристика тарного посуду із садиби XIV ст. в ур. Апостольщина

№ з/п	Рис.	Об'єкт	Висота, см	Діаметр вінця, см	Діаметр найб. розширення/ см нижче вінця на см	Діам. денця, см	Особливості структури та поверхні, товщина стінок, см
1	105: 1	8	більше 24	9	20 /12		глина біла, відмулена, поверхня жовтувата, опуклобока з двома оббитими вушками, вінце пряме, дещо розхилене, з двома конічними потовщеннями. Верхня частина корпусу прикрашена горизонтальною смугою частих врізних ліній
2	105: 2	8	41	27	31 на висоті 31	13	вінце – валик, завернутий досередини. Корпус у верхній частині прикрашений горизонтальною смугою з 10 врізних ліній
3	106: 9	24			42 на висоті 24	17,5	товщина стінок при денці 10 мм, дно зрізане ножем, по корпусу прикрашений вдавленим пояском
4	106: 8	24			32 на висоті 20	18,5	на лінії найбільшого розширення наліплений виступаючий валик завширшки 10 мм з частими косими нарізами навхрест
5	108: 1	23	30	35		19	білоглиняний, прикрашений у верхній частині під шийкою 3-ма горизонтальними врізними лініями
6	109, 3	23	22	30		7,5	білоглиняний горщик з валикоподібними вінцями, прикрашений у верхній частині під шийкою горизонтальними врізними лініями
7	109: 4	23	20	25-26		>8	горщик цеглянистого кольору покритий ангобом, нижче від шийки прикрашений горизонтальними врізними лініями та однією хвилястою
8	109: 2	23	22	>21	на висоті 9 см – 24 см,		білоглиняний

Близьким до місцевої кераміки є грубостінний зерновик з гладкою червоною поверхнею з об'єкта 24 (аналогічні фрагменти верхньої частини було знайдено в об'єкті 9): його тісто жовтіше, в ньому трапляються білі "камінці" (рис. 106: 9). Інший, теж, мабуть, зерновик – грубостінний, димлений, сріблястий, поверхня шорстка, у зламі глина світло-сіра, у нижній частині помічено вертикальні загладження на зразок лощення (рис. 106: 8).

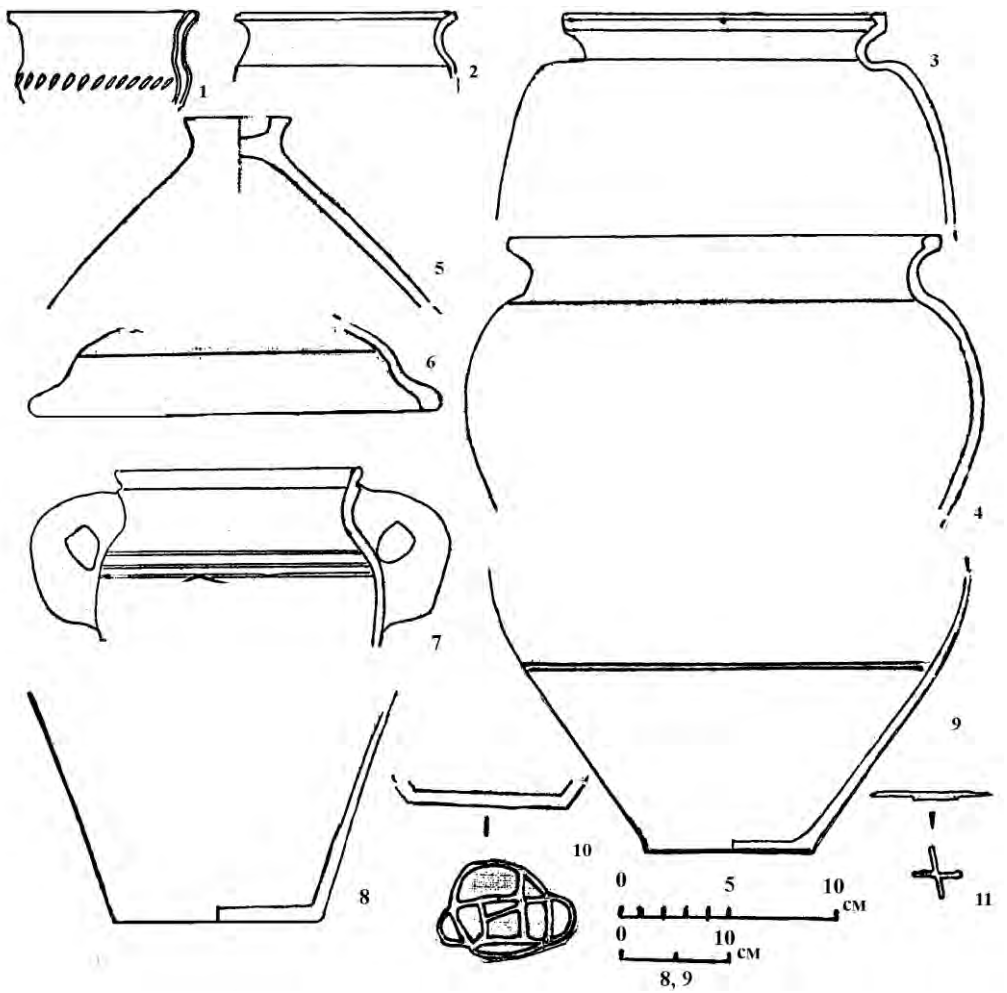

Рис. 106. Володимир. Ур. Апостольщина. Об'єкт № 24 XIV ст. Гончарний посуд:
1–покритий зеленою поливою, діаметром 80, тришаровий, цегляниста поверхня;
2 – діаметр 100; 3 – діаметр 140, білогл.; 4 – діаметр 180, цегл.;
5 – d>165, ранньогончарна; 6–діаметр 180, цегл.; 7 – діаметр 110, білоглиняний;
8, 9 – див. опис у таблиці; 10 – діаметр 70; 11 – сіроглиняний.
Розкопки С. Терського, 2000 р.

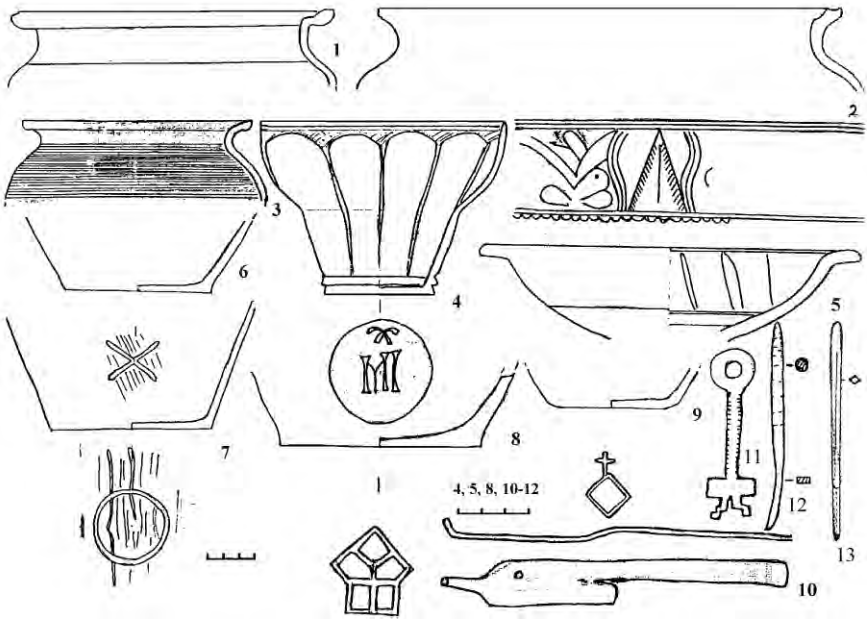

Рис. 107. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Об'єкт № 9. Нижня частина заповнення. Керамічний посуд: 1–5 – керамічний посуд (опис у тексті); 6 – діаметр 10, цеглянистий, гл.1,3 м; 7 – діаметр 11, білоглиняне, неохайне, рожевувате; 8 – діаметр 9, сліди підсипки піском, цегл.; та вироби із заліза (10–12). *Розкопки С.Терського, 1999 р.*

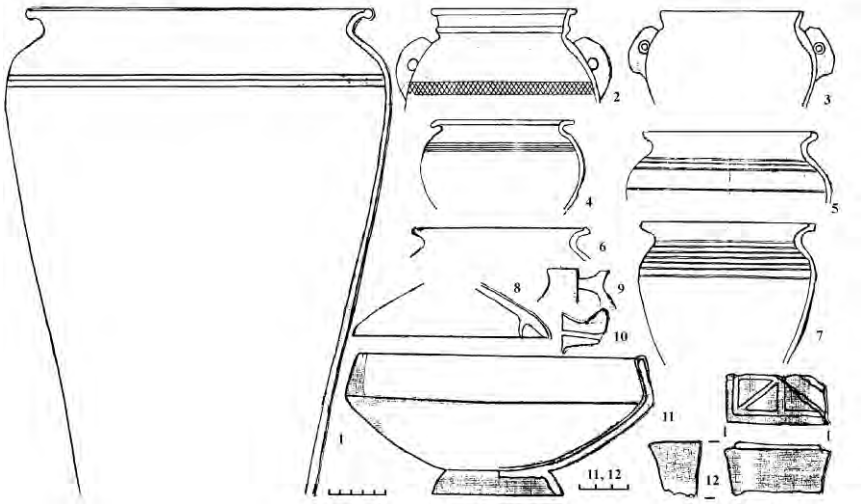

Рис. 108. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Об'єкт № 23. Гончарний посуд з відмуленої глини, поверхня гладка: 1, 2, 4, 11, 12 – опис у тексті та табл.; 3 – діаметр 120; 5 – діаметр 180; , ЛІМ КР-44699; 6 – діаметр 230, ангобований; 7 – діаметр 180, закопчений; 8 – діаметр 170, ангобований; 9 – діаметр 50, ранньогончарна, чорна, шорстка; 12 – рельєфна керамічна плитка. *Розкопки С. Терського, 2000 р.*

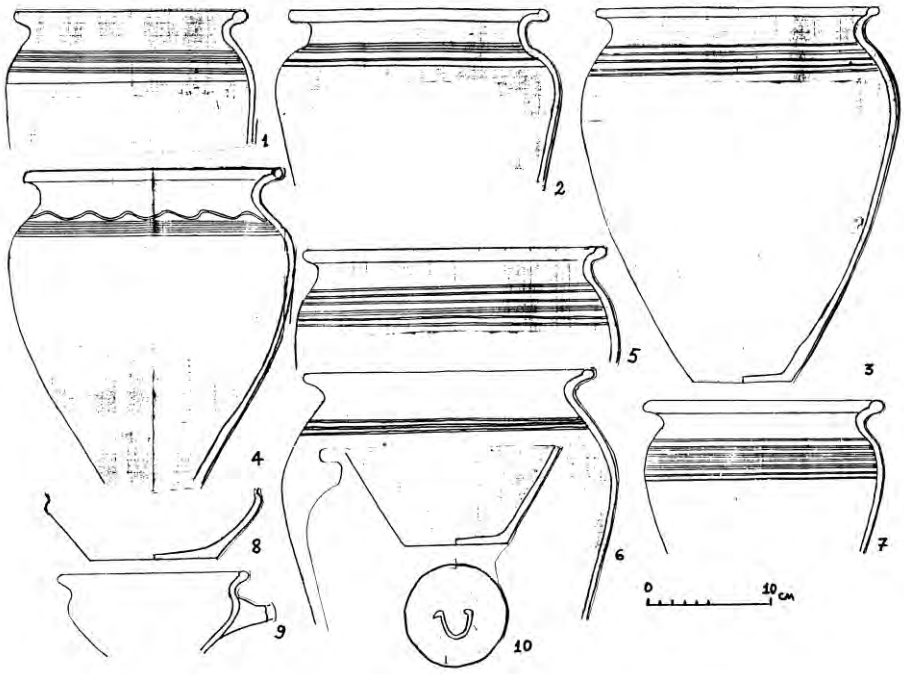

Рис. 109. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Об'єкт № 23. Гончарний посуд: 1 – діаметр 180; 2– 4 – опис у тексті; 5 – діаметр 230, закопчений; 6 – діаметр 200; 7 – діаметр 190, висота понад 130, червоноглиняний; 9 – діаметр вінця – 150, ангоб зсередини; 10 – діаметр 90, цеглянистий, ЛІМ КР 44752. *Розкопки С. Терського, 2000 р.*

Кухонний посуд найкраще представлений серед знахідок із об'єктів 8 та 13. У споруді 8, що, очевидно, належала прислузі, посуд традиційний, нагадує післямонгольську кераміку. Це, зокрема, невелика посудина з частково оббитими вінцями (рис. 110: 14) знайдена на долівці при східній стіні будівлі поряд з "піччю", заввишки 9,5 см, діаметр вінця – 10,7 см, денця – 7 см, найбільше розширення – 12 см, світло-коричневого кольору, шорстка поверхня. Верхня частина корпусу нижче від шийки прикрашена широкими (0,2 см) вдавленими смугами. Закопчена фрагментарно.

Ще один горщик (рис.110: 16), виготовлений з білої каолінової глини, тонкостінний, тришаровий, знайдений у ямі № 1 об'єкта 8 (частина вінця оббита, висота 11,7, діаметр вінця – 12,6 см, діаметр денця 7,5 см). Прикрашений від шийки в бік найбільшого розширення (14 см) рядом вдавлень патичком та трьома тонкими смугами. Закопчений фрагментарно.

На долівці зібрано уламки однієї половини білоглиняного, опуклобокого горщика (рис.110: 15) заввишки 18,5 см, діаметром вінця 14 см; діаметр денця 8 см; діаметр найбільшого розширення 17 см на висоті 13,5 см, вінце – валик, завернутий всередину. По найопуклішій ділянці тулуб прикрашений чотирма вдавленими смугами. Денце тонке.

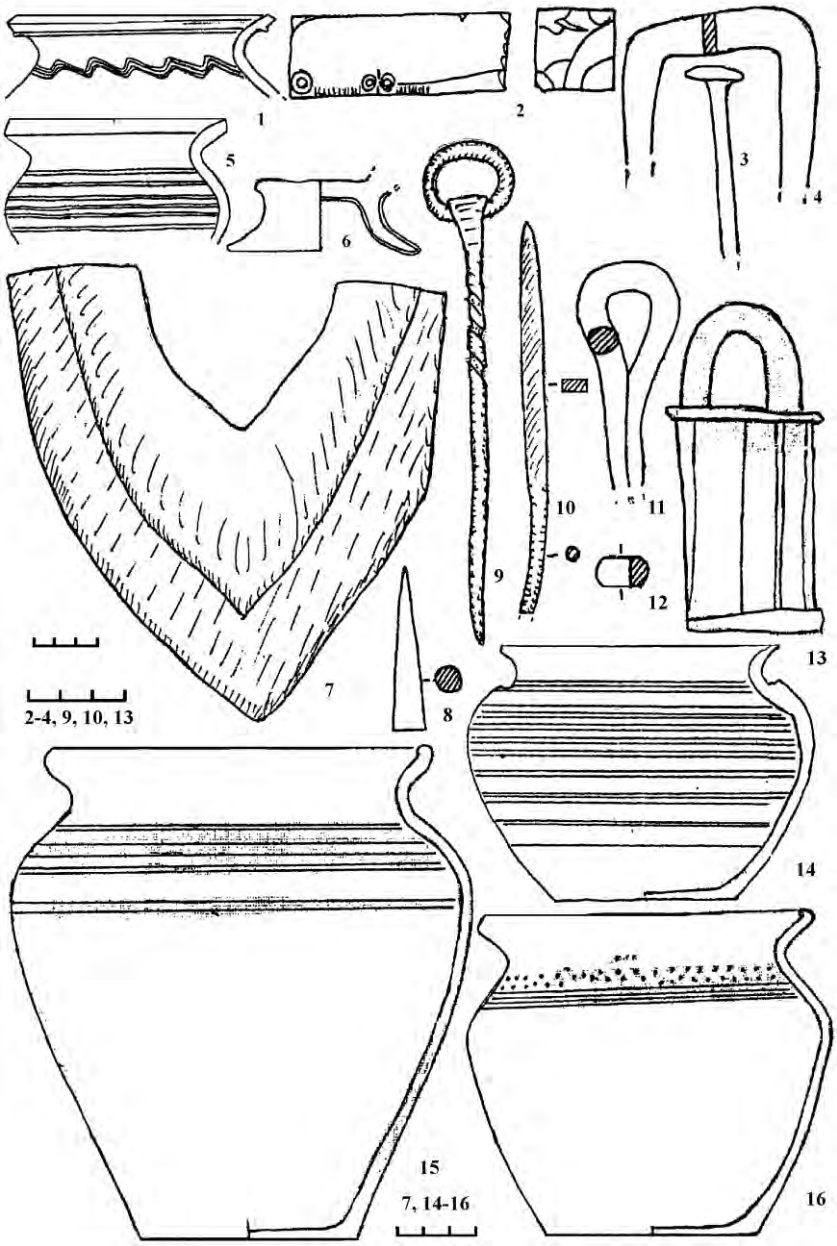

Рис. 110. Володимир. Ур. Апостольщина.
Розкоп 2. Об'єкт № 8. Керамічний посуд (1 – діаметр 12, коричневий, запопчений, "кварц"; 5 – діаметр 10; 6, 13–15 (опис у тексті)), вироби з вапняку (2), синього скла (12) та заліза (3, 4, 8–11, 13).
Розкопки С. Терського, 1999 р.

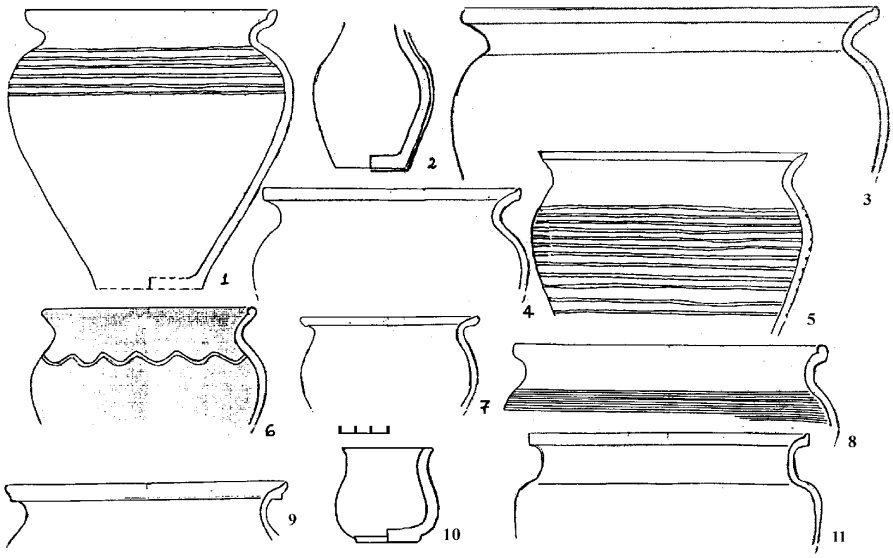

Рис. 111. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Об'єкт № 8. Керамічний посуд: 1–2, 10 (опис у тексті); 3 – білоглиняний, діаметр 25; 4 – діаметр 16, коричневий (об'єкт № 16); 5 – діаметр 16, відмулена глина, грубе виконання; 6 – діаметр 13, покритий ангобом; 7 – діаметр 10, цеглянистий; 8 – діаметр 18, білоглиняний; 9 – діаметр 17, коричневий; 11 – діаметр 17, коричневий. *Розкопки С. Терського, 1999 р.*

Фрагменти горщика (рис.111: 1) з Ями № 2 об'єкта 8 закопчені, гладкі, посудина опуклобока заввишки 17,5 см, діаметр вінця –16 см; діаметр денця – 7 см; діаметр найбільшого розширення – 18 см на висоті 12,5 см, вінце – валик, завернутий всередину.

Зразком посуду архаїчного типу, який зрідка присутній серед кераміки міст Волині XIV ст. є фрагменти верхньої частини грубовиконаного з відмуленої білої глини опуклобокого горщика (рис.111: 5), заввишки понад 12 см, діаметр вінця – 16 см, вінце – скошений манжет. Оздоблений приблизно горизонтальними нерівними лініями.

Серед місцевого посуду в боярському палаці – об'єкті 13 переважає кухонний, виконаний за новими стандартами – див. рис. 104, табл. 4.2.

До другої групи належить посуд, подібний за структурою до тіста, але з декоруванням, нанесеним штампом. Найбільш характерний зразок - рис. 104: 7. До цього ж типу можна віднести червоноглиняну, опуклобоку макітру (рис. 104: 8). Посуд з подібним орнаментом зібрано у спорудах Ринкового пагорба у Лучеську [розкопки 1989 р.: див. Терський С., 1995, с. 87, рис. 5]. Опуклий корпус макітри прикрашено аналогічним поясом та нижче від пояса – подвійною врізною хвилястою лінією. Денце із слідами підсипки мало по центру випукле клеймо у вигляді сокири. Ще є одна макітра, яка стояла при північній стінці (рис. 104: 5).

Таблиця 4.2

Характеристика кухонного керамічного посуду з долівки об'єкта № 13

№ з/п	Рис.	Ви-сота, см	Діаметр вінця, см	Діаметр найб. розширення/ см нижче вінця на см	Діам. денця, см	Особливості структури та поверхні, товщина стінок, см
1	2	3	4	5	6	7
1	104: 6	24	21	23,5 см на висоті 18	10,5	Білоглиняний горщик, тісто щільне, з вкрапленням вапна, поверхня жовто-червона (після пожежі?), опуклобокий, вінце – сплюснутий зверху валик з виїмкою для покришки зсередини. У верхній частині на плечиках прикрашений врізним орнаментом, що складається з трьох горизонтальних ліній. Денце тонке, є сліди підсипки та клеймо по центру у вигляді випуклого прямокутника
2	104: 2	18	17	20 см на висоті 13	9	Горщик світло-коричневий, тісто щільне, поверхня покрита білим ангобом, дуже об-горів під час пожежі, опуклобокий, вінце – валик, вивернутий назовні, внутрішнє ребро для покришки підняте вертикально. Шийка коротка різко переходить у випуклий тулуб, поверхня гладка, стінки при денці та саме денце тонкі – до 3 мм
3	104: 3	14	11	14,5 см на висоті 8	6,5	Горщик білоглиняний, опуклобокий, вінце розхилене назовні, ззовні знизу підкреслене валиком, що фіксує покришку. Денце тонке, є сліди підсипки та клеймо по центру у вигляді випуклого рівнораменного хреста; тісто щільне, з вкрапленням вапна (?), поверхня горбкувата з грубими слідами гончарного кола
4	104: 7	29	20,5	30,5 см на висоті 16,8	13,5	Горщик сірого кольору (первісно жовтий?), опуклобокий, вінце – неправильний валик з вузьким карнизом на шийці. У нижній частині шийки – виступаючий назовні пояс, прикрашений врізним хвилястим орнаментом, нижче врізним орнаментом з хвилястої лінії та 4 горизонтальних лінії, денце має сліди підсипки
5	104: 8	16	24		18	Червоноглиняна макітра, вінце – такий самий неправильний відтягнутий назовні валик із закраїнкою для кришки зсередини, прикрашений по шийці та на опуклій частині корпусу виступаючими поясками, орнаментованими штампом, що складався з трьох випуклих косих ліній, які чергувалися з такими ж трьома випуклими косими лініями, але нахиленими в протилежний бік, по центру – випукле клеймо – сокира

1	2	3	4	5	6	7
6	104: 5	16,2	27,5		19,5	Жовтоглиняна, випал однорідний, поверхня шорстка ззовні, опуклобока з ширшою горловиною, вінце – неправильний відтягнутий назовні овальний валик із виїмкою ближче до центру для кришки та зливним виступом, прикрашений по прямій шийці та на опуклій частині корпусу врізною хвилястою лінією. Хвиляста лінія на опуклому корпусі макітри розташована між двома горизонтальними врізними лініями. Денце із слідами підсипки
7	104: 4	24	21,5	26 см на висоті 13	13	Вінце – перехід від валика до псевдоманжета (з виїмкою для кришки зсередини), ззовні нижче вінце, підкреслене карнизом. Верхня частина опуклого корпусу прикрашена врізним орнаментом, що ділиться на три горизонтальні смуги: верхню смугу завширшки до 1,5 см складають косі променеподібні врізи, що відходять донизу від горизонтальної лінії, дві наступні смуги аналогічної ширини складаються з пасма хвилястих та прямих ліній
8	104: 6	25	19	20,5 см на висоті 17	11	Опуклобокий, в нижній частині шийка по випуклому пояску прикрашена врізним орнаментом, що складається з коротких косих вдавлених ліній. Денце випукле назовні, є сліди підсипки та клейма. Під час пожежі кераміка стала червоною, слідів використання у печі (закопчення) немає. Тісто більш щільне, є вкраплення вапна
9	104: 9	22	18	24 см на висоті 10	12	Горщик світло-коричневий, в зламі тісто однорідне цегляниcте, опуклобокий, вінце пряме, розхилене, покрите суцільно зсередини темно-зеленою поливою. Денце зрізане ниткою. Ручка завширшки 5 см, плоскоовальна в перерізі від вінця до найбільшого розширення корпусу.

Аналогічний за тістом та технікою формування і випалу до вищеописаної макітри є опуклобокий горщик жовтого кольору (рис. 104: 4). Горщик дещо відрізняється за цими показниками (рис. 104: 6) з вінцем, трансформованим пізнім манжетом з виїмкою для кришки зсередини (подібна форма є характерною для синхронного червоноглиняного посуду Львова [див.: матеріали з розкопок Високого замку у Львові О.О. Ратича у фондах ЛІМ та розкопок історичного центру м. Винник – Терський С., 1994б, с. 29–30, рис.6: 3, 8] і зрідка траплялася у Верхньому замку Лучеська [Терський С., 1990А, с. 8], нижче ззовні вінце підкреслене карнизом.

Окремі фрагменти місцевого білоглиняного посуду зібрано в усіх досліджених об'єктах XIV ст. Цього ж типу посуд знайдено в об'єктах у розкопі 1 (рис.112: 1, 5): миска з ручкою оздоблена косими нарізами по вінцю, врізним хвилястим орнаментом та покрита ангобом; вінце білоглиняного дзбана діаметром 9 см, злам одношаровий.

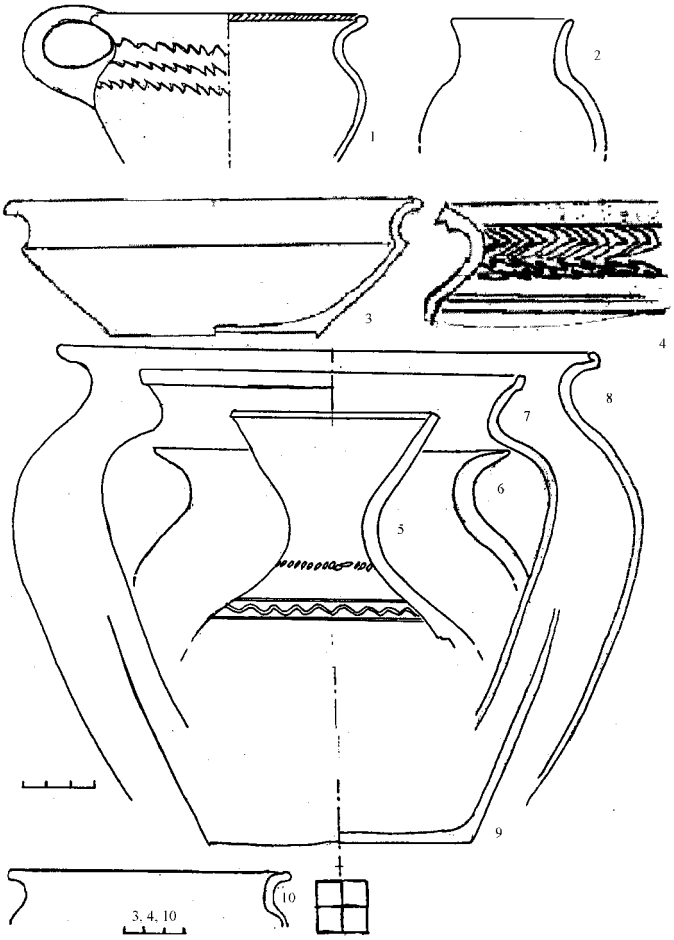

Рис. 112. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп I. Зразки гончарного посуду із споруд XIII–XIV ст.: 1 – діаметр; 2 – діаметр 5, коричневий з білим ангобом; 3 – діаметр 200; 4 – жовтий; 6 – діаметр 15; 7 – сірий, бордовий, 3 – шаровий, діаметр 16; 8 – цеглянистий, діаметр вінець 23; 9 – діаметр денця 11. *Розкопки С. Терського, 1999 р.*

III групу становить посуд із сірою поверхнею. Він переважає в об'єкті 24. У верхніх напластуваннях цього об'єкта зібрано розбитий сіро-глиняний горщик редукційного випалу, вінця – косозрізані (рис. 113: 5), діаметр вінець – 180, денця – 100, висота – 200 мм, денце зі слідами підставки. Інші екземпляри орнаментовані переважно врізним орнаментом, як і посуд, зібраний на долівці

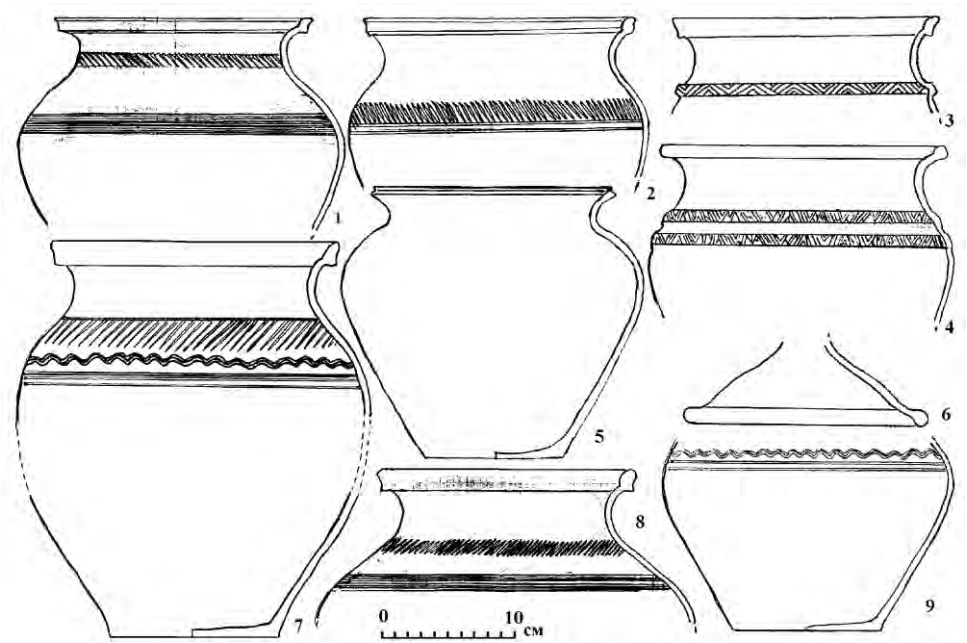

Рис. 113. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Об'єкт № 24. Гончарний посуд із заповнення: 1 – діаметр 190, жовта, шорстка, закопчена поверхня; 2 – діаметр 200, жовта, закопчена поверхня; 3 – діаметр 200, сіра, шорстка поверхня; 4 – діаметр 220; 5 – опис в тексті; 6 – діаметр 180; 7– діаметр вінця 210, висота 280, діаметр денця 120; 8 – діаметр 190; 9 – діаметр денця 117, найбільшого розширення 180. *Розкопки С. Терського, 2000 р.*

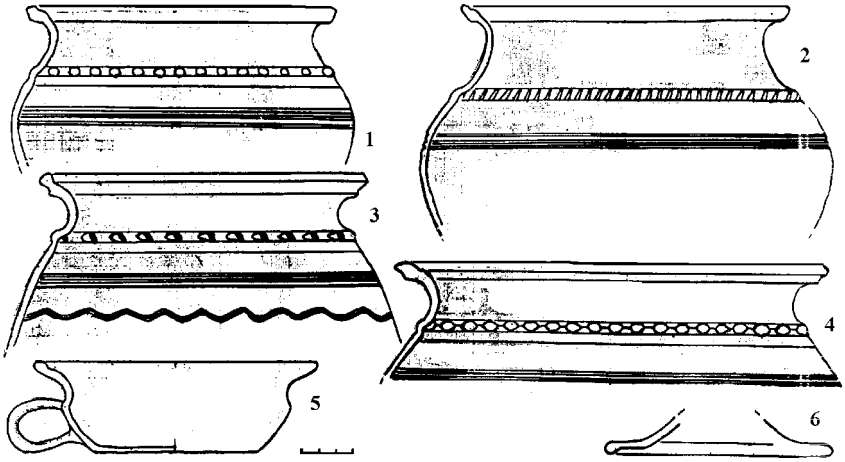

Рис. 114. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Об'єкт № 9. Гончарний димлений посуд XIV ст.: 1 – діаметр 18, нижче 7 см діаметр 20; 2 – діаметр 19, нижче 9,5 см діаметр 24; 3 – діаметр 19, коричневий, тришаровий; 4 – діаметр 23; 5 – опис у тексті; 6 – діаметр 13. *Розкопки С. Терського, 1999 р.*

об'єкта 13. Знайдено фрагменти не менше шести горщиків цього типу (рис. 113). Подібний посуд вживався до середини XV ст. [Niedzwiadek, 2000, rys. 3]. Серед димленого посуду зустрічаються фрагменти тонкостінних, мабуть, амфор з хвилястоформованою ("гофрованою") горловиною.

Цей же місцевий димлений посуд переважає на долівці об'єкта 9. Він прикрашений округлими та косими вдавленнями по виступаючих горизонтальних поясах. Реконструйована миска з ручкою, заввишки 5,4 см, діаметр вінця – 16 см, корпус ребристий з ручкою, стінки плавно переходять в денце діаметром 10 см (рис. 114: 6).

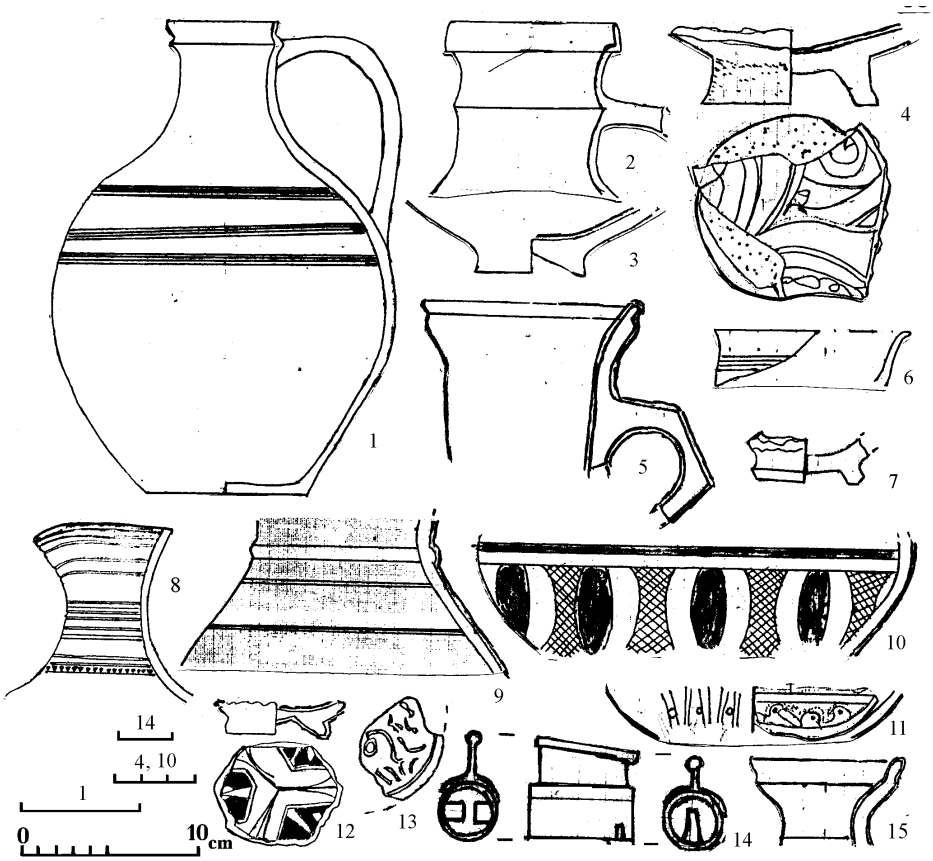

Рис. 115. Володимир. Ур. Апостольщина. Зразки імпорту з об'єктів 24, 27, 28. Гончарний посуд, вироби з каменю, заліза та міді: 1, 9, 14 – див. опис у тексті; 2 – червона відмулена глина, діаметр 100; 3– діаметр 6,5, світло-цеглиста, зелена полива; 4 – діаметр 65, червона глина; 5 – діаметр 80, черв. глина, коричнева полива; 6, 7 – селадон, опис у тексті; 8 – діаметр 75, білоглиняний; 9– білоглиняний, зел. полива, горло дзбану діаметром 100; 10 – діаметр 160, червона глина; 11 – кашин, полива двостороння. Об. 27: 12 – рожева глина, ангоб білий, коричневий розпис, полива прозора, діаметр 58; 15 – сплав; 14 – мідь; 15 – гл.1,3 м, червона глина, зелена полива, діаметр 80. *Розкопки С. Терського, 2000 р.*

В об. 13 зібрано шматки імпортного однотонного в зламі сіроглиняного чорнолощеного дзбана діаметром вінець 11,5 см (рис. 116: 3), подібні посудини відомі із споруди середини XIV ст. на замку Черська [Kiersnowska, 1986, rys. 65: 7], а також великої срібнолощеної посудини.

Столовий посуд. В об'єкті 23 знайдено дві червоноглиняні миски: одна має виступаючі реберця у профілі, інша – з ручкою (рис. 109: 8, 9). Як вже згадувалось, у XIII–XIV ст. на Волині набувають поширення дзбанки. Горловина білоглиняного дзбанка зі зливом (рис. 115: 8) з об'єкта 27 нагадує імпортні зразки [С. Терський, 1995, рис. 5].

Декоративний посуд. Мініатюрна посудинка (рис.111: 10), зібрана на долівці, заввишки – 2,4 см, діаметр вінця – 3,8 см, стінки плавно переходять у денце в місці найбільшого розширення – 4,2 см. На гладкому корпусі – сліди зигзагоподібного лощення (посуд з перекопу XVII ст.?);

В об'єкті 24, 27 зібрані фрагменти білоглиняного, покритого поливою салатового кольору грубостінного посуду, орнаментованого виступаючими карнізами по тулубу з косими врізами та врізними горизонтальними лініями (рис. 115: 9). Подібні знахідки є частими у міському культурному шарі XIII–XIV ст. на Волині.

Близька до білоглиняної кераміки мініатюрна опуклобока посудинка (рис.111: 2), знайдена на долівці, вінця оббиті, висота – понад 6 см, діаметр вінця – близько 3 см, діаметр денця – 2,5 см. Зовні покрита зеленою поливою, що обгоріла у вогні. Впадає у вічі майстерність виконання та різноманітність малюнків клейм на денцях посуду (рис. 107: 6–9).

Особливістю кераміки із заповнення об'єкта 23 є чисельне переважання традиційних виробів місцевих гончарів (близький склад тіста, пропорції, переважно валик на вінці та техніка виготовлення). Загалом посуд у цьому об'єкті значно однорідніший і за технологією. Димлений посуд переважає в об'єкті 9 та 24. Проте це не є вказівкою на їх різночасовість, оскільки майже у кожному об'єкті трапляється посуд різної технології.

На перший погляд з балканськими або чеськими впливами можна пов'язати поширення посуду кулястої форми з орнаментом, мальованим червоною та білою фарбами, вперше зафіксований у комплексах XIV ст. з Високого замку у Львові [Ратич, 1961, с. 122]. Його орнамент складається з вертикальних "ялинок" (рис 116: 1). Однак червоний ангоб на зразку з "ялинкою" також характерний для кримського посуду. Використаний для нього коричневий барвник. Це окис марганцю.

Покришки знайдено в об'єкті 9, та 24. Характерними є уламки покришки діаметром 170 мм з внутрішнім бортом та кільцеподібної ручки від покришки (рис. 108: 8, 9), а також ручки-носика від дзбана з отвором-зливом (рис. 108: 10).

Покришки типової форми – конусоподібні та зі зламом по схилу (рис. 113: 6; 106: 6). Характерна знахідка для комплексів XIV ст. на Волині – покришка з кільцеподібною ручкою (106: 5). Подібні типи покришок цього часу відомі з дитинця Пересопниці [Терський В. С., 1990, рис. 10; Терський С. В., 1996, рис.

12: 16, 17], Низького замку Вільнюса [Vilniaus..., 1999, p. 70, pav. 102]. Цей тип покришок був поширеним у Середньому Подніпров'ї ще у передмонгольський час. Часта присутність амфорок т. зв. "київського типу" (рис. 106: 7) серед місцевої волинської кераміки, а також гончарний посуд з цеглистої глини, покритий білим ангобом, можуть бути матеріальним підтвердженням відомого з літопису факту прибуття у XIII ст. переселенців із Середнього Подніпров'я.

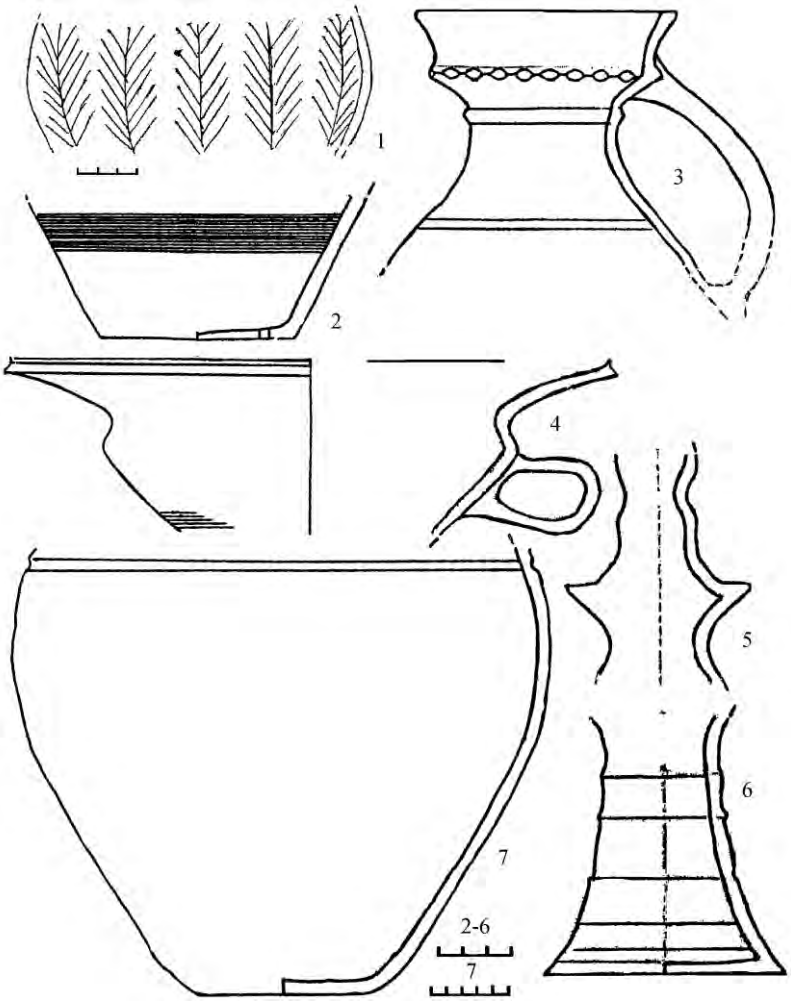

Рис. 116. Володимир. Ур. Апостольщина. Об'єкт 13. Фрагменти імпортного посуду та підсвічника. Середина XIV ст. Кераміка. *Розкопки С. Терського, 1999–2000 рр.*

З інших типів місцевої кераміки знайдено: червоноглиняний підсвічник (рис. 116: 5, 6; діаметр денця – 9 см, аналогічні були у вжитку у XV–XVI ст. у Львові: див. матеріали розкопок 1999 р. на пл. Міцкевича, 10), верхня частина має розширення блюдцеподібної форми для затримування рідкого воску та

сліди обгорілої поливи; уламок сіроглиняної миски з ручкою (діаметр вінця – 25 см), миску або горщик з симетричними дірками у денці (для відціджування сиру) виконаний в архаїчній техніці (ручне коло?), темно-коричневий з домішкою кварцу в тісті (рис. 116: 2, 4).

Клеймування посуду поширюється масово з другої половини XIII ст. [Терський С., 2001, с. 139][*]. Клейма посуду у Володимирі нерідко утворюють різноманітні складні композиції (рис. 117), тоді як у сусідньому Лучеську його клеймували простими геометричними фігурами – коло, трикутник, квадрат. Одне з клейм з заповнення об'єкта 13 навіть нагадує розкреслення поля для популярної тогочасної гри (рис. 117: 12). Клейма майже зникають на рубежі XIV–XV ст. внаслідок запровадження нової технології, за якою денце зрізали ниткою. Щоправда винятки, коли відбиток клейма зберігається на денці трапляються у Володимирі і значно пізніше.

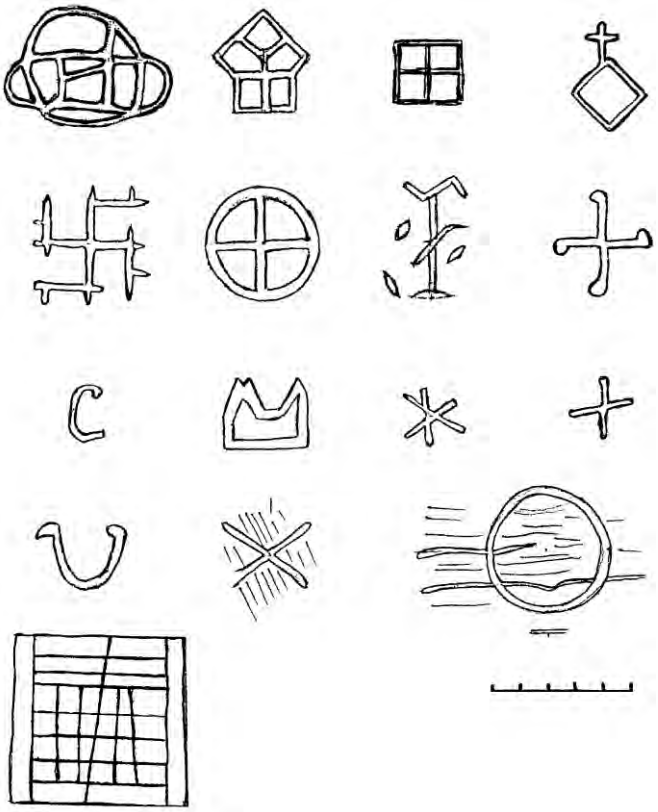

Рис. 117. Клейма на денцях посуду середини XIV ст. з ур. Апостольщина у Володимирі. *Розкопки С. Терського 1999—2000 рр.*

[*] Результати розкопок волинських міст суперечать висновкам В.Д. Гупало [2001, с. 31], за якими у XIV ст. "зустрічаються лише поодинокі знахідки клейм".

До початку XI ст. з глини виготовлялись також пряслиця та різноманітні тягарці. Глиняне біконічне пряслице діаметром 35 та заввишки 22 мм знайдене у споруді X ст. під валом первісного Окольного города [Терський С. В., 2007д, рис. 3: 3].

Близьким до гончарства було виготовлення будівельної кераміки: плінфи та керамічних плиток до підлоги, яке налагодилось у місті близько середини XII ст., коли розпочалося активне храмове будівництво. Очевидно, браковані прямокутні плитки без поливи було використано для зміцнення цоколя недобудованого храму в ур. "Стара катедра" [Раппопорт, 1977а, с. 260]. Знахідки полив'яних плиток характерної для XII–XIV ст. форми відомі практично на всіх церквищах княжої доби.

З цього часу в місті могло існувати виробництво полив'яного посуду, уламки якого зібрані у багатьох спорудах різного часу. Вироблення поливи є різновидом скловаріння. Ймовірним є виготовлення на місці частини з поширених жіночих прикрас: намиста, браслетів, а також посуду та віконного скла. Проте, наявні знахідки поки що не дозволяють виділити місцеві вироби.

Важливим сектором економіки міста було ковальство. Сировина для ковалів потрапляла переважно із навколишніх ремісничих поселень, де виплавляли залізо. Мабуть, найбільше їх існувало у північній, більш лісистій околиці міста. На околиці П'ятницького передмістя зафіксовано ур. Ковалівщина. Сліди розвитку залізообробного ремесла у XIII–XIV ст. засвідчені, зокрема, на ур. Апостольщина (розкопки 1999 р.). Багата на сировину – болотяну залізну руду – була також болотиста заплава р. Луга. Так, сліди залізоробного промислу виявлені на поселенні X ст. поряд з городищем у Зимному [Гавритухин, Федотова, 1993, с. 41]. Шматки залізного шлаку зібрані на різних ділянках міста, зокрема, в ур. Апостольщина в об'єктах 11, 12 та 27 [на гл. 2,5 м: С.Терський, 2000А, с. 16; 2001А, с. 11].

До продукції володимирських ковалів, безперечно, належали усі основні знаряддя праці, а також озброєння та предмети побуту. Вживаність залізних предметів помітно зросла з X до XIV ст. Залізна сокирка із городища у Зимному, ймовірно, датується X ст. [Розенфельд, 1997, рис. 81: 15]. Ще одна сокира, ймовірно XIII-XIV ст., виявлена в окольному городі [рис. 118: 3; Пескова, 1984А, рис. 16]. Струг та різець знайдено в заповненні великого будинку в ур. Апостольщина (об'єкт № 13, рис. 118).

Багато залізних предметів, виявлених у спорудах XIV ст. в ур. Апостольщина, також служили різноманітними, ймовірно, ремісничими інструментами. Так, на долівці об'єкта 13 знайдено спеціальне знаряддя – залізний черешковий ніж із широким лезом, що має заокруглені краї (рис. 95: 23). Подібні, але більші ножі-сікачі використовувалися у виноградарстві [див. С. Терський, 2001]. Там же знайдено також два невеликі звичайні спрацьовані ножі та ніж завдовжки 160 мм (рис. 119: 1, 2). На дні об'єкта 11 знайдено залізний гарпун (рис. 98: 1).

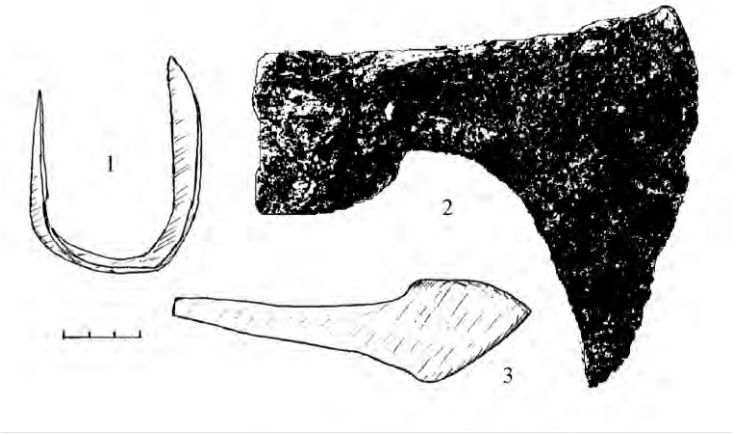

Рис. 118. Залізні знаряддя праці із розкопок в Окольному городі.
Розкопки С.Терського, 2000 р. та Г. Пєскової, 1982 р.

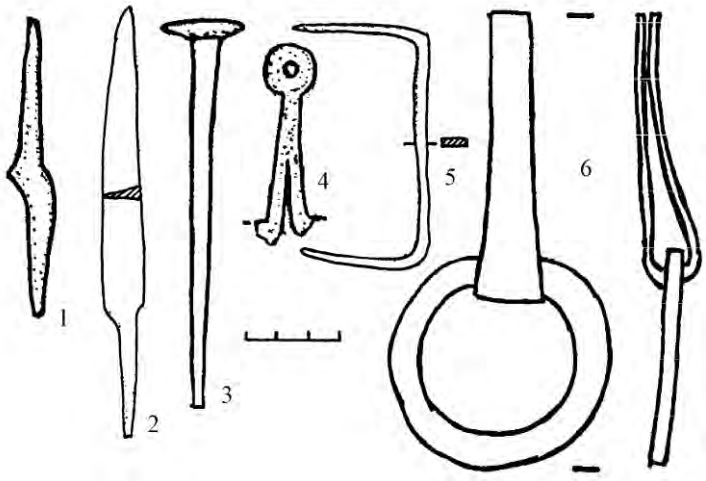

Рис. 119. Володимир. Ур. Апостольщина. Побутові вироби: 1, 2– об'єкт 13; 3, 4– об'єкт 24; 5, 6– із споруди в розкопі 1. Середина XIV ст. Залізо. *Розкопки С. Терського, 1999–2000 рр.*

Предмети побуту з заліза XI ст. представлені залізною дужкою до відра з квадратного в перерізі прута: споруда № 25 [подібне відоме з Галича: Пастернак, 1944, рис. 73: 3, Звенигорода, ур. "Загородище": Терський-Шолом'янцев, 1978, рис. 6: 8, Пересопниці: В. С. Терський, 1980, рис. та Райковецького городища: Гончаров, 1950, табл. IX: 3], а також дверною скобою (рис. 166: 13, 14).

Значно різноманітнішими та чисельнішими стають залізні вироби у XIII–XIV ст. Зростання потреб у цвяхах викликало появу нової технології, за якою їх почали вирубувати із спеціально формованого листа. В культурному шарі XIII–

XIV ст. на території садиби в ур. Апостольщина зібрано, зокрема, частину дверної клямки (рис. 119: 6, на дитинці Дорогобужа знайдено подібну).

Чисельними є також знахідки замків та ключів (рис. 119: 4). Частою знахідкою у Володимирі [Кучінко, 1993, рис. 10: 2], як і в інших містах Волині [С. Терський, 1993а, рис. 18] є двоциліндрові навісні замки (рис. 110: 14). Вони мають отвір для ключа на дні великого циліндра [Овсянников, Пескова, 1982, с. 95]. З об'єкта 9 походить пружина від дерев'яного засувного замка та ключ (рис. 107: 10, 11).

В об'єкті 8 на долівці знайдено залізний ніж на зразок скальпеля (рис. 110: 11). Як вважають, шпильками-застібками верхнього одягу слугували стрижні з рухомим кільцем (рис. 110: 9). З'єднуючись ланцюжками, вони могли підтримувати краї плаща або довгої жіночої безрукавки. Інколи ці шпильки пов'язують з предметами спорядження дружинника – похідними вилками. Проте польський археолог К.Ваховський вказує, що в залежності від технології виготовлення змінювалась їхня функція. Вони могли слугувати як застібками до одягу, знаряддями для письма, похідними знаряддями [Wachowski, 1977, s. 446–454]. Подібні предмети відомі з Пересопниці, Луцька, Дорогобужа, Шумська, Новогрудка, Ростиславля [Алексеев, 1974, с. 88, рис. 29: 13; Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 38: 19; Cynkałowski, 1961, tabl. 27: 6; Гуревич, 1981, с. 45; Козловський, 1990, с. 63, рис. 32: 11]). Шпильки з кільцеподібними рухомими головками відомі також у Західній Європі [Die Slawen in Deutcschland, 1970, Abb.113]. Знахідки цього типу прийнято датувати XII–XIII ст. [Голубева, 1971, с. 115].

Уламок круглого залізного стрижня невідомого призначення діаметром 10 мм та завдовжки більше 250 мм зібрано в об'єкті 23.

Фрагменти скляних браслетів у Володимирі зібрано переважно у напластуваннях XIV ст.: на дитинці – зелений, плоско-випуклий та синій витий [Малевская, 1976А, с. 19; 1977А, с. 2] та на ур. Апостольщина у заповненнях об'єктів 8, 13, 27 (половина жовтого гладкого скляного браслета діаметром 70 мм (5 мм – в перерізі) з витою жовтою смужкою.

Володимир був визначним центром золотарської справи. Мабуть місцевого виробництва були вже оздоби з кольорового металу, зібрані на кладовищах X–XI ст., зокрема, на Заріччі (рис. 120). S-подібні кільця, судячи з частоти їх знахідок на могильниках Прикарпаття (Звенигород, Валява) та Волині (Пересопниця, Берестяне), належали до регіональної оздоби волинян і є наслідком їх короткочасного входження до складу західнослов'янських державних об'єднань у X ст.

Про ювелірне ремесло свідчать знахідки ливарних форм: для відливання енколпіона (з ур. Прокопіївщина) та якоїсь складнішої прикраси (ур. Апостольщина, див. рис. 110: 2). Велика колекція дрібної металопластики, зібрана у місті та околиці осіла останніми роками у збірці ВВІМ. З випадкових зборів давнішого часу відомо декілька знахідок бронзових ґудзиків та пряжок [рис. 121: 3, 4; Кучінко, 1993, рис. 12: 14].

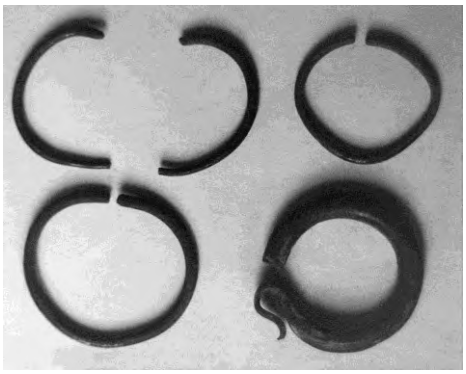

Рис. 120. Срібні скроневі кільця з поховання X ст. на Заріччі.
Володимир-Волинський історичний музей

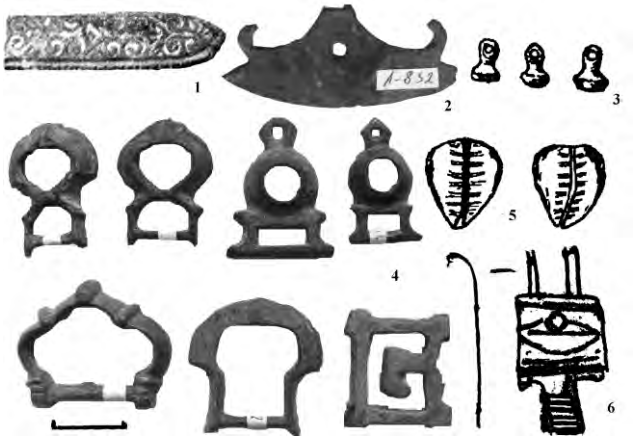

Рис. 121. Володимир. Знахідки оздоб. X–XIV ст.
Володимир-Волинський історичний музей: 1, 4, 6 – бронза; 5 – мушля

Енколпіони – досить часті знахідки на території Володимира (рис. 122). Сьогодні тут відомо про знахідки більше десяти бронзових енколпіонів, які походять із різних частин міста. Найперші відомості про знахідки енколпіонів маємо на дитинці [Теодорович, 1893]. Тут же, очевидно, знайдено комплектний борисо-глібський енколпіон [рис. 122: 1; Кучінко, 1975]. Уламок енколпіона цього типу випадково знайдено на острові Онуфріївщина [рис. 49; Терський С., 2002А, с. 4]. Тип подібних енколпіонів сформувався наприкінці XI ст. [Алешковский, 1972] і в XII ст. набув поширення на Волині та Прикарпатті [Станчак, 1993, с. 90, мал. 1: 4]. Зразок ще одного типу, поширеного у містах Галицько-Волинської держави [Власова, Возницкий, 1961, с. 116–119; Терський С., 1996а, с. 82], але в інших регіонах не чисельний, з нетривалим періодом виготовлення [Пекарська, Пуцко, 1989] знайдений випадково [рис. 122: 4; Пескова, 1983А, с. 9, рис. 17].

З місцевої майстерні, очевидно, походить екземпляр енколпіона-квадрифолія, виявлений в окольному городі у 2002 р. (рис. 122: 2). Він належить до поширеного на землях ГВД типу енколпіонів, характерних для другої половини XIII–XIV ст. [Івакін, 1999, с. 147]. У колекції ЛІМ є три енколпіони цього типу [Станчак, 1993, с. 92]. Ще один виявлений на околиці Лучеська [С. Терський, 2006ж, рис. 139]. Вважають, що волинські виробники енколпіонів орієнтувалися на київські зразки.

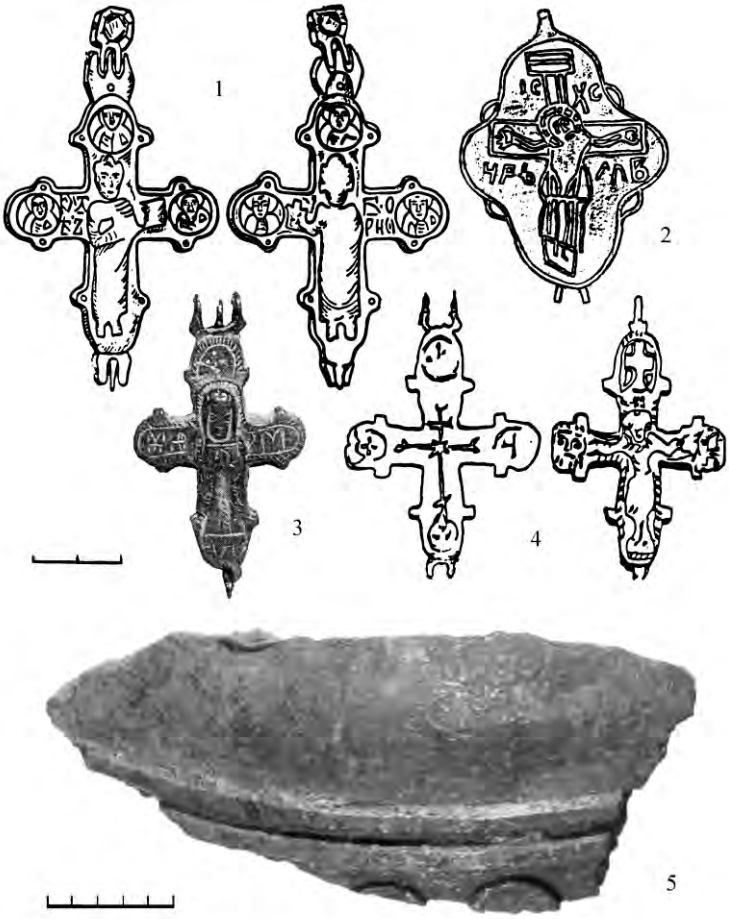

Рис. 122. Енколпіони, XII–XIV ст. та шматок дзвона з розкопок на дитинці (5).
Володимир-Волинський історичний музей, Ермітаж (?)

Висока кваліфікація місцевих „ковалів міді і срібла“ дала змогу з часом відливати дзвони у Володимирі. Серед заслуг князя Володимира Васильковича згадується, що “поліа же и колоколы дивны слушаніемь, таковых же не бысть во всеи земли” [ПСРЛ.– Т. 2.– Стб. 927]. Свідченням цього є згадка про 2-пудовий дзвін, з написом, що він відлитий у 1346 р. Дзвін зберігався до пожежі на дзвіниці

храму Введення Пречистої Богородиці [Косович, 1830, с. 8; Дверницкий, 1889, с. 28; Теодорович, 1893, с. 140; Александрович, 1999, с. 65]. В культурних напластуваннях цього часу виявлено уламок дзвона на церквищі храму Іоакима та Анни [рис. 122: 5; Малевская, 1976, рис. 48]. 45-пудовий дзвін Зимнівського монастиря з 1566 р. зберігався у Рівненському краєзнавчому музеї.

Важливим матеріалом з якого виготовляли найрізноманітніші предмети ужитку була мергелиста крейда. Найпоширеніші вироби з неї – пряслиця, які виготовляли з місцевої сировини і зустрічаються вони лише у комплексах VIII–X ст. на Волині [у Володимирі: на дитинці (ВВІМ А-91) в ур. Апостольщина (об. 15), а також в кургані у Гусиному, в Зимному, Ріпневі, Городищі Чаруківському, Луцьку, Муравиці, Шумську, Пліснеську, Буську: Ауліх, 1958, с. 45; Кучера, 1962, с. 44; С. Терський, 2006ж, с. 153], появу пряслиць з фіолетового та рожевого овруцького шиферу потрібно датувати ближче до середини XI ст. (рис. 162, 163). Згодом останні повністю витісняють крейдяні та глиняні пряслиця.

У X ст. пряслиця з мергелистого вапняку вивозилися навіть для буковинських хорватів [Тимощук, 1975, с. 71]. Склад крейдяних тягарців (понад 15 цілих та фрагментованих) виявлений у передматериковому пласті поруч Успенського собору [Пескова, 1984А, с. 10, рис. 22].

У XIV ст. крейда як матеріал для виробництва побутових виробів знову набуває популярності на Волині. Так, у багатьох спорудах середини XIV ст., розкопаних у Володимирі, знайдено аморфні шматки крейди. В об'єкті № 27 (Володимир, ур. Апостольщина) виявлено крейдяний тягарець у вигляді конуса (рис. 123: 6; заввишки понад 70 мм та найбільшим діаметром 73 мм; відомі аналогії серед знахідок із замкових споруд XIV ст. Черська: Kiersnowska, 1986, s. 68–73, 95]. Так само, як у Черську, у Володимирі та Лучеську в середині XIV ст. крейдяний вапняк набув поширення у зв'язку з використанням його як будівельного матеріалу для фундаментів королівського замку та як сировини для виготовлення різних побутових предметів. Масивніші вироби з крейди

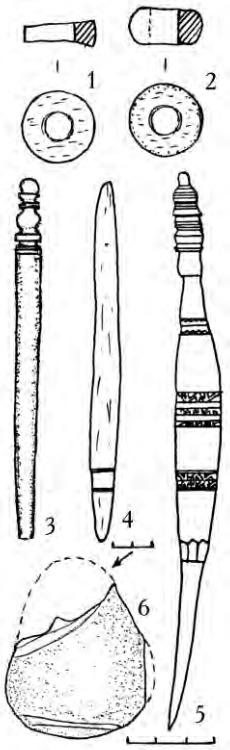

Рис. 123. Предмети ткацтва XIV–XV ст.: шиферні пряслиця, кістяне веретено та тягарець з крейди (Володимир, ур. Апостольщина, об. 13 і 27, сер. XIV ст.– 1–3, 6), дерев'яні веретена XIV ст. і XV ст. (Львів, Старий Ринок – 4, 5). *Розкопки С. Терського, 1997, 1999–2000 рр.*

XIII– початку XIV ст. трапляються у Холмі [Golub, Dzienkowski, 2000, s. 124].

Поклади крейди, що знаходяться і по берегах р. Луга майже на поверхні, експлуатуються досьогодні. Саме в цих копальнях добували матеріал для фундаментів монументальних споруд. Відразу за валами міста розташовувалися цегельні, в яких випалювали необхідний для будівництва матеріал. Одна з таких печей досліджувалась влітку 2009 р. на території саду, що прилягає до приміщення міжшкільного навчально-виробничого комбінату по вул. І. Франка.

Різноманітні точильні камені – часта знахідка на розкопках міст та поселень княжої доби. У Володимирі їх зібрано у житлово-господарських комплексах XI–початку XIV ст. (рис. 101, 12; 124: 1).

Протягом XI–XIV ст. у ткацтві використовували переважно шиферні пряслиця (рис. 123: 1, 2; 162: 8; 166: 16). Їх хронологічний діапазон у Володимирі – середина XI–XIV ст. Після занепаду майстерень в околицях Овруча, можливо, внаслідок Данилового погрому, продовжувалося місцеве виробництво пряслиць з привізної сировини. Тоді у багатьох містах у басейні р. Прип'ять існували майстерні з обробітку овруцького шиферу [Сергеева, 1993, с. 122]. Пряслиця цього часу, як правило, менші за розміром, було виявлено у верхній частині заповнення палацу в ур. Апостольщина (рис. 123: 1, 2). Пряслиця та ручні веретена зникають остаточно у XV ст. з появою прядок. У Володимирі знайдено кістяне веретено завдовжки 12 см (рис. 123: 3). Дерев'яні веретена характерні для України [їх знайдено у Львові та Звенигороді: С.Терський, 2002в, с. 44, 70, рис. 20], кістяні – це швидше данина античній традиції, що прийшла з грецьких полісів Північного Причорномор'я.

Косторізне ремесло забезпечувало мешканців міста необхідними побутовими предметами, найхарактерніші з яких – кістяні гребені. Односторонній гребінь, знайдений у господарській ямі в ур. Апостольщина (рис. 162: 11), був поширений у X–XI ст. Подібні гребені добре відомі з курганних старожитностей [Станкевич 1974, рис. 8: 2]. Їх типологія та хронологія була розроблена на матеріалах з розкопок Ладоги [Давидан 1962] та Новгорода. У Новгороді цей тип гребенів виходить з ужитку майже у середині XI ст. [Колчин, 1982, с. 164]. Кістяні стрижневі застібки поширеного у містах Русі типу зібрані у спорудах X–XI ст. в ур. Апостольщина та в окольному городі [Пескова, 1983А, с. 7, рис. 24: а]. Дві з них з чотирма секторами, завдовжки 38 та 42 мм (рис. 154: 1; 166: 15) були поширені тривалий час на значній території [Пастернак, 1944, рис. 76: 7; С. Терський 1993, с. 76, рис. IV], інша стрижнева застібка із споруди № 30 завдовжки 49 мм (рис. 158: 1) має аналогії у Білорусі [Штыхов, 1975, рис. 48: 26]. Різьбленими кістяними пластинами оздоблювалися руків'я ножів, сагайдаки тощо (рис. 124). Ймовірно, декоративну функцію виконувала кістяна шпилька з ур. Апостольщина (рис. 124: 5).

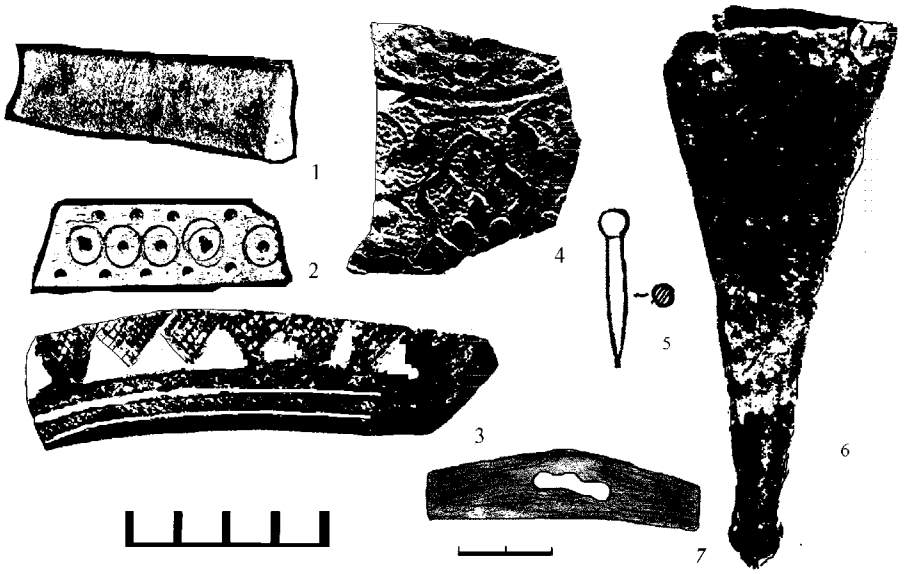

Рис. 124. Володимир. Вул. Садова та Островецька (5). Предмети XI—XIV ст. із культурного шару: 1 – кам'яний точильний брусок; 2, 3 – різьблені кістяні накладки; 4 – фрагмент золотоординського посуду із штампованим орнаментом, XIV ст.; 5 – кістяна шпилька; 6 – навершя, залізо, мідь; 7 – застібка кінських пут. *(Розкопки С. Терського, 1999 р. та Г. Пєскової, 1983–1984 рр.)*

З кістки виготовляли проколки, зібрані у спорудах X–XI ст. на дитинці [Малевская, 1977А, с. 8], що використовувались у шевстві. Голівка однієї кістяної проколки з ур. Апостольщина мала різані зазубрини, технологічне призначення яких не з'ясоване. З XIII–XIV ст. на зміну кістяним приходять шила із залізними вістрями, виявлені в об'єкті 9 в ур. Апостольщина: ромбоподібне в перерізі та звичайне, з округлою робочою частиною (рис. 107: 12, 13),

Розташування міста на перетині торговельних шляхів робило необхідним існування майстерень для виготовлення та ремонту транспортних засобів. Торгове передмістя Володимира – Устилуг відомий як один із найбільших в Україні центрів з виготовлення річкових суден [див. Сас, 1989, с. 89]. Так, лише на замовлення шляхтянки Федори Требухівської (1565 р.) до Устилуга мало бути доставлено 14 возів з "деревом ком'яжним" [Торгівля…, 1990, с. 160].

4.3. Торгівля

Завдяки вдалому географічному розташуванню на межі двох великих річкових басейнів – північного (р. Вісла) та південного (р. Дніпро) – регіон Володимира-Волинського у середньовічні часи набув значення посередницького, комунікаційного ареалу у зносинах Балтії та Причорномор'я і, ширше, Заходу

та Сходу. Тому з географічного погляду розташування Володимира на березі р. Луги (басейн Вісли), яку від р. Турії (басейн Дніпра) відділяли лише дванадцять кілометрів, зовсім не випадкове. Тим паче, якщо врахувати ту важливу роль, яку відводили у давні часи саме водним шляхам сполучення.

Стратегічно вдале розташування Володимира забезпечувало його процвітання за рахунок міжнародної торгівлі. Щоправда, П. П. Толочко [1989, с. 126] дотримується думки, про галицький шлях як головний транзитний шлях на Захід з Києва у IX–X ст.

Від перших століть існування Володимир був визначним торговим центром на Заході України-Русі. Доказом цього є численні знахідки предметів імпорт-ту, що датуються X–XI ст. [східні намистини, мушлі-каурі, рис. 121: 5, див. Кучинко, 1993, рис. 21: 22, 23], а також свинцеві товарні пломби дорогичинського типу (рис. 125: 1-3).

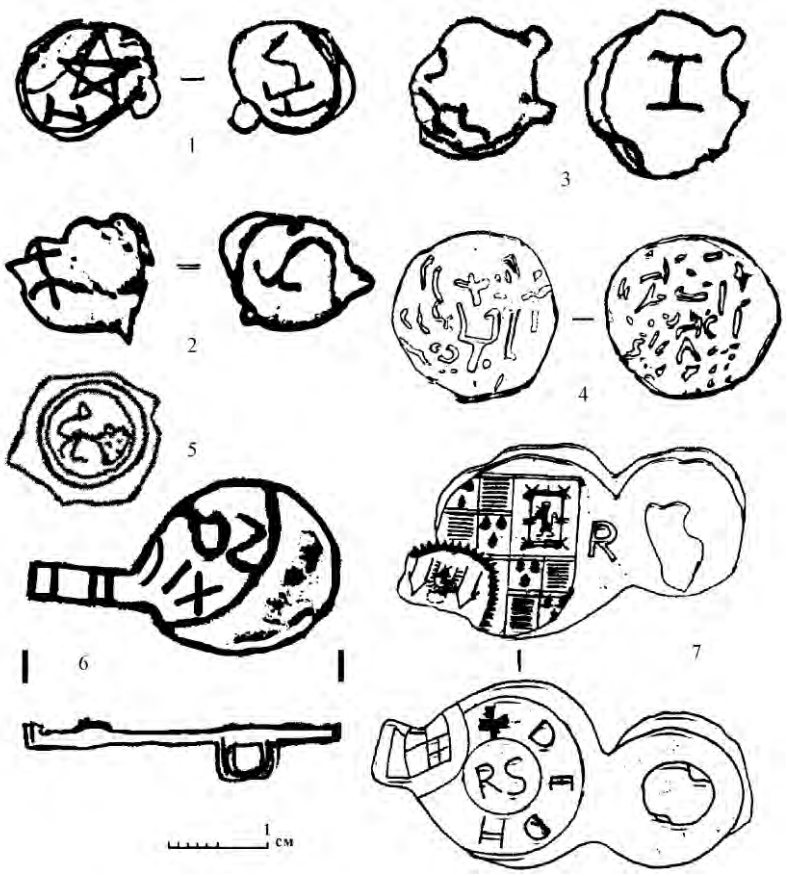

Рис. 125. Свинцеві товарні пломби та мідні (4, 5) золотоординські монети із знахідок в Окольному городі: 1–3 – дорогичинського типу, XII–XIII ст.; 6–7 – західноєвропейські, XV ст. *Фонди ВВІМ*

Тут проживали знатні та багаті купці. За інформацією М. Нітецького, в ур. Михайлівщина у 1880–1882 рр. знайдено скарб, що включав у себе кілька десятків срібних гривень. Скарб цей було продано і перетоплено [Cynkałowski, 1961, s. 166].

Західний вектор торгівлі був представлений у Володимирі від часу його заснування. Це підтверджується, зокрема, шлюбами володимирських князів. Часто трансконтинентальною торгівлею займалися представники рухливих національних меншин. Так, з міських актів Кельна дізнаємося про арешт купця іудея Беньяміна Ханадіба з Володимира. Його було затримано на торгу через помилкове звинувачення. Подія трапилася 1171 р. [Новосельцев, Пашуто, 1967, с. 90; Зоценко, 2000, с. 435].

Під час розкопок в Успенському соборі 1886 р. було знайдено мідну рельєфну фігурку розп'ятого Христа, оздоблену виїмчастою емаллю, позолотою та гравіюванням. За характерними ознаками цей виріб належить до продукції майстерень Ліможа не раніше другої третини XIII ст. [Даркевич, 1966, с. 10]. Оздоблення монументальних будівель, насамперед храмів, вимагало значної кількості імпортних матеріалів. Із Заходу поступав свинець, яких покривали споруди.

Значною була роль Володимира на Буго-Дністровському торговому шляху, що поєднував узбережжя Балтійського та Чорного морів. Доказом цього є велика кількість причорноморських амфор, використаних як голосники в Успенському соборі (рис. 129: 1) та Федорівському храмі середини XII ст. Дві з останніх з досить високим горлом, двома великими ручками, густо покриті від плечиків до дна лінійним орнаментом: заввишки близько 55 см і найбільшим діаметром – 33 см, інша – заввишки близько 50 см та діаметром 27,5 см (рис. 74). Уламки причорноморських амфор трапляються вже у спорудах XI ст. на дитинці [Малевская, 1977А, с. 8]

Особливий поштовх отримала торгівля Володимира після активізації балто-чорноморського шляху, яке відбулося внаслідок опанування тевтонським орденом Нижньої Вісли та завоювань монголів у Північному Причорномор'ї [Терський С., 2004]. Першу згадка про це знаходимо у договорі 1286 р. німецького ордену з куявсько-ленчицьким князем Володиславом про охорону купців "з Торуня і з Хелмна (...), які бувають у Руській землі" [Масан, 1999, с. 77–78].

Тісним зв'язкам з містами Ганзейського союзу сприяло зростання кількості багатих німецьких переселенців серед володимирських "містичів" у XIII ст. Офіційно Володимир не належав до Ганзи. Проте володимирські купці брали участь в торгівлі на Балтиці. У травні 1324 р. радники та громада міста звернулися до радників міста Штральзунда з приводу товарів, які транспортувались з Фландрії на кораблі, що розбився у межах Рюгенського князівства. Володимирські купці – брати Бертрам Русин та Микола – мали на ньому 88 сувоїв фландрського сукна, зокрема 14 – з Іпру та 74 – з Турне й Поперінге. Тканини закупив Микола безпосередньо у Фландрії [Торгівля …, 1990, с. 18].

Найтісніші зв'язки Володимир підтримував з ганзейськими містами Південно-Східної Прибалтики, особливо з Торунем, який у той час був провідним центром ремесел й торгівлі тевтонського ордену в Пруссії [Терський С., 2009]. У другій половині XIII ст. торуняни вели жваву торгівлю з галицько-волинськими містами, про що свідчить грамота князя Владислава Локетка від 1286 р., який обіцяв "бюргерам з Торуня та Хелмна..., які бувають на Русі" виділяти охоронців для їхніх купецьких караванів. 1313 р. мазовецький князь Земовіт II дозволив торунянам вільний транзит через свої володіння. Як слушно зазначив знавець середньовічної торгівлі М.П. Лесніков, шлях з Прибалтики через Мазовію – це шлях лише на Володимир, а не на Львів, шлях до якого проходив західніше від Вісли.

Переправа через р. Віслу на шляху з Сандомира була у Завихвості. Найбільша активність на цьому шляху спостерігалась на рубежі XIII–XIV ст. [Weymann, 1938, s. 102]. Після занепаду Володимира більшість купців їхала за східними товарами до Львова [Weymann, 1938, s. 114]. Володарі галицько-волинських земель теж були зацікавлені у пожвавленні економічних зв'язків з Прибалтикою. У серпні 1320 р. князь Андрій Юрійович вислав листа з Володимира до Торуня, запрошуючи торунян приїздити в українські землі з тканинами та іншими товарами і запевняючи їх у доволі вигідних умовах торгівлі [Торгівля …, 1990, с. 17]. В середині XIV ст. таку саму політику проводив польський король Казимир III. У червні 1349 р. спеціальною грамотою він визначив торунянам шляхи до найважливіших центрів торгівлі, зокрема й до Володимира (wetsus Wladimiriam). У грудні того самого року король видав нову грамоту: "Всім і кожному купцям з прусських земель... і особливо торунським", в якій запевнив їх у вільному пересуванні саме до Володимира (et Ladimiriam) й відшкодуванні можливих збитків [Торгівля …, 1990, с. 19–20]. Проте той сам король швидко закрив цю дорогу і віддав її краківським купцям. І вже 1355 р. прусські купці знайшли дорогу через Литву та Пінськ до Володимира. Скасування шляху через Пінськ, заборона сплавляння товарів по р. Західний Буг та, нарешті, Ратнівський клин (смуга Полісся, що була передана до складу належної Королівству Холмщини) – ці заходи Польщі остаточно відрізають місто від Балтики, підривають торгівлю східними товарами, а відтак економіку Володимира.

Конкретні дані про товари, що завозились до Володимира з Прибалтики, містяться у митному реєстрі 50-х рр. XIV ст., складеному у Торуні [Масан, 1988, с. 133]. Серед імпорту переважають тканини, зокрема, коштовні скорлатні сукна (червоного кольору). Вперше у документах княжої доби скорлат згадується у відомому заповіті князя Володимира Васильковича (1288 р.). Виготовлялась ця тканина у Генті та Брюгге. Скорлат, а також тонке полотно, не обкладались митом, оскільки ними задовольнялись потреби суспільної верхівки. У тарифі згадуються також не такі дорогі тканини з Брюгге та Поперінге і "їм подібні". Масово завозилось недороге сукно торунського виробництва.

Вказана якась дуже дешева тканина (tella), призначена, певно, для пакування закуплених у Володимирі товарів. Торуняни везли до волинської столиці ягнячі, бобрячі, видрячі та лисячі хутра. Мито сплачувалось і готівкою, яку ганзейці транспортували у спеціальних мішках. Цікаво, що в усіх митницях купці давали гроші і денарії, лише у головній мито сплачувалось частково за давньоруським звичаєм у кунах (kune) й веверицях (scheven).

Реєстр перелічував предмети масового імпорту, а також якісь "мішки з товарами". Певна річ, що на Волинь завозились і такі традиційні ганзейські товари, як шведські оселедці, бурштин, предмети розкошу тощо.

У зворотному напрямку купці везли віск, велику кількість хутра білки, східний шовк і спеції. Безперечно, номенклатура володимирського експорту була значно ширшою. Можливо, вже тоді прусські купці закуповували на Волині худобу. В усякому разі, з 1347 р. торуняни пригнали до свого міста гурт биків у кількості 26 голів з Русі (van Rusen).

За даними О. Цинкаловського [2003(1935), с. 31], на Товарній горі біля Зимного німецькі купці мали склади солі.

Володимир залишався визначним центром, через який українські землі здійснювали економічні контакти із Заходом і в XV–XVI ст., свідченням чого є численні свинцеві пломби з латинськими написами, а також гербом Регенсбургу (ВВІМ Н-2067, рис. 125: 6, 7).

Володимир тривалий час був важливим контрагентом у торгівлі Західної Європи із Сходом. Свідченням цьому, окрім наведених писемних джерел є чисельні речові знахідки. Найчисельнішою знахідкою візантійського імпорту є червоноглиняні амфори, в яких привозили вино та оливкову олію. Уламки амфор XI–XIII ст. знайдені на дитинці та в Окольному городі. Ціла амфора, що використовувалась як голосник, свого часу була вийнята із стіни Успенського собору (рис. 129: 1).

Давні культурні зв'язки з Візантією визначали постійний імпорт культових предметів Протягом XI–XIII ст. із Візантії сюди потрапляли також кам'яні хрестики, знайдені у місті випадково [Антонович, 1901, с. 64; фонди Національного музею у Львові, Дм-1592].

Уже в середині XIII ст. Володимир стає найзахіднішою торговою станцією східних купців, які везли товари для Західної Європи. Доказом цього є найбільша в галицько-волинських землях колекція східного посуду XIII–XIV ст., здобутого під час розкопок. Окремі фрагменти цього посуду трапляються у більшості комплексів, розкритих на дитинці та в Окольному місті. Так, на дитинці зібрано уламки сувенірного червоноглиняного горщика із щільного тіста, покритого у верхній половині зеленою поливою поверх білого ангобу, оздобленого рельєфним штампованим орнаментом рослинного та стилізованого характеру у поєднанні з рядами ромбиків (рис. 124: 4). Подібного типу кулясті

горщики без шийки з плоским краєм вінець, посаджених безпосередньо на плечі, були поширені у Хорезмі [Вактурская, 1959, с. 313, рис. 26: 3]. Посуд із штампованим орнаментом вважається наслідуванням прийомів прикрашання металевого посуду [Вактурская, 1959, с. 308]. Аналоги його відомі також з розкопок великого дружинного будинку у Пересопниці [Терський, 2003а, с. 60].

У другій половині XIV ст. Крим з Кафою стає помітно ближчим для Литовсько-Руської держави. Відомий випадок, коли Вітовт навіть висував вимогу, щоб Кафа визнала його зверхність. Завоювання Вітовта сприяли відновленню давніх шляхів до Криму, відбувалося створення зони політичної стабільності у Північному Причорномор'ї [Мойсеєнко, 1999, с. 89].

Очевидно, саме у цей період займався торговими операціями зі Сходом мешканець багатого будинку в ур. Апостольщина (розкопки 1999 р.). Значна кількість та різноманітність імпорту змушує характеризувати інвентар цієї садиби окремо. Серед численних уламків причорноморських амфор та імпортних предметів розкошу, до яких належав декоративний східний полив'яний посуд (рис. 115), зібраних у пивниці його помешкання, знайдено також мідну золотоординську монету Абдуллаха (1361–1370), розповсюджену у середині–другій половині 1360-х рр. (рис. 125: 5). Датування комплексу саме цим періодом, близько 1370 р., підтверджують інші знахідки, зокрема, уламки кашинного посуду (рис. 115: 11), що ввозився в Україну лише у 1340–1395 рр.

Характерним атрибутом купця була вага, фрагмент якої (плече) з бронзи (рис. 95: 3) знайдений на долівці об'єкта 13. Подібні ваги широко використовувалися у XIII–XIV ст. у містах, з якими Володимир був пов'язаний торговими шляхами [Kiersnowska, 1986, rys. 69: 4; Busko, 1997, ill. 2].

Східну кераміку можна поділити за призначенням на тарну та декоративну.

Численні фрагменти південно-східної тарної кераміки представлені передусім червоноглиняними амфорами, виявленими в об'єктах 8, 9, 13, 14, 23, 24, 27. Вони належать, переважно гладким екземплярам, покритим рожевим ангобом. В об'єкті 13 знайдено дві, майже цілі, амфори об'ємом понад 10 л (зберігаються у ВВІМ).

Одна з них покрита ззовні білим ангобом. Загальна висота понад – 70 см, діаметр тулуба – 50 см, діаметр денця – 17–18 см, товщина денця – 2,5 см. Його плоска зовнішня поверхня рифлена як морська ракушка. Товщина стінок – 1,0–1,2 см, при денці – 1,5 см, діаметр шийки амфори – до 10 см, вінця не збереглися.

Друга амфора опуклобока, денце плоске, краї заокруглені, вкрита ангобом цеглиянистого кольору. Її висота – більше 35 см; діаметр денця – 12 см; діаметр найбільшого розширення 34 см на висоті 23 см, товщина денця – 1 см, стінок – 0,7-0,8 см. У верхній частині корпус прикрашений вдавленою смугою завширшки 0,5 см (рис. 116: 7).

В інших об’єктах садиби знайдено окремі уламки амфор зразка Трапезунд (амфори з дугоподібною ручкою) та амфор з круглою ручкою (Трапезунд?), деякі з них вкриті рифленням, а шматки з об’єкта 24 вкриті випадковими патьоками зеленої поливи.

Проте більшість фрагментів з характерними рисами тарного посуду належить дзбанам. Зокрема, в об’єкті 24 вперше було виявлено верхні частини корпусів двох амфор-дзбанів та три плоскі денця від них діаметрами від 120 до 140 мм з характерною домішкою шамоту в тісті та червоним ангобом. Характерною особливістю якнайповніше збереженого дзбана заввишки близько 400 мм, діаметр горла – 85 мм, висота шийки – 110 мм, діаметр найбільшого розширення – 26 мм, діаметр денця – 140 мм (рис. 115: 1), є його орнаментація смугами з густих горизонтальних ліній (уламки подібного посуду, тільки, мабуть, столового досі на Волині виявлено лише у заповненні дружинного будинку у Пересопниці [Терський С., 1996б]). Два денця, мабуть, від таких самих дзбанів мають діаметр 120–130 мм, їх тулуб формувався по ємкісно-донній програмі (за О.Бобринським), а дно наприкінці. На відміну від місцевої кераміки причорноморська керамічна тара формувалася не стрічковим наліпом, а витягувалися із шматка глини, мала технологічне рифлення на внутрішній поверхні та характерну гладку білу ангобовану поверхню, Одне, таке саме плоске денце амфори діаметром 130 мм зібрано в об’єкті 27.

Декоративна кераміка – це переважно т. зв. сграфіто-кераміка, яка набула особливого поширення в усіх сферах впливу Золотої Орди [Стефанова, 1988]. Відомо, що кераміка цього типу була предметом міжнародної торгівлі, про що безперечно свідчать досліджені рештки торгових суден, на яких перевозилися тисячі одиниць орнаментованої сграфіто-кераміки [Зеленко, 1999, с. 229–231]. Подібні вироби виконували декоративну функцію [Шеломенцев-Терський, 1999, с. 144].

Чимало уламків полив’яного сувенірного посуду зібрано практично в усіх спорудах. Найчастіше це є уламки мисок та тарілок на перстенеподібних денцях-піддонах.

Цілу тарілку цього типу знайдено на долівці об’єкта 13. Вона виготовлена зі щільної червоної глини діаметром 18,6 см, заввишки 4 см, на піддоні – діаметром 6,3 см (рис. 126: 1; кольор іл. 3). Лицьова сторона вкрита різьбленим рослинним орнаментом-сграфіто в техніці резерву (знятий ангоб). Лицьова сторона та тильна по краях вкриті білим ангобом та прозорою поливою.

Дві, майже цілі, миски зі щільної червоної глини з домішкою шамоту та карбонатів на піддоні та з високими біконічно загнутими бортиками знайдено на долівці при західній стінці об’єкта 23. Одна з них діаметром по вінцях 170 мм, заввишки 72 мм, піддон – діаметром 63 мм. Лицьова сторона вкрита різьбленим рослинним орнаментом, заглиблення заповнені коричневою

фарбою. Лицьова сторона та тильна по краях вкриті білим ангобом та прозорою поливою, борти ззовні – зеленою. Друга посудина монохромна, без орнаменту, діаметром по вінцях 170 мм, заввишки 75 мм, піддон – діаметром 74 мм. Лицьова сторона та тильна по краях вкриті білим ангобом та прозорою поливою (рис. 126: 2; 3). Подібні червоноглиняні неорнаментовані поливані чаші-піали з високими бортами виготовлялись в Криму протягом другої половини XIV–першої половини XV ст. [Фарбей, 2001, с. 62].

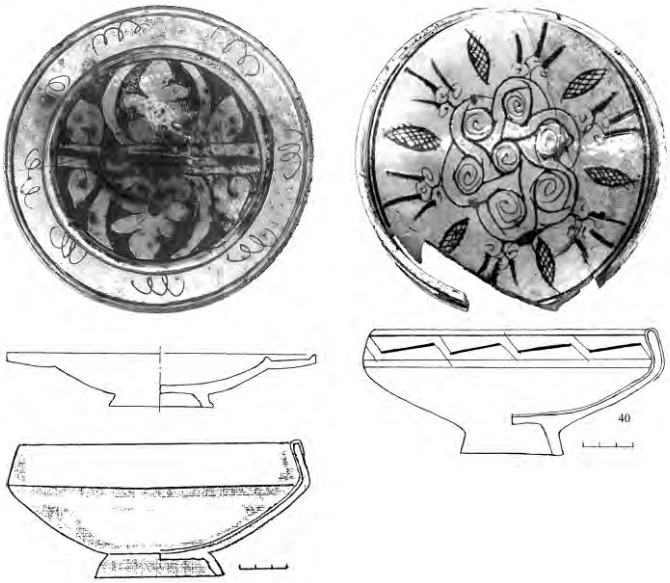

Рис. 126. Володимир, ур. Апостольшина. Посуд східного походження.
Розкопки С. Терського, 1999–2000 рр.

В об'єкті 9 зібрано також уламки мініатюрного тонкостінного червоноглиняного кубка заввишки 7 см; діаметр вінця – 10 см, діаметр денця – 4,5 см, покритого прозорою поливою поверх білого ангобу та рослинного розпису (пальмові гілки) зеленою, жовтою та коричневою фарбами, на дні якого зображено монограму "МХІ"– "Михаіл" (рис. 107: 4; кольор. іл.). Таке саме походження має червоноглиняна полив'яна поліхромна миска діаметром 17 см (рис. 107: 5) та два великі зразки (в уламках) причорноморської амфорної тари.

Дозволимо собі висловити припущення, що кубок з монограмою міг мати відношення до сусіднього монастиря Св. Михаїла. Можна також припустити, що він входив у сервіз, що його привіз у 1250-ті рр. з Візантії литовський князь Войшелк, який вважається фундатором цього монастиря [Антипов, 1999, с. 86]. Тут знайдено також окремі фрагменти мисок із фестончатим (хвилястим) краєм.

В об'єкті 24 знайдено також уламки горнятка з глини цеглянистого кольору, покритого коричневою поливою з характерною ограненою ручкою (рис. 115: 5). Ще один фрагмент, можливо, від горнятка, покритий прозорою поливою поверх білого ангобу, розфарбованого коричневою фарбою, знайдений в об'єкті 14 разом з фрагментом дзбана суцільно вкритого блідо-зеленою поливою та коричневими марганцевими плямами (ЛІМ КР-44011).

Уламки піддонів трьох мисок-піал із формувального шамоту (рис. 115: 3, 4) зібрано в об'єкті 24. В об'єкті 8 знайдено перснеподібну підставку тарілки (?), діаметром 8,5 см, покриту зеленою поливою (рис. 110: 6). Підсумовуючи огляд, ймовірно, причорноморської декоративної кераміки, слід зауважити присутність у ній рис не характерних для кримської продукції, зокрема наявність глибокого піддону, поливи на зовнішній поверхні мисок (див. ЛІМ КР-43634, 43635), використання фарби на основі окису міді (КР-43998). За висновком її дослідника І. Волкова східно-кримській кераміці притаманна домішка червоного шамоту.

Окрему групу становлять горщики кулястої форми, з широким плоским дном, невеликим прямим розхиленим вінцем у вигляді раструба, денцем, зрізаним ниткою, з однорідного цеглянистого тіста, покриті суцільно зсередини, а інколи, з двох боків темно-зеленою матовою (нещільною) поливою. В об'єкті 13. знайдено цілий світло-коричневий горщик цього типу, покритий поливою лише зсередини (рис. 104: 9). Ручка завширшки 5 см, плоско-овальна в перерізі прикріплена до вінця та у місці найбільшого розширення корпусу. Висота – 220 мм, діаметр по вінцю – 180 мм; діаметр денця 120 мм, діаметр найбільшого розширення корпусу – 240 мм на висоті 100 мм. Ще один менший гончарний горщик цього типу діаметром корпусу 160 мм, зібраний у фрагментах в об'єкті 24. Денце іншого горщика з поливою цього зразка діаметром 110 мм знайдено в об'єкті 27 на глибині 3,0 м.

Поливяний горщик, аналогічний до знайденого в об'єкті 13, було зібрано також у споруді XIV ст., дослідженій по вул. Сокальській, 14 [Терський С., 1999а, с. 28, рис. 47]. Фрагменти подібного по фактурі та оздобленню посуду зібрані під час розкопок на пл. Старий Ринок у Львові у 1997 р. (фонди ЛІМ). Судячи із знахідок, на побережжі Чорного моря та в Константинополі [Зеленко, 1999, с. 228, рис. 11] посуд аналогічних пропорцій був поширеним у причорноморському регіоні з XIII ст.

У тому ж об'єкті 13 знайдено денце іспанської люстрової посудини суцільно покритої білим ангобом, що була виготовлена у Валенсії. Колір глини рожево-кремовий, полива напівпрозора, люстровий розпис коричневий з червонуватим відтінком (т.зв. "вишневий колір", рис. 115: 12). Посудина має рідкісні ознаки: 3-частний орнамент (відомий за знахідкою у Кафі), та покриття підставки зсередини характерною суцільною поливою. Посуд цього типу поширювався з середини XIV ст. до середини XV ст. генуезцями із Монкастро.

Із Середземномор'я (?) походить денце білоглиняної тарілки з підставкою (кільцевим піддоном). Жирна глина рожево-кремового відтінку, зелена полива нанесена по глині без ангобної основи, прикрашена вигравіруваною спіраллю. На внутрішній поверхні сліди від сіпаї – триножної підставки, призначеної для виробництва полив'яного посуду (рис. 115: 3).

Рис. 127. Відомі зразки динарів, що пов'язуються з Володимиром. *Фото В. Чопюка*

Імпорт з Середньої Азії та Китаю. Кашинний посуд виявлений на Волині, окрім Володимира, лише у Луцьку [Терський С., 2006ж, с. 163]. В об'єкті 13 знайдено злиплі шматки вази-гюлярдан (визначено В.Ю. Ковалем за характерним вертикальним вінчиком), що, можливо, використовувалася для зберігання трояндової води. Кашинний посуд з цього об'єкта має зелений, чорний і синій розпис. У об'єкті 24 знайдено уламки порівняно тонкостінних кашинних посудин з підполив'яним поліхромним розписом поверх білого ангобу і рельєфом (рис. 115: 11, кольор. іл. 6). При цьому використані фарби – чорна (контури), малюнок розфарбований плямами синьої і бірюзової фарби.

Тло розпису зафарбоване сірою фарбою, що є ранньою ознакою, характерною для середини XIV ст. [Терський С., 2002в, с. 63].

Окрему групу посуду становлять вироби з селадону – імпорт з Китаю. Вперше на Волині знайдено фрагменти селадонових чаш в об'єктах 9, 24, 27 в ур. Апостольщина. Вінце миски діаметром близько 190 мм з селадону (основа червона, полива через це має зеленкуватий відтінок) знайдено в об'єкті 24, а уламок денця діаметром 60 мм – з селадонової миски (основа сіра: рис. 115: 6, 7) в об'єкті 27.

В заповненні об'єкта № 27 знайдено найбільше предметів імпорту, пов'язаних з жіночим побутом. Кістяне веретено (з гл. 1,9-2,1 м), виготовлене на токарному верстаті діаметром до 10 мм та завдовжки 120 мм (рис. 123: 3) нагадує античні зразки з Північного Причорномор'я. Оздоблення голівки цього веретена: дві сфери з двома карнизами, подібне до "шпильки" з Листвина: Музей археології ЛНУ). Імпортне металеве дзеркало (з гл. 3,3 м) у вигляді дископодібної пластини, орнаментованої із зворотної сторони рельєфним зображенням, виділеним валиком орнаментальної лози? (рис. 115: 13, висота рельєфу до 1 мм) збереглося у фрагментах. Діаметр подібних дзеркал у XIV ст., що походять, переважно, з майстерень Біляру, становив близько 82-87 мм [Катанов, 1902; Полякова, 1996; Волков, Маслов, Петренко, 2001].

Розквіт торгівлі у XIV ст. сприяв розвитку місцевого грошового обігу, свідченням якого є чисельні монетні скарби. Відомі знахідки скарбів празьких грошей та золотоординських монет у Володимирі та околиці [Терський, 2006а]. Срібну монету діаметром 1,7 см з двозубою джучидською тамгою [Майко, 2003], ймовірно, дирхем хана Узбека (1312-1340) кримського карбування випадково знайдено на вул. Островецькій (рис. 125: 4). В ур. Онуфріївщина, ретельно прозондованому останнім часом „чорними археологами", окрім скарбу празьких грошей нібито було виявлено срібну монету із зображеннями хреста і лева (рис. 127). Здійснене за цими даними зведення понад 20 подібних "інформацій" з території Волинської області [Савицький, Чопюк, 2009] дозволило припустити можливість карбування цього типу монет у державі Любарта. Як відомо, третя чверть XIV ст. була періодом активного карбування монет в Україні (Львів, Київ, Смотрич, Новгород-Сіверський). Зрозуміло, що Володимир, який на той час ще неостаточно втратив свій статус головного центру української державності, міг теж мати державний монетний двір. Однак, відсутність документованих знахідок (як наслідок припинення з ініціативи НАН України у 2001 р. фахових досліджень пам'яток княжої доби у Волинській області), робить ці висновки недостатньо аргументованими*.

---

* Як приклад — безсоромна фальсифікація львівськими спеціалістами та "науковцями" срібного динара Болеслава Хороброго, нібито випадково знайденого у Підберізцях коло Львова на початку 1990 рр.

Отже, у XIV–XV ст. ринок Володимира був насичений різноманітними монетами, які відображали стан товарно-грошових відносин та зовнішньо-політичні зв'язки Волині.

Саме у цей період зросли зв'язки Володимира із Східною Прибалтикою, які у зимовий період здійснювалися виключно сухопутними шляхами. Відомий з чисельних документів XVI–XVII ст. великий "зимовий", або "Вітольдів" гостинець пролягав через Турійськ-Ковель-Вижву-Ратно-Берестя і далі до Литви, Східної Прусії та ін.

Відомо, що через Володимир у західні країни вивозилася значна кількість сільськогосподарських продуктів (мед, віск, риба, хліб, худоба, шкіра, смола тощо). Для накопичування цих товарів в очікуванні річкової навігації були необхідні були відповідні складські приміщення.

Значною, без сумніву, була роль Володимира у вивезенні хліба до причорноморських портів (наприклад, через Хаджибей, що широко практикувалося при Вітовті). Так, ще у XVI ст. Володимир залишався одним з основних центром хліботоргівлі на Волині [Верзилов, 1898, с. 47, 76]. Устилуг був хлібною пристанню України, через яку по р. Західний Буг хліб вивозився у Гданськ (Данциг) – основний центр хліботоргівлі у Прибалтиці [Верзилов, 1898, с. 77].

Значний економічний потенціал Володимира був тою базою, на якій ґрунтувався розвиток міської культури, військова міць та незалежна політична орієнтація Волинської землі.

Розділ V

КУЛЬТУРА І МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ. ВІЙСЬКОВА СПРАВА. СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

Володимир як визначний центр князівської влади та міжнародної торгівлі сформував своєрідне в певній мірі поліетнічне суспільно-культурне середовище, в якому провідна роль належала представникам військово-політичної еліти, насамперед княжим боярам та дружинникам. Завдяки їх діяльності місто набувало тої ваги, яка вкарбовувала його ім'я у історію країни та світу.

5.1. Культура

Існування певного адміністративного осередку із відповідною культовою інфраструктурою на території Володимира у докиївський період визначила особливу міцність дохристиянських традицій місцевих мешканців. Зберігся переказ про ідола, що стояв на місці пізнішого Михайлівського монастиря [Крушинський, 1867]. Дохристиянський період представлений у Володимирі також давньою топонімікою. На це звернув увагу ще перший дослідник історії Володимира С. Косович. Він відмітив в околицях міста велику кількість топонімів, які пов'язувались з назвами дохристиянських божеств: Баби, Тура, Коляди, Волоса, Стрибога. Острів Велесівщина корелюється з монастирем Св. Онуфрія [Косович, 1830, с. 4]. Поряд з цим відомо, що острів Волотславль – урочище на Залужжі, власність єпископії [АрЮЗР.– Ч. 8.– Т. 6, с. 250]. Цікавими є місцеві легенди про Смока (дракона), пов'язані із назвами річок Смочі та Рилавиціпоходженням герба міста – Св. Георгія Змієборця [рис. 129: 3; Українська…, 1932, с. 4].

Археологія Володимира дає надзвичайно багато матеріалу для розгляду питання стосовно уяви про помсту мертвих. Віра в упирів, можливо, була причиною існування своєрідного поховального ритуалу. Вперше на часті знахідки у Володимирі ("Михайлівщина") та околицях ("Стара катедра", Житані) черепів, пробитих цвяхами, звернули увагу ще під час розкопок 1886 р. [Дверницкий, 1887, с. 47–48]. Згодом О. Цинкаловський значно розширив топографію цих знахідок. Окрім чисельних кладовищ на території міста (Спаський монастир) та околиці, черепи пробиті цвяхами зустрічались у Микуличах та Вуйковичах, за кількадесять кілометрів від Володимира [ЦДІАУЛ, Ф. 201, Спр. 1188, с. 127, 132]. Цей звичай існував упродовж тривалого часу у багатьох народів світу [Липс, 1954, с. 387]. Обидва черепи, що були передані у 1930-ті рр. О. Цинкаловським до музею НТШ (№ 25137–25138), зберігаються досьогодні у колекції Львівського історичного музею (рис. 128: ЛІМ-1763, ЛІМ КР-23497).

Рис. 128. Черепи, пробиті цвяхами, з території Володимира. Музей НТШ у Львові

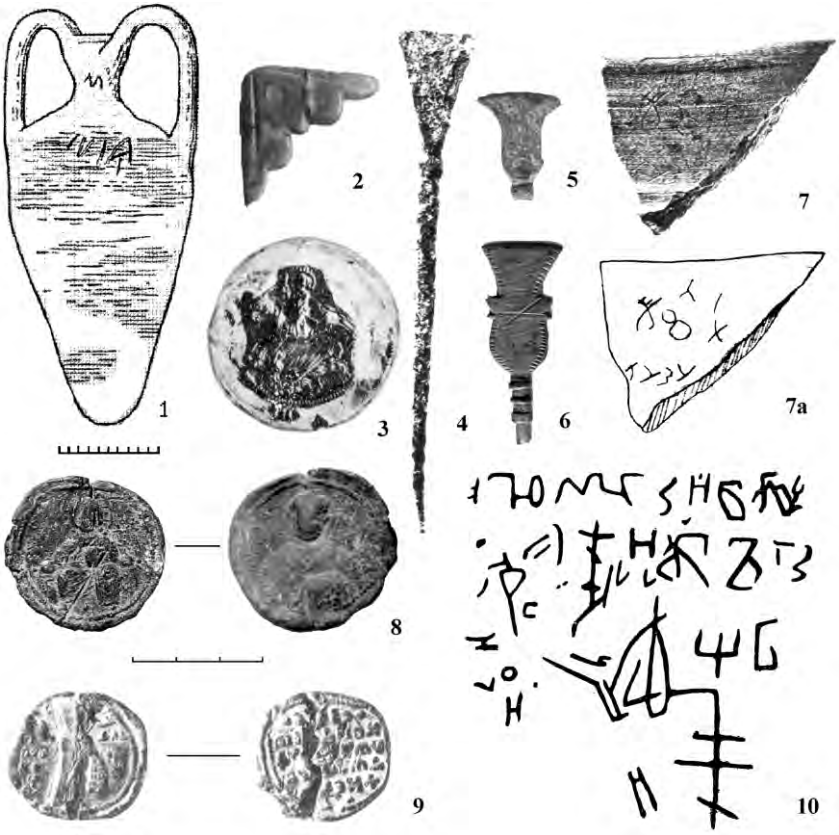

Рис. 129. Пам'ятки епіграфіки та сфрагістики XI–XIV ст. з території княжого Володимира: 1– амфора, видобута із стін Успенського собору; 2– кутова накладка на книгу (?), бронза; 3– печатка громади міста з грамоти 1324 р.; 4– залізне писало (стилюс); 5, 6– фрагменти бронзових писал; 7, 7а– напис на стінці амфори; 8, 9– свинцеві печатки (аверс і реверс) Святослава Ярославовича та Давида Ігоревича, XI ст. *Володимир-Волинський історичний музей (2, 5, 6, 8), Ермітаж*; 6 – напис на плиті, вміщеній на Василівській церкві. Прорис XIX ст.

Свідченням трагедії, яку пережив у цей час Володимир, є знахідки, зокрема, у Об'єкті № 8 (опис у додатку № 2) в ур. Апостольщина, виявлено рештки часткового спалення тіл двох підлітків. Згадане спалення тіл, здійснене за певним обрядом (на нього вказувала композиція із двох кінських черепів, сукупність предметів тощо), ймовірно, свідчить про існування окремих язичницьких общин у тогочасному місті (наприклад, пруссів). Цей здогад підтверджується аналогічними знахідками з інших пам'яток Галицько-Волинської держави.

Так, обрядові тілоспалення людей у супроводі залізних знарядь праці та збіжжя відомі з розкопок культових вогнищ Збруцького святилища [Тимощук, 1998, с. 44]. Найбільш цінним та діяльним дарунком богам вважались пожертви дітей. Їх приносили у жертву за найважчих обставин. "Деторезанья идолам от первенца" згадується в "Слове" святого Григорія (XIV ст.) [Гальковский, 1913, с. 23]. На Поліссі, наприклад, збереглося повір'я, що для припинення дощів потрібно закопати дитину у землю, а для боротьби з посухою кинути її у воду [Толстой, Толстая, 1981, с. 50].

Рештки дитячих жертвоприношень у печах відкриті на святилищі Звенигород [Тимощук, 1998, с. 46]. Поширеним був обряд часткового спалення покійників. Він відомий з досліджень на Буковині. Наприклад, на кладовищі укріпленої феодальної садиби XII–XIII ст. в Чорнівці трапився подібний випадок. Розчленування та часткове спалення тіл покійників відбувалося після захоронення [Возний, 1998, с. 124].

Вказані обряди можна потрактувати і як сліди боротьби людей з померлими чаклунами, навіями-упирями. Вважалося, що засухи, епідемії та інші нещастя пов'язані з такими відьмами: "Пачє же женами бесовская вьмивения бывают мьного вьлхвуют жены чародейством и стравою и иными бесовскими козньми" [ПВЛ, ч. 1, с. 228]. Коли в селі траплялося якесь нещастя, то відкопували поховання чаклунів і "знешкоджували їх". Це знешкодження полягало у спаленні та розчленуванні тіла [Тимощук, 1998, с. 44]. З літопису відомо, що у 1173 р. галичани спалили невінчану дружину галицького князя Ярослова Осмомисла Настю Чагрівну [Митрополит Іларіон, 1992, с. 182]. Ймовірно, часткове тілоспалення підлітків в об'єкті № 8 (ур. Апостольщина), а також вищеописані знахідки людських черепів, пробитих цвяхами, теж відображає спробу здолати якесь природне лихо.

Діяльність єпископії мала б позитивно впливати на темпи християнізації світогляду володимирчан. Проте постійний приплив у місто вихідців із віддалених лісових країв, де продовжував панувати язичницький світогляд, істотно сповільнював цей процес.

Знахідка поросячої кістки-астрагала з прорізаним округлими отворами (рис. 95: 1; Апостольщина) засвідчує поширення гри в бабки: аналогічні кості

зібрані у Лучеську в об'єктах XI–XIV ст. [Терський, 2006ж, рис. 139: 7]. У період двовір'я, яке, очевидно, затрималося у Володимирі до XIV ст. астрагали зберігали також певні магічні функції [М. Сергеева, 2002].

Прикордонне розташування Володимира сприяло його тісним культурним зв'язкам із країнами Європи. В обхід кочового степу сюди провадила й дорога до Візантії.

Дуже показовим для ролі Володимира у русько-візантійських зв'язках є зафіксовані джерелами факти. Так, у Києво-Печерському патерику збереглася розповідь про те, що 1065 р. на зворотній дорозі з Константинополя у Зимнеському монастирі біля Володимира-Волинського помер ігумен Київського монастиря Св. Дмитрія Варлаам. Факт цей вже сам по собі свідчить, що саме Волинь була одним із шляхів для мандрівників (в обхід кочового степу), подорожжуючих із Києва у Константинополь. За свідченням патерика, ігумен Варлам віз з собою з Константинополя ікони та інші церковні речі, придбані для Києво-Печерського монастиря, які перед смертю заповів передати для нього. Це вказує на один із шляхів проникнення на територію Волині пам'яток візантійської мистецької традиції і є найранішим такого роду фактом для волинського регіону [Лильо, 1997, с. 46].

Характерним прикладом поширення візантійських впливів у мистецтві є вже згадані енколпіони – хрести-релікварії, зібрані в значній кількості на території міста та околиці. На одному з них був якийсь грецький напис*.

Школи, в яких навчали писемності, діяли при церквах та монастирях, яких було вдосталь у княжій столиці. Залишається недоведеним, але досить популяризованим повідомлення російського історика В.Татіщева [1963, с. 115] про відвідання Володимира літописцем Нестором у 1097 р. „для осмотра училищ и наставления учителей".

Навчання писемності здійснювалося за допомогою дерев'яних дощок – цер (найближчі знахідки їх відомі з шару XII ст. у Бересті), на які накладався тонкий шар воску. Зверху по ньому писали за допомогою загострених стрижнів. Найдорожчі з них, т. зв. "писала", або стилюси виготовлялися з металу. За традицією ними користувалися також для писання по березовій корі, яка була дешевим замінником дорогого пергаменту.

Писалами, очевидно, видряпувались буквені позначення на стінках амфорного посуду, на поверхнях різних побутових предметів та на стінах монументальних цегляних споруд [Терський С., 1996а, с. 74–95]. Так, В.Б. Антонович та А.В. Прахов під час розкопок "Старої катедри" у 1886 р. зауважували, що на стінках голосників неодноразово зустрічалась видряпана буква "Д"

---

* Волинський обласний краєзнавчий музей: Інвентарна книга 1940 р. T.V. № А-2727, знайдений в 1938 р., дар М. Попеля, списаний 1942 р.; див. також: Цинкаловський, 1937, с. 204–205; Cynkałowski, 1961, s. 164–169, tabl. XXVIII, 1.

(тепер вважається, що букви могли позначати ємність посуду). На думку дослідників, ця буква поряд із виявленим тоді графіті воїна в латах та в острогах вказувала на посвяту храму Св. Дмитру [Воронин, 1954, с. 142]. Буквенні позначення були виявлені також на плінфі із "Старої катедри" [Воронин, 1954, с. 143]. Вважають, що знаки на торцях плінф виконували рахункові функції або ж мали безпосереднє відношення до виробництва.

Знахідка залізного писала походить з розкопу поряд з Успенським собором. Його довжина – 11,3 см, підтрикутна лопатка розміром 2,8х1,8 см відокремлена валиком від круглого стрижня [рис. 129: 4; Пескова, 1983А, рис. 20]. Ще два уламки писал та наріжники книг походять з ур. Онуфріївщина (ВВІМ Р6-442, 820; рис. 129: 2, 3, 5, 6).

Графіті на причорноморській амфорі-голоснику, видобутому із стін Успенського собору під час його реконструкції у 1896 р. відоме нам по фотографії І. Шляпкіна [реконструкція М. Артамонова: 1935, с. 75 за матеріалами І. Шляпкіна: фото з архіву Інституту історії матеріальної культури РАН, № 101,31]. На малюнку, опублікованому А.Л. Якобсоном [1951, с. 342, рис. 10: 35] помітні чотири букви, що реконструюються в напис "Мстиславля" [Петегирич, 1990, с. 171], як гадають, на честь засновника храму князя Мстислава Ізяславовича (рис. 129: 1).

Підтвердженням наявності державного діловодства у Володимирі окрім відомих грамот є знахідки свинцевих підвісних печаток, а також перстенів-печаток.

Свинцева підвісна печатка (булла), знайдена в ур. Юріївське (рис. 129: 8, зберігається у ВВІМ, № Н-629). Вона теж округла, доволі великого розміру, діаметром 3,5 см, краї заокруглені, наслідує тогочасні візантійські прототипи. На лицьовому боці зображено Христа Пантократора на престолі з хрещатим німбом навколо голови*. На звороті – зображення святого Миколи з добре збереженим написом "НИКУЛА". На думку В. Луця [Ричков, Луць, 2004, с.150, рис. 53], вона могла належати князю Святославу Ярославовичу, який спочатку князював у Чернігові, а потім – у Києві (1073–1076 рр.).

Ще одна печатка випадково знайдена на правому березі р. Луга 700–800 м вище від "Старої катедри" у 1975 р. (рис. 129: 9, передана П. Раппопортом в Ермітаж). Вона округла, діаметром 1,8 см, краї поперечно стесані. На одному боці зображений святий воїн зі щитом у лівій руці та списом – у правій, кучеряве волосся та борода за аналогіями дає змогу припустити, що це Св. Федір Стратилат, однак частина горизонтально розташованого напису з першою буквою "Д" схиляє до думки, що на печатці зображено Св. Дмитрія. На

* Дослідники актових печаток Давньої Русі В. Янін та П. Гайдуков вважали це зображенням князя [див.: Янин, Гайдуков, с. 19—20, 258], з чим відомий знавець волинського іконопису В. Луць не погодився, оскільки у князя або імператора навколо голови зображували звичайний німб, а на володимирській печатці німб — хрещатий, а з ним зображається лише Христос.

зворотному боці короткий грецький напис [Спаский, 1984]. На думку В. Луця [Ричков, Луць, 2004, с.150], на печатці знаходиться ростове зображення старозавітного царя Давида, патрона Волинського князя Давида Ігоровича, відомого своїм неспокійним характером та умінням сіяти чвари між князями.

З околиць Володимира походить декілька недокументованих знахідок свинцевих князівських печаток, зокрема, із зображенням Св. Михаїла та Оранти (рис. 130).

Рис. 130. Знахідка свинцевої печатки з Лудина (?). *Фото В. Чопюка*

Значний поштовх у формуванні володимирського культурного осередку відбувся після 1154 р., коли за князя Мстислава Ізяславовича сюди було перенесено столицю його фамільних володінь. У 1160 р. київськими малярами було завершено розпис кафедрального собору Успіння Богородиці [Александрович, 1999, с. 15]. Поряд із майстрами, безпосередньо пов'язаними із оздобленням храмів, на Волинь приїхали також представники інтелектуальної церковної еліти. Володимир стає центром літописання [Генсьорський, 1957].

Значний культурний потенціал Володимира проявився, зокрема, у розвитку книжкової писемності. Сьогодні відомо кілька богослужебних книг XII–XIII ст., створених на галицько-волинських землях. Одна з них має приписку, де вказано, що рукопис закінчено 26 серпня 1164 р. дяком (церкви ?) Св. Апостолів Костянтином "а мирскы Добрило" для священика церкви Св. Іоанна Предтечі Симеона. У 1573 р. рукопис вже знаходився у Москві – цим роком датований другий вкладний запис царя Івана Васильовича Грозного [Запаско, 1995, с. 189–195]. Це Євангеліє було, мабуть, створене саме у Володимирі, оскільки лише тут існував як храм Св. Предтечі, так і храм Св. Апостолів Петра і Павла у сусідньому ур. Апостольщина [Терський, 2004з, с. 267].

Початок кожного з євангельських текстів цього рукопису прикрашають кіноварні орнаментальні заставки та ініціали, але основний акцент в оздобленні творять чотири мініатюри з сидячими євангелістами на тлі наміченого лише

скупими деталями обладнання книгописної майстерні (рис. 131). Обрамлення зображень становлять дуже стилізовані, майже квадратні у перерізі, невеликі приземистих пропорцій храми, увінчані масивними, завершеними хрестами, голубими банями на низьких барабанах з чотирма півциркульно завершеними вікнами. Фігури євангелістів, підкреслено видовжених пропорцій, відзначені своєрідним пластичним трактуванням форм. Згадані мініатюри – єдина пам'ятка книжкового малярства Волині XII ст., що дійшла до нашого часу [Александрович, 1999, с. 44].

Рис. 131. "Євангеліст Лука" з Добрилового Євангелія. 1164 р.

Суспільно-економічний розквіт міста у середині XIII ст. сприяв розквіту культури. Саме щодо цього періоду збереглися відомості про розквіт монастиря на Святій горі, ймовірно, таки в Зимному. Звідси походили ряд волинських єпископів. Ймовірно, що тут мали б працювати головні мистецькі майстерні. Розквіт мистецької культури княжої Волині другої половини XIII ст. знайшов яскраве відображення на сторінках Галицько-Волинського літопису у похвалі князя Володимира Васильковича [Літопис, 1989, с. 447–448], який "за княжіння свого багато городів поставив, після отця свого, ...також і церков багато" [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, стб. 925]. При ньому була розмальована володимирська

церква Св. Дмитрія Солунського, яка відома лише з літопису, та почато розпис Георгіївської церкви в Любомлі, улюбленій резиденції князя.

Не випадково літописець докладно описує діяльність Володимира Васильковича у розвитку книгописання. Він перелічує сорок сім рукописів і зазначає, що деякі з них були переписані власноруч князем. На тлі князівської еліти того часу постать Володимира Васильковича видається винятковою, адже він уславив себе не військовими походами та захопленням чужих земель, як те робили інші володарі, а мирною діяльністю на ниві просвітництва й благочинності, а також як "книжник великий і філософ, якого не було в усій землі" [Літопис..., 1989, с. 442]. З часом його образ у народній уяві злився з образом Володимира Святославовича, хрестителя Русі й засновника Володимира-Волинського.

Особливого розквіту за князювання Володимира Васильковича набуло виготовлення книг. Він налагодив роботу скрипторію, книги з якого розходилися далеко за межі Волинської землі. У Галицько-Волинському літописі під 1288 р. подано докладну розповідь про діяльність князівського скрипторію. У переліку книг, що їх переписували у скрипторії, фактично був увесь корпус книг, потрібних для відправи церковної служби. "Євангеліє він списав апракос,... Апостола апракос, Пролог списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено житія святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінеї [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октоіх і Єрмолой; списав він також і Служебник [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутренні списав, окрім Молитовника: Молитовника ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун... " [Літопис..., 1989, с. 447–448].

Книги, як бачимо з літопису, не завозили, а виготовляли на місці і навіть дарували храмам інших князівств. Зокрема, в монастир Святих Апостолів "він дав Євангеліє апракос, і Апостола, сам списавши, тута ж положив, і Соборник великий отця свого, і хреста воздвижального, і Молитовника дав". Аналогічно обдарованими були собори Перемишля та Чернігова [Літопис..., 1989, с. 447].

Окрім літописних згадок, про характер волинських рукописів зі скрипторію Володимира Васильковича можна судити на основі пізніших копій окремих манускриптів, зокрема зі списку Кормчої книги 1286 р., переписаної у XV і XVI ст., і книги "Повчання Єфрема Сирина" (Єфрема Сірійського, тепер у Російській національній бібліотеці, далі – РНБ, Санкт-Петербург) 1288 р., переписаної для Петра, тіуна Володимира Васильковича, та відомої з копії 1492 р. У приписці переписувача зазначається, що книга написана в часи князювання Володимира Васильковича. Особливо цікава у цьому рукописі мініатюра із зображенням Єфрема Сирина і Василія Великого. Копіїстові вдалося передати особливості стилю малювання, характерного для XIII ст. (рис. 132).

Рис. 132. Єфрем Сирин і Василій Великий.
Мініатюра з книги “Повчання Єфрема Сирина”, 1492 р.
(копія оригіналу XIII ст.).
Російська національна бібліотека (м. Санкт-Петербург)

На думку дослідника української рукописної книги Я. Запаска, зі скрипторію Володимира Васильовича, походить “Волинське Євангеліє”, яке тепер зберігається у Державній Третьяковській галереї (м. Москва). Невелика за форматом книга написана на пергаменті уставом. Особливу увагу привертають чотири мініатюри з зображеннями Євангелістів. Для них характерна віртуозність виконання, у якій поєднано яскравий колорит з надзвичайною рухливістю фігур і складок одягу. Фігури позбавлені скутості, їх вирізняє ретельне опрацювання ликів, де немає жодного натяку на штамп чи сліпе копіювання взірців. Євангелісти зображені на багато декорованому тлі, не виокремлюються з книжкових мініатюр, створених на теренах Галицько-Волинського князівства (рис. 133). Аналізуючи їх, окремі дослідники вбачають в них, крім візантійських традицій, певні запозичення із здобутків романського мистецтва [Попова, 1972, с. 307].

Рис. 133. Євангеліст Матвій.
Мініатюра з “Волинського Євангелія”, остання чверть XIII ст.
Третьяковська галерея (м. Москва)

Високий рівень оздоблення книг, вироблений у скрипторії Володимира Васильковича, зберігався до початку XIV ст., що простежується в тератологічних сюжетних заставках та ініціалах “Пандектів Антіоха Чорноризця” 1307 р. Рукопис має 306 пергаментних аркушів, оздоблених двома заставками та великою кількістю ініціалів. Особливо гарно вирішено плетінчасту тератологічну заставку прямокутної форми з чотирипелюстковою розеткою та зображеннями двох грифонів і майстерно введеними в плетиво звіриними голівками (рис. 134). На увагу заслуговують також численні плетінчасті ініціали, виконані кіновар’ю. Вражає майстерність і вигадливість оздоблювання книги. Кожному ініціалу він надає свого неповторного, лише йому притаманного, вигляду, використовуючи плетіння або доповнюючи його геометричними чи рослинними мотивами.

Рис.134. Сторінка з “Пандектів Антіоха Чорноризця”, 1307 р.
Національний музей у Львові

Згадані рукописи становлять лише мізерну частину колись багатої рукописної спадщини Володимира князівської доби, але вони дають уявлення про загальний характер каліграфічного мистецтва та мініатюри.

Із занепадом політичним та економічним визначна культурна роль Володимира зберігалася ще протягом ряду століть. Так, 1387 р. датується Ліствиця, створена у місті [Боянівська, 2001, с. 252].

За наказом володимирського єпископа Герасима, якийсь Тимотей у травні–червні 1420 р у монастирі Панмакаристи у Константинополі списав копію Збірника слів Ісаака Сирина з “Похвалою князя Вітовта” [Грушевський, 1896]. 1472 р. у позачернечих колах Володимира було переписано Псалтир [Боянівська, 2001, с. 390], а 1573 р. попом Трохимом Веремійовичем – Євангеліє [там само, с. 602].

Зимнівський монастирський осередок виробництва книжок залишався основним на Володимирщині і в XVI–XVII ст. Зокрема, Феодор, учень архімандрита, 1565 р. закінчив переписувати Кормчу. Очевидно, тут існувала книгописна майстерня, яка зберегла давні традиції. А ктитори школи, яка існувала тут, князь Федір Олександрович Чорторийський та його дружина Марія

Деспотівна сприяли виготовленню книжок. Копіювання книжок відбувалося також у школі, фундованій Василем Загоровським при Іллінській церкві [Боянівська, 2001, с. 600].

Монастирі Володимира були визначними архівосховищами краю. Для зберігання документів у скринях було пристосоване приміщення Успенського собору, "… в месцє до схованья правом і конституціями коронними назначенеє". Важливі документи римо-католицької общини зберігались у Домініканському монастирі. Так, на сеймику 1700 р. київська шляхта прийняла рішення передати сюди житомирські актові книги.

Як вже згадувалось, храми Володимира розписувались у дві храмобудівельні компанії: у другій половині XII ст. та в другій половині XIII ст. Перерва у два-три покоління між цими заходами, мабуть, не зашкодила формуванню місцевої художньої школи. У збірці священика М. Широцького та у Національному музеї у Львові зберігалися великі фрагменти тиньку з фресками, що походили із "Старої катедри" [Дм-1464/1-9; Cynkałowski, 1961, s. 169]. З традиціями володимирської художньої школи княжої доби був пов'язаний малярський осередок, що діяв у Володимирі ще й у XVIII ст. Так, близько 1770 р. було виконано портрет Филипа Феліціана Володкевича на спогад про колишнього володимирського владику [Пуцко, 2002, с. 96].

Декоративно-ужиткове мистецтво княжої доби представлене сьогодні досить скромно, що зовсім не відповідає інформації літописних джерел. З цих джерел довідуємося, що особливу роль тут надавали розвитку золотарства. Незначна кількість виробів, що збереглася до сьогодні, пов'язана не лише з військовими подіями та пожежами, які були постійними супутниками людини середньовіччя, але й з тим, що нерідко золотарські вироби знищували самі власники. Зокрема, в літописному життєписі Володимира Васильковича розповідається, що „… роздав він убогим майно своє все – золото. І срібло, і каміння дороге. І пояси золоті отця свого, і срібні, і своє, що після отця свого придбав був, – усе він роздав. І блюда великі срібні, і кубки золоті та срібні сам він перед своїми очима побив і перелив у гривні; і намиста великі золоті баби своєї [Анни], і матері своєї [Олени], – все перелив і розіслав милостиню по всій землі

Зокрема, Никонівський літопис повідомляє про пожертви князя Мстислава Ізяславовича до спорудженого ним Успенського собору золотого і срібного посуду "с бисером и с камением драгим" [ПСРЛ, т. 9, стб. 229]. Та особливо докладний опис виробів золотарства подано у цьому літописі у зв'язку з благодійною діяльністю Володимира Васильковича. Наприклад, для церкви св. Дмитрія Солунського у Володимирі князь "… начиння служебне викував і ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси придбав золотом шиті, а другі – оксамитні, з дрібним жємчугом. і всяким узороччям оздобив".

Особливо щедрі пожертви виробів із золота і срібла були надані церкві в Любомлі. Євангеліє він окував “все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деісуса* на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд”, а на друге Євангеліє він також положив образок з емаллю, “а на ньому – два святі мученики Гліб і Борис” [Літопис..., 1989, с. 447]. В Успенському соборі були виготовлені з дорогоцінного металу прикраси для ікон та “начиння служебне позолочене з камінням дорогим”.

Дослідження мистецьких пам’яток Володимира, яке відновилося порівняно недавно, дозволило відшукати та встановити час створення деяких з них.

Рис. 135. Розп’яття, кінець XV ст. Фрагмент. Успенський собор у Володимирі-Волинському

З кінця XV ст. у Володимирі відома лише одна пам’ятка живопису – монументальне мальоване Розп’яття, яке завдяки проведеній нещодавно реставрації, стало доступним для дослідження (рис. 135, розмір хреста – 238x153 см). Сьогодні воно зберігається в Успенському соборі, а колись, за свідченнями документів, належало П’ятницькій церкві. З цією пам’яткою пов’язаний давній переказ про Йосафата Кунцевича (1580–1623 рр.), відомого діяча греко-католицької церкви, який народився у Володимирі. Коли його ще немовлям принесли до церкви, щоб охрестити, з Розп’яття з’явився вогонь, який

* Різновид ікони, де у центрі зображено Ісуса в царському одязі, а праворуч і ліворуч у молитовних позах Богородицю та Іоанна Хрестителя.

охопив Йосафата. Це було сприйнято як божий знак. У пам'ять про цю подію володимирський єпископ, а згодом греко-католицький митрополит Феліціан-Филип Володкевич у 1761 р. замовив для хреста суцільну срібну шату і переніс його до кафедрального Успенського собору [Теодорович, 1893, с. 148–149].

Пам'ятка відома з давніх часів, і, здавалося б, мала привернути увагу істориків мистецтва. Але прикритий срібними шатами хрест давав змогу лише гадати про час написання твору та його мистецькі якості. Лише нещодавно шати були зняті, а давній живопис звільнено від забруднень. В такий спосіб, вдалося зробити перші кроки щодо наближення цієї унікальної пам'ятки кінця XV ст. до нашого сучасника.

Незважаючи на значні втрати живопису, що сталися внаслідок тих негараздів, яких зазнавали час від часу храми Володимира під татарських погромів і руйнівних пожеж, композиція не має фрагментарного вигляду. У центрі семираменного хреста зображено ледь вигнуту фігуру розп'ятого Ісуса з білою пов'язкою на стегнах. Величезний хрест ніби виростає зі скелястої поверхні Голгофи з печерою, в якій на темному тлі ледь видніється череп праотця Адама. Згідно з давньою символікою, кров Христа, що пролилася на голову Адама, омила усі гріхи роду людського і відкрила шлях до спасіння. У первісному вигляді композиція складалась із збереженого сьогодні Розп'яття і двох, окремо пристоящих перед Христом, фігур Богородиці та Івана Богослова. На це вказують відповідні написи на горизонтальній поверхні хреста. Фігури розміщувались так, щоб виникало враження, ніби вони одночасно переживають за Спасителя і перебувають під його опікою. Художнику вдалося досягти такого ефекту, що уся увага присутніх у храмі скеровувалась на схилену голову Спасителя, оточену сріблястим німбом. На лику Христа помітні ознаки страждання. Хоч у середньовічному мистецтві естетична функція відігравала важливу роль, але головною метою було досягнення релігійного співпереживання. Поряд з Розп'яттям відбувалися проповіді, отже, поєднання слова й образу було дуже дієвим. Значення цього високомистецького твору важливе тим, що він є своєрідним дороговказом для дослідження волинського іконопису XV ст. Особливості живописної манери малювання ликів і тіла Христа свідчать про ознайомлення виконавців зі зразками іконопису князівської доби [Ричков, Луць, 2004, с.153–154].

Про інші твори декоративно-ужиткового мистецтва дізнаємося з документів. Наприклад, в описі Успенського собору згадується давній омофор "с гаптованым письмом". Подібну пам'ятку, датовану 1464 р., знайдено в могилі єпископа під час реконструкції цього храму наприкінці XIX ст. [Уварова, 1901, с. 63].

Сьогодні вона зберігається у Харківському художньому музеї. Пам'ятка уціліла фрагментарно; окремі залишки давнього гаптування нашиті на нову тканину, тому її загальний вигляд визначити важко. Збереглися лише зображення

Богородиці та Івана Предтечі, вписаних в хрест складної конструкції, а також фрагменти з написами, в яких зазначено названу дату. Отже, ця пам'ятка є одним з найдавніших датованих гаптувань в Україні [Ричков, Луц, 2004, с. 178].

Рідкісним зразком гаптування є опліччя фелону XVI ст. з Успенського собору, що зберігалось у Володимир-Волинському давньосховищі. Як і попередня пам'ятка, фелон вцілів зі значними втратами. На червоному тлі опліччя вигаптувано напис "Деісус". У центрі композиції – Христос на престолі, обабіч нього – Богородиця та Іван Предтеча в супроводі ангелів володимирської землі і святителів. Шитво, що було по периметру, не збереглося. Найімовірніше. там були написи та орнаменти. Постаті мають площинний характер, без детального опрацювання. Разом з тим усі фігури не мають одноманітного вигляду; дещо видовжені пропорції надають їм легкості. Обличчя кожної фігури опрацьовані узагальнено, без зайвої деталізації. Виконавець фелона намагається виявити декоративну красу площинного гаптування. Шитво опліччя – тонке й красиве, відзначається світлим колоритом з м'якою кольоровою гамою [рис. 136; Ричков, Луц, 2004, с. 178–179].

Рис. 136. Опліччя фелона із зібрання Володимир-Волинського давньосховища, XVI ст.
Харківський художній музей

Подібні твори виготовлялися не лише в монастирських майстернях. Традиції гаптування відомі ще з князівських часів, а в XIV ст. у Володимирі існував ткацький цех. Відомо, що для отримання звання майстра з гаптування претендент мав виготовити і "святий образ".

Високохудожні твори володимирських митців нерідко виникали під впливом імпортних зразків. Тому з'ясування стану міжнародних зв'язків міста необхідне для кращого розуміння обставин появи тих чи інших явищ його матеріальної та духовної культури.

5.2. Міжнародні зв'язки

Міжнародні зв'язки Володимира, як головного адміністративного осередку на заході в значній мірі відображають зв'язки Київської та Галицько-Волинської держави. Поліетнічність князівських міст в першу чергу була наслідком політики.

Одним із провідних прийшлих етносів у Русі X–XI ст. були представники різноманітних тюркських племен. 1054 р. одне з них – торки було розбите переяславським князем. У причорноморських степах вони зайняли місце печенігів [Пашуто, 1968, с. 109–111]. 1060 р. це плем'я остаточно розбила коаліція, М. Грушевський [1992 (1905), с. 54–55] вважав це короткозорістю в зовнішній політиці. В.Н. Татіщев [Т. 2.– С. 82] зазначав, що багато торків було розселено на Русі, особливо у її південних землях. Торкські поселення знаходилися навіть далеко на півночі у Ростово-Суздальському князівстві [Греков, 1953, с. 470]. На півдні були поселені також берендеї [Грушевський, 1992 (1905), с. 349].

Тривала боротьба, яку вела Київська держава у X–XI ст. з тюркськими кочовиками сприяла зближенню української та тюркської культур. Так, розташований на крайньому заході Володимир несподівано опинився у тюркському культурному полі. Торчеська дружина була також у водоверті смут князівських.

Це особливо помітно з розповіді про осліплення князя Василька Теребовельського, який тривалий час утримувався у Володимирі як заложник. Він розповідав, що разом з берендеями, печенігами і торками збирався відвойовувати у Польщі прикордонні землі. Прийняті до дружини теребовльського князя торки (огузи, гузи) залишили по собі чисельні сліди у матеріальній культурі, зокрема, амулети з лазуриту, зібрані у багатьох галицьких містах [Терський С., 2000]. Серед молодших дружинників князя Василька під час його перебування на Волині бачимо торків Улана і Клочка, а Кульмея він хотів послати до Володимира. Серед тих, хто 1097 р. підмовляв тоді володимирського князя Давида Ігоревича на осліплення князя Василька і активно брав у цьому участь був дружинник Туряк, який згодом втік від помсти Ростиславовичів у Київ, двох його співучасників брати Василька повісили і розстріляли. Серед тих, хто осліпив Василька, також був ще один торк − конюх великого князя Святополка Сновид Ізекович.

А з кінця XI ст. половці, які витіснили торків з причорноморських степів, неодноразово брали участь у міжусобних військових сутичках попід стінами міста. Половецький мідний казан, виготовлений характерною технікою, було знайдено у долині р. Луга [зберігається у фондах ВКМ Рч-521; Ковальський, 1963; Мазурик, 1998]. Цей виріб уперше згаданий О. Цинкаловським [1984, с. 24].

Володимирські князі традиційно намагались підтримувати дружні стосунки із своїми західними сусідами. Проте, інколи київські князі самі доручали своїм волинським васалам брати участь у спільних з їх західними сусідами військових акціях. Наприклад, володимирський князь Олег Гореславович (Святославович, 1074–1078) разом з Володимиром Мономахом, що тоді княжив у Лучеську, ходив походом разом з поляками на чехів [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 190; Флоровский, 1935, с. 50–54]. 1142 р. інший володимирський князь Святослав Всеволодович спільно з Володимиром Володаревичем галицьким та Ізяславом Давидовичем чернігівським опустошував польські володіння коло города Чернечеська на польсько-українському кордоні, надаючи тим самим військову підтримку свояку ВКК Всеволода великому князю польському Всеволоду II Вигнанцю [Літопис, 1989, с. 195, прим.]. Восени 1150 р. запрошені князем Ізяславом Мстиславовичем на допомогу в міжусобній боротьбі угорські полки зимували в околицях Устилуга [Літопис, 1989, с. 235].

Одночасно Володимир був головною базою для просування на північ. Особливо посилився цей процес після приєднання до володінь володимирського князя Берестейщини. Особливо прославилися у підпорядкуванні ятвяжських та литовських земель Роман Мстиславович та його сини – Данило та Василько.

Колонізація Нижнього Побужжя та Понімання, що нерідко супроводжувалася згоном корінних мешканців з рідних земель, призводила до появи останніх у великих міських центрах сусідніх держав. У другій половини XIII–XIV ст. відома значна еміграція пруссів та ятвягів у сусідні краї. У Новгороді, наприклад, балтійські переселенці заселяли окремий район міста [Седов, 2000], а у Городні навіть обороняли дитинець під час облоги міста волинськими князями [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 878]. Тим значнішою мірою ця еміграція повинна була відбитися на складі населення міст близької Волині [Масан, 2000, с. 96–97] і, насамперед, Володимира. Так, кургани з кам’яною обкладкою – етновизначальні для балтів, відомі в околицях сіл Должок та Мости в Погоринні. Характерні для куршів парні поховання у Меджибожі. [Толкачев, Моця та ін., 2003].

У дружині володимирського князя служило чимало вихідців із Прибалтики. Під 1283 р. згаданий боярин “пруссин родом” [Літопис, 1989, с. 433].

Висунутий на західні рубежі Київської держави Володимир мав давні зв’язки з німецькими землями. Особливо зміцнилися вони за князя Романа

Мстиславовича, свідченням чого є приписуваний йому В. Татіщевим проект “доброго порядку” – виборів правителя Русі шляхом голосування старших князів, на зразок такого порядку у Священній Римській імперії [Майоров, 2009, с. 65]. Внаслідок економічних зрушень на Волині протягом другої половини XIII ст. та становлення трансконтинентальної торгівлі значно зростає кількість західноєвропейців, насамперед німців у Володимирі. Тут був великий торговий двір “латинських” купців, а німецькі купці входили в число “местичєй” – бюргерів, як це бачимо з грамоти 1324 р. [Торгівля..., 1990, с. 17–18]. Відомий випадок, коли багатий німецький купець Марколт давав обід в честь волинського князя Василька [Толочко, 1989, с. 135]. Особливо зросла роль західних переселенців – німців та католиків взагалі, за правління Юрія II [Грушевський, 1993 (1905), с. 135].

На присутність німецьких переселенців та балтійські торговельні зв’язки волинських міст безпомилково вказують знахідки ужиткового керамічного посуду. Найбільш помітними вони є у Володимирі, де у боярській садибі середини XIV ст. серед багатого асортименту імпортного посуду, привертає увагу характерний посуд німецьких переселенців, чорнолощений, на зразок кераміки поморської культури [рис. 116: 3; Терський С., 2008а, с. 125]. Його знайдено у синхронних напластуваннях середмістя Львова та на околиці Кракова.

Для задоволення духовних потреб католицької общини у Володимирі, принаймні формально, з початку XIV ст. існувала “станиця” любуського єпископа Стефана. У своєму листі під 1327 р. він скаржився Папі, що пограничні з Руссю католицькі єпископи (передусім Польщі) узурпують собі право виконувати над духовними і світськими, що живуть в пограничних областях Русі, юрисдикцію зовсім безправно, у той час, як любуські єпископи з незапам’ятних часів виконували єпископську юрисдикцію над тими областями Русі та осередком їх юрисдикційної праці було місто Фладемірія, де є навіть гроби його попередників [Чубатий, 1965, с. 683]. За правління Юрія II католицька церква суттєво розширила свій вплив, очевидно, найперше у Володимирі [Грушевський, 1993 (1905), с. 135].

Вихідці з Володимира, ймовірно з німецької громади, нерідко посідали помітні посади в інших німецьких колоніях Східної Європи. Так, плебаном і нотарієм Вратиславського герцога Генріха VI був Ioannes de Ladimiria [Флоровский, 1947, с. 111].

У Володимирі сформувався як митець та церковний політик майбутній перший московський митрополит. “Постать Петра Ратенського не сприймається однозначно. Очевидно, коли б він залишився ігуменом Ратнівського монастиря Св. Спаса біля Белза, тоді б, напевно, його ім’я поглинув би час безслідно” писав мистецтвознавець В. Овсійчук [1999, с. 389]. У його часи з письмових джерел, з мистецьких творів помітні тісні культурні зв’язки Володимира з

Пруссією, Чехією, Угорщиною, Німеччиною, Римом. Яскравим зразком цього вважається відома печатка короля Юрія I, де на одному боці на західний лад зображено озброєного вершника, на якій він титулує себе “REX RUSSIE”; на звороті він зображений на троні у зубчастій короні зі скіпетром в руках (рис. 18). Тут він зображений з бородою та волоссям. За висловом М. Грушевського [1993 (1905), с. 113], ця печатка становить найраніший документальний слід західноєвропейських культурних впливів на княжому дворі. Того часу загроза монголо-татар була не настільки небезпечною, як з боку Литви, що змушувало галицько-волинських князів шукати опори в союзі з її ворогами. Тому князі і дотримувались злагоди з Пруссією та західними сусідами. З другого боку литовці виглядали природними соратниками проти татар та поляків.

На зв’язки з балканськими слов’янами вказує напис глаголицею 1294 р. на плиті, що знаходилась свого часу на храмі Св. Василія (рис. 129: 10).

Відомо, що золотоординська епоха призвела до пожвавлення трансконтинентальних зв’язків у Євразії [Федоров-Давыдов, 1992, с. 70]. Вже з другої половини XIII ст. волинські міста активно включаються у міжнародну торгівлю [Weymann, 1938, s. 28]. Характерним прикладом широких міжнародних зв’язків західно-волинських міст того часу є літописна згадка за 1288 р., в якій серед населення Володимира перераховуються німці, руські (новгородці), італійці (сурожці – мешканці генуезької колонії Судак, Сурож, у Криму) та “жиди”. Новгородці й німці були представниками Півночі і Заходу; єврейське населення середньовічного міста цього часу вело, як правило, торгівлю східними товарами, володіючи необхідними знаннями та зв’язками. Під сурожцями слід розуміти не тільки прибульців із Сурожа і Криму, а взагалі вихідців з італійських чорноморських колоній.

Велика роль Володимира у посередницькій торгівлі між Сходом та Заходом приваблювала в місто також інші етнічні групи, що внаслідок подій XIII ст. втративши батьківщину, прийшли в рух. Відомо, що розміри колоній вірмен були пропорційні вазі міст у даній торгівлі. Тому аналогічно, як це було у Львові та Луцьку, у Володимирі теж мала б існувати вірменська колонія. Однак, на думку історика Я.Р. Дашкевича, твердження про переселення вірмен до Володимира у XIII ст. [Линниченко, 1894, с. 221] писемними джерелами не підтверджується. Парафія згадується лише у кондаку католікоса Месропа 1364 р., пізніше у кондаку католікоса Яковбоса III 1410 р. Окремих вірменів-переселенців з Володимира згадано у Львівських міських книгах під 1387 р. [Дашкевич, 1971, с. 160].

Отже, вірмени, найімовірніше, утворили свою колонію у Володимирі не пізніше першої половини XIV ст. Згодом, у XV ст. у зв’язку з занепадом міста, аналогічно, як було у Луцьку, місцеві вірмени переїжджають до Львова.

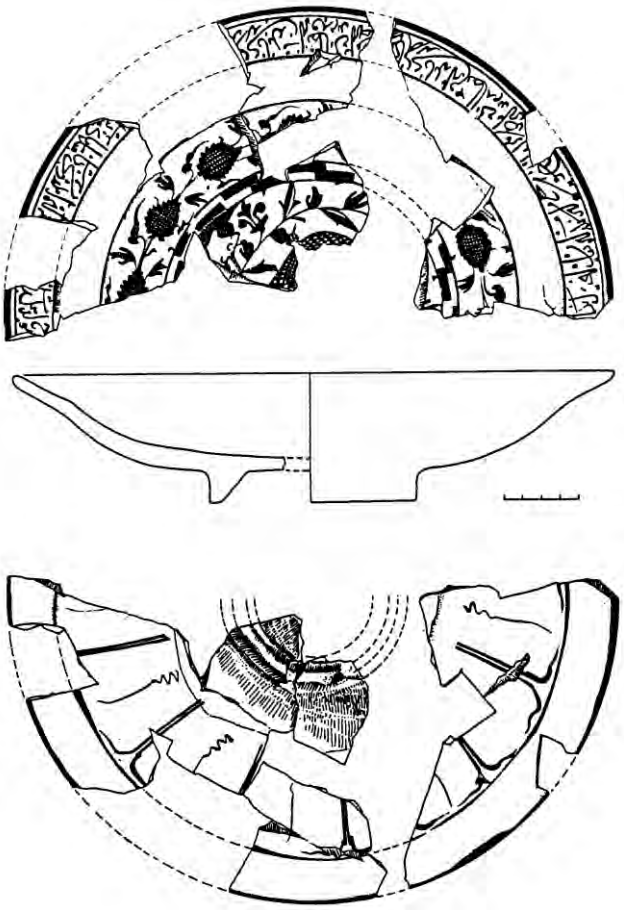

Рис. 137. Фаянсове блюдо XIV – початку XV ст. з розписом кобальтом.
Розкопки (1976 р.) та реконструкція М.В. Малевської.
Ермітаж

На ґрунтовність культурних зв'язків Володимира із Сходом вказує фаянсове блюдо (діаметр 33 см, висота 7 см, діаметр піддону 11,5 см, зібране у фрагментах) східного походження з кобальтовим підполив'яним розписом і уривками віршів Сааді перською мовою на борті знайдено в комплексі місцевого керамічного посуду кінця XIV–початку XV ст. на замку [рис. 137; Малевская, 1977А, с. 3; Малевская, Шолохова, 1977, с. 327].

Становище Володимира, його міжнародні зв'язки впливали на різноманітні сфери суспільного розвитку, побуту та культури. Тісно пов'язаною з міжнародними зв'язками міста була також військова справа, адже значна частина мешканців столиці ГВД була професійними дружинниками.

5.3. Військова справа

Володимир від початку заснування був фортецею, в якій зосереджувалися воїни, склади озброєння та амуніції. Ці обставини сприяли розвитку місцевого зброярства та військової справи загалом. Під час облоги міста угорцями у 1233 р. останніх вразило князівське військо, поставлене на стінах: „оружьникомъ стоящимъ на немь, блистаху ся щити и оружници подобно солнцю“ [ПСРЛ, т. 2, стб. 765]. Князівська дружина зазвичай не перевищувала кількасот чоловік. Чисельнішим було піше ополчення, основу якого становили міщани. Так, піхота згадана під час подій 1259 р., коли до Володимира підступили монголи на чолі з Куремсою [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 840]. Проте професійні воїни – дружинники були насамперед кіннотниками. Вони володіли значною кількістю спеціального озброєння, про яке відомо переважно з випадкових знахідок.

5.3.1. Зброя та захисний обладунок

Специфічною зброєю княжих дружинників традиційно залишався меч. Меч варязького типу знайдений за нез'ясованих обставин у Старому місті (рис. 138; ВВІМ, Рч-311), перехрестя завтовшки 3,3 см є характерним для рубежу X–XI ст. Ширина леза при основі становить 5 см. Ще один меч (рис. 138: 8; близький до XI типу за Оакшотом, ймовірно XII–початку XIII ст.) був знайдений неподалік від Володимира, на березі р. Буг біля с. Вигаданка (тепер с. Амбуків) навпроти городища у Городку-над-Бугом разом з шоломом і черепом, який селяни відразу кинули назад у річку [Цинкаловський, 2003 (1935), рис. на с. 31]. Він зберігався спершу у музеї НТШ (№ 23530), а потім у Львівському історичному музеї [ЛІМ-135, ЛІМ-З-1213, див. С.Терський, 2006в]. Його загальна довжина з черешком – 93 см, довжина клинка – 82,3 см ширина клинка – 4,5 см.

Чимало сокир різного призначення зібрано випадково під час земляних робіт на території середмістя та його околиць [Цинкаловський, 2003 (1935), рис. на с. 48]. На дитинці у шарі XII– XIII ст. знайдено типову бойову сокирку [Малевская, 1977А, с. 23]. Пізніші знахідки зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого та місцевого історичного музеїв (рис. 138).

У часи монгольської навали зброя Володимира зазнала подальшої еволюції. Відомо, що, зіткнувшись з таким ворогом, як монголо-татари, ще князь Данило Романович зумів використати те з їхнього військового спорядження, що, на його думку, найкраще підходило для боротьби з ворогом [Пашуто, 1950, с. 188]. Так, під час одного його закордонного походу “немци же дивяшеся оружью татарьскому” [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 814].

Ймовірно, тому Волинь можна віднести до тих територій у Східній Європі, де найшвидше набув поширення новий тип сокир – черешкових з плоским

лезом – прототипів пізніших бердишів. До такого типу сокир належать три бойові сокири, знайдені в середмісті (рис. 139). Вони виготовлялися зі сталевої пластини завтовшки близько 1 см, закріплялись на древку за допомогою зігнутого в одній площині під прямим кутом черешка розміром близько 4х5 см. Розміри леза цих сокир – близько 16х8 см. Ґенеза сокир цього типу, можливо, має якісь східні корені. На цю думку наводить порівняння волинських черешкових сокир XIV–XVI ст. (Лучеськ, Любомль, Головно, Крем'янець, Галич, Вільнюс) із аналогічними типами озброєння населення Центральної Азії [Терський С., 2005г]. Сокири з тоншими та широкими лезами (рис. 139: 1, 2) швидше за все використовувались, як владно-представницька зброя, проте, згодом цей тип знарядь міг набути поширення у ремеслах та побуті [Терський С., 2006з].

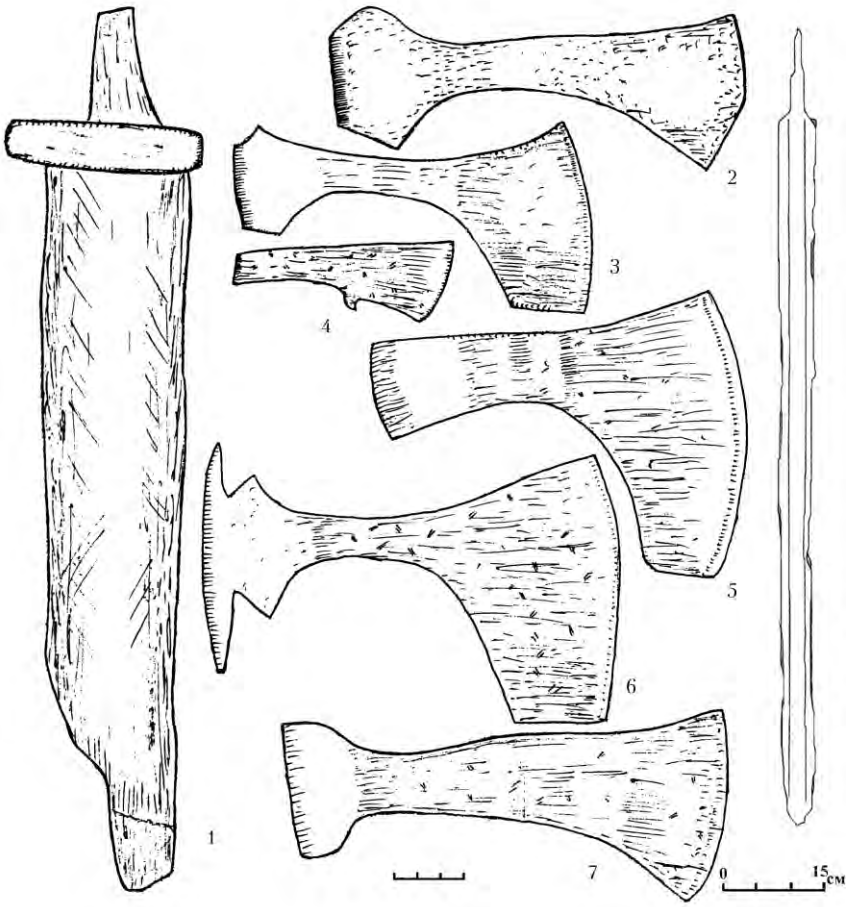

Рис. 138. Зброя X–XV ст. з території Володимира (випадкові знахідки із збірки Володимирського історичного музею, мал. С. Терського). 1– Р4 311; 2– Р6 312; 3– Р6 313; 4– без №; 5– Р4 228; 6– Р4 8; 7– без №

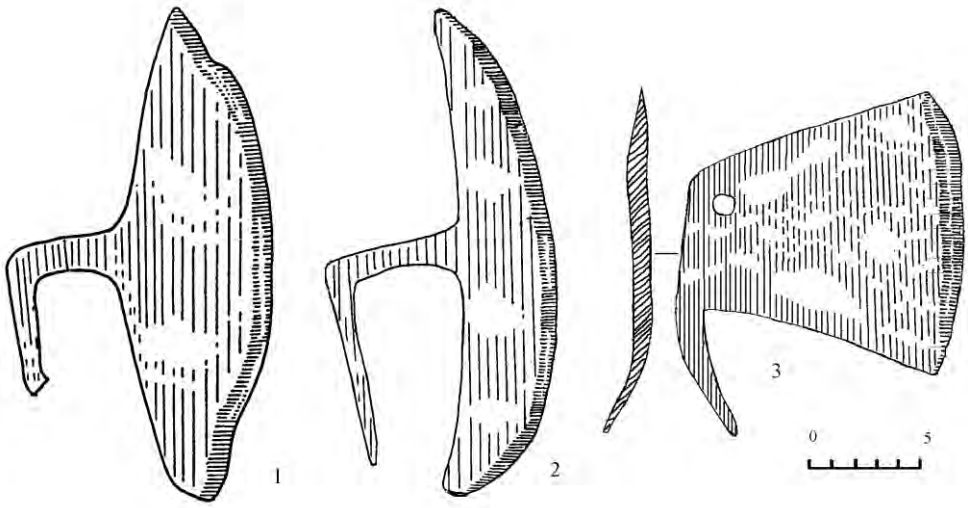

Рис. 139. Черешкові сокири XV–XVI ст.
(випадкові знахідки із збірок Володимирського історичного
та Волинського краєзнавчого музеїв, мал. С. Терського)

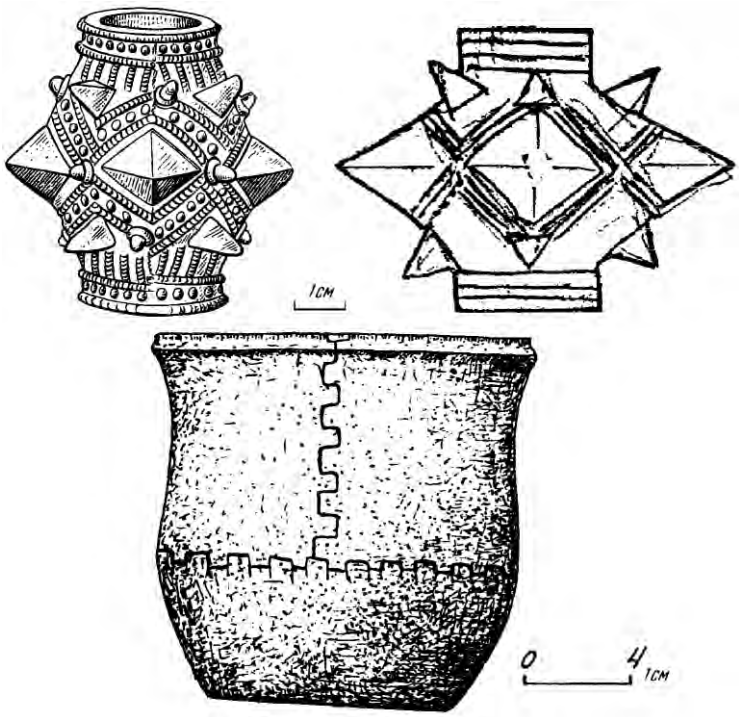

Рис. 140. Володимир. Бронзові булави та мідний казан XII–XIV ст.

Парадно-представницькою зброєю були дві бронзові булави, одна з яких пустотіла (ВВІМ КВ-5178, рис. 140), випадково знайдені у місті. Ще одна знахідка великої бронзової булави на території міста відома з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 64]. До зброї ближнього бою належить бронзовий кистень, виявлений на городищі у Бужковичах та в околицях Низкинич (рис. на кольор. вкл.).

Зброя дальнього бою. Вістря списів XI–XV ст. (рис. 141: 12) є частими знахідками на території міста. Списи майже до кінця XV ст. залишалися зброєю першого удару [Кирпичников, 1976, с. 19]. Одна з найраніше зафіксованих знахідок зберігалася у Національному музеї у Львові, а у 1940 р. надійшла у ЛІМ (довж. збереж. част. 138 мм, НМ –17382: ЛІМ-ІІІ-2189; КР-17651). Знахідки другої половини XX ст. є у колекції ВІМ та музеї археології Волинського держуніверситету: [Кучінко, 2002, рис. 17: 8] та ВКМ (Зимно).

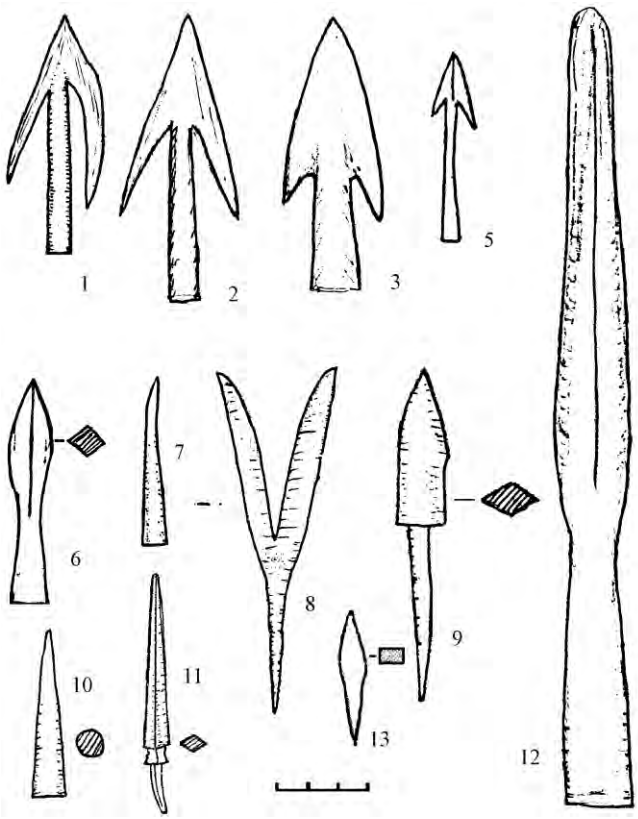

Рис. 141. Залізні вістря стріл та списа з території Володимира. Мал. С. Терського

Знахідки вістрь стріл походять з дитинця [Малевская, 1977А, с. 23], середмістя, ур. Апостольщина та Зимно. Найпоширенішими були стріли подвійного призначення: мисливського та військового. До таких, ймовірно,

належали двошипні (рис. 141: 1–5), знайдені також у Зимно [Цинкаловський 2003 (1935), рис. на с. 48; Bronicki, 1998, с. 90]. Бронебійні шилоподібні вістря досить поширені у містах Русі, знайдено у Старому місті [Кучинко, 2002, рис. 17: 8] та ур. Апостольщина (рис. 141: 11).

Найбільш повний набір предметів, що характеризують княжого дружинника зібрані в садибі, ймовірно, боярина-гуменника на сучасному ур. Апостольщина, що знищена у 1370-х рр.

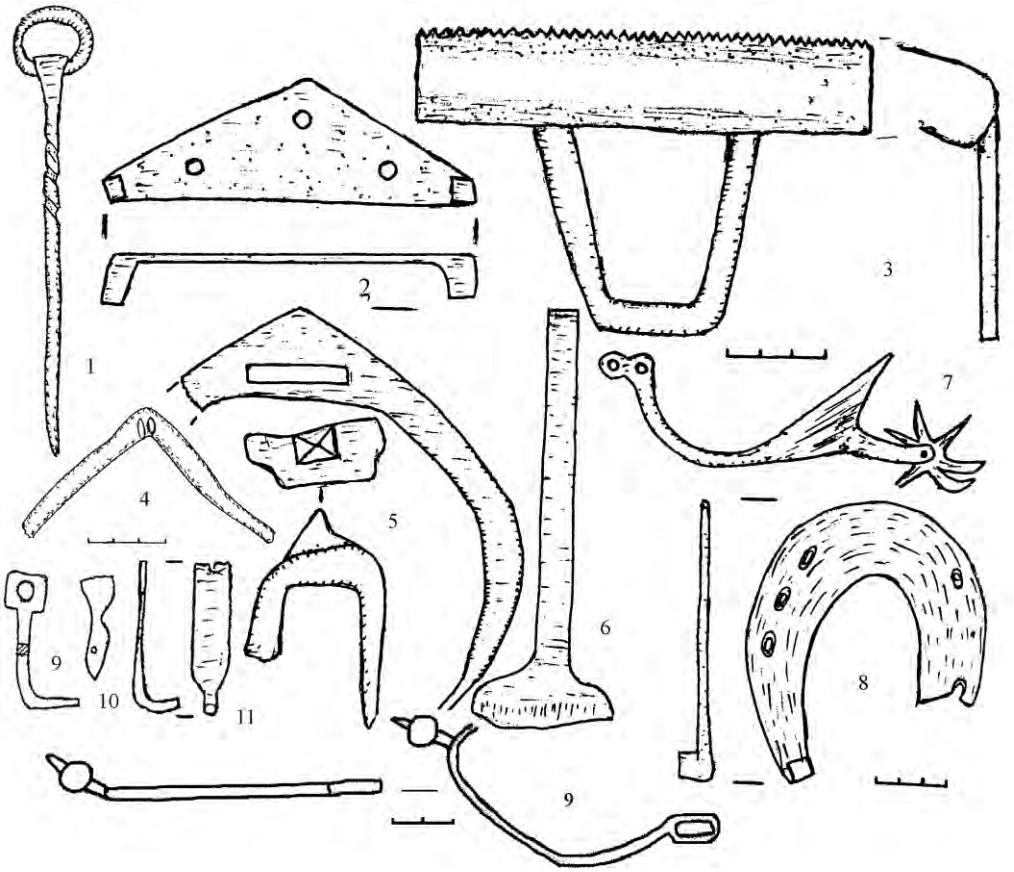

Рис.142. Предмети спорядження дружинника та коня XIV ст. із “боярської” резиденції в ур. Апостольщина (розкопки 1999—2000 рр. С. Терського). (Мал. С. Терського): 1 – шпилька; 2, 5 – льодохідні шипи; 3 – скребниця для чистки коня; 4, 7 – остроги; 6 –стремено; 8 – підкова кінська; 9–11 – сагайдачні гачки; 12 – острога із Заріччя

Так звані “зрізні” стріли східного типу (рис. 141) використовувалися переважно для боротьби з кіннотою. Вістря їхні виготовлені у вигляді суцільних або дворогих пластин. Двороге вістря стріли з ур. Апостольщина (рис. 141: 8) має аналогії у Червені, Угровську, Волині [Świętoslavski, 1997,

s. 40–41, 54–55; Mazuryk, Panyszko, Ostapjuk, 1998, rys. 5: 6; Rohatko, 1994, rys. 4, a], а також у галицьких містах – Звенигороді [Терский-Шеломенцев, 1978, рис. 5: 14], Галичі [Пастернак, 1944, рис. 74: 3], Перемишлі, Пліснеську [Кучера, 1962, рис. 12: 3–4, 16, 17], буковинських городищах.

Арбалетні "болти", які використовувалися проти важкоозброєних воїнів, зібрані в різних частинах міста (рис. 141: 6, 9). У XIV ст. втульчасті болти витісняють черешкові [Кирпичников, 1976, с. 29]. Їх аналоги відомі з Берестя [Лысенко, 1985, с. 222–223, рис. 150], Тустані [Рожко, 2002, рис. 8: 15] та західних земель Польщі [Laszkiewicz, Michalak, 2007, rys. 11, 12]. У шарі XIV ст. на Апостольщині в об'єкті 8 та над об'єктом 30 [Терський С., 2001А, с. 12] знайдено двоє втульчастих конічних вістрь стріл (рис. 141: 7, 10), характерних для західних регіонів Русі [Медведев, 1966, с. 55, 163]. Щоправда, на думку деяких дослідників, цей тип стрижневих вістрь міг бути завезений з Європи [Рожко, 2002, с. 307]. Цікавий вістреподібний напівфабрикат (рис. 141: 13). Одне з арбалетних вістрь знайдено на дитинці у шарі XV ст. [Малевская, 1977А, с. 23].

Окремі металеві предмети, що могли бути деталями сагайдака [рис. 142: 9–11, подібні деталі є частими знахідками у середньовічних похованнях кочівників, див.: Степи..., 1981, рис. 52: 15, 27], зібрано у палаці боярина XIV ст. в ур. Апостольщина.

Знахідки елементів *захисного обладунку* походять з Окольного города. Кілька кольчуг та шоломів знайшли під час земляних робіт у 1920–1930-х рр. [Цинкаловський, 1937, с. 168–170]. Шматки кольчуги XI–початку XII ст. знайдені експедицією М.К. Каргера. Кільця її склепані маленькими заклепками, тобто по виразу, прийнятому у пізньому середньовіччі, – "на цвях" [Кирпичников, 1971, с. 13, Кат. № 70]. Великі шматки залізної бляхи, зібрані в пласті обгорілого зерна в ур. Апостольщина (об'єкт 8), могли бути частиною т. зв. "броні дощатої". До металевих пластин набірного пластинчатого обладунку могли належати залізні пластини, зібрані на дитинці [рис. 102: 8; Малевская, 1977А, с. 5, рис. 13]. Шоломи випадково знайдено у місті в 1921 та 1931 рр. Один з них був обкладений мідним листом з інкрустацією [Кирпичников, 1971, с. 85, Кат. № 8].

5.3.2. Спорядження вершника та верхового коня

Відзнаки дружинника – остроги – зібрані у різних частинах міста. Одна (знаходиться у фондах ЛІМ КР-17650: НТШ-25185; ЛІМ-165) завдовжики 68 мм, один кінець відламаний, із зіркою, інша, ймовірно, з поховання дружинника [фонди ДАМ у Варшаві: Rauhut, 1960, tabl. 24: 10, 11]. Фрагменти острог XIII–XIV ст. з чотиригранним шипом та зіркою зібрані на Заріччі (рис. 142: 9). Острогу з кільцем та підкови цього часу знайдено на дитинці [Малевская, 1977А, с. 4, 23]. Стремено, підкови та остроги XIII–XIV ст. зібрано на території середмістя та в ур. Апостольщина (рис. 142). Аналогії підковам відомі з польських публікацій [Laszkiewicz, Michalak, 2007, rys. 18: 3].

Так, на поверхні материка при західній стінці котлована об'єкта 13 знайдено залізну острогу (одна лапа відламана) з шестипроменевою зіркою (рис. 142: 5), т. зв. "готичного" типу. Найближчі їй аналогії датуються цим самим часом [хут. Половецький, тут А. Кірпічніков: 1973, с. 68, табл. 21: 5, 6 помилився, датуючи знахідки з городища першою половиною XIII ст., див. Кучера, 1969; 1984, Лучеськ, див.: Шеломенцев-Терський С. В., 1999, рис. 120; Бохан, 1998, с. 53–55]. Під час закладки цього ж палацу XIV ст. в яму для стовпа опущено стремено куполоподібної форми з відламаною підніжкою та одним завершенням корпусу (рис. 142: 6). Його висота становить 13 см, ширина – 12 см. За класифікацією А.М. Кірпічнікова [1973, с. 52–53], стремено належить до IX типу кільцеподібних стремен з кілеподібним завершенням дужки з прорізним вушком для ремінця, розрахованим на м'яке взуття, яке прилягало до підніжки середньою частиною підошви. Ширина прорізу путлища – близько 2,5 см. На думку дослідника, вони призначались для легкоозброєних стрільців-лучників. Це були вироби серійного (масового) виробництва. Час їх появи на Русі – XI–XII ст. Найпоширенішими вони були на пам'ятках безпосередньо передмонгольської доби.

До комплексу спорядження дружинника належали два різнотипові льодохідні шипи (рис. 142: 2, 5), які використовувалися для пересування верхового коня по льоду. Перший, традиційної форми має аналогії з Пересопниці [С. Терський, 2003, рис. 36: 4], Дорогобужі [Прищепа Нікольченко, 1996, рис. 48: 9; 69: 6, 7], Городищі біля Шепетівки [Кирпичников, Медведев, 1985, табл. 148: 27–28]. Другий льодохідний шип у вигляді трикутної залізної пластини 11,5х3,7 см з трьома отворами під цвяхи та двома прямокутними виступами, як на кінських підковах (рис. 142: 2), знайдений на долівці льоху боярської резиденції – об'єкта 13, аналогій поки що не має.

Вже згадана шпилька з рухомим кільцем (рис. 142: 1) – похідна вилка, що могла одночасно слугувати застібкою до одягу або знаряддям для письма – подібні предмети відомі також з Луцька, Пересопниці, Дорогобужа, Шумська, Перемиля на Волині та багатьох інших міст Русі та Європи загалом [С. Терський, 2007в, рис. 20: 1].

Робоча частина скребел для чистки коней мала вигляд залізної пластинчастої гребінки із зубчиками. Добре збереглося знайдене в резиденції боярина скребло з частиною ручки у вигляді рамки, ширина напівтрубчастої робочої частини – 14 см [рис. 142: 3, ціле скребло знайдене у Шумську: Cynkałowski, 1961, tabl. 25: 11; уламки подібної робочої частини – у "дружинному" будинку на дитинці Пересопниці, а ця ж частина у вигляді зігнутої дугою залізної пластини – на Ринку у Бреслау: Busko, 1997, ill. 31].

У Володимирі знайдено найраніший тип вудил X—XI ст. з гризлом, що складалося з одного стрижня, прямокутного у перетині, завершеного з обох кінців петлями, через які просунуті кільця (ВВІМ Р6-446). Вони належать до запозичень від кочівників. На Волині цей тип вудил знайдено у напластуваннях

на Ринковому пагорбі Лучеська, на поселенні Ромош в околиці літописного Всеволожа на р. Західний Буг та на городищі Листвин [Терський, 2006ж, с. 182]. Окремі ланки вудил, знайдені в Окольному городі, були з литими гризлами (фонди ВВІМ). Степове походження мала також кістяна трапецієподібна пластина завдовжки 6,5 см з отвором завширшки близько 2 см, що використовувалася як застібка кінських пут [рис. 124: 7; ВВІМ А-52; Кирпичников, 1973, с. 78]. Оздобою парадної вуздечки могли бути орнаментовані бронзові пряжки (рис. 121: 1) та бубонці (фонди ВВІМ).

Важливим елементом військового спорядження дружинника був мідний казан. Унікально збережена знахідка цього типу випадково виявлена у р. Лузі (ВКМ Рч-521; рис. 139: 3). Банкоподібна посудина має складнопрофільовані вінця з S-подібними стінками, які округло звужуються до плоского дна діаметром 8,4 см. Стінки казана виготовлені з тонкої листової бронзи, а дно і його придонна частина – з мідної. На верхній частині казана, що складається з двох рівних смуг, з'єднаних вертикальними швами, знаходяться по дві вертикальні заклепки, на яких кріпили ручки. З'єднання металевих листів казана нагадує своєрідний замок: язичкоподібні виступи на краях одного листа заходили у прорізи другого, загинались та заклепувались, внаслідок чого утворювався надійний з'єднувальний шов [Мазурик, 1998]. Мідні клепані казани мали значне поширення на Волині [С. Терський, 2002в, с. 52–53]. Прийнято вважати їх запозиченням у половців.

Отже, у військовій справі Володимира найбільш очевидно переплелись традиційна культура українців із запозиченнями від близьких та далеких сусідів.

5.4. Соціальний розвиток

Становище князівської столиці та церковного центру, тісні міжнародні стосунки у сферах торгівлі та культури сприяли формуванню своєрідної суспільної структури населення Володимира.

У зв'язку з боротьбою за Волинь, яка велася наприкінці XI ст. у літописі вперше з'являються конкретні імена волинських бояр. Більшість з них походила з оточення тодішнього володимирського князя Давида Ігоревича. Всього за XI–XIII ст. в літописі згадується 47 імен, переважно володимирських бояр – більшу кількість їх імен літопис не подає по жодному іншому місту та землі України-Русі.

Давид Ігоревич, який підтримував тісні зв'язки з половцями, очевидно, один з перших переводив на становище волинських бояр окремих представників кочового степу. На це вказують кілька імен в його оточенні. Як вже згадувалося, серед волинських бояр часто траплялися вихідці з половецького степу. Не виключається належність до числа володимирських бояр і представників інших національних громад. Так, боярином міг бути німець Маркольт, який у квітні 1268 р. приймав у себе на обіді князів Василька Льва та литовського князя Войшелка [С. Терський, 2007е, с. 517].

З часом на Волині сформувалась певна боярська ієрархія. Дружина ділилася на дві категорії: старша творила раду князя та займала найвищі посади, т. зв. “молодша дружина” – отроки, дітські займали другорядні посади – сідельничого, гуменника, конюшого, стольника та ін. Члени молодшої дружини з часом переходили до старшої дружини. Коли старші бояри 1169 р. відмовили в послуху князю Володимиру Мстиславовичу “Володимир… рече, възрръвъ на дъцкы: а се будуть мои бояре” [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 367]. Про те, як відбувався перехід молоді до старшої дружини, нічого напевно не відомо. Раз тільки зустрічаємо звістку про святкове піднесення на нове становище боярських синів; 1149 р. на підмогу Ізяславу Мстиславовичу прийшов польський князь Болеслав Кучерявий і спинився у Лучеську: “и ту пасаше Болеславъ сыны боярски мечемъ многы” [там само, с. 387]. Цей випадок, на думку І. Крип’якевича [1937, с. 35], вказує на тенденцію волинських бояр переймати західні лицарські звичаї.

В околицях Володимира було знайдено мініатюрну бронзову сокирку, пов’язану із дружинним середовищем та його обрядами (рис. 121: 6). Вважається, що подібні предмети, знайдені на Волині, зокрема на Жорнівському городищі X–XI ст., могли бути відзнаками молодших дружинників [Макаров, 1992, с. 51].

Серед бояр Романа Мстиславовича – противників малолітніх князів Данила – зустрічаємо імена Микифора, Мончюка та Мстибога. Мончюк – половецьке ім’я. Бояри Доброгост (ймовірно, його родовий маєток – с. Доброгостів на Львівщині) та Люб, Матіїв зять загинули у битві з ятвягами, які пустошили Забужжя у 1208 р. Вони служили белзько-червенському князю Олександру Всеволодовичу, який короткий час володів містом [С. Терський, 2004є, с. 83]. У другій половині XIII ст. значення волинських бояр помітно зросло. Так, Мстислав Данилович, аби здобути підтримку у Володимирі, роздає села і город Всеволож боярам [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 900]. Свідченням зростання впливу бояр є також перехід у їхню власність давніших князівських дворів (рис. 143).

Однією з найвищих посад був тисяцький, до повноважень якого належало керівництво адміністративною та військовою владою у найбільших містах, сотські відповідали за округи менших міст, двірський за І. Лінниченком [1899, с. 14] – був міністром двору. І. Крип’якевич [1984, с. 127-128] виводив цю посаду з Угорщини. У середині XIII ст. адміністративну та військову владу у найбільших містах очолювали воєводи [Софроненко, 1955, с. 121]. У середині XIV ст. статус воєвод значно зріс, вони заміняють собою тисяцьких – їм уже належала вся військова влада у землях, вони стають також членами боярської ради при князі. Ця рада при останніх галицько-волинських князях Юрії-Болеславі та Любарті-Дмитрі стає колективним органом на зразок польського чи угорського сенату, що обмежував владу князя [Н. Дашкевич, 1873, с. 13].

Згідно з повідомленням сучасників [Joannis..., 1872, s. 623], Юрій-Болеслав був обраний на князювання боярами.

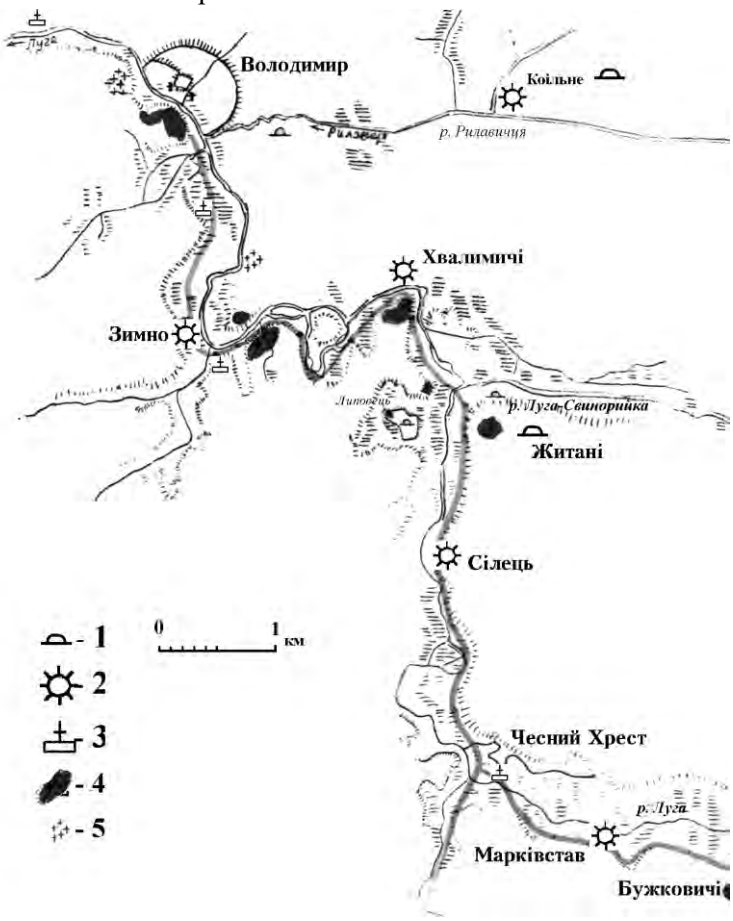

Рис. 143. Розташування найважливіших середньовічних пам'яток в околицях Володимира за даними робіт Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею та Інституту українознавства НАН України. Умовні позначення: 1 – курганні могильники; 2 – городища; 3 – монастирища; 4 – приміські посади; 5 – грунтові кладовища

Окрім численного дружинного прошарку, до князівського оточення належали також духовні особи. Особливо активізувалось духовне життя Володимира у середині XII ст., коли тут короткочасово перебувала Київська митрополія на чолі Климом Смолятичем. На чисельність духовних осіб вказує існування кліросу (капітули) [Щапов, 1989, с. 127]. Холмський єпископ Іван був поставлений князем Данилом "от клироса великое церкви святой Богородицы Володимерьской" [ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 740]. Князь Володимир Василькович

був остаточно похований в 1289 р. у кафедральному соборі в присутності княгині, єпископа “и со всем крилосом” [там само, с. 927].

Місцева єпископія готувала духовні кадри у місцевих монастирях, серед яких провідним залишався Зимнівський Святогорський. Його ігумени – Осаф та Василій стали при князях Данилі та Василькові володимирськими єпископами. Ймовірно, ще з часів Мстислава Ізяславовича [Щапов, 1989, с. 143] монастир у Зимно потрапив під тісну князівську опіку, що могло бути наслідком облаштування тут князівської заміської резиденції.

Бажання підпорядкувати собі церкву призвело до висвячення на володимирських єпископів бояр з близького оточення князя Данила Романовича. Так, наприклад, у 1220-х рр. єпископом став Никифор Станило, раніше слуга Василька Романовича [Літопис, 1989, с. 379].

Своєю чергою, духовні особи відігравали провідну роль в управлінні містом та князівством. Так, володимирський єпископ разом з князями зустрічав монгольського хана на р. Липі у 1287 р. Князь Володимир Василькович, покидаючи у 1287 р. місто, залишав його під опікою місцевого єпископа Марка. Визначний статус духовенства міста та його культурний рівень підготували місцевий ґрунт для утворення окремої митрополії з фактичним центром у Володимирі.

Визначне економічне значення міста базувалося не останньою чергою на правах міської общини. Володимирців як сконсолідовану силу, що диктує князям свою волю, бачимо у подіях починаючи з перших століть існування міста. Демократичність міської громади була вагомим фактором припливу до міста економічно активних переселенців із Західної Європи. Залишились багато документальних свідченнь численності, зокрема, німецької громади. Саме ця обставина визначила швидке зародження самоврядування на німецькому праві.

Отже, суспільна структура Володимира стала моделлю для облаштування інших українських міст.

ВИСНОВКИ.
ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВОЛОДИМИРА

Узагальнення усіх наявних даних про початки Володимира вказують на складний шлях міста від великої поселенської агломерації до політичного центру Східної Європи. Своєрідність історико-географічного розташування міста поблизу точки перетину шляхів, що поєднували Схід і Захід Євразійського континенту та побережжя Чорного і Балтійського морів, визначили швидший порівняно з сусідніми слов'янськими землями розвиток цієї території. Тут протягом VII–IX ст., тобто ще у племінний період, по обидва боки Західного Бугу виникають укріплені передміські осередки у Зимно, Городку-над-Бугом (літописний Волинь) та Чермно на р. Гучві (літописний Червен). Протягом VIII–IX ст. спостерігається подальше зростання заселеності мікрорегіону. З новою силою боротьба за першість розгорнулася між протоміськими осередками Середнього Побужжя у X ст. Успіх у цій боротьбі того чи іншого центру значною мірою залежав від зовнішньополітичних чинників. Так, розташовані на лівому березі р. Західний Буг Червен та Волинь було зручніше контролювати західним сусідам Волині. Зимно та його протоміську агломерацію підтримували східні сусіди – володарі Середнього Подніпров'я. Таким був зміст передміського етапу історії Володимира.

Як показують результати багатолітніх археологічних досліджень, князівський замок-дитинець Володимира зведений у центрі значної поселенської агломерації (скупчення поселень) IX–X ст., яку живило вже згадане перехрестя торгових шляхів, одночасно і як важливий стратегічний пункт на шляху з Азії в Європу. Саме звідси у X–XI ст. київські князі здійснювали управління своїми найзахіднішими володіннями. Незатихаюча боротьба за Західне Побужжя між Руссю та Польщею живила обидва центри.

У середині XII ст. місто обрала центром консолідації своїх володінь волинська гілка Мономаховичів. Будівництво нових укріплень та монументальних споруд храмів супроводжувалося розбудовою приміської інфраструктури – княжих та боярських дворів, монастирів, ремісничих та службових поселень. Однак часті міжусобиці, зміна князів стримували розвиток міста.

Зміни у політичній ситуації наступили лише у другій половині XIII ст., коли внаслідок монгольських завоювань у Східній Європі кордони східних впливів різко пересунулися на Захід. Саме тоді на зміну сусіднього з Володимиром Червена, як новий центр Забужжя, остаточно виступає м. Холм. В умовах зовнішньої загрози стабілізувалася внутрішньополітична ситуація, що створило умови для стрімкої розбудови Володимира. У XIII–XIV ст. тут була головна резиденція правителів Галицько-Волинської держави. Володимир

перетворюється на провідний культурний та церковний центр східнослов'янського світу.

Виснажлива багаторічна боротьба за володіння Волинню та подальший розподіл краю сприяли ослабленню ролі Володимира як політико-адміністративного центру. З розпадом Галицько-Волинської держави важелі політичного та економічного впливу на території Західної України у наступні століття переходять до Львова та Луцька. Однак Володимир і далі залишається важливим культурним та економічним центром Волинської землі.

У період після походу хана Батия внаслідок притоку економічно активного населення зусібіч Володимир-Волинський перетворюється на важливий центр міжнародної торгівлі. Проте торгівля означала певну міру відкритості держави. Різноплемінне населення великих міст Галицько-Волинської держави мало надавалося на її політичну опору. Своєю чергою, князівська протекція переселенцям викликала розкол у суспільстві у період занепаду держави. Проте активна торгівля була можлива лише за умови сильної влади, яка робила торговельні шляхи зручними та безпечними. Тому майже одночасний розвал ГВД та Золотої Орди призвів до занепаду колись процвітаючого міста. До об'єктивних умов додалися політичні розрахунки нових володарів галицько-волинських земель – польського короля Казимира III, який вирішив зосередити усю східну торгівлю у власних руках, перекривши шлях з Володимира до Прибалтики т. зв. "ратнівським клином", та великого князя Любарта Гедиміновича, який, не змігши повернути собі втрачені землі Побужжя, вважав за краще їх спустошити, зосередивши усі торгові операції у надійно укріпленому ним Лучеську. За цих умов економічно активне населення, насамперед німці, покидають Володимир та оселяються у сусідніх Львові та Лучеську. Крапку в історії старої католицької громади Володимира очевидно поставлено у часи Свидригайла, а відтак зникла потреба у Магдебурзькому праві.

За таких умов місто на початку XV ст. втратило своє політичне значення, проте на довгі століття збереглося визначним культурним центром України. До певної міри визначною є роль Володимира і у сьогоднішній Україні. Масштабне знищення пам'яток давнього міста в наш час є останньою спробою антиукраїнських сил зупинити культурний прогрес у країні. Привернути увагу громадськості до цієї проблеми покликане це видання.

Додаток 1

ВОЛОДИМИРСЬКІ КНЯЗІ СТАРОСТИ ТА ЄПИСКОПИ

Князі: (* позначені князі, які одночасно володіли всією землею**)**
Всеволод Володимирович* 992–1015.
Святослав Ярославович * перед 1054.
Ігор Ярославович* 1054–1156.
Олег Святославович* 1074–1078.
Ярополк Ізяславович * 1078–1086.
Давид Ігорович * 1087–1099, 1100.
Мстислав Святополкович * 1099–1100.
Ярослав Святополкович * 1101–1117.
Роман Володимирович * 1117–1119.
Андрій Володимирович * 1119–1135.
Ізяслав Мстиславович * 1135–1142, 1149–1152.
Святослав Всеволодович * 1142–1146.
Юрій Ярославович * 1146.
Володимир Андрійович * 1146–1148.
Святополк Мстиславович * 1148–1149, 1152–1154.
Володимир Мстиславович * 1155.
Мстислав Ізяславович * 1156–1170.
Роман Мстиславович * 1170–1205.
Святослав Ігорович 1206–1207.
Олександр Всеволодович 1208–1218.
Данило Романович * 1225–1264.
Василько Романович * 1264–1269.
Володимир Василькович * 1269–1288.
Мстислав Данилович * 1288–після 1292.
Юрій I Левович * 1300–1308.
Андрій Юрійович * 1309–1323.
Юрій II (Болеслав Тройденович) * 1324–1340.
Любарт Гедимінович * 1340–1366, 1370–1383.
Олександр Коріатович 1366–1370.
Федір Любартович 1384–1390, 1431.

Старости:
Михайло Костянтинович 1446.
Пашко Дохнович 1451.
Олександр Сангушко 1450-і рр.
Олізар Шилович 1461–1479.
Іван Юрша 1488–1489.
Войтех Кучукович 1494–1495.
Василь Хребтович 1495–1501.
кн. Юрій Іванович 1502.
Федько Янушкович 1503–1505.
кн. Василь Андрійович Полубінський 1506–1507.

Федько Янушевич 1507–1508.
кн. Андрій Олександрович Сангушко 1508–1528.
кн. Федір Андрійович Сангушко 1531–1548.
Петро Кішка 1548–1550.
кн. Василь-Костянтин Острозький 1551–1577.
кн. Олександр Костянтинович Острозький 1580.
кн. Василь Костянтинович Острозький 1588–1605.
кн. Ян Костянтинович Острозький 1605–1620.
кн. Адам Олександрович Сангушко до 1625 р.
кн. Юрій Заславський +1636.
Далі – Войтех Чацький, Владислав Кришковський, Ледоховські, Гаврило та Данило Стемпковські.

Війти:
Людвик Федько (1521), Івашко Федькович (1531–1535), Михайло Дубницький (1581–1588).

Єпископи (за О. Левицьким):
Стефан I 992.
Стефан II Св. 1094.
Амфілохій Св. 1105–1122?
Симеон 1123–1136.
Федір скопець 1137–після 1147 р.
Лаврентій, Прокопій, Антоній.
Іоасаф 1223–після 1229 р.
Василь.
Никифор I (Станило) бл. 1240–1260.
Козьма 1250–1260-ті рр.
Марко 1286.
Євсигній 1286–1289.
Афанасій 1328–після 1335 р.
Невідомий, поставлений митр. Кипріяном після 1376 р.
Іоан Гоголь 1405.
Герасим 1414.
Данило бл. 1450–після 1452 р.
Никифор II 1450–1460-ті рр. (часи Казимира Ягелоновича!)
Порфирій 1470.
Даміан 1472–1487.
Вассіан I 1487–1497.
Вассіан II після 1500–1511 р.
Пафнутій 1512–1526.
Іона 1526–після 1535 р.
Генадій 1536–після 1545 р.
Іосиф перед 1561–1564-5.
Феодосій Лозовський 1565–1588.
Мелетій Хребтович-Богуринський 1588–1593.
Іпатій Потій 1593–1613.

Додаток 2

КАТАЛОГ ЖИТЛОВИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРУД ВОЛОДИМИРА (IX–XIV СТ.)

Дитинець. *Розкоп № 1 1975 р. при північно-західному куті* [рис. 33; Кучинко, 2006, с. 40–42].

Нижній горизонт.

Житло № 1 (рис. 144). Прямокутне, заглиблене на 0,8 м в котлован розмірами 4,0х5,2 м. Долівка, що знаходилася на глибині 3,8 м від сучасної поверхні, утрамбована, обмазана глиною. По кутах на долівці – стовпові ямки. У північно-західному куті житла знаходилася глиняна куполоподібна піч розмірами при основі 0,9–1 м та заввишки близько 0,5 м з добре збереженим куполом.

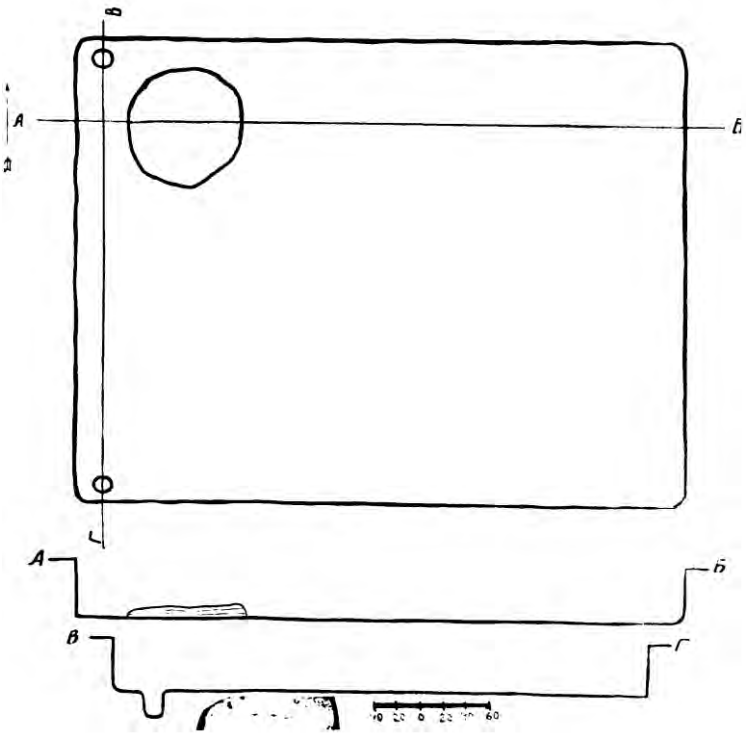

Рис. 144. Володимир. Дитинець. Господарська споруда X–XII ст. 1976 р.
(Розкопки М.М. Кучинка)

У житлі знайдено шматки горщиків X–XI ст. з манжетоподібними вінцями, точильні бруски, кістяне шило та голубу скляну намистину. За 0,3 м західніше знаходилась округла господарська яма-погріб діаметром 0,8 м, з вертикальними стінками завглибшки понад 1 м. У ній, як і в житлі, знайдено кераміку початку XI ст. та кістки свійських тварин. Неподалік від житла знаходились дві господарські споруди. Перша з них виявлена у передматериковому шарі.

Споруда № 2 (рис. 145). Прямокутна, заглиблена на 0,8 м в котлован розмірами 3,8х4,2 м. У північно-західному куті житла знаходилась округла черінь, ймовірно, від печі діаметром при основі 1,2 м, добре випалена. Основа череня викладена з каменю і первісно була обгороджена дерев'яними кілками. В заповненні знаходилося обгоріле перекриття, що складалося з обвуглених колод і плах, а також уламки гончарного посуду рубежу XI–XII ст., скляних браслетів, залізного шлаку, шматки шкіри, напівфабрикати з рогу серни, просвердлена кістяна пластинка, шило, амулет з ікла вепра.

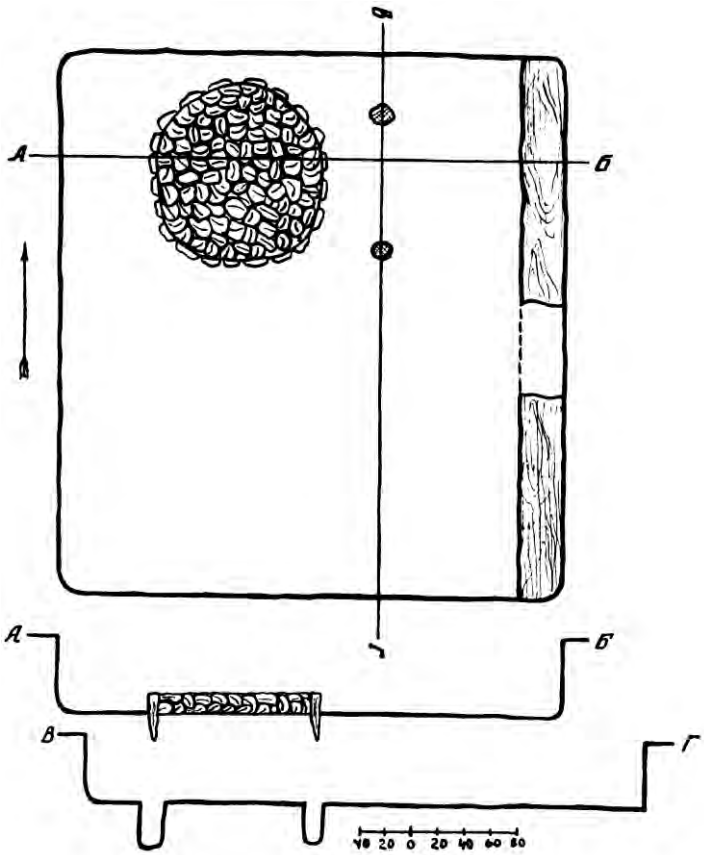

Рис. 145. Володимир. Дитинець. Господарська споруда X–XII ст. 1976 р.
(Розкопки М.М. Кучинка)

Розкоп № 3 1975–1976 рр. при південно-західному куті [Малевская, 1976А, 1977А; Малевская, Шолохова, 1976, с. 355].

Горизонт першої половини XV ст. (автор розкопок датувала його на півстоліття пізніше) представлений вимощенням долівки великого наземного будинку з піччю (споруда № 1, рис. 146), що знаходилася на глибині 0,35 м від сучасної поверхні (0,05 м від нульового репера, далі – Ro). Вимощення череня печі розміром 1,4х1,3 м завтовшки 20 см підстелене світлою невипаленою глиною, краще збереглося у східній частині. Характерна кераміка зібрана у чорноземних напластуваннях над піччю. Ймовірно до

цієї споруди належала підпічна яма (на її дні зібрані шматки печі) прямокутної форми з пологими стінками (досліджено її частину 2,6х2,8 м на глибині 0,4–0,83 м від Ro). Верхня частина ями заповнена світлою глиною, а нижня – пухким гумусом та щільним перегноєм із невеликою кількістю аналогічної кераміки. Яма перерізає шар світлого супіску, з яким пов'язана раніша споруда [Малевская, 1976А, с. 14, рис. 38–41].

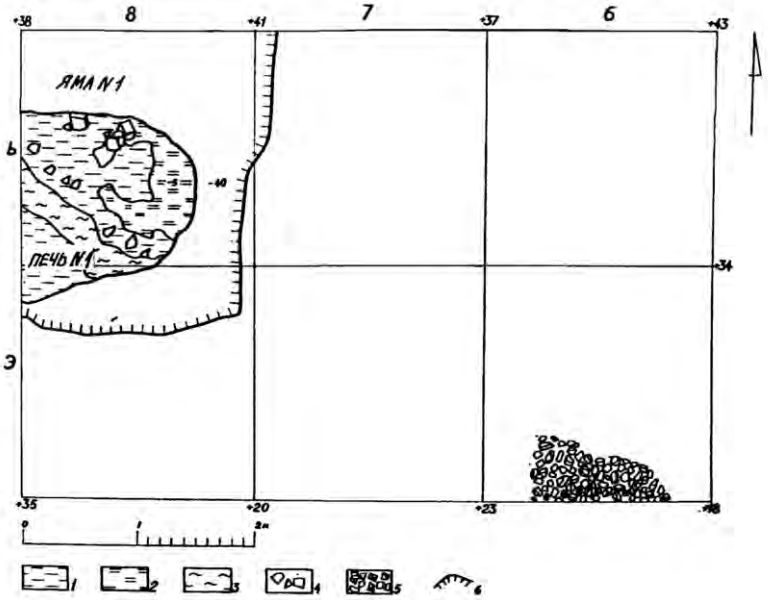

Рис. 146. Володимир. Дитинець. Розкоп 3. Споруда 1:
1 – глина; 2 – випалена глина; 3 – тлін; 4 – уламки цегли; 5 – крейдяний вапняк; 6 – границя ями № 1
(Розкопки М.В. Малевської. 1975 р.)

Споруда № 2 знаходилася східніше від першої. Від неї зберігся розвал прямокутної цегляної печі на глибині 0,3–0,6 м (рис. 96). Її фундамент розміром 1,7х1,6 м складений з цегли двох типів – жовтого 25х12х8 см (виключення 23,5х12х7,5) та червоного (виключно половинок, використаних повторно) розміром 13х8–9 см із слідами цем'янкового та білого вапняного розчину. Уся цегла фундаменту покладена горизонтально в один ряд та слабо скріплена світлою глиною, як і частково збережена західна стіна печі. Черінь печі розміром 1,2х0,85 см та завтовшки 8–10 см складений з добре випаленої та загладженої глини. Північна границя череня оконтурена цеглою, поставленою на ребро. Західна стінка печі та черінь порушені пізнішою ямою. Фундамент печі лежить на подушці з невипаленої глини, завтовшки 8–14 см, яка підстелена щільним темно-сірим суглинком. В основі печі знайдена кераміка, ідентична до попередньої [Малевская, 1976А, с. 16, рис. 45].

Поряд зі спорудою розчищено глибоку господарську яму неправильної форми (№ 5 за документацією, залягала на глибині 0,2–1,8 м) із синхронною керамікою, серед якої привертає увагу золотоординська фаянсова тарілка з підглазурним розписом кобальтом (рис. 137).

Споруда № 3 (рис. 147–149) *другої половини XIV ст.* зрубної конструкції знищена у пожежі. Її рештки, що залягали від глибині 0,25–0,35 (0,45–0,75 м від сучасної поверхні) до глибині 0,5–0,6 (0,8–0,9 м) і були перекриті згаданим шаром супіску, пов'язаним, очевидно, з періодом руйнування кам'яного замку. Контури споруди не про-

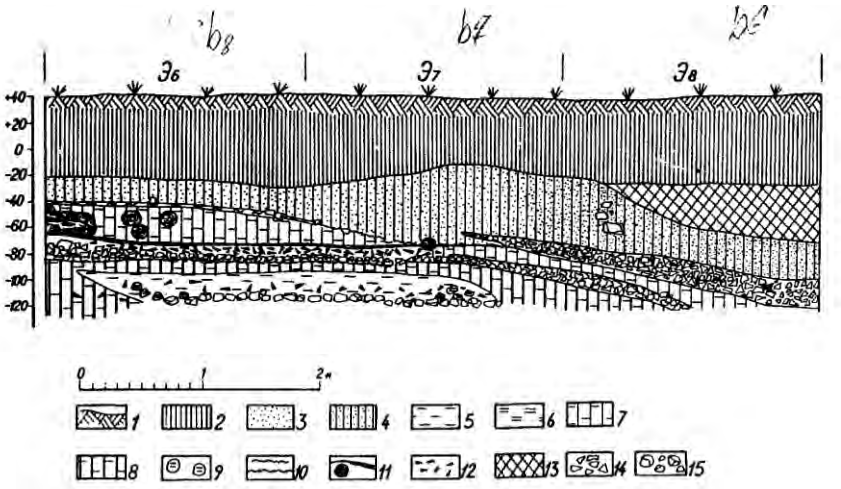

Рис. 147. Володимир. Дитинець. Стратиграфічний переріз північної стінки розкопу 3 із рештками споруди 3: 1 – дерн; 2 – чорнозем; 3 – пісок; 4 – супісок; 5 – невипалена глина; 6 – випалена глина; 7 – сірий суглинок; 8 – темно-сірий суглинок; 9 – печина; 10 – трухляве дерево; 11 – горіле дерево та вугільний прошарок; 12 – вугілля; 13 — перекоп; 14 – цегляний щебінь; 15 – шматки крейдяного вапняку. *(Розкопки М.В. Малевської. 1975 р.)*

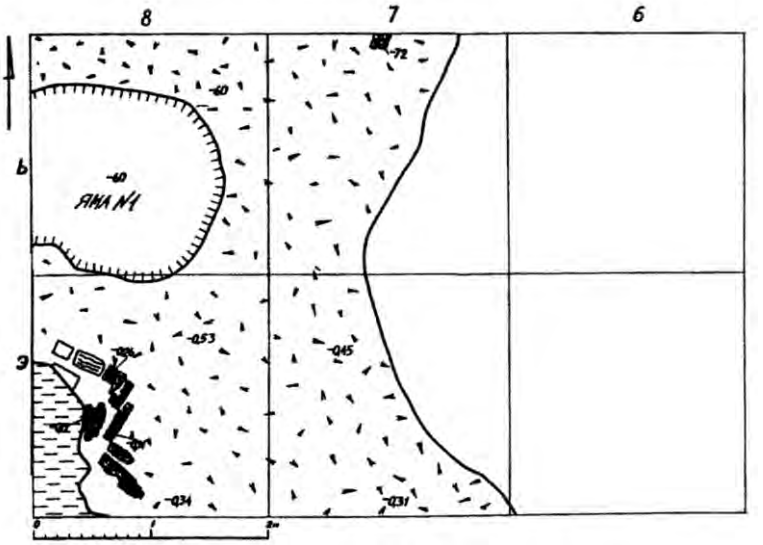

Рис. 148. Володимир. Дитинець. Розкоп 3. Споруда 3. Долівка і розвал горілого дерева *(Розкопки М.В. Малевської. 1975 р.)*

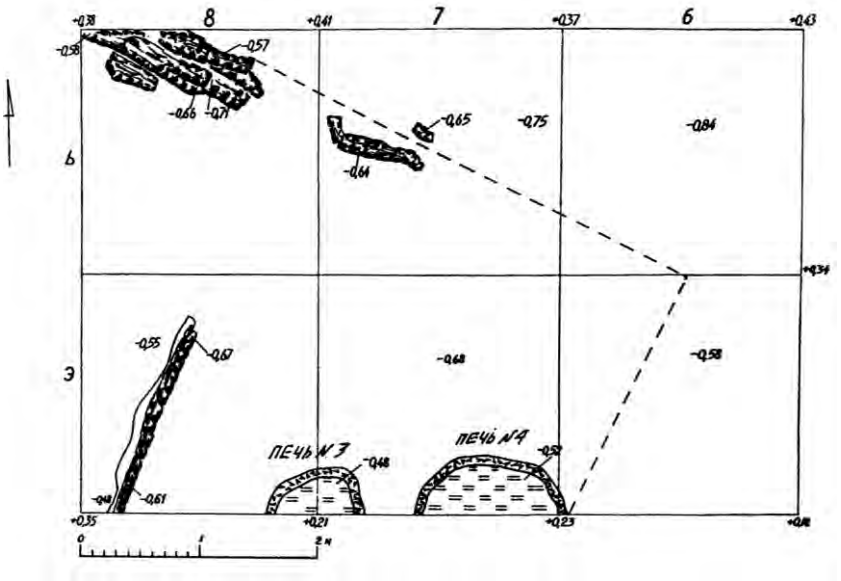

Рис. 149. Володимир. Дитинець. Розкоп 3. Споруда 3. Рештки стіни, лага та дві печі
(Розкопки М.В. Малевської. 1975 р.)

стежені. Від долівки, що мала нахил з півдня на північ, збереглася лише частина згорілої дерев'яної підлоги, невеликий розвал балок однієї стіни (одна з них завдовжки 1,5 м та діаметром 0,35 м лежала in situ в напрямі північний схід–південний захід, мабуть належала нижньому вінцю споруди, рис. 149) та дві різночасові печі. Під горілим шаром перпендикулярно до стіни лежала балка завдовжки 1,8, діаметром 0,2 м, що могла бути лагою під підлогу. Діаметри черіней печей – 0,97 м та 1,4 м. Під час їх розбирання з'ясувалося, що вони складаються з трьох пластів добре випаленої та загладженої світлої глини, розділених вуглистими прошарками завтовшки 25–30 см. Черінь більшої печі перекривав частково черінь меншої, тобто був пізнішим [Малевская, 1976А, с. 16–17, рис. 46–47].

Споруда № 4 (рис. 150, 151) *другої половини XIII–початку XIV ст.* (датована дослідницею серединою XII ст.) мала дещо заглиблений прямокутний котлован, досліджений на площі 3,8х3,2 м. Його заповнення складалось з вуглистого шару завтовшки 12–18 см (рис. 150), що включав подрібнений камінь, перетліле дерево та дрібні уламки кераміки. Під цим шаром було відкрито північно-східний кут споруди, зведеної з балок, рубаних "в обло", напівзогнилих, завтовшки 2–2,5 см та завширшки 12–20 см. Північна стінка порушена глиняним масивом, над другою знизу балкою східної стіни зберігся невеликий шматок лаги, що лежала паралельно до північної стінки на відстані 12–15 см. Рештки підлоги простежені у вигляді тонкого шару зогнилого дерева, на поверхні якого зібрано значну кількість кераміки (рис. 103), випаленої глини та подрібненого обпаленого каменю. Під спорудою, ймовірно, спеціально було влаштовано глиняну подушку завтовшки 4–10 см із значною кількістю кераміки XII–XIII ст.

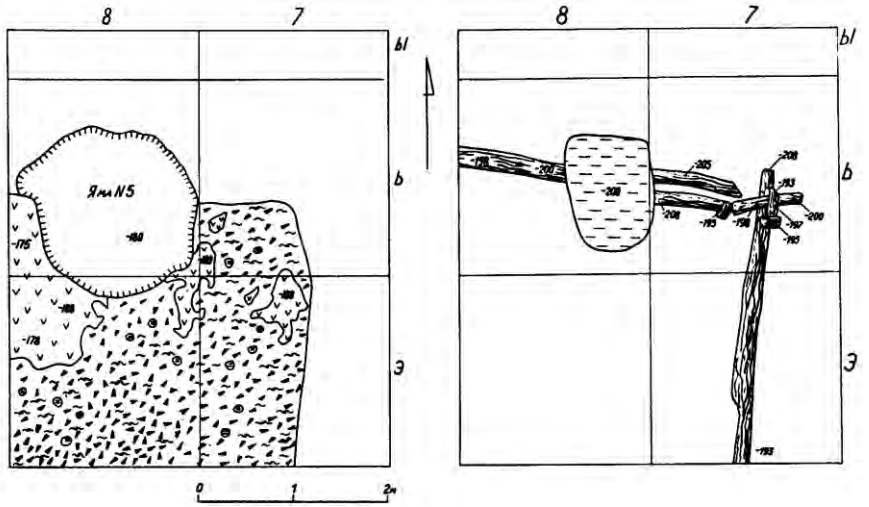

Рис. 150. Володимир. Дитинець. Розкоп 3. Споруда 4. Плани на рівні вугільно-зольного шару та на рівні зрубу. *Розкопки М.В. Малевської. 1976 р.*

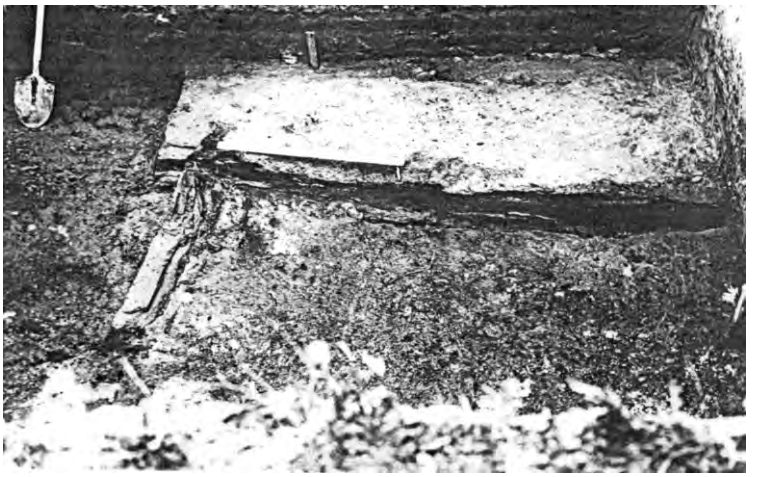

Рис. 151. Володимир. Дитинець. Розкоп 3. Споруда 4. Вигляд із заходу. *Розкопки М.В. Малевської. 1976 р.*

На долівці, нижче від згаданого вугільно-зольного прошарку, зібрано дві скляні намистини (жовту та зелену), 4 половинки криць, підкову, напильник (?), залізний цвях, два уламки керамічних полив'яних плиток, одна з яких оздоблена рельєфним геометричним орнаментом, а також велику кількість шматків посуду з кольорової та білої глини. Зібрано також білоглиняну кераміку із зеленою поливою та уламок ручки причорноморської амфори [Малевская, 1977А, с. 3–5, рис. 6–12].

Споруда № 5 (рис. 102) *другої половини XIII–початку XIV ст.*(датована дослідницею серединою XII ст.), розташована під спорудою № 4, мала дещо заглиблений прямокутний котлован, досліджений на площі 3,5х2,6 м. У ньому зберігся щільний шар

трухлявого дерева завтовшки 7–10 см, ймовірно, від підлоги та частково нижні вінця зрубу (врубка кута не збереглася). Як і пізнішу споруду, цю теж підстилав тонкий шар суглинку (5–20 см), під яким знаходився вуглистий прошарок від давнішої будівлі. На долівці у шарі гумусу зібрано кераміку, точильний камінь, шматок криці, металеву пластину, шиферне пряслице та цвях із круглою голівкою [рис. 102; Малевская, 1977А, с. 5, рис. 12–14].

Споруда № 6 (рис. 152) *кінця XI ст.* була зрубним житлом площею понад 16 м² з глиняною піччю та підпічною ямою (№ 7 за польовою документацією, глибині 0,3 м заповнена глиною з вугликами та трухлявим деревом) у західній частині. Внаслідок руйнування будівлі утворилося декілька шарів, обмежених зі сходу балкою зрубу, завдовжки 3 м та діаметром 0,2 м, а з північної сторони – масивом глини. Верхній вуглистий прошарок завтовшки 3–4 см на глибині 1,95–2,4 м перекривав собою в'язкий

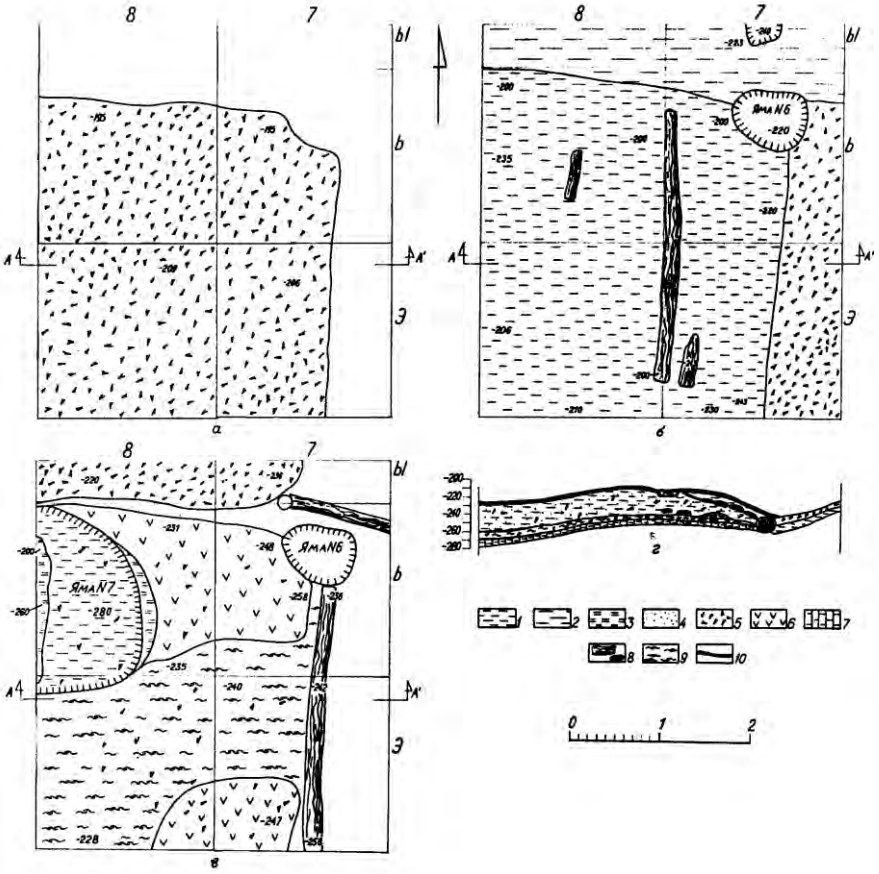

Рис. 152. Володимир. Дитинець. Розкоп 3. Споруда 6. План на різних рівнях та розріз по лінії А-А': 1 – невипалена світло-жовта глина; 2 – невипалена світло-сіра глина; 3 – випалена глина; 4 – пісок; 5 – вуглини; 6 – зола; 7 – темно-сірий суглинок; 8 – гнилі поліна; 9 – дерев'яний тлін; 10 – вугільний прошарок. *(Розкопки М.В. Малевської. 1976 р.)*

глиняний масив завтовшки 30–35 см (рис. 31), на поверхні якого простежені рештки дерев'яних жердин, що лежали в напрямку північ-південь. Всередині глиняного масиву (в його північно-східній частині) було виявлено рештки конструкції з восьми балок, що лежали на 10–15 см нижче від його верхньої площини. З північної сторони за межами споруди до масиву світло-жовтої глини впритул прилягав шар 15–30 см менш в'язкої глини сірого кольору, яка теж має на поверхні сліди зогнилих жердин, що лежали в напрямку північ-південь. Ймовірно – це рештки покрівлі, яка мала потужну глиняну підсипку на дерев'яній конструкції. Рештками дерев'яної підлоги був шар трухлявого дерева завтовшки 4–12 см з дрібними вуглинками та потужними накопиченнями золи, насичений керамікою та кістками тварин, простежений на глибині 2,3–2,5 м. Зібрана на долівці кераміка виключно білоглиняна. [рис. 100; Малевская, 1977А, с. 6–7, рис. 15–17].

Споруда № 7 *кінця X ст.* була заглибленим житлом. Стінки котловану завглибшки 0,65 м майже вертикальні, при західній стінці простежена вирізана у передматериковій глині лежанка завширшки 0,5 м та заввишки 0,4 м над долівкою. Заповнення житла включає вуглистий шар, насичений струхлявілим деревом, шматками випаленої глини та кераміки [Малевская, 1977А, с. 8–9, рис. 18]. На долівці напівземлянки (глибиною 4,65 м) в материку розчищена, заповнена деревним вугіллям, яма, округла в плані, конічної форми завглибшки 0,5 м.

Окольний город

Розкопки 1975–1976 рр. М.М. Кучинка [2006, с. 44 в долині р. Смочі з боку Василівської церкви, рис. 153].

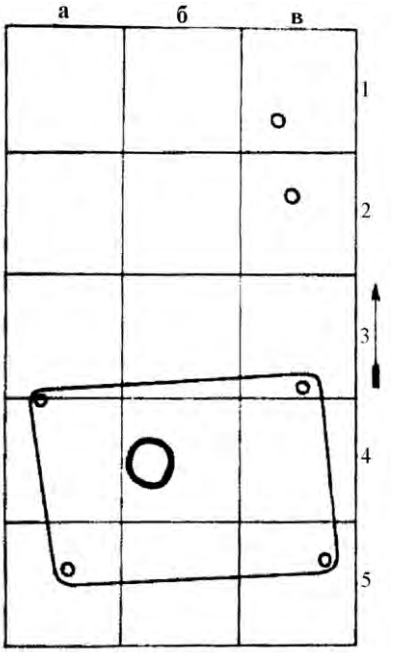

Рис. 153. Володимир. Окольний город. План розкопу 3. 1976 р. (за М.М. Кучинком)

Споруда XI ст. (рис. 92). Мала прямокутний котлован розмірами 3х5 м, заглиблений на 0,6 м у материк з добре утрамбованою долівкою. Вхід у споруду у вигляді широкої сходинки знаходився з південної сторони. При кутах розчищені стовпові ями. Майже у центрі долівки знаходилась вкопана в материк діжка діаметром 0,65 м. Поряд лежала дерев'яна накривка. Дерево добре збереглося завдяки болотистому ґрунту. Заповнення споруди, що складалося з темного гумусу, вугілля та попелу, перекривав пласт глини завтовшки до 14 см, під яким знаходився пласт згорілого дерева, ймовірно, від перекриття. У заповненні зібрано уламки посуду XI–XII ст., візантійської амфори з низькими ручками, залізні цвяхи, підківку з шипами, бронзову ліроподібну пряжку, кістки тварин, зокрема роги тура.

Розкопки 1982–1983 рр. поруч з Успенським собором [рис. 154, 155; Пєскова, 1983А, с. 5–9; 1984, с. 10].

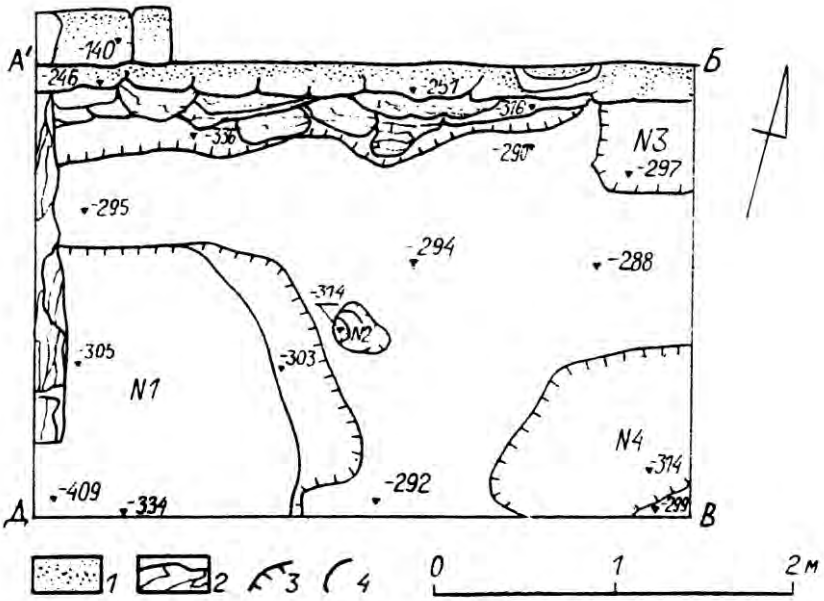

Рис. 154. Володимир. Окольний город. План східної частини розкопу при Успенському соборі. 1982 р. (за Г.О. Пєсковою): 1–розчин; 2 – вапнякова плита; 3 – материкові контури споруд; 4 – рельєф дна споруд

Житло XI–XII ст. (№ 1). Заглиблена у материк на 1–1,6 м. Материкові стінки (східна довжиною близько 3 м) похилені до центру плавно переходять у дно. Заповнення чорне від вугликів. На краях ями на гл. 3 м від Ro знаходилося скопичення перепаленої глини, вугілля та шматки глиняної обмазки з відбитками прутків з однієї сторони та гладкою поверхнею з протилежної, а також уламки слабовипаленої стаціонарної сковороди з глиняними бортиками. В нижній частині ями простежені два гумусовані прошарки майже однакового кольору: нижній, товщиною 10–15 см, з коричневим відтінком, що переходив у темно-сірий, майже чорний прошарок (рис. 155),

насичений уламками кераміки (понад 100 уламків) та кісток тварин. На дні знаходилась велика кількість обвугленого дерева. У заповненні зібрано шиферне пряслице, уламок ручку амфори, залізні ніж та три цвяхи, орнаментовану кістяну накладку (рис. 124: 3). На глибині 2,2–2,3 м в лінзі темно-коричневого гумусу в рештках глиняної печі при південно-східному куті, пошкодженій пізнішою ямою, зібрано уламок гончарної посудини з графіті (рис. 129: 3). 0,3 м південніше в материку зафіксовано під квадратну в плані яму, заглиблену на 0,15 м в материк. Східніше котловану споруди зачищено зв'язану з нею округлу ямку діаметром 0,2 м заглиблену в материк на 0,2 м. В її заповненні зібрано уламок керамічної плитки до підлоги. Споруду перекривав шар з аналогічними знахідками товщиною 0,5-0,8 м, що поєднував її із сусідньою.

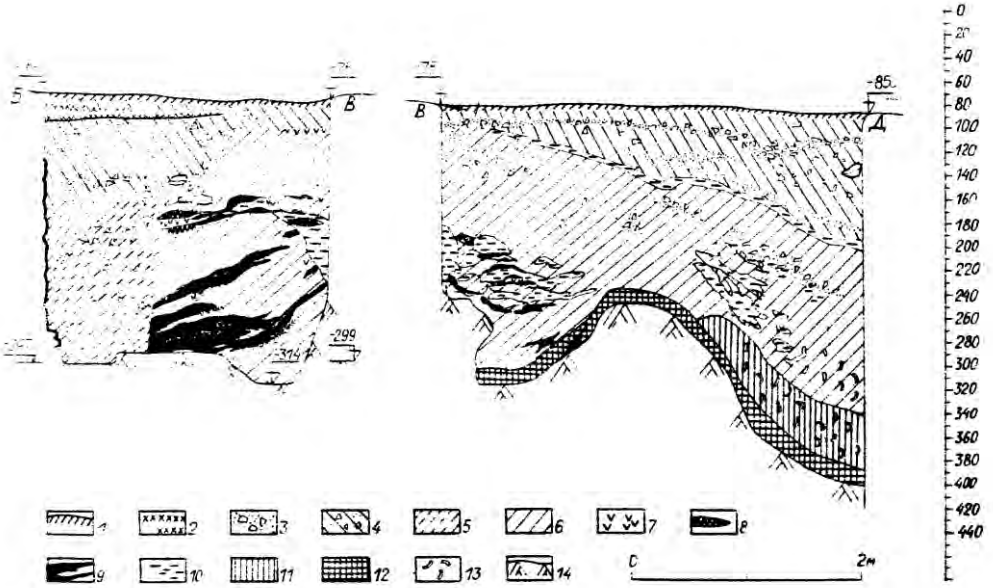

Рис. 155. Володимир. Окольний город. Перерізи східної та південної стінок розкопу при Успенському соборі: 1 – дерн; 2 – сірий гумусований прошарок; 3 – будівельне сміття; 4 – будівельне сміття із землею; 5 – світло-сірий гумусний прошарок; 6 – темно-сірий, майже чорний гумусний шар; 7 – вугілля; 8 – випалена червона глина; 9 – чорний гумус; 10 – материкова глина у перевідкладеному стані; 11 – темно-сірий гумус; 12 – темно-коричневий гумус; 13 – кераміка; 14 – материк. *(Розкопки Г.О. Пєскової, 1982 р.)*

Споруда XI–XII ст. (№ 4). Котлован неправильної форми з похиленими стінками, заглиблений в материк всього на 0,2–0,7 м, із структурою заповнення, аналогічною сусідній споруді (рис. 155).

Середмістя

Археологічні спостереження 1987 р. під час земляних робіт на вул. Василівській (колишня – Паніна) в 100 м на схід від дитинця [Терський С., Терський В., 1988; Терський С., 1988А].

Споруда з котлованом розміром 3х4 м, орієнтованим з півночі на південь та заглибленим на 0,4 м у материк. Долівка рівна на глибині 1,4 м від сучасної поверхні.

Вхід у котлован з півночі, куди вели східці, піч розміром 1,5х1,5 м знаходилась у правому куті. Заповнення із значним скупченням кераміки з глибини 1 м, переважно горщиків – відомих в археологічній літературі зразків другої половини XI ст. (рис. 156). Дві посудини вдалося реставрувати. Окрім кераміки, у заповненні споруди знайдено два уламки ножів, залізний гачок, частина чотирикутної керамічної плитки завтовшки 2 см, покритої світло-коричневою поливою, а також велика кількість глиняних “вальків”, ошлакованих, очевидно, під час пожежі.

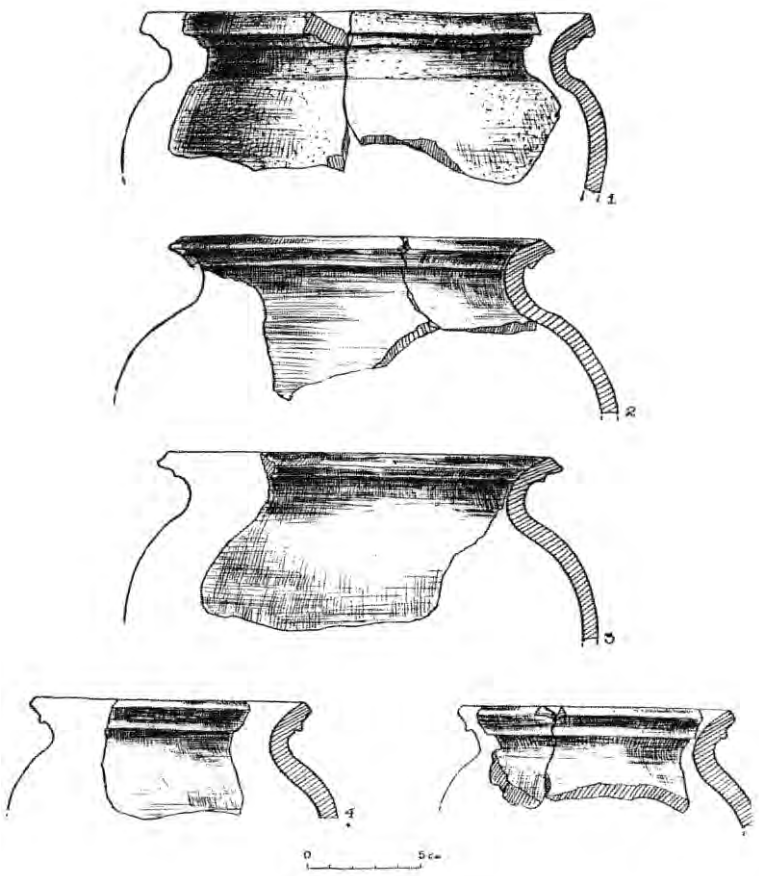

Рис. 156. Володимир. Окольний город. Гончарний посуд із споруди XI ст.
Розкопки В.С. Терського. 1987 р.

Розкоп 1987 рр. у котловані під будинком № 12 на вул. Соборній (К. Маркса) [Терський С., Терський В., 1988; Терський С., 1988а].

Споруда № 1. Зберігся заглиблений на 0,4 м в материк котлован. Долівка горизонтальна, знаходилась на глибині 3 м від сучасної поверхні.

Споруда № 2. Зберігся заглиблений на 0,4 м котлован. Долівка горизонтальна знаходилась на глибині 3 м від сучасної поверхні. Заглиблена 30 м в ґрунт, орієнтована

стінами з півночі на південь. Піч викладена з рожевого привізного каменю, знаходилась поблизу південної стінки першого житла. Поряд з першою спорудою знаходилась конічної форми господарська яма діаметром близько 0,8 м, заглиблена на 0,6 м, в якій виявлено залишки горщика-зерновика. Відстань між спорудами – 6 м. Очевидно, вони являли собою одну садибу, датовану за керамікою другою половиною XI–початком XII ст.

Апостольщина. *Розкопки С. Терського 1999–2000 рр. на території Гуманітарної гімназії (колишня ЗОШ № 4 по вул. 20 липня (рис. 93, 157).*

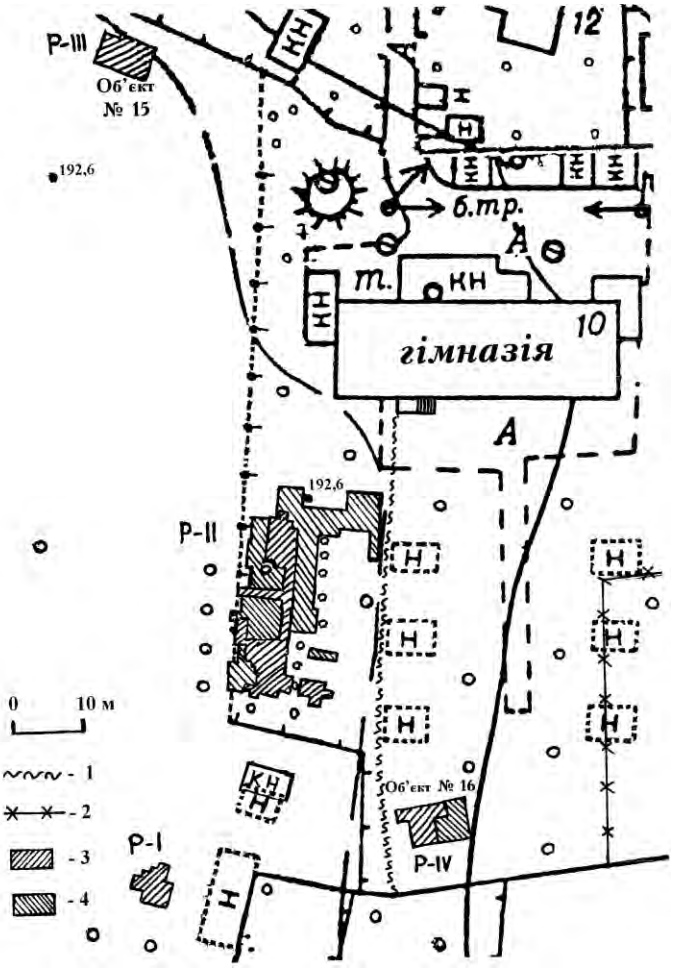

Рис. 157. Володимир. Ур. Апостольщина.
Ситуаційний план дослідженої площі з нумерацією розкопів.
Пунктиром позначені ліквідовані будівлі та огорожі. Умовні позначення:
1 – діючий капроновий водопровід; 2 – огорожа новозбудованої садиби; досліджена площа:
3 –1999 р.; 4 – 2000 р.

Горизонт IX–XI ст.

Об'єкт № 15 (його датування проведене виключно за керамічним матеріалом, використаним у вимощенні череня).

Споруда прямокутної форми розмірами 4,1 (західна стінка) х3,7 м, орієнтована приблизно кутами за сторонами світу. Долівка на глибині 1,3–1,5 м від сучасної поверхні [рис. 91; С. Терський 2003, rys. 2]. При північній та східній вертикальних стінках влаштовано материкові приступки завширшки близько 0,1 м. При східній стінці на віддалі близько 0,1 м від неї на одній лінії зафіксовано три стовпові ями діаметром 0,15 м: від північного стовпа до середнього – 1,1 м, від середнього до південного – 1,35 м, який на 0,45 м віддалений від південної материкової стінки. Південну стінку повністю зафіксувати не вдалося, оскільки її конструкції, що, мабуть виходили за межі котловану, знаходилися під сучасним бетонним вимощенням для кидання ядра. По центру південної стінки знаходився трикутний виступ-"прилавок" розмірами 2,0х1,7х1,7 м з білого суглинку з сірими вкрапленнями, який був прийнятий умовно за материковий останець. Не вдалося детально простежити материкові стінки та виявити сліди західної стіни споруди, оскільки у цій частині до глибини 1,3 м культурний шар перерізала сміттєва яма другої половини XX ст.

У центральній частині долівки знаходилася засипана щільно в останній період існування споруди утрамбована чорноземом яма завглибшки 0,3 м неправильної форми розміром приблизно 2х2 м з горизонтальним дном. Вона охоплювала простір перед устям печі. Саме у цей ґрунт було пізніше вкладено цілий горщик. У заповненні ями траплялися вуглинки, дрібні кістки, знайдено половинку крейдяного біконічного пряслиця заввишки 1,7 см діаметром 2,3 см та діаметром отвору 1,2 см (рис. 99: 7).

Глиняна опалювальна піч влаштована у північно-західному куті на долівці, устям повернута паралельно до західної стінки. Підковоподібна у плані, розміром 1,1х1,0 м. Стінки заввишки 0,45 м вертикальні, виліплені з піщанистої глини із вкрапленням уламків гончарного посуду (рис. 99: 4–5, 5а). Черінь знаходився на глибині 1,75 м від сучасної поверхні.

У ямі на долівці зліва перед піччю, як згадувалось, вкопано майже цілий горщик з частково оббитими вінцями (рис. 99: 6). Його висота – 26 см, діаметр вінця – 24 см, денця – 9 см, найбільше розширення – 27,5 см на висоті 19 см, товщина стінок – близько 1 см. Корпус прикрашений чотирма смугами з горизонтальних врізних ліній.

Напроти опалювальної печі при південній стінці на долівці розчищено рештки овального двошарового череня (що ремонтувався) розміром 1,0х0,8 м (піч А). Він понижувався до центру споруди до глибини 1,66 м від сучасної поверхні. Обидва шари череня в основі мали щільно викладені шматки більше ніж восьми горщиків (рис. 99: 10–17, табл. 1: 1–8).

Поряд з кутом при південній стінці на долівці на глибині 1,6 м від сучасної поверхні зачищено подвійний черінь ще однієї *печі (Б)* діаметром 1,2 м. З тильного боку зберігся виліплений з глини купол. Його збережена висота над черенем – 0,3 м. Черінь в основі щільно викладений шматками трьох горщиків (рис. 99: 1–3, табл. 1: 9–11).

Найкраще збереженим був купол найбільшої нішеподібної *печі (В)* при західній стінці. Черінь, що знаходився на глибині 1,4 м від сучасної поверхні (0,1–0,2 м вище від долівки), з піднятими вгору краями (1-й черінь) розміром 1,3х1,5 м з боку долівки завершувався вузьким устям завширшки 0,3 м. Купол підвищувався на 0,7 м над першим черенем та на 0,6 м – над другим, який був значно плоскішим. Черінь в основі щільно викладений шматками двох горщиків (рис. 99: 8–9, табл. 1: 12–13).

Таблиця 1

Характеристика керамічного матеріалу
із вимощення черіней *печей А і Б об'єкта № 15*

№ з/п	Рис.	Висота, см	Діаметр вінця, см	Діаметр найб. розширення, см нижче вінця на см	Діам. денця, см	Особливості структури та поверхні, товщина стінок, см
1	99: 10	більше 20	30	34/12		закопчений
2	99: 11	понад 10	18	21/7		у тісті домішка слюди та кварцу
3	99: 12	більше 14	24	25/8		корпус оздоблений смугами: двома хвилястими, розділеними горизонтальною
4	99: 13	більше 14	21			сірий, поверхня горбкувата, в тісті – шамот, є сліди ремонту – просвердлений отвір
5	99: 14	22,5.	24	25/15	9,5	цеглянистого кольору, тришаровий у зламі, товщина стінок – 0,4–0,7
6	99: 15	22,5	24	25/15	орієнт. 9,5	цеглянистого кольору, тришаровий у зламі, товщина стінок – 0,4–0,7
7	99: 16	22,5	24	25/15	орієнт. 9,5	цеглянистого кольору, тришаровий у зламі, товщина стінок – 0,4–0,7
8	99: 17	більше 32	28	27/10	11	опуклобокий ліпний, цеглянистого кольору, тришаровий у зламі, товщина стінок до 1,0
9	99: 1	більше 14	16	19/7		світло-коричневий, гладкий, шийка циліндрична, товщина стінок – 0,4–0,5
10	99: 2	більше 17	26	24/11		сірий, гладкий, товщина стінок – 0,5–0,7
11	99: 3	21	24	21 см на висоті 15,5	9	ліпний, світло-коричневий, тісто шарувате, товщина стінок – 0,7–1,0
12	99: 8	більше 14	15	18/8	близько 12	сіро-червоний, знизу закопчений, поверхня шорстка, тришаровий у зламі, товщина стінок – 0,4–0,5
13	99: 9	28	24	24 см на висоті 19,5	9	закопчений, поверхня горбкувата, темно-сірий у зламі, в тісті домішка шамоту, нижче від шийки орнаментований горизонтальними врізними лініями та двома хвилястими смугами, товщина стінок 0,5–1,5 (денце)

У заповненні зібрано незначну кількість дрібних тваринних кісток та ще менше дрібних уламків кераміки.

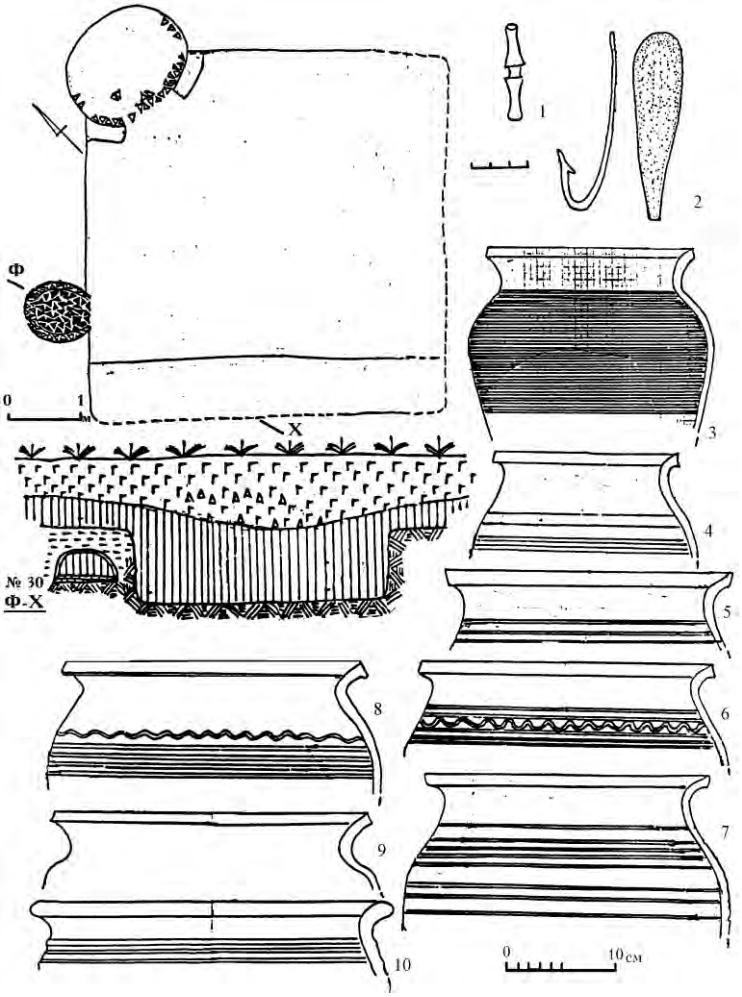

Рис. 158. Володимир. Ур. Апостольщина. Об'єкт № 30. Залізна блешня (6) та кістяна застібка (5), гончарний посуд з долівки та печей (вказано діаметр вінець у мм): Піч Б: 1– 170; 2 – 210; 3 – 150; 4 – 250; 7 – 230; 8 – 260; 10 – 240. Піч А: 5 – кістка; 9 – 270. Долівка: 6 – залізо *(Розкопки С.В. Терського. 2000 р.)*

Головна споруда дворища – **Об'єкт № 30**, розташований у кв. 31-37/Н-С, за 13,5 м від західної огорожі шкільного саду. Він являв собою прямокутну у плані споруду з котлованом розмірами приблизно 4,1х3,6 м, заглибленим на 1,4 м від давньої поверхні з не менше як двома нішеподібними печами (повністю розкрито лише північну стінку котловану, яка була прямовисна). При східній стінці виявлено ніби материкову лежанку-прилавок заввишки 0,2 м. *Піч А* (рис. 158) діаметром 1,3 м, знаходилася при північному куті. Її черінь, що розташовувався на 0,2 м вище від долівки, зберігся лише

по краях, купол обвалився. Зафіксовані рештки припічка та челюстей. *Піч Б* при західному куті діаметром 1,0 м (рис. 159, 160). Другий черінь на глибині 1,7 м (0,3 м вище від долівки) від сучасної поверхні викладено уламками подібної за матеріалом кераміки світло-коричневого кольору (рис. 158). Можна прогнозувати ще наявність опалювальної печі при західному куті. У конструкціях печей використовувався також характерний пічний камінь, що раніше був обточений водою. У верхній частині заповнення споруди на глибині 0,5–0,6 м зібрано численні фрагменти гончарного посуду та предметів XIV ст., шматки залізного шлаку. На глибині 0,7–0,9 м зібрано переважно уламки посуду XI ст. (рис. 161), синхронні до матеріалу із заповнення об'єкта № 16 [С. Терський, 2000А, рис. 43]. Матеріали горизонту X ст. знаходилися у заповненні на глибині більше ніж 1,0 м від сучасної поверхні.

Рис. 159. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп № 2.
Вигляд з північно-західного кута об'єкта 30 з печами А і Б. Фото.
(Розкопки С.В. Терського. 2000 р.)

Рис. 160. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп № 2. Вигляд з півдня печі Б при західній материковій стінці об'єкта 30. Фото. *(Розкопки С.В. Терського. 2000 р.)*

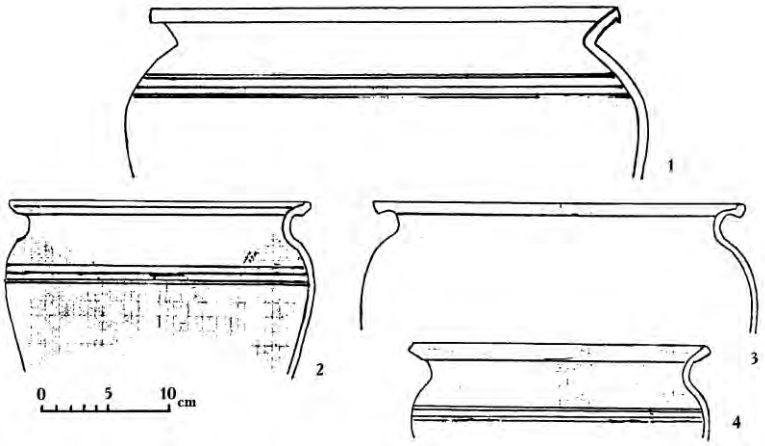

Рис. 161. Володимир. . Ур. Апостольщина. Об'єкт № 30. Гончарний посуд із верхньої частини заповнення (0,8–0,9 м від сучасної поверхні), вказано діаметр вінець (мм) та характер глини: 1 – 320, гладка, білоглиняна; 2 – 210, цегляниста; 3 – 260. *Розкопки С.В. Терського. 2000 р.*

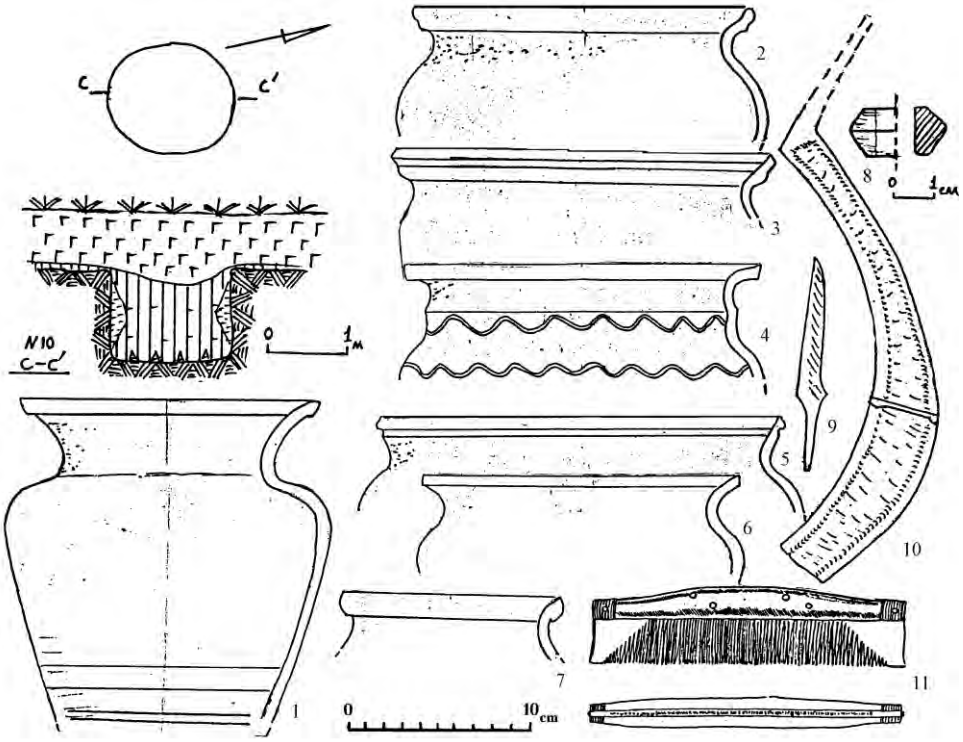

Рис. 162. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп № 2. План та переріз об'єкта № 10. Матеріал із заповнення: шиферне пряслице (8), залізні ніж та серп (9–10), кістяний гребінь (11); гончарний посуд, вказано діаметр вінець (мм) та характер глини: 1– 170, білоглиняний; 2 – 190, білоглиняний, домішка слюди; 3 – 180, жовта; 4 – 200, білоглиняний; 5 – 160, цегляниста; 6 – 135, висота більше 150, гладкий закопчений, окрім низу; 7 – 110, гладкий, тришаровий. *(Розкопки С.В. Терського. 1999 р.)*

Знахідки складалися переважно з уламків однотипних світло-коричневого кольору гончарних горщиків, прикрашених горизонтальними врізними лініями, нерідко, густими по усьому корпусу (рис. 158). Аналогічний посуд містили черіні печей А і Б. У заповненні печі А, окрім того, знайдено кістяну стрижневу застібку (рис. 158: 1), а в центральній частині долівки споруди знайдено залізний гачок-блешню (рис. 158: 2).

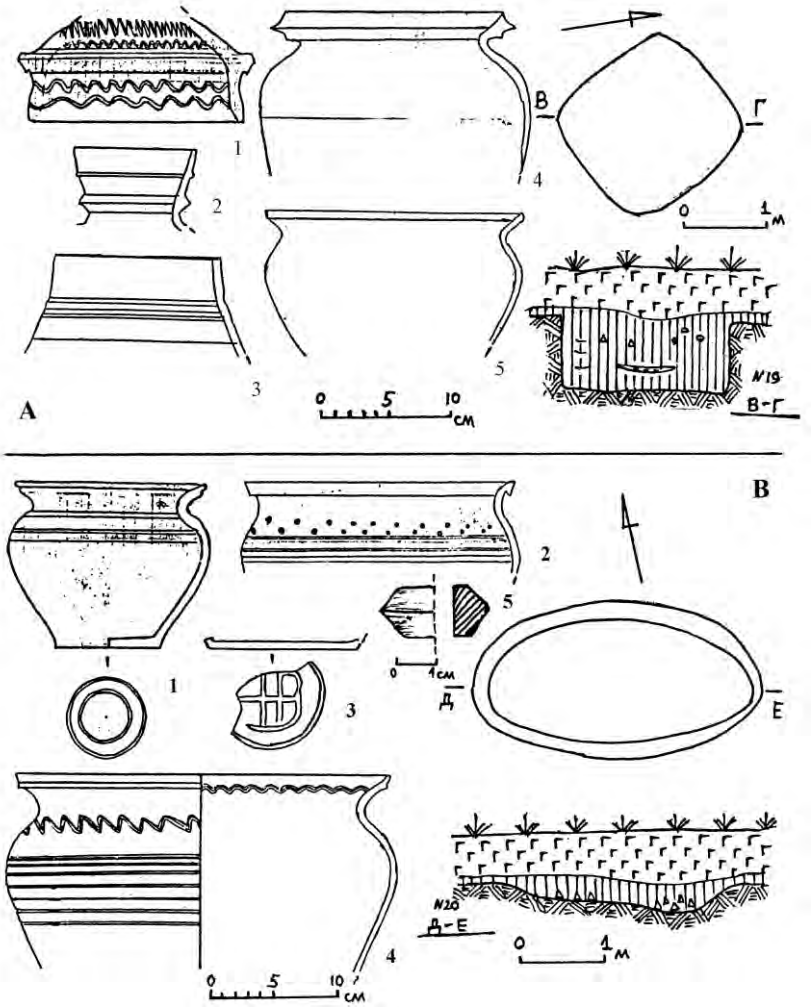

Рис. 163. Володимир. Ур. Апостольщина. Плани і профілі об'єктів № 19–20 та гончарний посуд: А – об.19: 1 – діаметр 130, гл. 1,1 м; 2 – діаметр 90, біла глина; 3 – діаметр 150, сіра глина, цеглянистий випал, шорстка; 4 – діаметр 120, світло-коричневий; 5 – діаметр 190, біла глина, гладка. В – об. 20: 1– див. опис у тексті; 2 – діаметр 200, коричневий; 3 – діаметр 105, білогл.; 4 – діаметр 280, коричневий, піщанистий, рихлий. *Розкопки С.В. Терського. 2000 р.*

Найбільш одночасовий матеріал містило заповнення **Об'єкта № 10,** розташованого у південній частині основного розкопу у кв.18-19 Ж-З, Це була овальна в плані яма, розмірами 1,5 м по лінії північ-південь, 1,3 м – по лінії захід-схід та завглибшки 1,0 м (1,8 м від сучасної поверхні). Стінки вертикальні, дно горизонтальне. Заповнення складалось з темно-сірого ґрунту із значними домішками глини. Заповнення ями рівномірно насичене дрібними шматками перепаленої глини (скупчення у західній частині) та тваринними кістками. У його верхній частині зібрано незначну кількість кераміки, залізні серп та ніж (рис. 162: 9, 10). У нижній частині – великі шматки гончарної кераміки (рис. 162), зокрема денця, біконічне пряслице з рожевого шиферу (рис. 162: 8, висота – 1,2, діаметр – 2,7, діаметр отвору – 1,0), складний кістяний гребінь, з'єднаний мідними заклепками (рис. 162: 11).

Сукупність об'єктів 19–22, поза сумнівом, виникла у зв'язку з об'єктом 30, проте матеріал із заповнення цих споруд був дещо пізнішого часу.

Об'єкт 19, що розташований у кв. 35-36/Є-Ж, був господарською ямою (рис. 163А), підквадратною у плані із заокругленими кутами і вертикальними материковими стінками, розміром 1,4х1,4 м та завглибшки 0,9 м (1,5 м від сучасної поверхні), дно рівне. Заповнення фіксувалося вже у передматериковому шарі. У чорноземному заповненні, що у верхніх шарах містило численні шматки перепаленої глини та вугликів, а в нижній частині по центру заповнення – лінзу з жовтої глини. Зібрано дрібні фрагменти гончарного посуду XI ст. (рис. 163А), що, за невеликим винятком, не клеяться (мабуть, рештки смітника, що утворився в западині після ліквідації споруди).

Об'єкт 20, що розташований у кв. 32-33/І-К, за 2,5 м на південний схід від об'єкту 19, він був, очевидно, наземною спорудою, від якої простежено лійчастоподібну западину розмірами 2х1,6 м та завглибшки в центрі близько 1 м, дно нерівне, західна частина заглиблена менше (рис. 163В). Тут у заповненні, що складалося з чорнозему, зібрано шматки перепаленої глини. Усюди у заповненні споруди зібрано велику кількість гончарного посуду XI ст., а у східній частині – біконічне пряслице з фіолетового шиферу заввишки 12 мм, діаметр отвору – 10 мм, загальний діаметр – 28 мм (рис. 163В: 5). Одна з реконструйованих посудин з коричневої піщанистої глини, заввишки 120–130 мм, діаметр вінця – 140 мм, денця – 80 мм, прикрашена густим врізним орнаментом з горизонтальних ліній (рис. 163В: 1). Знайдено характерне масивне денце малого горщика діаметром 57 мм, стінки якого різко розширюються убік.

Об'єкт 21, розташований у кв. 33-35/і-К, за 0,8 м на північний-схід від об'єкту 20, був, очевидно наземною спорудою (рис. 164: 1), від якої простежено лійчастоподібну западину розмірами 1,5х1,0 м та завглибшки в центрі до 0,4 м (1,0 м від сучасної поверхні). У заповненні, що складалося з темного гумусу, зібрано кілька дрібних уламків гончарного посуду XI ст.

Об'єкт 22, розташований у кв. 28-29/К-Л, був, очевидно наземною спорудою, від якої простежено лійчастоподібну западину розмірами 1,85х1,1 м та завглибшки в центрі 0,9 м (рис. 164: 2). У заповненні, що складалося з темного гумусу, зібрано декілька дрібних уламків гончарного посуду XI–XII ст. та залізний кований цвях завдовжки 105 мм.

Найпізнішими спорудами з цього комплексу були об'єкти № 16 та № 25.

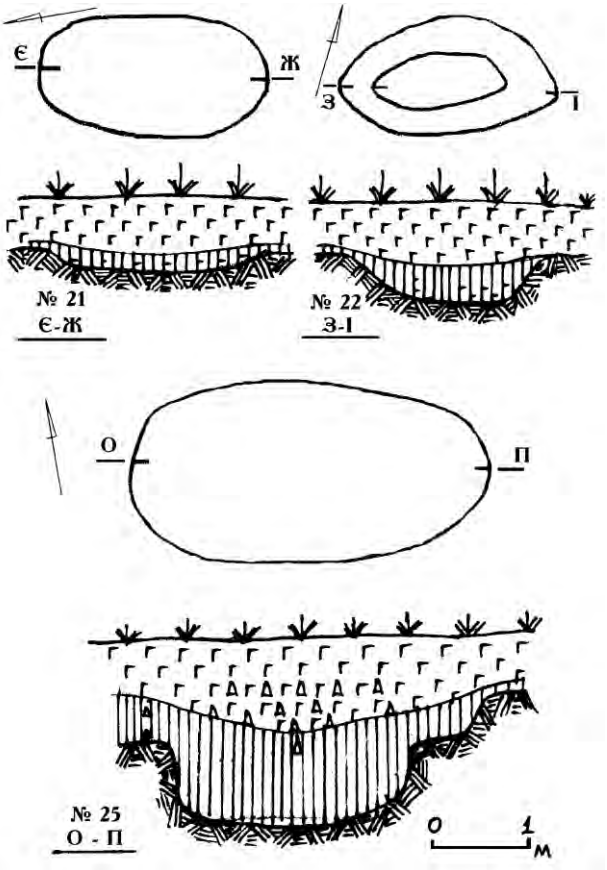

Рис. 164. Володимир. Ур. Апостольщина. Плани та перерізи об'єктів по лінії захід–схід: № 21 (Є–Ж), № 22 (З–І) та № 25 (О–П). *(Розкопки С.В. Терського. 2000 р.)*

Об'єкт № 16 зафіксований у розкопі № 4 на глибині 1,0 м завдяки скупченню кераміки XI–XII ст., серед якого був і залізний ключ (рис. 165: 8).

Споруда овальної в плані форми розташована у південній частині розкопу у кв.2-4/АБ. З східної сторони на рівні горизонтальної та добре утрамбованої долівки з вуглинками на глибині 1,6–1,7 м, розміром 1,6х2,5 м у материковій стінці знаходилося устя нішеподібної печі заввишки 0,5 м з припічком розміром 0,4х0,4 см. Черінь печі розмірами 1,45 м в довжину та 1,2–1,3 м в ширину понижувався до середини до глибини 1,9 м від сучасної поверхні. Це було викликано, мабуть, бажанням використати непорушений материк для влаштування склепіння печі. На випаленому склепінні печі збереглися сліди леза копального знаряддя завширшки 5,5 см. У центральній частині склепіння виступає чорноземне заповнення, можливо, від отвору (слід димаря?). Зліва від устя на долівці розчищено округлу конусоподібну передпічну яму діаметром 0,3 м та завглибшки 0,25 м. Стінки котловану – похилі назовні, найбільше з північної та з південної сторони. Перехід від долівки до стінок плавний, краї долівки підняті вгору. Долівка звужується із східної сторони до 1,4 м, а з протилежного боку – до 0,9 м.

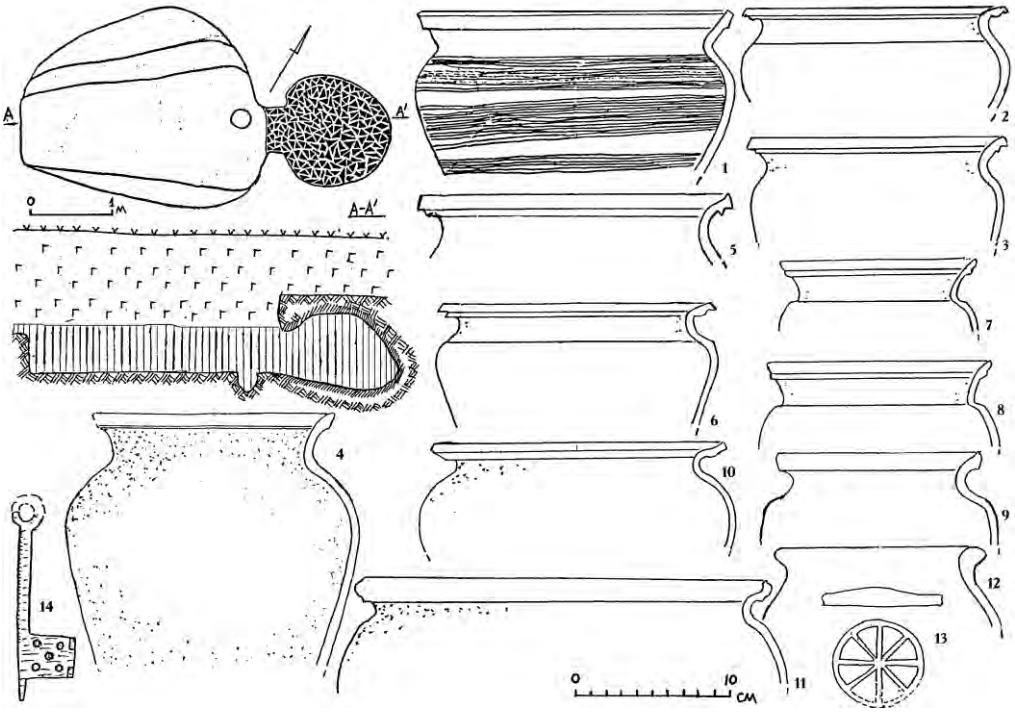

Рис. 165. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп № 4. План та переріз об'єкта № 16. Залізний ключ (14) та гончарний посуд (1–13), вказано діаметр вінець (см) та колір глини: 1 – 20, цеглянистий; 2 – 17, коричнево-цеглянистий; 3 – 16, коричневий; 4 – 15, діаметр найбільшого розширення 18,4 нижче вінця 7 см, важкий білоглиняний, шорстка поверхня; 5 – 20, коричневий, тришаровий; 6 – 18, коричневий; 7 – 13; 8 – 14, світлий, закопчений; 9 – 13, цеглянистий, тришаровий; 10 – 19, коричневий; 11 – 27; 12 – 13, цеглянистий; 13 – 10, біла глина *(Розкопки С.В. Терського. 1999 р.)*

Заповнення споруди чорноземне. Кераміка у заповненні з карнізоподібними вінцями. Зрідка трапляються т.зв. "курганні типи" (рис. 165: 9). У заповненні зібрано багато тваринних кісток, зокрема і частини черепів.

Об'єкт 25 розташований у кв. 16-18/А-Г розкопу № 2, за 16,5 м від південно-західного кута огорожі шкільного саду і на 0,3 м виходить за його західну межу. Являв собою своєрідну господарську яму, овальну в плані, розмірами 2,2х1,4 м та завглибшки 1,8 м, стінки вертикальні, які, судячи з поширення фрагментів кераміки, становили частину якоїсь більшої, очевидно, наземної споруди, основний об'єм якої, можливо, поширювався на захід (рис. 93; 164: 3). Південний край ями було прокопано об'єктом № 7 XVII ст. Заповнення об'єкта спостережено з глибини 0 5 м, де було зафіксовано скупчення уламків однотипного (одночасового?) гончарного ангобованого посуду XI ст. (рис. 166: 1–3). Його наявність так близько до сучасної поверхні можна пояснити як викид з пізнішого перекопу.

Основна маса предметів залягала у верхній частині заповнення об'єкта до глибини 1 м. Більшість зібраної кераміки XI ст. є однотипною (одночасною?), тришаровою, з цеглянистою поверхнею (рис. 166: 4–10). Знайдено також залізні дужку до відра з

квадратного у перерізі прута та дверну скобу (рис. 166: 13, 14), пряслице зі світло-рожевого шиферу бочкоподібної форми заввишки 15 мм, загальним діаметром 26 мм, діаметр отвору – 9 мм, що має графіті на боках (рис. 166: 16) та кістяну стрижневу застібку з чотирма секторами (рис. 166: 15).

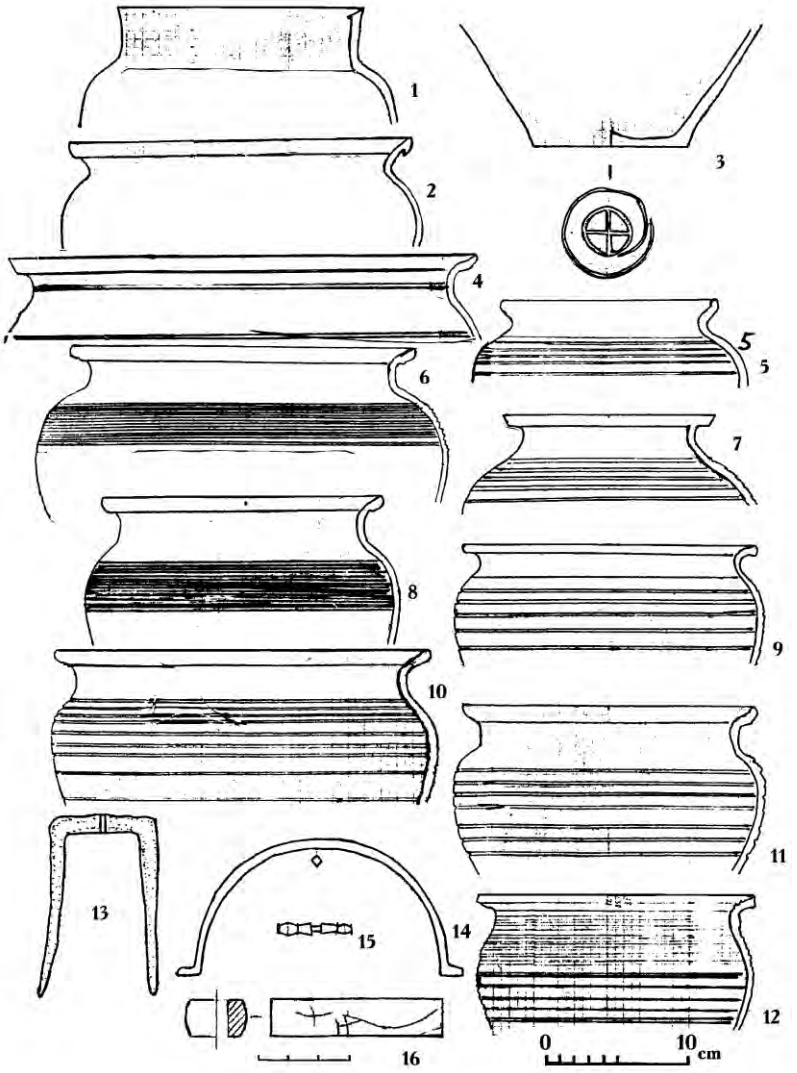

Рис. 166. Володимир. Ур. Апостольщина. План та переріз об'єкта № 25. Залізні скоба та дужка від відра (13, 14), кістяна застібка (15) та шиферне пряслице (16, опис у тексті). Гончарний посуд ангобований (1–3 – з глибини 0,5 м; 4–11 – з глибини 1,0 м, вказано діаметр вінець (мм) та колір глини): 1 – 150, жовта; 2 – 210, цегляниста, тришарова, ангоб з обох боків; 3– 95, цегляниста; 5 – 130, світло-цегляниста, тришарова; 7– 130; 8 – 170, закопчена, перегоріла; 12 – 170, з глибини 0,8–0,9 м. З цеглисто-сірої тришарової глини: 4 – 290; 6 – 210; 9 – 180; 10 – 230; 11 – 180 *(Розкопки С.В. Терського. 2000 р.)*

Об'єкт 26 розташований у кв. 11-13/А-Г розкопу № 2 за 2 м на захід від огорожі і являв собою своєрідну господарську яму, овальну в плані, розмірами 1,6х1,0 м, розділену несуцільною материковою перемичкою на дві, приблизно циліндричні, частини: північна – діаметром 1,0 м, південна – 0,8 м. Материкові стінки звужені донизу. Долівка у північній частині завглибшки 1,5 м, у південній – 1,4 м (рис. 93; 167). Південна частина споруди примикала до пічного череня дослідженого попереднього польового сезону, що належав, очевидно, нішеподібній печі [С. Терський, 2000А, с. 14]. У заповненні споруди зібрано незначну кількість уламків гончарного посуду (рис. 167).

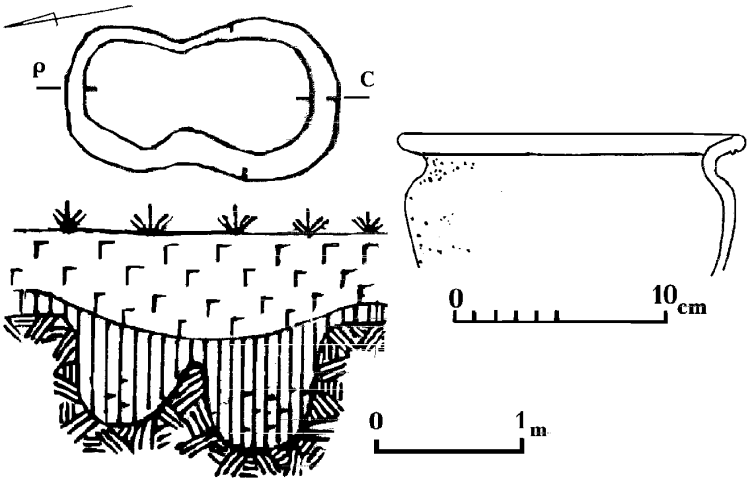

Рис. 167. Володимир. Ур. Апостольщина.
План та переріз об'єкта № 26 по лінії північ–південь
та фрагмент гончарного посуду із заповнення на глибині 120 см (діаметр вінця 156 мм).
(Розкопки С.В. Терського. 2000 р.)

Горизонт XIV ст. [Терський С., 2002в, с. 59–73; 2002г].

Об'єкт № 13 – рештки найбільшої та найбагатшої знахідками будівлі горизонту, розташований у північній частині розкопу 2 у кв. 27-33/Г-З. Від нього зберігся прямокутний льох розмірами 5,5хбільше 5 м з долівкою завглибшки 2,5 м від сучасної поверхні (рис. 168). По периметру вирізаних у материку стінок знаходилася "сходинка"-"приямок" завширшки 1 м, що сягала глибини 1,5–1,7 м від сучасної поверхні (вище від долівки льоху на 0,8–1,0 м).

На цій сходинці було зачищено похилений до центру котловану пласт випаленої глини завтовшки близько 300 мм та збереженою шириною близько 450 мм, можливо, рештки перекриття, що впало під час пожежі (рис. 94). Інших будівельних решток у заповненні над "сходинкою" із західної сторони виявлено не було. Заповнення східної сходинки перемежоване гумусними прошарками.

Детальною зачисткою материкової поверхні навколо об'єкт 13 виявлено рештки ще однієї "сходинки", яка могла оконтурювати усю будівлю на відстані 2–4 м від стінок льоху на площі приблизно 9–13х9–14 м [Терський С., 2000А, с. 16, 33]. Вона заглиблена у материк на глибину 0,4 (1,1 м від сучасної поверхні). За 4 м північніше від стінки

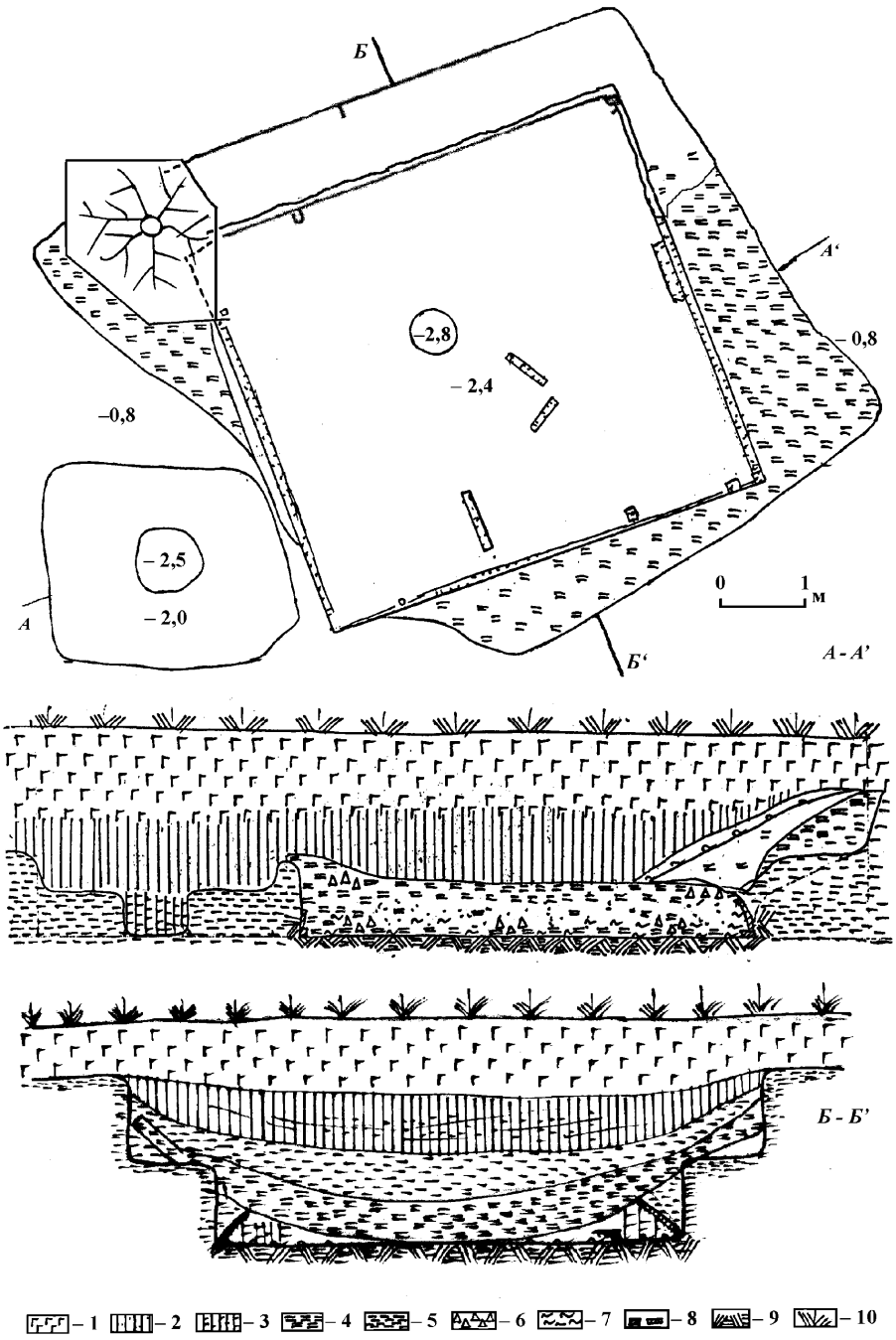

Рис. 168. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Плани і профіль об'єктів 12 та 13: 1 – гумус; 2 – сірий ґрунт; 3 – суміш сірого ґрунту з суглинком; 4 – пласти з обгорілою глиною; 5 – глина жовта; 6 – кераміка; 7 – горілі прошарки; 8 – згоріле дерево; 9 – піщаниста материкова глина; 10 – трава *(Розкопки С.В. Терського. 1999—2000 рр.)*

льоху у кв. 34/Е-Т виявлено чіткіші рештки прямовисних обгорілих стінок, що утворювали кут. Поряд з кутом розчищено стовпову яму діаметром 0,30–0,35 м завглибшки 1,5 м від сучасної поверхні. У заповненні зібрано кераміку XI та XIV ст. Контури північно-західної стінки цієї другої "сходинки" погано простежувались через наявність поряд ранішого заглибленого Об'єкта 19 XI ст. За 1,5–1,7 м на захід від південно-західного кута льоху у кв. 22-23/А-Б виявлене материкове заглиблення на 0,2–0,3 м з обгорілими стінками, заповнене жовтим ґрунтом (рис. 93).

Виявлення поза межами льоху на поверхні першої "сходинки" in situ згорілих будівельних решток вказує на те, що ця частина котловану не була засипана ґрунтом під час функціонування будівлі [до цього це пояснювалося деструкцією материкових стінок, див.: Терський С., 2000А, с. 18].

У котловані in situ простежено згорілі рештки обшивки погреба, очевидно, каркасно-стовпової конструкції. Обшивка стін складалась з вертикально поставлених брусів, які притискали до ґрунтової стіни горизонтально покладені стругані дошки завтовшки 40 мм. Добре зберігся північний кут погреба. Кутовий стояк прямокутний у перерізі 20х15 см зберігся на висоту 1,2 м.

При північно-західному куті котловану льоху до висоти 1 м від рівня долівки зберігся поставлений вертикально тесаний, прямокутно обгорілий дерев'яний стовп із стороною 130 мм. За 1,1–1,2 м від західного кута простежено рештки згорілого стовпа перерізом 100х30 мм, що тримав обшивку. Обшивка на куті лежала на долівці горизонтально, далі, при західній стінці, як і в інших випадках, вона прогнулась під тиском ґрунту до середини. Дошки обшивки при північно-західному куті завширшки 37–38 см від сторони материкової стінки були перекладені шматками березової кори.

Повністю досліджено конструкцію східної та західної стінок. Із середини їх підпирало п'ять стовпів, поставлених на віддалі 1,4–1,8 м один від одного. Усі вони прямокутно отесані, але мали різні перерізи. Перший з них, розташований за 0,45 м від вищеописаного кутового стовпа перерізом 17х8 см, 2-й – за 1,55 м – 10х10 см, 3-й – 10х25 см – за 3,7 м, лежав горизонтально, 4-й – це кілок 5х5 см у перерізі – за 0,5 м від південного кута. Цвяхів у стояках не знайдено.

Слідів вкопування виявлених стояків у ґрунт нижче від рівня долівки не простежено. Очевидно, ці стовпи були врізані у дерев'яну раму з прямокутно тесаних брусів 17х10 см (виміри при північній стінці), що лежали по периметру долівки. Як виняток, в центрі на долівці знаходилося заглиблення з вертикальними стінками, можливо, від стовпа, глибиною 35, діаметром 45 см.

Після пожежі під тиском материкового ґрунту найбільше провалилась до середини по центру обшивка східної стінки погреба і стояк, що її, очевидно, підтримував, упав на долівку. Так само осунулись і материкові стінки з півдня та півночі. Це, можливо, вказує на тривалий процес утрамбовування решток вже згорілої споруди. Більший завал дощок тра-пився ближче до південно-східного кута льоху. Він складався з похиленого прямокутного у перерізі 6х20 см бруса, збоку якого лежала дошка розміром 46х24х2 см. До дошки була прибита планка 3,5х1 см у перерізі. Під брусом лежав ще один брус 6х4 см у перерізі, в якого була вбита залізна скобка завширшки 1 см. Поряд знаходилася спеціально заготова-на березова кора, якою було обкладено щось прямокутне 20х15 см, під ним ще один брусок 3,5х 5,5 см прямокутний у перерізі з вбитим цвяхом на усю товщину, кінець виступає з протилежного боку.

У заповненні знахідки групувалися переважно вище від шару саману, що лежав на долівці, а отже, могли належати до інвентарю першого поверху.

Стратиграфія заповнення та знахідки. Скупчення артефактів спостережено лише в основному заповненні льоху, яке мало дерев'яну обшивку. Верхню частину заповнення завглибшки близько 1,8 м становив темний гумус, в якому зібрано уламок зеленого скляного браслета, два шиферні пряслиця (одне розколоте), льодохідний шип, залізні частини леза сокири та окуття заступа (рис. 95: 9; 142: 5), денце та частина стінок "фаянсового" – кашин?, розписаного чорною та синьою фарбами, посуду (див. с. 196). В нижній частині гумусного заповнення зібрано велику причорноморську амфору (уламки переважно її нижньої частини). Предмети з цього шару належали, очевидно, наземному поверху будинку.

З глибини 1,8–2,0 м заглиблена частина льоху майже доверху була заповнена фрагментами глиняних стін (глина+трава) завтовшки від 6 до 15 см. Завал з решток будівлі становив суцільний шар завтовшки близько 0,5 м. Серед решток стін зібрано розколоті перегорілі кістки та дуже перепалені фрагменти гончарного посуду, які в деяких випадках, як це засвідчено, могли бути включенням до глиняної обмазки. Не виключено, що влаштування цієї обмазки могли мати на меті утеплення стін та перекриття будинку. Один з великих шматків обмазки мав правильний циліндричний отвір діаметром 7 см паралельно до поверхні, ймовірно, слід згорілої балки? На рівному боці шматків глиняної обмазки помітні рештки побілки. Протилежний бік чистий, але гладко-горбкуватий. Ним обмазка лежала, мабуть, досередини стіни або перекриття.

Аналогічний матеріал, що використовувався для заповнення будівельних конструкцій, знайдено у значній кількості у заповненні одночасової споруди середмістя Лучеська [Терський С., Семенюк, 1997А, с. 20–24, рис. 36–54; Терський С., 1998А, с. 4–5]

Долівка погреба піщана, вкрита тонким шаром сажі та попелу, знаходилася на глибині 2,4 м від сучасної поверхні та 1,6–1,7 м нижче від рівня материкової поверхні. В її східній частині зібрано обгорілі рештки дров завдовжки 0,4 м, діаметром 1–4 см, хмизу та соломи, окремих розколотих кісток, розсипаного зерна. Ці рештки були перекриті дошками, очевидно, з обшивки, що обламалася.

По центру долівки зібрано роздавлений білоглиняний горщик з валикоподібними вінцями (рис. 104: 1).

На самій долівці простежено пласт з обгорілої смолистої речовини, яка застигла в стані кипіння: можливо, це смола з хвойних пород дерева, або мед, що зберігався в одній із роздавлених посудин. Посеред розсипаного зерна зібрано залізні предмети: скобель, скребниця, ймовірно, кінська підкова та різець завдовжки 15 см, що нагадує маленьке чересло (рис. 118: 3).

Під балкою при південній стінці зібрано шматки якогось виробу з тонкої листової бронзи або срібла, скрученого у рулон, а також неправильної форми кільце з округлого залізного дроту 0,5 см у перерізі.

Гончарний посуд представлений цілими екземплярами, які знаходилися переважно у спорудах в момент пожежі, частина з яких згодом розсипались на уламки, але після розкопок їх вдалось відреставрувати, а також фрагментами. Частина цілих посудин знаходилася, очевидно, на першому поверсі, оскільки їх розрізнені фрагменти було виявлено вперемішку з рештками конструкції будівлі (макітра та полив'яна тарілка знаходились на долівці льоху). Більшість посудин деформувалася від високої температури. За формою, технологією

та матеріалом посуд ділиться на три групи: традиційний місцевий (рис. 104: 1–3), своєрідний (умовно, “балтійський”), виконаний, очевидно, на місці за західними зразками, та східний.

Об’єкт № 8 (виявлений у південній частині розкопу 2 у кв.Е-І-6-9 за 15 м південніше від об’єкта № 13) був житловою заглибленою будівлею приблизно квадратної форми, розмірами 3,1х3,3х2,9х3,45 (стінка з нішеподібною ямою 2) м, заглиблена в материк в середньому на 0,4–0,5 м. Рівна долівка знаходилася на глибині 0,9–1,1 м від сучасної поверхні (західну частину додатково перекривало будівельне сміття ХХ ст.). По її центру знаходилася господарська яма № 1 неправильно овальної форми розмірами 2,55х1,2 м на глибині 0,4–0,75 м від рівня долівки (1,4–1,75 м від сучасної поверхні), у заповненні якої зібрано гончарний посуд та синю намистину. В якийсь час ділянка долівки поверх ями могла бути замощена глиною.

Тоді поверх долівки по одній лінії (захід-схід) в горизонтальному положенні було покладено два кінські черепи без нижніх щелеп, повернуті очима на захід. На долівці зібрано численні шматки залізного шлаку, розсипане обгоріле зерно, яке здебільшого прикипіло до перержавілих шматків залізної бляхи, розмірами від 15–10 см до 15х35 см, можливо, решток якихось ємкостей або захисних обладунків, розрізнені фрагменти однієї керамічної плитки до підлоги розміром 23,5х?х3,5 см, виготовленої із зеленкуватої глини із світлими вкрапленнями, можливо, від домішок крейди, а також шматки дуже м’якої крейди, що розсипалася, березової кори та попелу.

При північно-східному куті знайдено два висячі циліндричні замки (рис. 110: 13), ще один – у північно-західній частині споруди.

Господарська яма № 2, розміром 1,1х1,3 м та глибиною 1,0 м від рівня долівки, що знаходилася у південно-східній стінці поряд з кутом, була вирита у материку як нішопо-дібна. Стінки ями підбійні з усіх боків, окрім північного, – з боку долівки обгоріли до цегля-нистого кольору. Зверху її прикривали шматки жорнового каменю. У заповненні ями багато шмат-ків згорілого дерева, зокрема і згоріла дошка, а також виявлено рештки обгорілих ске-летів двох підлітків. Деякі кістки обох скелетів перемішані. Один лежав головою на захід, другий – на південний захід. Череп останнього обгорів найбільше. У верхній частині запов-нення знаходився майже цілий горщик та дуже пошкоджене корозією ціле окуття заступа лопати з рештками зерна (рис. 110: 7). Майже на дні ями залягав шар попелу та шматок жорнового каменя.

Такі самі шматки обгорілого жорнового каменя були розкидані вздовж східної стінки споруди, перекриваючи рештки предметів (бляха, кераміка) та розсипане зерно. У суміші з ними зібрано два малі горщечки (один з поливою) (рис. 111: 2, 10).

При материкових стінках споруди збереглись рештки згорілої дерев’яної обшивки. Зачищено їх вздовж східної, північної та частково західної стінки. Материкова стінка із східної сторони погано збереглась – можливо, це слід по давнішій споруді? Не зрозуміла відсутність материка у кутах при північній стінці споруди.

На долівці зачищено декілька стовпових ямок: дві ями від кілків при західному краю Ями № 1 на віддалі 0,8 м один від другого та за 0,3 м – від західної стінки і 0,5 м – від західного кута споруди. Два кілки за 0,3–0,5 та 0,4 м один від другого при північній стінці, округла яма діаметром 0,3 м на глибині 0,2 м справа від “печі”, 4 ямки від кілків при східній стінці.

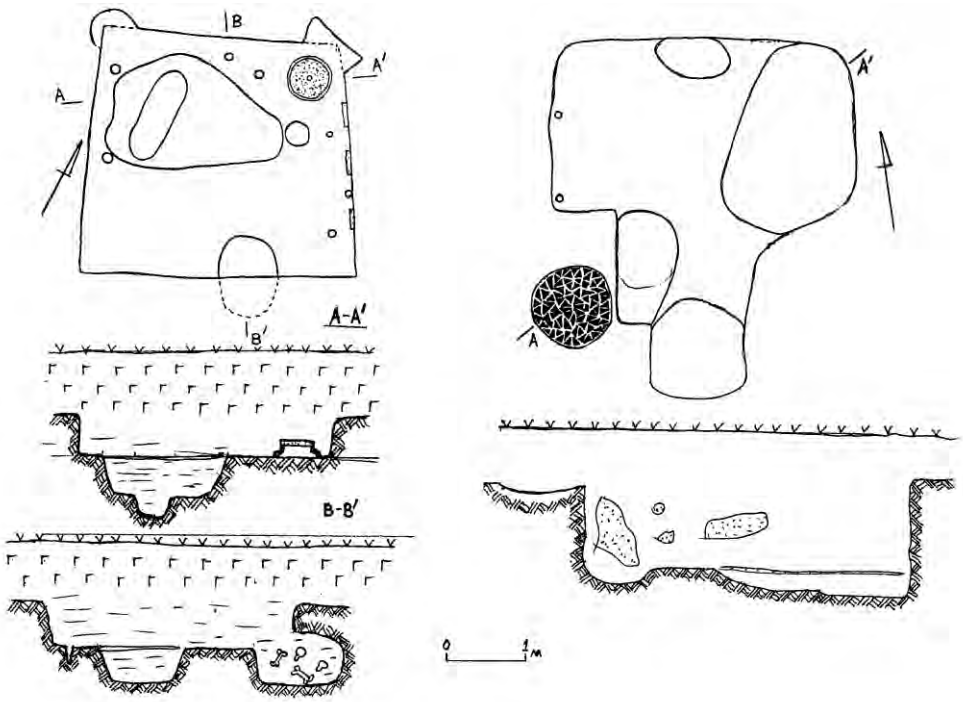

Рис. 169. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Плани і профіль об'єктів 8 та 9
(Розкопки С.В. Терського. 1999 р.)

підмазані глиною, що становила своєрідний опічок заввишки 0,15–0,20 м (рис. 97). Глина опічка ззовні акуратно загладжена та побілена (?), всередині жовта, а з внутрішнього боку – цеглянистого кольору! Навколо жорна зібрано декілька напівокруглих шматків випаленої глини зі слідами рослинних стебел, можливо, це фрагменти хлібців або глиняна обмазка.

Згадані шість "ям-зерносховищ" розташовувались густо, інколи майже впритул до об'єктів житлового призначення. До них також міг належати **Об'єкт № 12,** розташований у кв.25-27/Ж-З впритул до льоху будівлі № 13 (рис. 168). Він прямокутний у плані із заокругленими кутами, розміром 3,0х2,2–2,5 м, материкові стінки – вертикальні. У заповненні, на глибині 1,8 м від сучасної поверхні зібрано шматки місцевої гончарної та полив'яної привізної кераміки (зокрема кашинний посуд з синім і чорним розписом), уламок скляного гладкого зеленого браслета, зігнута поздовжня смуга з мідної бляхи, залізний гачок (рис. 95: 4), а також значне скупчення тваринних кісток, окремі шматки зернистого пічного каменю та залізного шлаку. Стінки ями заплили глиною. Можливо, внаслідок такого запливу глини на глибині 1,6 м від сучасної поверхні у центральній частині об'єкта сформувалось округле материкове заглиблення на 0,5 м діаметром близько 0,5 м. На його дні, поряд з уламками керамічного посуду, зібрано залізне стремено (рис. 142: 6).

Враховуючи розташування поряд з кутом льоху резиденції (об'єкт 13) та ту обставину, що на момент руйнування внаслідок пожежі останньої, об'єкт 12, очевидно,

був щільно засипаний землею, оскільки пожежа його не зачепила і характерних решток об'єкта 13 в його заповненні не знайдено, виникла підозра, що об'єкт 12 є конструктивною частиною споруди резиденції, а саме: він був котлованом під масивний кутовий стовп, що підтримував конструкції, можливо, даху або 2-го поверху об'єкта 13. Подібна споруда фахверкової конструкції з колонадою досліджена у 1999–2000 рр. в Галичі [Лукомський, Петрик, 2001].

Натомість класичним зразком "ями-сховища" є **об'єкт 23,** розташований у кв. 18-24/І-М. Основний об'єм підпрямокутний у плані із заокругленими кутами розміром у верхній частині 2,6х2,2 м та завглибшки 3,4 м (2,8 від поверхні материка), прокопаний до мергелистого водоносного шару (т. зв. "маги"). Завдяки волозі, яка поступала з водоносного мергелистого шару, та пожежі (вогонь проник згори на глибину до 2,3 м), добре збереглися рештки дерев'яного каркаса скрині розміром при дні 1,85 м (південна стінка)х1,6 м, що тримав личкування стінок льоху з горизонтально покладених тесаних дощок 300х40 мм у перерізі. Балка на долівці при східній стінці мала переріз 100х100 мм. З глибини 0,8 м вхідний коридор та простір льоху були заповнені щільним шаром гончарного посуду. На різній глибині було зібрано багато трикутних у перерізі шматків слабко випаленої, часто відмуленої глини (50х20 – 70х40 мм) – від конструкції великого зрубного будинку чи надбудови (?), шматки саману, залізний цвях та костиль, галька річкова – кінці заполіровані. На глибині 2,0–2,2 м простежено суцільний пласт саману, який був перекритий на глибині 1,8 м уламками порівняно великого тонкостінного білоглиняного зерновика (рис. 108: 1). Ще один пласт від наземної надбудови, появу якого можна пов'язати з моментом катастрофи, знаходився на глибині 2,9–3,0 м. На користь цього свідчать великі шматки саману, зокрема один – з поздовжнім отвором діаметром 50 мм. Цей шар підстилався горілим прошарком, нижче від якого зачищено горизонтальну долівку з глиноподібної породи – т. зв. маги (рис. 170). На дні ями, поблизу від південно-східного кута та при західній стінці зібрано дві полив'яні миски (рис. 108: 11; 126: 2). До південно-західного кута льоху було вкопано заглиблений вхідний коридор-приступку завдовжки 2,7 м та завширшки 1,4 м, який поступово звужувався наприкінці до ширини 1,25 м. Там же знайдено уламок прямокутної плитки цеглянистого випалу завширшки 60 мм та завтовшки понад 35 мм з рельєфним орнаментом у вигляді двох рядів квадратів, закреслених по одній діагоналі, покритих світло-жовтою поливою (рис. 108: 12).

За 2 м північніше від "хати мельника" (об'єкт 8) у кв.10-15/Д-Ж знаходилась аналогічна яма-сховище (**об'єкт 9**) прямокутної форми розміром приблизно 4,0х4,0 м, заповнення та стінки якого у XVII ст. були поруйновані ямою для добування глини (об'єкт 9а), яка значно спотворила контури ранішої споруди. Внаслідок вчинених руйнувань важко стверджувати, до якої споруди могла належати нішеподібна піч у кв.12/Г-Д, від якої залишилась увігнута до центра черінь діаметром близько 1 м (рис. 169: 1).

Долівка споруди (або погреба) була перекрита шаром глини, в складі якої переважали предмети XVII ст.: кахлі, посуд, залізний ніж із пластиною для ручки, тваринні кістки. При долівці разом з керамікою XIV ст. та залізними предметами (рис. 107, 114) зібрано шматки березової кори, брусок чорного сланцю.

Мабуть, западина, що утворилась після знищення будівлі, деякий час у XIV ст. використовувалась як сміттєва яма. Тут було зібрано уламки різночасових плиток для підлоги.

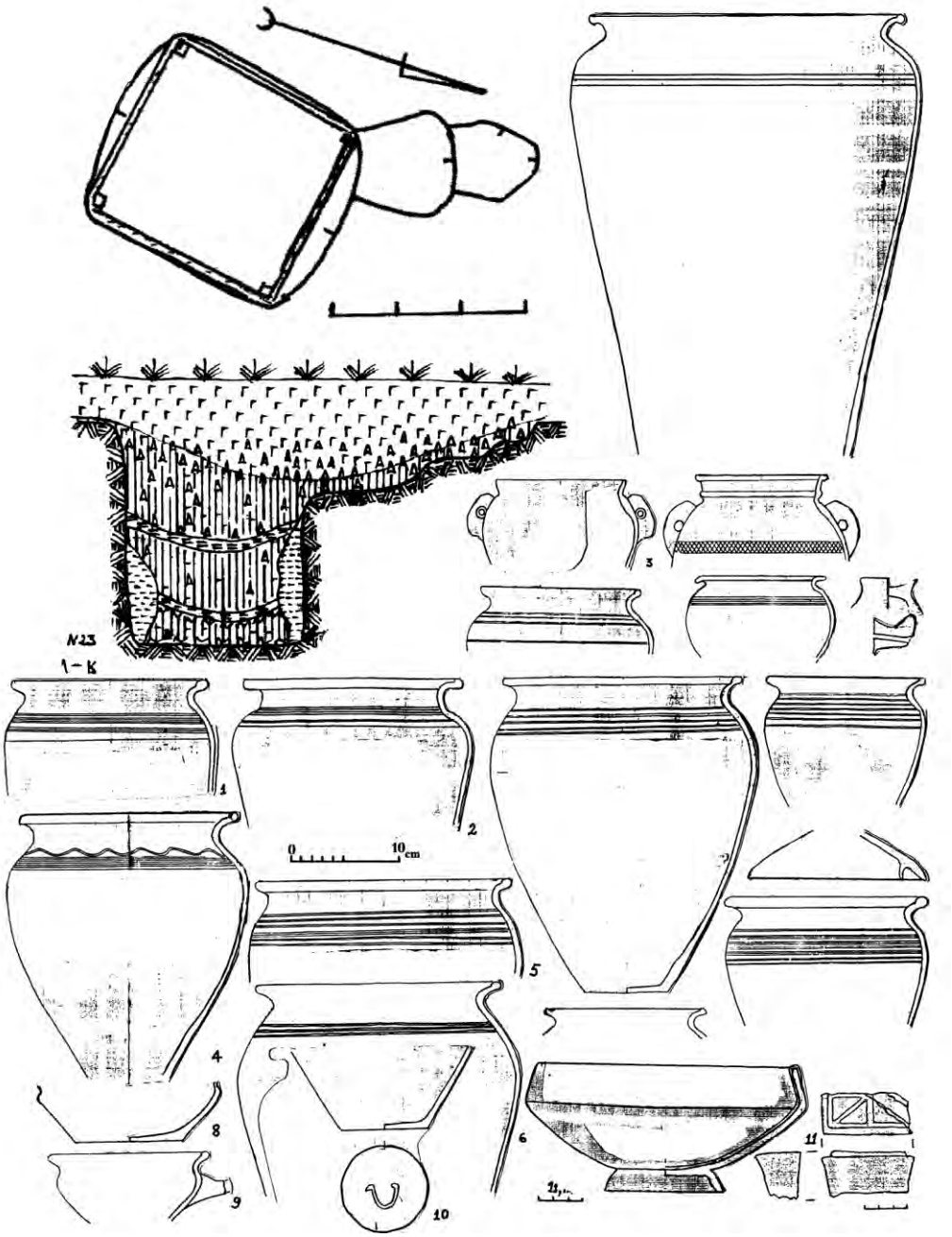

Рис. 170. Володимир. Ур. Апостольщина.
Розкоп 2. Плани і профіль об'єкта 23 та знахідки із його заповнення
(Розкопки С.В. Терського. 2000 р.)

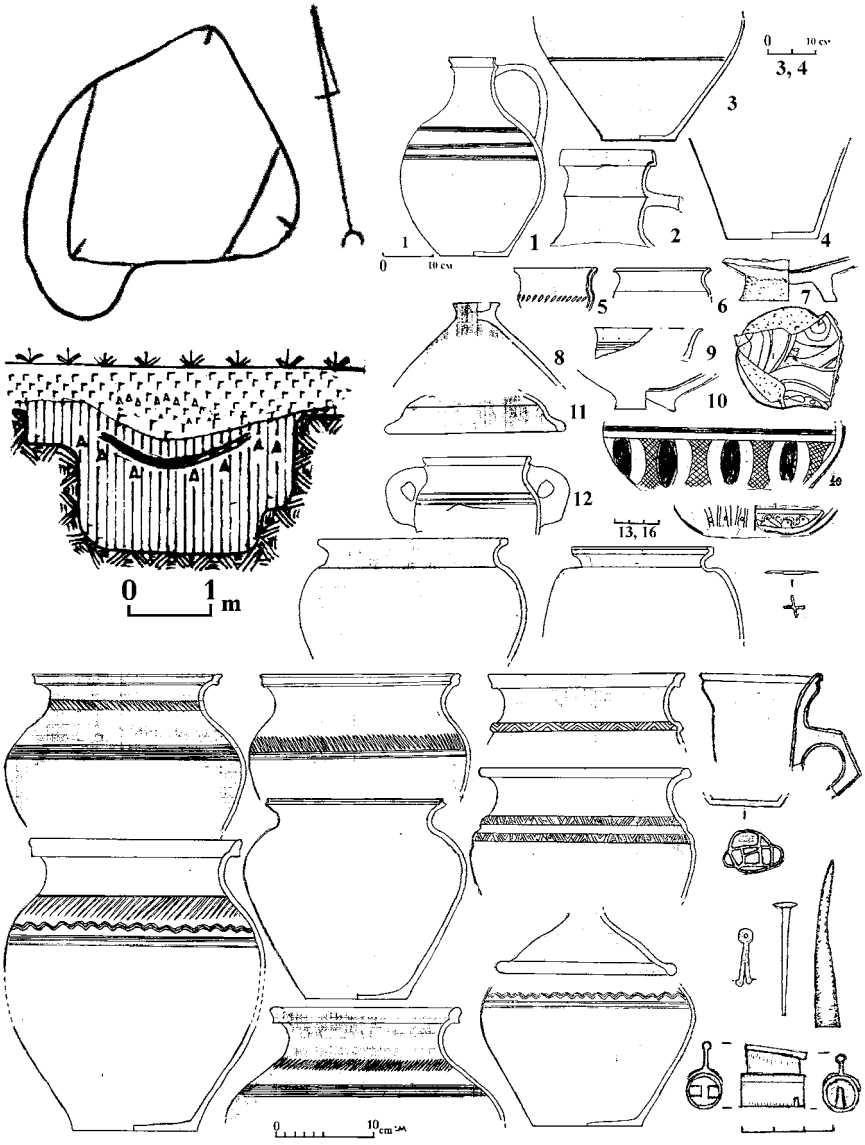

Рис. 171. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Плани і профіль об'єкта 24 та знахідки із його заповнення. *(Розкопки С.В. Терського. 2000 р.)*

Ще далі – 1,5 м північніше у кв. 16-20/Д-Ж досліджено таку саму яму-сховище (**об'єкт 24**: рис. 171), підпрямокутну у плані із заокругленими кутами, заглиблену на 1,5 м в материковий ґрунт (на 2,1 м від сучасної поверхні). Заповнення однорідне чорноземне було розмежоване на глибині 0,7–1,5 м на віддалі 0,5 м від стінок пластом із подрібненого саману завтовшки близько 0,1 м, який плавно западався до центра, можливо від покрівлі, що впала. Під пластом зібрано скупчення гончарного посуду та уламок чаші з селадону (рис. 115: 6). На глибині 1,8 м виявлено майже цілі грубостінні

амфори-зерновики: червоноглиняний (рис. 17: 9) та сірий і чорний з шорсткою, дещо графітованою поверхнею (рис. 106: 8). На дні ями зібрано велику кількість риб'ячої луски, череп собаки (?), а дещо вище – на глибині 2,0 м – волокно з рештками напіврозкладених синіх (пастових, скляних?) намистин та окислів міді, завдяки яким це волокно збереглося, дрібні обрізки тонкої мідної бляхи та з такого самого матеріалу зроблений мініатюрний циліндричний замок (рис. 115: 14), діаметром 10 мм, довжина циліндра – 19 мм.

Розташований у південній частині розкопу у кв. 7-11/Л-С східніше від "хати мельника" – яма-сховище (**об'єкт № 14**) прямокутної форми розмірами 5,5х4,5 м заглиблена на 2,0 м щодо сучасної поверхні. Заповнення складалося з чорнозему, перемежованого шарами глини. У верхній частині заповнення на глибині 1,0 м зібрано компактне скупчення кераміки XIII–XIV ст., уламок рельєфної плитки (рис. 98: 6), а також окремі включення матеріалу XVII ст. Піддається реконструкції червоноглиняний горщик, прикрашений нерівними широкими вдавленими смугами заввишки 13,5, діаметр вінця 13, денця – 8, найбільше розширення 15 см (рис. 98: 5).

Яма-сховище **(об'єкт № 28**), частково відкрита у прирізці в кв. 14-15/Н, за 1,5 м північніше від об'єкта 14 та 3 м південніше від об'єкта 23. Досліджена в східній частині, очевидно, являла собою ще одну своєрідну господарську яму-льох, підпрямокутну у плані із заокругленими кутами. У заповненні, що складалося з прошарків чорнозему та глини, зібрано уламки гончарного посуду XIV ст. (рис. 115: 15).

Розташована у кв. 14-15/Р-С, за 1,5 м на схід від об'єкта 28 яма-сховище (**об'єкт № 29**), частково досліджена у західній частині до глибини 1,6 м від сучасної поверхні, очевидно, являла собою також своєрідну господарську яму, підпрямокутну у плані із заокругленими кутами. Розкрита західна стінка ями похила. У заповненні, що складалося з прошарків чорнозему та глини, зібрано дрібні уламки гончарного посуду XIV ст.

Найдальше висунута на південь яма-сховище (рис. 172; **Об'єкт № 27**, кв. 6-10/Б-Г), віддалена від "хати мельника" на 3 м на захід, підпрямокутна у плані із заокругленими кутами. Горизонтальне дно знаходилося на глибині 3,4–3,5 м від сучасної поверхні. З глибини 0,9 м починаються синхронні пласти, середньо насичені уламками гончарного посуду місцевої традиції та кістками тварин. Ця насиченість різко знижується з глибини 1,5–2,0 м. Слідів обшивки ями не простежено. Стінки споруди простежуються погано через потужні запливи глини з боків. Окремі скупчення знахідок (кераміка, цегла, вироби з крейди та кістки) зафіксовані з глибини 1,9 м. На дні на глибині 3,3 м зібрано фрагменти імпортного металевого дзеркала та цілі роги дорослого оленя (лося?).

У верхній частині до глибини 1,2 м об'єм ями розширюється на 0,3–1,0 м, із західної сторони виявлено материкове заглиблення, долівка якого понижується на захід до глибини 2,0 м, заповнене темним гумусом. Його не вдалося дослідити повністю.

Дві дводільні ями, з'єднані перемичкою, розташовані у західній частині розкопу 2. Зокрема, **Об'єкт № 11** у кв.20-23/А-Б складався з двох овальних у плані ям, з'єднаних між собою перемичкою завширшки 0,2–0,4 м (рис. 93). Більша яма, північна, розміром 1,4×1,2 м на глибині 1,3 м, дно понижувалось до центру, південна яма розміром 1,0×0,8 м на глибині 1,4 м аналогічно мала конічне дно. У чорноземному заповненні об'єкта зібрано невелику кількість гончарної кераміки, шлак, гарпун (рис. 98: 1).

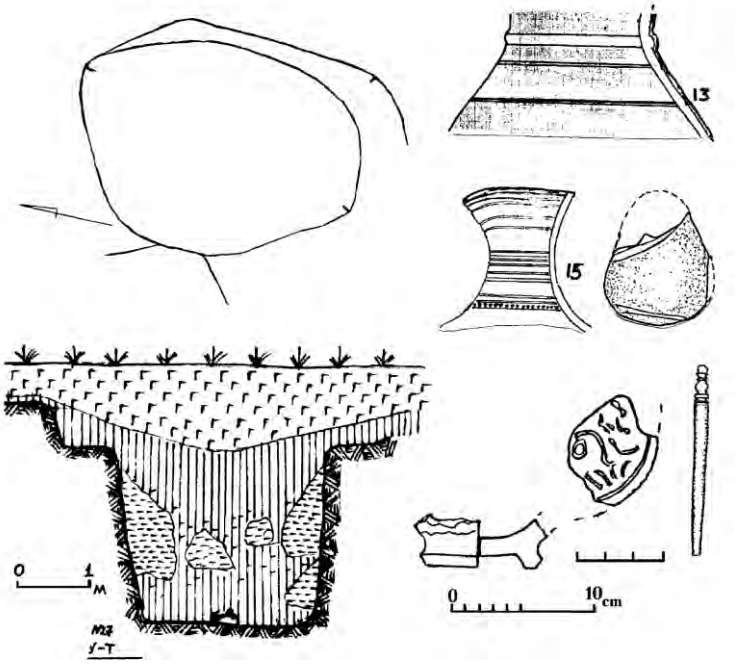

Рис. 172. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 2. Плани і профіль об'єкта 27 та знахідки із його заповнення. *(Розкопки С.В. Терського. 2000 р.)*

На наявність ще невиявлених споруд XIV ст. можуть вказувати два скупчення речового матеріалу: у верхній частині заповнення об'єкта № 30 (споруда X–XI ст.), розташованого на 5 м східніше від резиденції на глибині 0,5–0,6 м, зібрано численні фрагменти гончарного посуду XIV ст. (денця переважно з клеймами, рис. 117), точильні камені, два залізні ножі, прямокутна дверна скоба, рубані цвяхи з Т-подібною голівкою та бронебійне вістря (рис. 141: 7), шматки залізного шлаку. Ще одне скупчення знаходилося за 15 м південніше від об'єкта № 14 у північній частині розкопу 4, де скупчення кераміки фіксувалося на глибині 0, 6 м від сучасної поверхні (рис. 112: 3, 4).

В інших стратиграфічних умовах існували три заглиблені споруди XIII–XIV ст., розташовані на 23 м південніше від об'єкта 27 у розкопі 1 (рис. 173). Перша виявлена на глибині 1,7 м. У межах розкопу досліджено більшу частину споруди, яка заглиблена на 0,3–0,4 м. Долівка рівна, по центру – слід, ймовірно, стовпової ями. У заповненні зібрано гончарну кераміку, кістяні та залізні предмети (рис. 119: 5, 6).

Друга споруда розташована у західній частині розкопу у кв.3,4-а. Виявлена на глибині 1,6 м. Розкрито середню частину східної стінки котловану, заглиблену до 2,0 м. При стінці – стовпова яма діаметром 0,4 м на глибині 2,2 м. У заповненні зібрано характерний гончарний посуд XIII–XIV ст.

Третя споруда розташована у північній частині розкопу у кв. 7-гд. Виявлена на глибині 1,6 м. Розкрито середню частину східної стінки котловану заглиблену до 2,0 м. При стінці – стовпова яма діаметром 0,25 м на глибині 1,7 м від сучасної поверхні. У заповненні зібрані характерний керамічний посуд XII–XIV ст. та придонна частина червоноглиняної причорноморської амфори.

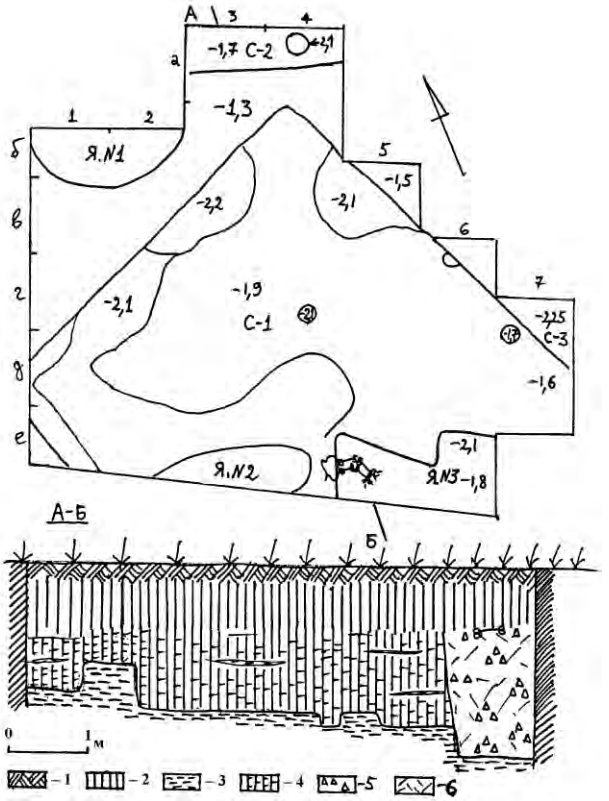

Рис. 173. Володимир. Ур. Апостольщина. Розкоп 1. Плани досліджених об'єктів на рівні материка. Умовні позначення: 1 – дерновий шар; 2 – сірий ґрунт; 3 – жовта глина; 4 – сірий суглинок; 5 – кераміка, кістки; 6 – будівельне сміття. *(Розкопки С.В. Терського. 1999 р.)*

<u>Передмістя Білі Береги</u> *(рис. 174)***.** *Розкопки М.К. Каргера у 1955 р. в обрізі берега [Раппопорт, 1975, с. 51–52].*

№ 1. Прямокутна споруда, орієнтована за сторонами світу розмірами 3,76х3,10 м, заглиблена у материковий ґрунт на 60–70 см. Стінки котловану вертикальні, долівка рівна. Північно-східний кут житла займала вирізана у материковому останці підковоподібна піч розмірами 1,25х1,32 м, розмір глиняного материкового череня 0,7х0,57 м. Він розташований на рівні долівки та випалений на глибину до 20 см. Піч збереглась до рівня поверхні материка. Вона не відділена від материкових стінок котловану, а зливалась з ними в єдиний масив. З чого була зроблена її більш верхня частина (завершення склепіння) – не установлено. Піч повернена устям до півдня. Отвір устя був завширшки 30 см і заввишки дещо більший, ніж 20 см. Стовбові ями знайдені лише у південно-східному куті та при середині стіни, де, можливо, були двері.

№ 2. Прямокутна споруда орієнтована аналогічно сусідній. Черінь печі розташований на 25 см вище долівки і вимощений уламками посуду кінця X ст.

<u>Посад Зимно</u>, *північна частина мису, біля північно-східного краю плато городища в ур. Невоставо. Розкопки 1959 р. Ю.М. Захарука [Багрій, 1962].*

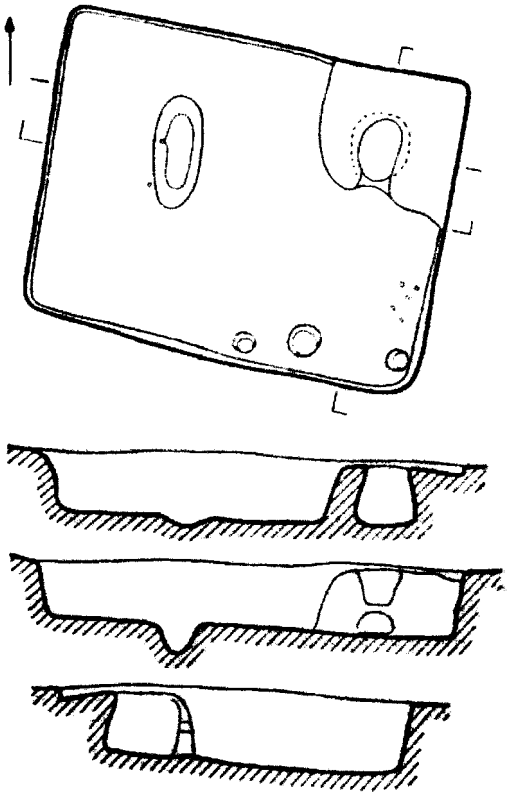

Рис. 174. Володимир. Ур. Білі береги. План та перерізи житла X ст.
(Розкопки М.К. Каргера, 1955 р.)

Півземлянкова споруда, контури якої у вигляді невиразної плями коричневої землі проявились на глибині 0,6–0,7 м, у перехідному шарі, а в жовтому материковому лесі (глибина 0,90 м) контури плями стали значно чіткішими, мала у плані видовжену прямокутну форму розміром 2.25хI,75 м і була орієнтована з північного сходу на південний захід. Стінки майже вертикальні. Південно-східна стінка перерізала дві ями, що належали до енеолітичної культури лійчастого посуду, внаслідок чого її чіткі контури вдалося простежити тільки безпосередньо над долівкою. Долівка півземлянки залягала на глибині 1,55–1,75 м від сучасної поверхні. Слідів спеціального утрамбовування чи підмазування долівки не простежено.

У північно-східній материковій стінці споруди, біля її північного кута, була вирита піч, у плані неправильної, майже круглої форми, яка виступала поза межі півземлянки (рис. 175). Черінь діаметром близько 1,1 м, що залягала на рівні долівки житла, складалася з трьох шарів: на дні викопаної під піч ями був насипаний тонкий (1–1,5 см) шар землі, на ньому суцільним шаром були викладені уламки посуду (переважно 4 горщиків X ст.. та декілька уламків VI–VII ст. та енеолітичного часу) і окремі кістки на товщину 3–4 см, а вже на цій підстилці була вимазана з глини власне черінь завтовшки 2–3 см.

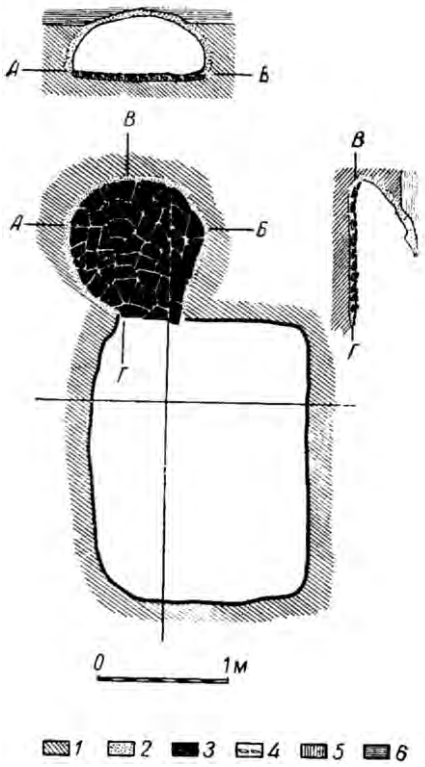

Рис. 175. План житла на городищі біля с. Зимно:
1 – материкова глина; 2 – обпалена глина; 3 – черінь; 4 – уламки посудин;
5 – підсипка; 6 – насипова глина *(за Р.С. Багрієм)*

У північній частині печі стінки і купол збереглися повністю; в південній, біля челюстей збереглися лише стінки до висоти 30–40 см. Стінки були вирізані в материковому лесі і перепалені на товщину 4–5 см; вони були дугасто нахилені досередини і утворювали склепіння, що у збереженій частині знаходиться на висоті 0,4–0,5 м над рівнем черені. Верхня частина стінок і купол, які знаходились у перехідному шарі, виліплені з глини, їх товщина дорівнює 4–5 см. Челюсті печі завширшки 48 см знаходились в її південній стінці.

Заповнення споруди складалося з гумусованої землі коричневого кольору. На висоті 0,3–0,4 м над рівнем дна простежено дугасто вигнутий прошарок темнішої, майже чорної землі. Культурні рештки заповнення: уламки ліпної кераміки VI–VII ст. та культури лійчастого посуду, кісток і шматків перепаленої глини.

Поселення (Зимно-V), лівий берег притоки р. Луги за 200 м південно-західніше від городища. Розкопки І.О. Гавритухіна у 1988–1992 рр. [Гавритухин, Федотова, 1993; Гавритухин,1993, 1998].

Споруда № 4 (рис. 176). Прямокутної форми котлован, заповнений суглинком, розміром 2,5х2,0 м, заглиблений на 0,5 м, орієнтований кутами за сторонами світу з нішеподібними печами у південно-східній та південно-західній стінках, черіні – на 5–

10 см вище від долівки, зміцнені вдавленими у материк уламками горщиків, покритих глиною (у південно-західній печі використано горщики поморської та підкльошевої культур). Склепіння, що знаходились вище від материка, не збереглись. Піч № 1 округла, діаметром 1,2 м, черінь горизонтальний, по краях піднятий плавно переходить у стінки або підвищення поряд з устям. У південній частині підвищення знаходиться ямка завглибшки 0,2 м за діаметра 0,15 м. Поряд устя печі № 2 знаходилась округла яма діаметром 0,4 м та завглибшки 0,3 м, що була перекрита овальною у плані ямою № 1 завглибшки 10–15 см, врізаною в західний кут споруди та заповненою перепаленою глиною та керамікою X ст. Печі № 1 та 2 різночасові. Простежено три етапи перебудови.

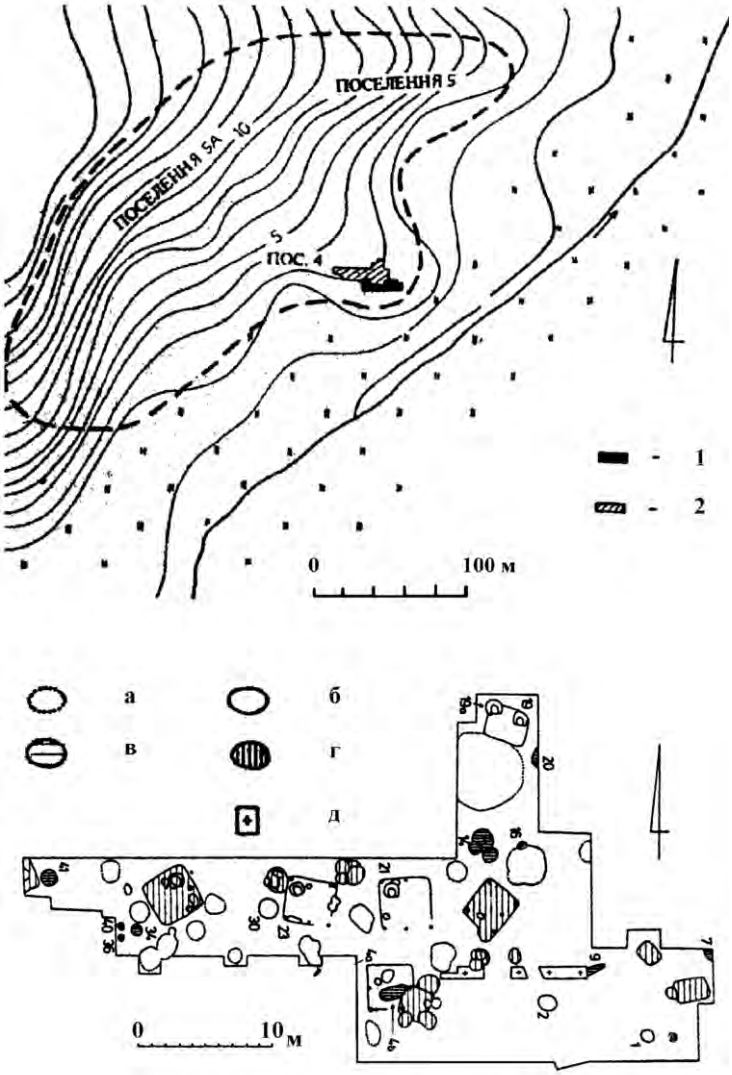

Рис. 176. План поселення Зимно-V та розміщення споруд у розкопі 1991–1992 рр. (заштриховані споруди X ст.) *(за І.О. Гаврітухіним)*

Споруда № 5. Заглиблений на 0,18–0,20 м котлован розмірами 2,4х1,4 м з пологими стінками, долівка рівна з піччю діаметром 0,8 м, викладена уламками горщиків рубежу IX/X ст.

Споруда № 6. Прямокутної форми котлован із заокругленими кутами, заповнений суглинком, розміром 1,8х1,4 м, заглиблений на 0,35–0,45 м, з вогнищем діаметром 0,35 м (черінь викладена уламками горщиків рубежу X–XI ст.), ймовірно, господарського призначення. У заповненні зібрано глиняні вальки від печі та залізний ніж.

Споруда № 12. Підквадратна напівземлянка з тамбуром та піччю. Поруч виявлено господарські ями (№ 11, 13).

Споруда № 22. Підквадратна напівземлянка з нішеподібними печами.

Споруда № 24. Яма, що довго використовувалася.

Споруда № 28. Підквадратна напівземлянка. Округла глиняна піч у західному куті. Перед нею знайдено посудинку культури шнурової кераміки.

Споруда № 38. Підквадратна напівземлянка.

Додаток 3

КАТАЛОГ ПОХОВАНЬ X–XV СТ. НА ТЕРИТОРІЇ СТАРОГО МІСТА

Кладовище при церкві "Стара катедра". Розкопки 1975 р. П.О. Раппопорта [1975А; 1977а, с. 12–13].

Цегляні гробниці під підлогою храму: дві в північному членуванні нартексу та три в середньому (рис. 76, 77), перекриті спільно деревом. В південній гробниці північного членування нартексу знайдено рештки восьми похованих, очевидно, перенесених сюди з різних місць. У середній гробниці центрального членування – рештки шести або семи дуже порушених жіночих скелетів.

№ 1. Жіноче безінвентарне поховання від рівня давньої поверхні поряд з лопаткою храму. Під голову покладено плінфу.

Кладовище при церкві Св. Онуфрія. Розкопки 1982–1983 рр. Г.О. Пескової [1983А, с. 12–13].

№ 1–2, 5. Поховання на материку орієнтовані головою на північний захід, порушені оранкою, без датувальних ознак (рис. 50).

№ 3–4. Два дитячі поховання на материку другої половини XIV–XV ст., розташовані паралельно на відстані 25–30 см, орієнтовані головою на південний захід знаходилися, ймовірно, під долівкою або поряд з дерев'яним храмом XII ст. При голові одного з похованих знаходилася керамічна чаша з ручкою, ймовірно, XIV ст.

№ 6–7. Поховані головою на захід в ямах, дещо заглиблених в материк, без датувальних ознак (рис. 177). При одному похованні зібрані керамічні плитки.

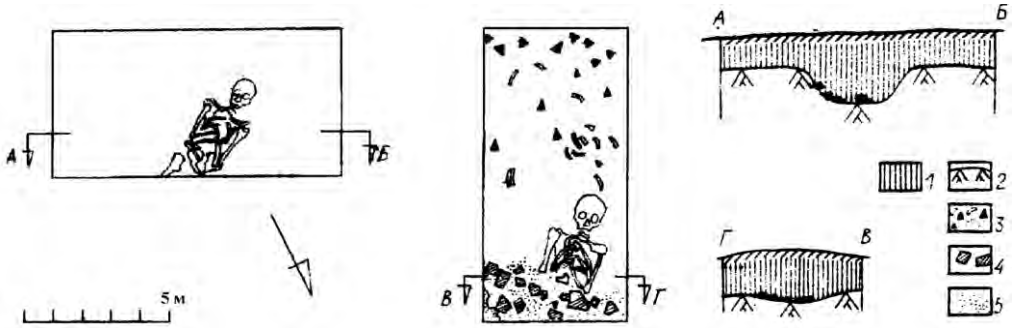

Рис. 177. Ур. Онуфріївщина. План розкопу з рештками поховань
(Розкопки Г.О. Пєскової. 1982 р.)

ЛІТОПИС (ХРОНІКА) ВАЖЛИВИХ ДАТ І ПОДІЙ

Понад 12 тис. років тому	Найдавніші сліди поселень кам'яного віку на території міста.
кінець VII–VIII ст.	Поява передміських поселень на майбутній міській території.
кінець IX–X ст.	Формування розвинутої поселенської агломерації.
кінець X–початок XI ст.	Спорудження укріплень дитинця та Окольного города (?).
988 р.	Перша писемна згадка про Володимир.
1097 р., серпень	Облога міста Давидом Ігоровичем та половцями.
1098 р., весна	Облога міста галицькими князями Ростиславовичами.
1100 р., 20 лютого–9 квітня	Облога міста великим князем Святополком.
1100 р., кінець липня–5 серпня	Перша облога міста князем Давидом Ігоревичем.
1123 р.	Оборона міста від польсько-чесько-галицької коаліції.
1140 р., серпень	Облога міста великим князем Всеволодом Ольговичем та Володимирком Галицьким.
1156 р., 8–17 грудня	Облога міста Ярославом Осмомислом та Юрієм Долгоруким.
1156 р., 28 серпня	Закладення на дитинці монументальної споруди собору Успіння Пресвятої Богородиці.
1231 р., кінець грудня	Облога міста угорським королем Белою.
1241 р., січень–лютий	Зруйнування міста під час походу Батия.
1255 р., кінець листопада	Облога міста ханом Куремсою.
1250–1260-ті рр.	Будівництво монументальних споруд монастиря Св. Михайла.
1259 р., листопад	Зруйнування укріплень міста за наказом хана Бурундая.
1287 р.	Перші звістки про наявність громади на німецькому праві.
1290-ті рр.	Будівництво монументальної споруди храму Св. Василія.
Кінець XIII– початок XIV ст.	Побудова укріплень Великого Окольного города.
1321 р.	Облога міста литовцями.
1349 р., осінь	Спалення міста польським королем Казимиром III.
1352 р.	Повернення міста князем Любартом.
1366–1370 рр.	Захоплення міста Казимиром III та будівництво кам'яного замку.
1370 р.	Чергове повернення міста князем Любартом.
1399 р.	Спустошення околиць міста татарами хана Едигея.
1431 р.	Спалення міста під час боротьби Ягайла та Свидригайла.
1450-ті рр.	Відбудова замку городничим Солтаном.
1490–1491 рр.	Спалення міста заволзькими татарами.
Кінець XV–початок XVI ст.	Побудова храмі Зимного та єпископського палацу з укріпленнями навколо замочку.
1495 р.	Мор у місті.
1496 р.	Спалення околиць міста перекопськими татарами.
1497 р.	Фундування монастиря оо. Домінікан з костелом Св. Трійці.
1497 р.	Повторне надання місту Магдебурзького права.
1500 р.	Спалення околиць міста татарами.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АЗР – *Акты,* относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург

АрЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев.

АО – Археологические открытия. Москва.

ВГВ – Волынские губернские ведомости. Житомир.

ВЕВ – Волынские епархиальные ведомости. Почаев.

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей. Луцьк.

ДАВО – Державний архів Волинської області. Луцьк.

ДАЛО – Державний архів Львівської області.

КС – Киевская старина.

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва.

ИИМК – Институт истории материальной культуры АН СССР. Санкт-Петербург

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.

НЗ ЛІМ – Наукові записки Львівського історичного музею.

НТШ – Наукове Товариство ім. Т.Г. Шевченка у Львові.

ПВЛ – Повесть временных лет. Москва.

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. Москва.

РГВИА – Русский государственный военно-исторический архив в Санкт-Петербурге.

РГИА – Русский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге.

РНБ – Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург.

СА – Советская археология. Москва.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у м. Львові.

S.g. – Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

а) опубліковані

АЗР, собранные и изданные Археографическою комиссиею.– СПб, *1846*.– Т. 1.– 419 с.

АрЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– К., *1863*.– 554 с.

АрЮЗР.– Ч. VII.– Т. I.– К., *1886*.– 647 с.

АрЮЗР.– Ч. VIII.– Т. IV.– К., *1907*.– 451 с.

АрЮЗР.– Ч. VIII.– Т. VI.– К., *1911*.– 435 с.

Літопис Руський за Іпатіївським списком / Перекл. Л. Махновець.– К.: Дніпро, *1989*.– 591 с.

Патерик Киево-Печерского монастыря / Пригот. к изд. Д. И. Абрамовичем.– СПб: Императ. Археогр. комис., *1911*.– 274 с.

ПВЛ / под ред. Адриановой-Перетц.– М.-Л., *1950*.– Ч. 1.

ПСРЛ.– М.: Изд-во вост. лит-ры, *1962*.– Т. 1: Лаврентьевская летопись і Суздальская летопись по Академическому списку.– 580 с.

ПСРЛ изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою коммисіею.– Т. 2: Ипатьевская летопись.– Изд. 2-е.– М., *1908*.– 936 с.

ПСРЛ изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою коммисіею.– СПб, *1862*.– *Т. 9*. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью.– 256 с., 2 табл.

ПСРЛ.– М.: Наука, *1975*.– Т. 32: Хроники литовская и жмойтская и Быховца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцырного.– 236 с.

ПСРЛ.– М.: Наука, 1980.– Т. 35: Летописи белорусско-литовские.– 308 с.

РИБ (Русская историческая библиотека).– Т. 27.– СПб., *1910*.– 872 с.

Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина.– К.: Наукова думка, *1990*.– 407 с.

Anonymi Belae Regis Notarii de gestis Hungarorum liber (§ 2: De civitatibus Lodomeria et Galicia.– Scriptores rerum Hungaricarum).– T. 1.– Budapestini, *1937*.

Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela, pod kierownictwem Z.-L. Radzimińskiego przy współudziałe P. Skobelskiego i B. Gorczaka.– T. IV.– Lwów, *1887*.

Długosz J., [1868]. Dzieła wszystkie /Wydane A. Przeździeckim.– Kraków, *1868*.– T. 3.– 548 s.

Długosz J., [1868]. Dzieła wszystkie /Wydane A. Przeździeckim.– Kraków, *1868*.– T. 4.– 557 s.

Długosz J., [1869]. Dzieła wszystkie /Wydane A. Przeździeckim.– Kraków, 1869.– T. 5. – 678 s.

Joannis de Czarnkow, [1872]. Cronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica.– Leopolis, 1872.– T. 2.– S. 619–756.

Stryjkowski Maciej, [1846]. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi: Wydanie nowe.– Warszawa, 1846.– T. 1.– 386 s.

Źródła dziejowe.– 1877.– T. 5.– 345 s.

б) неопубліковані

РУССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ в СПб.

Ф. 1350.– Оп. 3/2.– Ед. хр. 9. *Атлас* Волынской губернии двенадцати поветов сочинен в соответствие высочайшего соизволения в Житомире при губернской чертежне *1798 г.*

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ у Києві

Ф. 832.

Опис 1.

Спр. 249. *Спицын А. А*. Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ у м. ЛЬВОВІ

Ф. 408. Львівський греко-католицький митрополичий ординаріат).

Опис 46.

Спр. 206. *Косович С.* Рассказ о городе Владимире-Волынском. Арк. 1–8.

Спр. 1186. Дослідник О. Цинкаловський про виявлені археологічні об'єкти (могильники, городища, кургани на території Володимирського, Любомльського і Горохівського повітів, 1830–1930). – 224 арк.

Спр. 1187-88. Чорнові записки дослідника О. Цинкаловського про археологічні об'єкти. – Т.1–2, б/д.– 198+225 арк.

ВІДДІЛ РУКОПИСІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Ф. 9. Цинкаловський Олександр (1898-1983)

Спр. 90. Археологічні знахідки Володимира-Волинського. – 9 арк.

Спр. 158. Список рукописних євангелій в Володимирі-Волинському. – 4 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 46. Волинське воєводське управління

Опис 1.

Спр. 3354. Піврічний і річний звіти про діяльність консерватора на території Волині за 1927–1928 роки. – 142 арк.

Спр. 3366. Список давніх пам'яток Волинського воєводства. 1929 р. – 24 арк.

Ф. 364. Володимир-Волинська будівельна комісія з відбудови Мстиславового храму 1893–1900

Опис 1.

Спр. 2. Акти і протоколи.

Ф. Р-591. Волинський обласний відділ у справах будівництва та архітектури

Опис 1.

Спр. 14. Список памятников архитектуры Волынской области за 1949 г.

Опис 2.

Спр. 236. Сведения о ремонтно-реставрационных работах памятников архитектуры за 1956 г.– 57 арк.

Опис 4.

Спр. 10. Документи охоронних зон пам'ятників архітектури Володимир-Волинського р-ну. 1969–1982 рр.– 12 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 2591. Львівський історичний музей

Опис 1.

Спр. 698. *Терський С.В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Ровенської, Волинської та Львівської областей у 1987 році.– Львів.– 39 с.

НАУЧНЫЙ АРХИВ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ РАН

Фонд фотонегативов и фотографий.

№ 03085. 17–19. *Раскопки* Старой кафедры в 1886 г. Виды раскопа. Из архива А.В.Прахова

№ 03383. 39 – 40. *Храм*, раскопанный близ Васильевской церкви (снимок 1955 г. П.А.Раппопорт)

№ 03383. 37, 38. *Кирпичи* здания раскопанного на урочище Михайловщина (снимок 1955 г. П.А.Раппопорт)

№ 02201. 50–52. *Раскопки* М.К.Каргера 1955 г. полуземлянок на урочище "Белые берега» (керамика)

№ 02201. 1–11–45, 48–49. *Раскопки* М.К.Каргера 1955–1956 гг. на территории цевки Св. Василия 12 в. и храма-ротонды 13 в.

№ 03104. 1–26, 50–88. *Материалы* работ Волынского отряда Архитектурно-археологической экспедиции 1976 г. (М.В.Малевская). Раскопки детинца

№ 033066. 29–34. *Материалы* работ Волынского отряда Архитектурно-археологической экспедиции 1976 (М.В.Малевская). Раскопки детинца

№ 03066. 35–38. *Церковь* Василия конец 13 – начало 14 вв. (общий вид и детали) 1975 г. (М.В.Малевская)

№ II 35784. *Древности* найденные в Успенском соборе Владимира-Волынского. 1886 г (Эрмитаж?)

№ III 7014. *Материалы* работ Шляпкина И.А: надпись на стене Васильевской церкви – рисунок В.Сивицкого 1846 г.

№ Q394/ 13. *Прахов А.В.* Раскопки Прахова А.В. 1886 г. у Успенского собора во Владимире-Волынском. Фрагмент шитой ткани

№ III 16481. *Собор* Успенский кафедральный. Вид развалин издали. Фонд ИАК.

№ IV 874–881. *Проект* реставрации Успенского собора архитектора Котова Г.И. 1886 г. – чертежи.

№ III 7260–68. *Материалы* реставрации Васильевской церкви и епископского замочка в 1889 г. (наружные и внутренние виды дома униатской постройки при Васильевской церкви 1683-84 гг.). Репр. С фото и чертежи архитектора Козлова Н.

№ III 10238. *Материалы* к делу о переустройстве Успенской церкви в селе Низкиничи (чертежи)

№ III 9854 и III 9462. *Материалы* к делу о переустройстве Успенской церкви в селе Низкиничи (чертежи).

№ 03383. 13. *Валы* замка. Фото П. Раппопорта. 1955 г.

№ III 6961 – III6967. *Материалы* к работе Шляпкина И.А. древности из музея Волынского братства: плиты с крестами, крест бронзовый, лист Апостола, икона, надпись из церкви Василия, икона из Никольского собора. Фото 1897 г.

№ 0140. 17–21. *Владимир-Волынский*

№ 01117. 74. *Успенский* собор вид до реставрации. Проект реставрации Г.И.Котова.

№ 0674. 45. *Успенский* собор. Вид с запада после реставрации 1890 г.

№ 03383. 4-20, 23-30. *Собор,* наружные виды и детали. П.Раппопорт. 1955 г.

№ 03368. 22-27. Церковь-ротонда св.Василия. Общие виды. Архив Взорнова.

№ 03384. 21, 22, 32–36. Церковь Василия. Виды. П.Раппопорт. 1955 г.

№ 03463. 1–6. Церковь Св.Василия. Виды. (М.Малевская) 1981 г.

№ 03551. 49. Церковь Св.Василия. Виды. (М.Малевская) 1982 г.

№ Q 710. 13. Успенский собор. Распятие. 1913 г.

№ 01608. 50. Церковь Успения Владимира-Волынского. Фрагмент распятия. 1949 г. Г.Корзухина.

№ Q 500. 42-44. Храм Успения. М.Преображенский

№ II 25782 и II 25786. Успенский собор. Остатки фресок 1897 г.

НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Ф. 1956/29, *Каргер М.К.* Отчет о раскопках Галицко-Волынской экспедиции 1956 года.– 14 с., 16 табл.

Ф. 1989/168, *Гавритухин И.О.* Отчет о работе в 1989 г. Волынского отряда Прикарпатской экспедиции ИА АН ССС Р.– 21 с. + 10 с.

Ф. 1991/71, *Гавритухин И.О.* Отчет о раскопках на поселении Зимне 4 в 1991 г.– 10 с., 24 табл.

Ф. 1992/107, *Гавритухин И.О.* Отчет об археологических исследованиях на Волыни в 1992 г.– 17 с., 20 табл.

Ф. 1975/85. *Малевская-Малевич М.В.* Отчет о работе Любомльского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1975 г. (13–14 вв.).– 26 с., 41 табл.

Ф.1976/142.– № 8638, 8639. *Малевская М. В.* Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1976 г.– 24 с., 42 рис.

Ф. 1982/132. *Пескова А.А.* Отчет о работе Владимир-Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в г. Владимире-Волынском в 1982 г.– 12 с., 21 фотоіл., 36 рис.

Ф. 1983/132. *Пескова А.А.* Отчет о работе Владимир-Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1983 г. в г. Владимире-Волынском и на городище близ г. Шепетовки Хмельницкой обл.– 12 с., 21 фотоіл., 20 рис.

Ф. 1984/163. *Пескова А.А.* Отчет о работе Владимир-Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1984 г.– 26 с., 24 іл.

Ф. 1987/193, *Малевская М.В.* Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1987 г. Раскопки дворца в Луцком замке и кирпичеобжигательной печи в с.Зимно Волынской обл.– 13 с.+37 рис.

Ф. 1975/55. *Раппопорт П.А.* Отчет о работе архитектурно-археологической экспедиции в 1975 г.– 16 с., 24 рис.

Ф. 1987/177, *Терський В.С.* Звіт про проведені археологічні розкопки, розвідки та інші польові роботи, виконані протягом сезону 1987 року.– 30 с.+ 64 табл.

Ф. 1987/121, *Терський С.В.* Звіт про роботу Волинської арх. експ. на тер. Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 р.– 14 с.+9 табл.

Ф. 1999/119, *Терський С.В.* Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 році.– Львів, 2000А.– 89 с.

Ф. 2000/75, *Терський С.В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 2000 р.– Львів, *2001А*.– 48 с.

НАУКОВИЙ АРХІВ ЛУЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

№ 135. *Малевская М. В.* Отчет о работе архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1982 г.– 24 с., 42 рис.

ЛІТЕРАТУРА

Александрович В.С., [1994]. Джерела до історії монументально малярства та іконопису Волині XII–XVI ст. // Родовід.– 1994.– № 8.– С. 20–25.

Александрович В.С., [1999]. Мистецтво Галицько-Волинської держави.– Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999.– 132 с.

Алексеев А.В., [1974]. Древний Ростиславсль // КСИА.– № 139.– М., *1974*.– С. 81–93.

Алешковский М.Х., [1972]. Русские глебо-борисовские энколпионы 1072–1150 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси.– М., 1972.– С. 104–125.

Андрияшев А.М., [1887]. Очерки истории Волынской земли до конца XIV столетия.– К., 1887.– 232 с.

Андрощук Федор, Чельстрем Анна, [2007]. Се же бысть вторы Иевъ: болезнь князя Владимира Васильовича и се библейские параллели // Ruthenica.– № 6.– 2007.– С. 242–258.

Антипов И.В., [1999а]. Гражданская постройка второй половины XIII в. в городе Владимире-Волынском (по раскопкам М.К. Каргера 1955 г.) // Seminarium Bulkanianum. К 60-летию Булкина Вал. А.– СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999.– С. 47–57.

Антипов И.В., [1999б]. Комплекс каменных зданий Михайловского монастыря в городе Владимире-Волынском // Средневековая архитектура и монументальное искусство. Раппопортовские чтения: Тезисы докладов.– СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1999.– С. 84–87.

Антипов И.В., [2000]. Древнерусская архитектура второй половины XIII–первой трети XIV в. Каталог памятников.– СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2000.–204 с.

Антонович В.Б., [1901]. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве.– Т. I.– М., 1901.– С. 36–133.

Артамонов М.И., [1935]. Средневековые поселения на Нижнем Дону // Изв. Гос. Академии истории мат. культуры.– *1935*.– Вып. 131.– С.75

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).– К.: Наукова думка, *1990*.– 190 с.

Ауліх В.В., [1958]. Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник (література, археологія).– К.: Вид-во АН УРСР*, 1958*.– С. 26–59.

Багрій Р.С., [1962]. Нові слов'янські та давньоруські пам'ятки на території Волині // МДАПВ.– Вип. 4.– К.: Вид-во АН УРСР, *1962*.– С. 120–130.

Баранович О., [1930]. Залюднення Волинського воєводства у першій половині XVII ст.– К*., 1930*.– 156 с.

Барэйша Ю., [2007]. Аб атрыбуцыі, сімволіцы і датаванні манет ВКЛ з ільвом і крыжам // Банкаускі веснік. – Чэрвень 2007. – С. 59–61.

Бєлопольський С., [2005]. Знахідки польських середньовічних монет на території України // Львівські нумізматичні записки.– *2005*.–№ 2.– С. 40.

Бохан Юры, [1998]. Класіфікацыя познясярэднявечных шпор Вялікага Княства Літоўскага другой паловы 14–16 ст. // Гістарычны альманах (Гародня).– 1998.– № 1.– С. 52–61.

Боянівська М.Б., [2001]. Освіта, книгописання, книгозбірні // Історія української культури: У 5 т.– Т. 2: Українська культура XIII–першої половини XVII ст.– К.: Наук. думка, *2001*.– С. 241–255.

Бучак В., Заклекта П., Охріменко Г., [2002]. Нові пам'ятки культури лійчастого посуду на Волинському Побужжі та Поліссі // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.– Т. 241: Праці археологічної комісії.– Львів, *2002*.– С. 453–467.

Вактурская Н.П., [1959]. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX—XVIII вв.) // Тр. Хорезмской экспедиции.– Т. 4: Керамика Хорезма / Под ред. С.П. Толстова и М.Г. Воробьева).– М.: Изд-во АН СССР, 1959.– С. 261—342.

Василевська С., [1993]. Діяльність волинських братств, спрямована на збереження історичних пам'яток краю // Історія релігій в Україні: Тези доповідей і повідомлень III круглого столу.– Київ; Львів, *1993*.– С. 24–26.

Васильевская церковь со времен Св. Василия в г. Владимире (на Волыни) // Всемирная илюстрация.– *1873*.– № 134.

Верзилов А., [1898]. Очерки торговли Южной Руси (1480–1569).– Чернигов: "Земск. сборник Черниг. губ.", 1898.– 81 с.

Відкриття у Володимирі-Волинському // Діло.– *1909*.– Новини.– Ч. 200.

де Витте Е.И., [1919]. Археологическая находка в с. Ласкове Владимиро-Волынского уезда в 1610 г. // Чтения в историческом обществе им. Нестора Летописца.– Кн. 14.– Вып. 1.– *1919*.– С. 86–101.

де Витте Е.И. Древнейшие города Волыни в историческом описании (очерки 1–25).– Почаев, *1912–1913*. (Приложение к Почаевскому листку).

Вишневська Галина, [2007]. Назви поселень Холмщини і Підляшшя, які утворилися від дохристиянських чоловічих особових імен // Вісник Прикарпатського національного університету.– Серія: Філологія.– Вип. 15–18.– Івано-Франківськ, 2007.– С. 416–419.

Власова Г.М., Возницкий Б.Г., [1961]. К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода // Краткие сообщения о полевых исследованиях

Одесского госуниверситета им. И.И. Мечникова и Одесского археологического музея в 1960 году.– Одесса, 1961.– С. 115–121.

Возний І. П., [1998]. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст.– Чернівці: Рута, 1998.– 153 с.

Войтович Л., [1992]. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів.– К., 1992.– 200 с.

Войтович Л., [1996]. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.– Львів: Ін-т українознавства ім. І. П. Крип'якевича, *1996*.– 256 с.

Войтович Л., [2000]. Князівські династії Східної Європи (кінець IX–початок XVI ст. Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження.– Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип'якевича, 2000.– 649 с.

Волков И.В., Маслов В.Е., Петренко В.Г., [2001]. Золотоордынское погребение в Центральном Предкавказье // Российская археология.– № 2.– 2001.– С. 126–131.

Волынская старина: Древнейшие церкви Св. Василия в Овруче и Владимире // ВГВ.– 1843.– № 26; *1844*.– № 34.

Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края.– СПб., *1888*.– 128 с.

Воронин Н.Н., [1954]. Древнее Гродно (на материалах археологических раскопок 1932–1949 гг.) // МИА.– № 41.– М., 1954.– 240 с.

Гаврилюк С., [1998а]. Перші дослідники археографічних та історичних пам'яток міста Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої Міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р.– Луцьк, 1998.– С. 97–99.

Гаврилюк С., [1998б]. Дослідник церковної старовини Волині Д. Левицький // Історія релігій в Україні: Матеріали VIII Міжнародного круглого столу (Львів, 11–13 травня 1998 р.).– Львів: Логос, *1998*.– С. 55–56.

Гавритухин И.О., Федотова Е.Н., [1993]. Раскопки на поселении Зимне-4 в 1991–1992 гг. // Археологічні дослідження на Україні 1992 року.– Київ, *1993*.– С. 40–43.

Гавритухин И.О., [1993]. Раннеславянские памятники в районе Зимневского городища // Archeoslavika.– 2.– Kraków, *1993*.– S. 99–112.

Гавритухин И.О., [1998]. Горизонт пражской культуры поселения Зимно-4 // Archeoslavika. – №3.– Kraków, *1998*.– S. 171–207.

Гальковский Н.М., [1913]. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси.– Т. 2.– М., 1913.– 233 с.

Гейда О.О., [1995]. Давньоруські храми на Чернігівському передгородді // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали іст.-археол. семінару, присв. 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів).– Чернігів: Сіверянська думка, 1995.– С. 21–23.

Генсьорський А.І., [1958]. Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори. – К., 1958.

Головко О.Б., [2001]. Роман Мстиславович та його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII– початку XIII ст.– К.: Стилос, 2001.– 249 с.

*Головко О.Б., [2009].*Останній похід Романа Мстиславовича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал.— 2009.— № 4.— С. 28–47.

Голубева Л.А., [1971]. Назначение железных игл с кольцами // СА.– 1971.– № 4.– С. 111– 120.

Гончаров В.К., [1950]. Райковецкое городище.– К.: Изд-во АН УССР, 1950.– 210 с.

Горін Сергій, [2007]. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть) .– Львів: Місіонер, 2007.– 334 с.

Городские поселения в Российской империи.– СПб., *1860*.– Т. 1.– С. 390–392.

Гоффман Якуб, [1965]. Хто і коли побудував церкву Св. Василія у Володимирі // Рідна церква.– 1965.– Ч. 65. – С. 7–9; Ч. 65. – С. 6–7.

Гошко Тетяна, [1996]. З історії магдебурзького права у Львові // Львів: Історичні нариси.– Львів: Ін-т українознавства, 1996.– С. 45–60.

Греков Б.Д., [1953]. Киевская Русь.– М.: Госполитиздат, 1953.– 568 с.

Грицак Павло, [1958 (1995)]. Галицько-Волинська Держава // НТШ. Бібліотека українознавства. – Ч. 5.– Нью-Йорк, 1958 (Галич, 1995).– 176 с.

Грушевський М., [1896]. Похвала Великому кн. Вітовту, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської литописи.– 16 с. // М. Грушевський. Розвідки із “Записок НТШ" та “Жерел до історії “України-Руси".– Львів: НТШ, 1896.– Вип. 1.

Грушевський М., [1991 (1913)]. Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. І: До початку XI віка.– К.: Наукова думка, 1991.– 736 с.

Грушевський М., [1992 (1905)]. Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. 2: XI–XIII вік.– К.: Наук. думка, 1992.– 633 с.

Грушевський М., [1993 (1905)]. Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. 3: Галицько-Волинська держава.– К.: Наук. думка, 1993.– 637 с.

Грушевський М., [1993 (1907)]. Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні.– К.: Наук. думка, 1993.– 535 с.

Грушевський М., [1994 (1905)]. Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українських землях XIV–XVII віків.– К.: Наук. думка, 1994.– 687 с.

Грушевський М., [1995 (1907)]. Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків.– К.: Наук. думка, 1995.– 680 с.

Гупало В.Д., [2001]. Раннесредневековые гончарные клейма // Российская археология.– 2001.– № 1.– С. 27–36.

Гуревич Ф.Д., [1981]. Древний Новогрудок (посад – окольный город).– Л.: Наука, *1981*.– 160 с.

Дабижи А.В., [1886]. Археологическая экскурсия в г. Владимир-Волынский // КС.– 1886.

Давидан О.И., [1962]. Гребни Старой Ладоги // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград.– 1962.– Вып. 4.– С. 95–108.

Даль В.И., [1955]. Словарь живого великорусского языка: в 4-х т.– М., 1955.

Даркевич В.П., [1966]. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XV вв.).– М.: Наука, 1966.– 148 с.

Дашкевич Н., [1873]. Княжение Даниила Галицкого по русским и заграничным источникам.– К., *1873*.– 78 с.

Дашкевич Я.Р., [1971]. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник.– Вип. 1.– К.: Наук. думка, *1971*.– С. 150–181.

Дашкевич Я.Р., [1997]. Володимир-Волинська печатка 1324 р.: міська чи князівська // Знак.– 1997.– № 13.

Дверницкий Е.Н., [1887]. Археологическія ізследованія въ Владимире-Волынскомъ и его окрестностяхъ // КС.– Т. 27.– 1887, январь.– С. 36–50.

Дверницкий Е.Н., [1889]. Памятники древнего православия в городе Владимире-Волынском.– К., 1889.– 63 с.

Девятсотлетие православия на Волыни. 992–1892: В 2 ч.– Ч. 1.– Житомир, *1892*.– 619 с.

Диба Ю., [2002]. Архітектура ротонди “Св. Михаїла Великого” у Володимирі // Сакральне мистецтво Волині: Науковий збірник: Матеріали IX Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня–1 листопада 2002 р.– Луцьк, *2002*.– С. 60–64.

Димник Мартин, [1996, 1999]. Чернігівська династія // Хроніка-2000.– 1996.– № 16; 1999.– № 31–32.– С. 69–83.

Довнар-Запольский М., [1896]. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь (договоры 1366 года) // Оттиск из “Университетских известий".– К., 1896.– 13 с.

Довнар-Запольский М., [1901]. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.– К., 1901.– 807 с.

Дубоніс Артурас, *[2008]*. Проблемы образования Литовского государства и его отношений с Галицко-Волынским княжеством в новейшей историографии Литвы // Княжа доба: історія та культура.– Вип. 2.– Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип’якевича НАН України, *2008*. – С. 150–157.

Ёлшин Д.Д., [2003]. Традиция „расчесов“ в производстве плинфы южнорусских земель в XII в. // Архитектурно-археологический семинар: Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы: Материалы научного заседания 14–15 мая 2002 г.– СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003.– С. 92–99.

Жеплинська О., [1994]. Формування збірки українського малярства у Національному музеї у Львові // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Тези і матеріали наукової конференції, присвячені 90-річчю П.М. Жолтовського, м. Луцьк, 23–24 листопада 1994 р.– Луцьк, 1994.– С. 33–36.

Журба О.І., [1993]. Київська археографічна комісія 1843–1821. Нариси історії і діяльності (до 150-річчя утворення комісії).– К., 1993.– 298 с.

Заклекта П.М., [1981]. Разведки в бассейне Буга // АО 1980 года.– М.: Наука, 1981.– С. 248.

Заклекта П.М., [1995]. Повернула земля музейну експозицію // Слово правди.– Володимир-Волинський, 26 квітня 1995 р.

Запаско Я.П., [1995]. Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.– Львів: Світ, 1995.– 480 с.

Запаско Я.П., [1993]. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // Записки НТШ.– Т. 224: Праці історично-філософської секції.– Львів, 1993.– С. 186–193.

Заяць А., [1999]. Рецепція магдебурзького права на Волині до кінця XV століття // Осягнення історії: Збірник праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.– Острог; Нью-Йорк, 1999.– С. 272–278.

Заяць А.Є., [2003]. Урбанізаційний процес на Волині в XVI–першій половині XVII століття.– Львів, *2003*.– 206 с.

Зеленко С.М., [1999]. Итоги исследований подводно-археологической экспедиции Киевского университета им. Т. Шевченко на Черном море в 1997–1999 гг. // Vita Antiqua.– № 2.– 1999.– С. 223–234.

Зоценко В.М., [2000]. Торгівля // Давня історія України: В 3-х т.– К.: Ін-т археології НАН України, *2000*.– С. 425–443.

Івакін Г.Ю., [1999]. Енколпіон-квадрифолій з Києва // Археологія.– 1999.– № 2.– С. 144–150.

Иванов П.А., [1895]. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в.– Одесса, 1895.– 303 с.

Ивановский В.И., Конопля В.М., Мацкевой Л.Г., [1988]. Работы Волынской экспедиции // АО–1986.– М.: Наука, 1988.– С. 279–281.

Івановський В.І., Конопля В.М., Павлів Д.Ю., [1991]. Роботи Західнобузької експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.– Львів, 1991.– С. 39–42.

Ісаєвич Я.Д., [1964]. До питання про розселення східнослов'янських племен у X ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.– 1964.– № 6.– С. 64–87.

Ісаєвич Я.Д., [1971]. Територія та населення "Червенський градів" // Український історико-географічний збірник.– Вип. 1.– К.: Наук. думка, 1971.– С. 71–83.

Исаевич Я.Д., [1972]. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исторические исследования по истории славянских и балканских народов.– М.: Наука, 1972.– С. 119–124.

Исаевич Я.Д., [1974]. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами // Польша и Русь.– М.: Наука, 1974.– С. 269–276.

Ісаєвич Я., [1996]. Як виникло місто під назвою Львів // Львів: Історичні нариси.– Львів: Ін-т українознавства, 1996.– С. 14–23.

Ісаєвич Я.Д., Мартинюк А.І., [1983]. Володимир-Волинський.– Львів: Каменяр, 1983.– 71 с.

Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М., [1988]. Соціально-економічний розвиток міста Володимира наприкінці XVIII–у першій чверті XIX ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень 2-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.– Ч. 2.– Луцьк, 1988.– С. 13–15.

Каліщук Оксана., [2001]. Іван Крип'якевич і Волинь // Україна: культурна спадщина національна свідомість, державність: Збірник наукових праць.– Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві.– Львів, 2001.– С. 839–847.

Каргер М.К., [1940]. Зодчество Галицко-Волынской земли в XII–XIII вв. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.– Вып. III.– 1940.

Каргер М.К., [1958]. Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII–XIII вв. // Ученые записки ЛГУ.– Л.: Изд-во ЛГУ, 1958.– Вып. 252.– С. 3–33.

Катанов Н.Ф., [1902]. Металлические зеркала Экатеринославской и Харьковской губерний.– 1902.

Кирпичников А.Н., [1971]. Древнерусское оружие:– Вып. 3: Доспех: комплекс боевых средств X–XIII вв. // САИ.– Вып. Е1-36.– 92 с.

Кирпичников А.Н., [1976]. Военное дело на Руси в XIII–XV вв.– Л.: Наука*, 1976.*– 104 с., 30 табл.

Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф., [1985]. Вооружение // Древняя Русь. Город, замок й село. Археология СССР.– Т. 14.– М.: Наука, 1985.– с. 298–365.

Ковальський В., [1963]. Потік експонатів // Слово правди.– 1963.– № 78.

Ковальський В.Л., Михайлюк О.Г., [1970]. Володимир-Волинський // Історія міст і сіл УРСР. Волинська область.– К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970.– С. 91–112.

Козубська О., [2003]. Джерела та історіографія руських місій домініканського ордену XIII ст. // КС.– 2003.– № 3.– С. 122–135.

Колибенко О., [2008]. Церква Воскресіння у Переяславі: Ізяслав Мстиславич, Андрій Володимирович, Всеволод Мстиславич чи Ярополк Володимирович ? // Княжа доба: історія та культура.– Вип. 2.– Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, *2008*. – С. 194–210.

Колосок Б., [1993]. Про датування найдавніших мурованих укріплень Волині // Фортифікація України: Матеріали Міжнародної конференції з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні.– Кам'янець-Подільський, 18–22 жовтня 1993 р.– С. 9–10.

Колосок Б., [1993]. Оборонні комплекси XVI–XVII ст. Олики, Берестечка, Володимира-Волинського // Фортифікація України: Матеріали Міжнар. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні.– Кам'янець-Подільський, 18–22 жовтня 1993 р.– С. 16.

Колчин Б.А., [1982]. Хронология новгородских древностей // Новгородський сборник. 50 лет раскопок Новгорода.– М.: Наука, 1982.– С. 156–177.

Конопля В. М., [1998]. Скарби крем'яних пластин з Ількович і Шистова // Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті І.К. Свешнікова (1915–1995).– Вип.1.– Львів: Історичний музей, 1998.– С. 146–159.

Корзонюк М., [1998]. Великий дослідник нашого краю // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали 9-ї наукової історико-краєзнавчої Міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р.– Луцьк, 1998.– С. 46–49.

Корнаковский Х., [1863]. Волынь до времен Гедимина // Вестник Юго-Западной и Западной России.– Кн. 1–2.– Киев, 1863. – С. 38–74; 2(2) 146–163; 3(2) 213–234.

Коструба Теофіль, [1938]. Де похоронено князя Романа Мстиславовича? // Літопис Червоної Калини.– Р. X.– *1938*.– Ч. 1.– С. 11–12.

Котляр Н.Ф., [1985а]. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.– К.: Наук. думка, *1985*.–184 с.

Котляр М.Ф., [1985б]. Волинська земля: З історії складання державної території Київської Русі // Історія та історіографія України.– К.: Наук. думка, *1985*.– С. 19–32.

Котляр Н.Ф., [1991]. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII–XIII вв. // Южная Русь и Византия.– К., *1991*.

Котляр М.Ф., [1991]. До питання про візантійське походження матері Данила Галицього // Археологія.– 1991.– № 1.– С. 48–58.

Кравченко В., [2006]. Документи володимирських гродських книг до історії Володимирського замку останньої третини XVI–першої половини XVII ст. // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. Зб. наук. праць.– Крем'янець, *2006*.– С. 92–99.

Краткая опись предметов, находящихся в дренехранилище Православного Свято-Владимирского Успенского братства в г. Владимире-Волынском (Издание Св.-Влад. братства).– К.: Тип. Корчак-Новицкого, *1892*.

Крикун М.Г., [1994]. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки НТШ.– Т. 228.– Львів, 1994.– С. 65–122.

Крип'якевич І.П., [1933а]. Перша українська школа у Володимирі-Вол. // Рідна школа.– 1933.– № 9.– С. 154–155.

Крип'якевич І.П., [1933б]. Шкільні традиції Володимира-Вол. // Рідна школа.– 1933.– № 7.– С. 104–105.

Крип'якевич І.П., [1937]. Замітки до історії війська княжих часів // Записки НТШ.– Т. 154. Праці історично-філософської секції.– Львів, *1937*.– с. 25–42.

Крип'якевич І.П., [1984]. Галицько-Волинське князівство.– К.: Наукова думка, 1984.– 174 с.

Крип'якевич І.П., [1994]. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали // Львівські історичні праці: Джерела.– Вип. 2.– Львів, 1994.– 390 с.

Крощенко Л., [2001]. Історично-архівні дослідження Зимнівського монастиря на Волині (реконструкція підвалин) // Записки НТШ.– Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування.– Львів, 2001.– С. 495–510.

Крушельницька Л.І., [1988]. Бронзоливарний осередок IX–VIII ст. до н. е. на території Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень 2-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.– Т. 2.– Луцьк, 1988.– С. 53–55.

Крушельницька Л.І., [1993]. Лежницька група пам'яток Волині // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.– К.: Наук. думка, 1993.– С. 143–158.

Крушинский А., [1867]. Исторический очерк Волыни // Труды Волынского губернского статистического комитета.– Вып. 1.– Житомир, 1867.– С. 21–96.

Кучера М.П., [1962]. Древній Плісненськ // Археологічні пам'ятки УРСР.– Т. 12.– К., 1962.– С. 3–57.

Кучера М.П., [1969]. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слав'яно-руські старожитності.– К.: Наук. думка, 1969.– С. 174–181.

Кучинко М.М., [1975]. Исследования в Черновицкой и Волынской области // АО 1974 года.– М.: Наука, 1975.– С. 312.

Кучинко М.М., [1976]. Раскопки древнего Владимира-Волынского // АО 1975 года.– М.: Наука, 1976.– С. 349–350.

Кучинко М.М., [1977]. О работах во Владимире-Волынском // АО 1976 года.– М.: Наука, 1977.– С. 322–323.

Кучінко М.М., [1985]. Давньоруський Володимир // Тези доповідей 6-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археологія).– Кам'янець-Подільський, 1985.– С. 66–67.

Кучінко М.М., [1993]. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV ст.– Луцьк, 1993.– 160 с.

Кучінко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В., [2004]. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії).– Луцьк, 2004.– 260 с.

Кучинко М.М., [2006]. Володимир середньовічний: Історико-археологічні нариси.– Луцьк, 2006.– 144 с.

Л.О., [1901]. Владимир-Волынское братство // КС.– 1889.– Т. 7.– С. 285–291.

Левицкий Ор., [1901]. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в первой половине XII вв. князем Мстиславом Изяславовичем / Издание Свято-Владимирского православного братства в г. Владимире-Волынском.– К., 1892.– 132 с.

Левицкий Ор., [1896]. Возстановление древней православной святыни. Мстиславов храм Успения Божьей матери во Владимире-Волынскомъ.– СПб., 1896.

Лінніченко Іван., [1899]. Суспільні верстви Галицької Руси XIV–XV в. // Руська історична бібліотека НТШ.– Т. 7.– Львів, 1899.– с. 3–21.

Лильо І., [1997]. Три етапи розвитку візантійсько-грецьких зв'язків мистецької культури давньої Волині // Волинська ікона: питання історії вивчення дослідження та реставрації. Доповіді та матеріали IV наукової конференції (м. Луцьк, 17–18 грудня 1997 р.).– Луцьк, 1997.– С. 46–48.

Липс Ю., [1954]. Происхождение вещей. Из истории культуры человечества.– М., 1954.– 487 с.

Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б., [2006]. Выбор имени у русских князей в X–XIV вв. Династическая традиция сквозь призму антропонимики.– М., *2006*.– С. 419–432.

Лобода Ф., [1886]. Из археологической экскурсии в г. Владимир-Волынский // КС.– 1886.– № 8.– С. 766–769.

Логвин Г.Н., [1950]. Архітектурний комплекс у Зимно // Архітектурні пам'ятки.– К.: Вид-во Акад. архіт. УРСР, 1950.– С. 90–104.

Логвин Г.Н., [1958]. Ротонда во Владимире-Волынском // Архитектурное наследство.– 1958.– № 10.– С. 33–42.

Логвин Н., [1996]. До історії реставрації пам'яток в Україні кінця XIX – початку XX ст. // Архітектурна спадщина України.– 3.– Ч. 1.– К., 1996.– С. 193–198.

Лонгинов А.В., [1889]. Древний храм Богородицы в г. Владимир-Волынский // Записки Русского археологического общества.– Новая серия.– Т. IV. Вып. 1.– СПб., 1889.– С. 26–27.

Лысенко П.Ф., [1985]. Берестье.– Минск: Наука и техника, 1985.– 399 с.

Лукомський Ю., Петрик В., [2001]. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.– Львів, 2001.– С. 166–182. (Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001. 3).

Мазурик Ю., [1998]. Половецький казан // Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті І.К. Свешнікова (1915–1995).– Вип. 1.– Львів: Історичний музей, 1998.– С. 131–139.

Мазурик Ю.М., [2004]. Археологічні дослідження біля Успенського собору в м. Володимирі-Волинському // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії Волині та України: Збірник наукових праць.– Луцьк, *2004*. –С. 176–181.

Майко В.В., [2003]. Кирк-Єрський скарб XV ст. (попереднє повідомлення) // Археологія.– 2003.– № 2.– С. 84–100.

Майоров А.В., [2001]. Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-экономических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / Под ред. И. Я. Фроянова.– СПб.: Университетская книга, 2001.– 640 с.

Майоров А.В., [2009]. Суперечності джерел щодо причин останнього походу Романа Мстиславовича // Фортеця. Збірник заповідника "Тустань" на пошану Михайла Рожка.– Львів: Камула, 2009.– С. 57–67.

Макаров Н.А., [1992]. Древнерусские амулеты-топорики // Российская археология.–*1992*.– № 2.– С. 43–51.

Малевская М.В., [1984]. Архитектурно-археологические исследования на Волыни // АО–1982.– М.: Наука, 1984.– С. 291.

Малевская М.В., Шолохова Е.В., [1976]. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском // АО 1975 года.– М.: Наука, 1976.– С. 354–355.

Малевская М.В., Шолохова Е.В., [1977]. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском // АО 1976 года.– М.: Наука, 1977.– С. 327.

Мандзюк Феодосій, [2001]. Володимир-Волинський Свято-Успенський собор.– Луцьк: Вісник & К, 2001.– 80 с.

Масан О.М., [1988]. Торговельні зв'язки волинських міст з Прибалтикою наприкінці XIII та в XIV ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень 2-ї Волинської істор.-краєзнавч. конф. 26–28 травня 1988 р.– Ч. 1.– Луцьк, 1988.– С. 132–134.

Масан Олександр, [1999]. Середньовічна Україна і німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // Четвертий Міжнародний конгрес україністів (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.): Доповіді і повідомлення. Історія.– Ч. 1: Від найдавніших часів до початку XX ст.– Одеса–Київ–Львів, 1999.– С. 74–79.

Масан О., [2000]. Становище пруссько-ятвяжського населення у державі німецького ордену в XIII–XV ст. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наукової конференції 16–18 березня 2000 р.– Чернівці: Золоті литаври, 2000.– С. 95–105.

Митрополит Іларіон, [1992]. Дохристиянські вірування українського народу.– К.: Обереги, 1992.– 424 с.

Михальчишин І.Р., [1986]. Археологічні розвідки в Західному Побужжі // Археологія.– 55.– 1986.– С. 95–98.

Мицько І.З., [1998]. Монастирські пом'янники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // Лавра.– 1998.– 2.– С. 51–53.

Мицько І. З., [2000]. Синодики монастирів як унікальне джерело для української генеалогії: князі Острозькі // Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України.– Львів, 2000.– С. 10–11.

Могитич І.Р., [1999]. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація".– Ч. 10.– Львів, 1999.– С. 3–14.

Могитич І.Р., Могитич Р.І., [1990]. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.) // Археологія.– 1990.– № 4.– С. 56–68.

Мойсеєнко Олександр, [1999]. Чорне море у міжнародній політиці у 2-й половині XIV– 1-й половині XV століття: концепція проблеми (на прикладі торгівлі генуезької Кафи) // Четвертий Міжнародний конгрес україністів (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.): Доповіді і повідомлення. Історія.– Ч.1: Від найдавніших часів до початку XX ст.– Одеса–Київ–Львів, 1999.– С. 87–94.

Мокеєв Г., [1997]. Три Володимира // Пам'ятки України: історія та культура.– 1997.– № 3.– С. 49–53.

Матузова Віра, [1998]. Тевтонський орден в зовнішній політиці Данила Галицького // Питання стародавньої історії, археології й етнології.– Вип. 5.– Чернівці, 1998.

Мокляк В.О. О.І. Левицький – історик Волинського краю // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.).– Житомир: ЖО СЖУ, 1994.– С. 155–158.

Николаев Н.И., [1968]. Чума.– М.: Наука, 1968.– 124 с.

Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., [1967]. Внешняя торговля Древней Руси (до сер. XIII в.) // История СССР.– № 3.– 1967.– С. 80–97.

Овсійчук В., [1999]. Митрополича і художня діяльність Петра Ратенського // Осягнення історії: Збірник праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.– Острог–Нью-Йорк, 1999.– С. 389–396.

Овсянников О.В., Пескова А.А., [1982]. Замки и ключи из раскопок Изяславля // КСИА.– Вып. 171.– *1982*.– С. 92–99.

О каменной плите с надписью из Васильевской церкви города Владимира-Волынского (1194 г.) // Известия Императорского русского археологического общества.– СПб., 1872.– Т. VII.– С. 203–208.

Ошуркевич Олекса, [2004]. З археографічних експедицій Петра Прушинського // Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник: Матеріали 3-ї Всеукраїнської наук. конф. Луцьк–Колодяжне, 18–19 травня 2004 р.– Вип. 3.– Луцьк, 2004.– С. 214–216.

Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.– Т. IV.– Отд. 2.– К., *1859*.– 567 с.

Пастернак Я., [1932]. Коротка археольогія західно-українських земель.– Львів, 1932. – 89 с.

Пастернак Я., [1998]. Старий Галич: Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр.– Івано-Франківськ, 1998 (Краків–Львів, 1944).– 345 с.

Пашуто В.Т., [1950]. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.– М.: Госполитиздат, 1950.– 331 с.

Пашуто В.Т., [1968]. Внешняя политика Древней Руси.– М.: Наука, 1968.– 472 с.

Пекарська Л.Г., Пуцко В.Г., [1989]. Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії м. Києва // Археологія.– 1989.– № 3.– С. 86–89.

Пелещишин М.А., [2004]. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині.– Тернопіль: Підручники та посібники, 2004.– 160 с.

Перлштейн А., [1854]. Древнейший монастырь в с. Ставках близ Турийска // ВГВ.– 1854.– № 5.

Пескова А.А., [1984]. Раскопки памятников архитектуры XII в. во Владимире-Волынском // АО 1982 года.– М.: Наука, 1984.– С. 315–316.

Пескова А.А., [1985]. Раскопки древнерусских памятников на Волыни // АО 1983 года.– М.: Наука, 1985.– С. 341–342.

Пескова А.А., Раппопорт П.А., [1987]. Неизвестный памятник волынского зодчества XII в. // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник, 1986.– Л.: Наука, 1987.– С. 542–546.

Петегирич В.М., [1990]. Памятники эпиграфики и сфрагистики // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (реннеславянский и древнерусский периоды).– К.: Наукова думка, 1990.– С. 171–173.

Полякова., [1996]. Изделия из цветного металла // Город Болгар. Ремесло металлургов, кузнецов , литейщиков.– Казань, 1996.

Попова О.С., [1972]. Галицко-волынские миниатюры раннего XIII века (К вопросу о взаимоотношении русского и византийского искусства) // Древнерус. искусство: Художеств, культура домонгольской Руси.– М.: Наука, *1972*.– С. 283–315.

Присяжний К., [1998]. Кам'яний хрест із Зимного (спроба реконструкції) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського "Святовида"): Матеріали наукової конференції (смт. Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.).– Львів, 1998.– С. 176–184.

Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М., [1996]. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях.– Рівне: Держ. ред.-вид. п-во, 1996.– 248 с.

Пуцко В., [2002]. Волинь та її мистецька спадщина // Сакральне мистецтво Волині: Науковий збірник: Матеріали IX Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк 31 жовтня–1 листопада 2002 р.– Луцьк, 2002.– С. 94–97.

Раппопорт П.А., [1975]. Древнерусское жилище // САИ.– Вып. Е1-32.– Л.: Наука, *1975*.– 178 с.

Раппопорт П.А., [1977а]. "Старая Кафедра" в окрестностях Владимира Волинского // Советская археология.– *1977*.– № 4.– С. 253–266.

Раппопорт П.А., [1977б]. Мстиславов храм во Владимире-Волынском // Зограф.– Београд, *1977*.– № 7.– С. 17–18.

Раппопорт П.А., [1982]. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников.– Л.: Наука, 1982.– 136 с. (САИ.– Вып. Е1-47)

Раппопорт П.А., [1993]. Древнерусская архитектура.– Спб.: Стройиздат. СПб. отд-ние, 1993.– 288 с.

Рыбаков Б.А., [1940]. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XIII вв. // СА.– 1940.– № 6.– С. 230–250.

Рычка В.М., [1988]. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII вв.).– К.: Наукова думка, 1988.– 123 с.

Ричков П.А., Луц В.Д., [2004]. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. – К.: Техніка, 2004.– 192 с; іл.

Розенфельдт Р.Л., [1997]. Игры детей // Древняя Русь. Быт и культура.– М.: Наука, 1997.– С. 114–119.

Рождественская Т.В., [1996]. Надписи-граффити в памятниках зодчества Волыни и Галича XII–XIII вв. // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П. А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.).– СПб.: Изд-во Дмитрия Буланина, 1996.– С. 90–91.

Рожко М., [2002]. Зброя дальнього бою із стародавньої Тустані (наконечники стріл лука та самостріла - арбалета) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.– Т. 244: Праці археологічної комісії.– Львів, 2002.– С. 287–311.

Русанова И.П., [1901]. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западныи Бугом.– М.: Наука, *1973*.– 100 с. (САИ Е1-25).

Русина О.В., [1998]. України під татарами та Литвою // Україна крізь віки.– Т. 6.– К.: Альтернативи, 1998.– 320 с.

Савицький В., Чопюк В., [2009]. Монети Любарта // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб.– Луцьк: Істор.-культ. заповідник, 2009.– Вип. 5.– С. 6–28.

Сас П.М., [1989]. Феодальные города Украины в конце XV–60-ых гг. XVI в.– К.: Наук. думка, 1989.– 232 с.

Сванидзе А.А., [1985]. Деревенские ремёсла в средневековой Европе.– М.: Высш. шк., 1985.– 176 с.

Седов В.В., [2000]. Жальники // Российская археология.– 2000.– № 1.– С. 7–22.

Сергеева З., [1993]. О распространении находок из волынского шифера в памятниках X–XIII вв. Беларуси // Час, помнікі, людзі. Памяці рэпрасованых археолагаў: Тезисы дакладаў Міжнароднай канферэнцыі (Менск, 27–30 кастрычніка 1993 р.).– Менск, 1993.– С. 121–123.

Сергеева М.С., [2002]. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія.– 2002.– № 4.– С. 50–58.

Січинський В., [1928]. Брама в Мілеті і фасад катедри у Володимирі Волинському // Україна.– *1928*.– Кн. 3.– С. 24–26.

Січинський В., [1951]. Катедра у Володимирі // Шлях.– Філадельфія, 1951.– 3 черв.

Скочиляс І., [2008]. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р.– Львів, 2008.– 120 с.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.– К.: Наукова думка, *1977*.– Т. 1.– 631 с.

Спасский И., [1982]. Несколько пополнений русских коллекций отдела нумизматики // Сообщения ГЭ.– Ленинград: Искусство, 1982.– Т. XLVII.– С. 88–89.

Софроненко К.А., [1955]. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XII–XIII вв.– М., 1955.– 136 с.

Станкевич Я.В., [1962]. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА АН СССР.– Вып. 87: Славяно-русские древности.– М.: Наука, 1962.– С. 6–30.

Станчак Я.Г., [1993]. Збірка енколпіонів з фондів Львівського історичного музею // НЗ ЛІМ.– Вип. 1.– Львів, 1993.– С. 87–95.

Степи Евразии в эпоху средневековья.– М.: Наука, *1981*.– 303 с.

Стефанова К., [1988]. Особенности сграфитто-керамики в Юго-Восточной Болгарии // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов (Киев, 18–25 сентября 1988 г.).– Т. 2.– К.: Наукова думка, *1988*.– С. 152–155.

Стоколос Н., [1994]. До питання про спроби українізації православної церкви у Польщі (20–30 рр. XX ст.) // Релігія в Україні: дослідження, матеріали.– Львів: Логос, 1994.– С. 98–106.

Татищев В.Н., [1963]. История государства Российского: В 7 т.– Т. 2.– М.-Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1963.– 252 с.

Татищев В.Н., [1964]. История государства Российского: В 7 т.– Т. 4.– М.-Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1964.– 556 с.

Тельджанов К.Т., [1981]. Государственный музей искусств Казахской ССР: Альбом репродукций.– Алма-Ата: Опер, 1981.– 282 с.

Теодорович Н.И., [1893]. Город Владимир-Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: Исторический очерк. В память девятьсотлетнего юбилея Волынской епархии. 992–1892.– Почаев, 1893.– 255 с.

Терський В.С., Терський С.В., [1988]. Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень 2-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.– Луцьк, 1988.– Ч. 2.– С. 71–72.

Терський С.В., [1993]. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // НЗ ЛІМ.– Львів, 1993.– Вип. І.– С. 41–67.

Терський С.В., [1994а]. Волинські матеріали княжої доби у фондах Львівського історичного музею // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наук. краєзнавчої конф. (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.).– Житомир: ЖО СЖУ, 1994.– С. 211–212.

Терський С.В., [1994б]. З далекого минулого княжих Винник під Львовом // Наукові записки Львівського історичного музею.– Вип. 2–3.– Львів, 1994.– С. 22–38.

Терський С.В., [1995]. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) (до постановки проблеми) // НЗ ЛІМ.– Львів, 1995.– Вип. IV.– Ч. І.– С. 73–88.

Терський С.В., [1996а]. Про писемність у містах Західної Волині X–XIV ст. (за археологічними даними) // НЗ ЛІМ.– Вип. V.– Ч. І.– Львів, 1996.– С. 74–95.

Терський С.В., [1996б]. Підсумки археологічних досліджень дитинця та передмість городища Пересопниця на Волині // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego.– T. XVII.– Rzeszów; Krosno; Przemyśl; Sandomierz; Tarnow, 1996.– S. 305–309.

Терський С.В., [1997а]. Галицько-Волинська Держава: зв'язки із Сходом (за матеріалами археологічних досліджень політико-економічних центрів Західної Волині) // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. (Київ, 22–24 квітня 1997 р.): Наукові матеріали.– К.: КДУ, *1997*.– С. 268–269, табл. LVII.

Терський С.В., [1997б]. З історії розвитку археології та історичного краєзнавства на Волині до Першої світової війни // НЗ ЛІМ.– Вип. VI.– Ч. І.– Львів, *1997*.– С. 148–179.

Терський С.В., [1998а]. Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період (1918–1945 рр.) // НЗ ЛІМ.– Вип. VII.– Львів, 1998.– С. 158–179.

Терський С.В., [1998б]. Волинські осередки дохристиянського культу (за археологічними даними) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського "Святовида"): Матеріали наукової конференції (смт. Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.).– Львів, 1998.– С. 89–96.

Терський С.В., [1999]. Окольний город княжого Володимира (за даними археологічних досліджень 1999 р.) // Галицько-Волинська держава: Матеріали і дослідження.– Львів: Історичний музей, 1999.– С. 48–54.

Терський С.В., [2000]. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) // НЗ ЛІМ.– Вип. IX.– Львів: Новий час, 2000.– С. 179–201.

Терський С.В., [2001а]. Олика: Історичний нарис.– Львів: Новий час, 2001.– 53 с.

Терський С.В., [2001б]. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської Держави // НЗ ЛІМ.– Вип. X.– Львів: Новий час, 2001.– С. 130–158.

Терський С.В., [2002а]. Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського // Сучасні проблеми археології.– К.: Ін-тут археології НАН України, 2002.– С. 225–227.

Терський С.В., [2002б]. Дослідження у Володимирі та Зимно // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.– К.: Інститут археології НАН України, 2002.– С. 78–80.

Терський С.В., [2002в]. Археологія доби Галицько-Волинської держави.– Львів: Ін-т українознавства НАН України, 2002.– 108 с.

Терський С.В., [2002г]. Садиба вельможі в окольному городі княжого Володимира // Записки НТШ.– Т. 244: Праці археологічної комісії.– Львів, 2002.– С. 645–662.

Терський С.В., [2003а]. Пересопниця. Краєзнавчий нарис.– Рівне: Азалія, 2003.– 160 с.

Терський С.В., [2003б]. Рятівні дослідження у містах Західної України // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.– К.: Ін-тут археології НАН України, 2003.– С. 44–46.

Терський С.В., [2003в]. Проблеми дослідження та музеєфікації археологічних пам'яток Галицько-Волинської держави // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.).– Львів: ВМС, 2003.– С. 169–176.

Терський С.В., [2003д]. Участь наукових установ Львова у вивченні старожитностей Волині у міжвоєнний період // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали Другої наук. краєзнавчої конф. (21 листопада 2002 р.).– Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003.– С. 337–344.

Терський С.В., [2003е]. Володимир у світлі археології // Zamojsko-Wolycskie zeszyty muzealne.– T. 1.– Zamośж, 2003.– С. 27–44.

Терський С.В., [2004а]. Володимирське боярство: персональний склад за літописними та археологічними даними // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць.– Т. 1 (17).– Чернівці: Прут, 2004.– С. 80–92.

Терський С.В., [2004б]. Дослідження та колекціонування старожитностей Волині львівськими музейними закладами (XIX–1-ша пол. XX ст.) // Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції Луцьк-Колодяжне, 18–19 травня 2004 р.– Вип. 3.– Луцьк, 2004.– С. 241–244.

Терський С.В., [2004в]. Військово-стратегічний шлях Володимир – Теребовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".– № 502: Держава та армія.– 2004. – С. 18–24.

Терський С.В., [2004г]. Археологічні матеріали з Белза у фондах Львівського історичного музею з надходжень до 1940 року: Спроба каталогу // Белз та Белзька земля: Наук. зб.– Вип. 1.– Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004.– С. 24–27.

Терський С.В., [2004д]. Володимир у часи правління князів Сангушків (за археологічними та писемними джерелами) // Сангушківські читання: Зб. наук. праць I Всеукраїнської наук. конф. (24–25 січня 2003 р., м. Славута).– Львів, 2004.– С. 88–90.

Терський С.В., [2004е]. Дослідження літописної округи княжого Володимира // Інститут українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України в 2003 р.: Інформаційний бюлетень.– Львів, 2004.– С. 61–64.

Терський С.В., [2004є]. Боярство у княжому Володимирі у XI–XIV ст. за літописними та археологічними даними // Матеріали 14-ї наукової конференції "Минуле і сучасне Волині та Полісся", присвяченої 680-літтю надання Володимиру-Волинському Магдебурзького права (м. Володимир-Волинський, 7–8.12. 2004 р.).– Луцьк, 2004.– С. 166–168.

Терський С.В., [2004з]. Храми, посвячені апостолам у княжому Володимирі (питання локалізації) // Матеріали 14-ї наукової конференції "Минуле і сучасне Волині та Полісся", присвяченої 680-літтю надання Володимиру-Волинському Магдебурзького права (м. Володимир-Волинський, 7–8.12.2004 р.).– Луцьк, 2004.– С.166–168.

Терський С.В., [2004ж]. Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення) // Археологічні дослідження Львівського університету.– Вип. 7.– Львів: ЛНУ, 2004.– С. 332–338.

Терський С.В., [2004і]. Археологія та історичне краєзнавство Волині в роки Другої світової війни // 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 27 жовтня 2004.– К.: Національний Педагогічний університет ім. М. Драгоманова, 2004.– С. 307–314.

Терський С.В., [2005а]. Керамічний посуд міщан Волині XVI–XVII ст. // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ.– Вип. 2.– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005.– С. 125–133.

Терський С.В., [2005б]. З історії формування археологічної збірки Львівського історичного музею // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку: Матеріали 2 Міжнародного наукового семінару "Кайндлівські читання" (Чернівці, 28–29 травня 2005).– Чернівці: Прут, 2005.– С. 157–162.

Терський С.В., [2005г]. З історії української зброї XIII–XVIII ст.: сокири-бердиші та алебарди // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".– № 528: Держава та армія.– 2005. – С. 16–27.

Терський С.В., [2005д]. З історії колекціонування археологічних пам'яток львівськими науковими та музейними осередками у XIX–1-ша пол. XX ст. (за архівними матеріалами та колекціями Львівського історичного музею) // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції (19 листопада 2004 р.).– Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2005.– С. 43–54.

Терський С.В., [2005е]. Археологія та історичне краєзнавство Волині у суспільному житті Російської імперії напередодні та в роки Першої світової війни // Військово-науковий вісник.– Вип. 7.– Львів: ЛВІ, 2005.– С. 254–265.

Терський С.В., [2005є]. Лікарська справа у Галичині та Волині у X–XVII ст. // Здоровий спосіб життя: Збірник наукових статей.– Вип. 7.– 2005. – С. 60–64.

Терський С.В., [2005з]. Музейна справа та археологічні дослідження на теренах Галичини та Волині в роки Другої світової війни // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".– № 541: Держава та армія.– 2005. – С. 39–48.

Терський С.В., [2005ї]. Кахлі з "килимовим" орнаментом з розкопок українських міст Прикарпаття та Волині // Gotickй a renesanиnй kachlice v Karpatoch.– Trebiљov, *2005*.– S. 221–229.

Терський С.В., [2006а]. Волынские нумизматические находки XIV – начала XV вв. // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы: Тезисы докладов (м. Вильнюс, 26–28 апреля 2006 г.). – С. 177–180.

Терський С.В., [2006б]. Середньовічні укріплення Володимира та його околиць (за даними археологічних досліджень 1987–2004 рр.) // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць.– Крем'янець, 2006.– С. 74–84.

Терський С.В., [2006в]. Середньовічна зброя у львівських музейних колекціях довоєнного часу: походження і склад // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".– № 555: Держава та армія.– 2006. – С. 13–20.

Терський С.В., [2006г]. З історії експонування та виставок археологічних пам'яток Галицько-Волинської держави у Львівському історичному музеї // НЗ ЛІМ.– Вип. XI.– Львів, 2006.– С. 52–70.

Терський С.В., [2006д]. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".– № 571: Держава та армія.– *2006*. – С. 8–18.

Терський С.В., [2006ж]. Лучеськ X–XV ст.– Львів: Вид-во Національного університету "Львівська політехніка", 2006.– 252 с.

Терський С.В., [2007а]. Володимир у світлі археології // Княжа доба: історія і культура.– Вип. 1.– Львів: Ін-т українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 2007. – С. 243–270.

Терський С.В., [2007б]. Княжа столиця Волині в просторі і часі: порівняльний аналіз поглядів луцьких та львівських істориків /Рец. на: Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії).– Луцьк, 2004.– 260 с.) // Княжа доба: історія та куль-тура.– Вип. 1.– Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, 2007. – С. 314–325.

Терський С.В., [2007в]. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".– № 584: Держава та армія.– 2007. – С. 13–26.

Терський С.В., [2007г]. Храми середньовічного Володимира та його околиць: історія, локалізація, конфесії (за даними археології) // Релігія і церква в історії Волині: Збірник наукових праць.– Крем'янець, 2007.– С. 7–16.

Терський С.В., [2007д]. Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X–XIV ст.) в світлі розкопок 1999–2000 рр. // МДАПВ.– Вип. 11.– Львів: Ін-т українознавства НАН України, 2007.– С. 256–263.

Терський С.В., [2007е]. Боярство Волині X–XIV ст.: походження, суспільна роль, персональний склад (за літописними та археологічними даними) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.– Т. 253. Праці археологічної комісії.– Львів, 2007.– С. 511–527.

Терський С.В., [2008а]. Початки Католицької церкви на Волині // Україна і Ватикан: Серія збірників наукових праць.– Вип. 1: Українсько-Ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем.– Івано-Франківськ–Київ, 2008.– С. 124–130.

Терський С.В., [2008б]. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Володимира // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".– № 612: Держава та армія.– 2008. – С. 14–22.

Терський С.В., [2008в]. Археологічні пам'ятки – скарби минулого (розмовляла *Ярослава Вознюк*) // Володимирський експрес.– 21 серпня 2008 р.– № 34.– С. 9.

Терський С. В., [2009]. Галицько-Волинські землі у торгівлі з Балтикою (X—XIV ст.) // Gospodarka Ludów Morza Bałtyckiego.– T. 1: Starożytność i średniowiecze.– Toruń, 2009.– S. 176.–186.

Терский-Шеломенцев В.С., [1978]. Исследования детинца Звенигорода Галицкого // СА.– 1978.– № 1.– С. 206–215.

Терський-Шолом'янцев В.С., [1978]. Дослідження посаду літописного Звенигорода // Археологія.– 1978.– Вип. 28.– С. 86–93.

Тимощук Б.О., [1975]. Слов'янські гради Північної Буковини.– Ужгород: Карпати, *1975*.– 112 с.

Тиханова М.А., [1960]. Ласковский клад // СА.– 1960.– № 1.– С. 196–204.

Тихомиров Н.А., [1950]. Київська Русь // Наукові записки Інституту історії.– К.: Вид-во АН УРСР, 1950.– С. 18–35.

Тихомиров Н.А., [1956]. Древнеруские города. Изд. 2-е.– М.: Госполитиздат, *1956*.– 478 с.

Тодийчук О.В., [1989]. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей Российских.– К.: Наукова думка, 1989.– с.

Толкачев Ю.І., Моця Б.О., Радченко Р.І., Чакір С.В., Пінчак М.В., [2003]. Археологічні дослідження в Меджибожі // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.– Вип. 5.– Київ: Ін-т археології НАН України, 2003.– С. 276–278.

Толочко П.П., [1989]. Древнерусский феодальный город.– К.: Наукова думка, 1989.– 256 с.

Толочко П.П., [2005]. Статья 6731 года Галицко-Волынской летописи и время её написания // Ruthenica.– № 4.– 2005.– С. 47–53.

Толочко П.П., [2006]. Литовский князь Войшелк в русских летописях // Ruthenica.– № 8.– 2006.– С. 117–127.

Толстой Н.И., Толстая С.М., [1981]. Заметки по славянскому язычеству // Русский фольклор.– М., 1981.– С. 46–53.

Трегубова Т.А., [1993]. Города Галицкой и Волынской земель // Русское градостроительное искусство. Древнерусское градостроительство / Под ред. Н.Ф. Гуляницкого.– М.: Стройиздат, 1993. – С. 123–135.

Уварова П.С., [1898]. Череп князя Владимира Васильовича // Археологические известия и заметки.– Т. 6.– № 9–10.– Москва, *1898*.– С. 292–293.

Уварова П.С., [1901]. Архитектурные памятники Юго-Западного края // Древности: Тр. император. Москов. археолог. о-ва.– М., 1901.– Т. 19.– Вып. 2: Прил. к протоколу № 538.– С. 57–63.

Українська культура в образах.– Серія 1.– Альбом 1: Володимирщина.– Львів: Вид-во "Українська культура", *1932*.– 4 с., 8 іл.

Фадей Е., [1910]. Древнейшие приходские храмы близ г. Владимира-Волынского // Волын. епарх. ведомости.– 1910.– № 4 (Ч. неоф.).– С. 72–74.

Фарбей О.М., [2001]. Дослідження посаду середньовічної Сугдеї у 1999 р. // Археологічні дослідження в Україні 1999–2000 років.– Київ: Інститут археології НАН України, 2001.– С. 60–62.

Федоров-Давыдов Г.А., [1976]. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов.– М.: Искусство, 1976.– 236 с.

Федчишин З., [1999]. Це пам'ять розстрілює груди // За вільну Україну.– м. Львів, 16 січня 1999 р.– С. 3

Филатов В.В., [1971]. Рязанская икона "Параскева Пятница" // СА.– 1971.– № 1.– С. 169–190.

Фіщук О., Терський С., [1997]. Археологічні пам'ятки Західної Волині: проблема кадастру // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. (Київ, 22–24 квітня 1997 р.): Наукові матеріали.– К.: КДУ, 1997.– С. 49–51.

Флоровский А.В., [1947]. Чехи и восточные славяне: Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.).– Т. 2.– Прага, 1947.– С. 111.

Фонт Марта, [2002]. Венгры на Руси в XI–XIII вв. // А сє єго срєбро: Зб. праць на пошану М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя.– К., 2002.– С. 91–98.

Фритче, [1850]. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии: По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генштаба штабс-капитан Фритче.– СПб., 1850.

Хведась А.О., [1997]. Розвиток краєзнавчих музеїв в західній Україні в кінці XIX – першій половині 40-х рр. XX ст. Джерела і література. (На матеріалах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей).– Автореферат ...к. і. н.– Дніпропетровськ, *1997*.– 19 с.

Цинкаловський О., [1931]. Оселя з часів неоліту під м. Володимиром на Волині // Життя і знання.– Рік IV.– Львів, 1931.– Ч. 9.– С. 180–181.

Цинкаловський О., [1935]. Старе дерев'яне церковне мистецтво на Волині // Життя і знання.– Рік VIII.– Львів, 1935.– С. 114–116.

Цинкаловський О., [1937]. Матеріяли до археольогії Володимирського повіту // Записки НТШ.– Т. 154: Праці історично-філософської секції.– Львів, 1937.– С. 183–240.

Цинкаловський О., [1975]. Старовинні пам'ятки Волині.– Торонто, 1975.

Цинкаловський О., [1984]. "Стара Волинь і Волинське Полісся": Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.– Вінніпеґ, 1984.– Т. 1.– 600 с.; Т. 2.– 567 с.

Цинкаловський О., [2003 (1935)]. Княжий город Володимир.– Луцьк: Надстир'я, 2003 (Львів: Просвіта, 1935).– 124 с.

Чубатий Микола, [1965]. Історія християнства на Руси-Україні.– Т. 1 (до р. 1353).– Рим−Ню Йорк, 1965.– 816 с. (Праці Греко-Католицької Богословської Академії.– Т. 24–26).

Чукова Т.А., [1987]. Древнерусские керамические поливные плитки // КСИА.– Вып. 190.– 1987.– С. 13–19.

Шабульдо Ф.М., [1987]. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.– К.: Наукова думка, 1987.– 179 с.

Шабульдо Ф.М., [1990]. Галицко-Волынское княжество и Тырновская Болгария на пути к политическому сотрудничеству в начале XIV в. // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы.– К., 1990.

Шараневич И., [1863]. Історія Галицко-Володимирской Руси от найдавнейших времен до року 1453.– Львов, 1863.– 440 с.

Шахматов А.А., [1916]. Повесть временных лет.– Пг., 1916.– Т. 1.

Шекера І.М., [1967]. Київська Русь у міжнародних відносинах.– К.: Наук. думка, 1967.– 200 с.

Шеломенцев-Терський С.В., [1999]. Лучеськ X–XV ст. Дис. … канд. іст. наук.– Київ: Ін-т археології НАН України, 1999.– 382 с.– (Машинопис).

Шляпкин И.А., [1905]. Лекции читанные в С-Петербургском археологическом институте и стенографически записанные.– СПб., 1905.– 232 с.

Шляпкин И., [1906]. Древнерусские каменные кресты.– СПб., 1906.– 32 с.

Штыхов Г.В., [1975]. Древний Полоцк IX–XIII вв.– Минск: Наука и техника, 1975.– 136 с.

Щапов Я.Н., [1989]. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.– М., 1989. Приложение 1: *А. Поппэ.* Митрополиты киевские и всея Руси (988–1305).– 232 с.

Юрасов М., [2008]. Кто помогал Борису Калмановичу в 1132 г. в его борьбе за венгерский престол с Белой II? // Княжа доба: історія та культура.– Вип. 2.– Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, 2008. – С. 93– 97.

Якобсон А.Л., [1901]. Средневековые амфоры Северного Причерноморья // СА.– 1951.– Т. 15.– С. 329–350.

Яковенко Н.М., [1901]. Канцелярії судово-адміністративних осередків Володимира XVI ст.: персональний склад і напрямки діяльності // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень 2-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.– Луцьк, 1988.– Ч. 2.– С. 49–50.

Янин В.Л., Гайдуков П.Г., [1988]. Актовые печати Древней Руси X–XV вв.– М.: Интрада, 1988.– Т. 3.– С.

Baliński M., Lipiński T., [1845]. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym.– Warszawa, 1845.– T. 2.– 789 s.

Bronicki Andrzej, [1998]. Zimne. Region Włodzimierz-Wołynski – wyżynna osada neolityczna w swietle najnowszych wykopalisk: wyniki analizy zrodel pozakremiennych // Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої Міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998.– С. 89–93.

Buśko Cezary, [1997]. Archeologia w Rynku.– Wrocław, 1997.– 46 s.

Cynkałowski A., [1961]. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.– Warszawa, 1961.– 265 s., XXXI tabl.

Dąbrowski Dariusz, [1997]. Małżeństwa Wasylka Romanowicza (Problem mazowieckiego pochodzenia drugiej żony) // Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów.— Toruń, 1997.— S. 221—233.

Dąbrowski Dariusz, [2002]. Rodowód Romanowiczów ksiażąt halicko-wołyńskich.– Poznań; Wrocław, 2002.– 348 s. (Biblioteka Genealogiczna.– T. 6).

Dąbrowski Dariusz, [2008]. Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku).– Kraków: Awalon, 2008.– 780 s.

Hensel W., [1987]. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej: Wyd. IV, uzupełnione.– Warszawa, 1987.– 768 s.

Galicki B., [1939]. Włodzimierz.– Łuck, 1939.– 57 s.

Golub Stanislaw, Dzienkowski Tomasz, [2000]. Piąty sezon badań wykopaliskowych na wczesńośredniowiecznej osadzie w Chelmie na stanowisku 144 // Archeologia Polski Środkowowschodniej.— T. 5.— Lublin, 2000.— S. 116—125.

Jabłonowski A., [1877]. Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej 1545 (Źródła): Zamku Włodzimierkiego / Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku.– Wydał i szkicem historycznym poprzedył Aleksander Jabłonowski // Źródła dziejowe.– Warszawa: Druk. J. Berger, *1877*.– T. 6.– S. 1-18.

Jablonowski A., [1911]. Wołyń, Podole i Rus Czerwona: Pisma.– Warszawa, 1911.– T. IV.– 108 s.

Kaczmarczyk Z., [1945]. Kolonizacja niemiecka na wschod od Odry.– Poznań, 1945.– 124 s.

Kiersnowska Teresa., [1986]. Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy ksiażecej na południowym Mazowszu.– Warszawa, 1986.– 244 s.

Krzywicki J., [1895]. Włodzimierz // Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.– T. XIV.– Warszawa, 1895.– S. 169–175.

Laszkiewicz T., Michalak A., [2007]. Broń i oporzadzenie jeździeckie z badań i nadzorów archeologicznych na terenie Międzyrzecza // Acta militaria mediaevalia – 3. – Kraków; Sanok, 2007. – S. 99–176.

Leńczyk G., [1938]. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim // Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poswiecony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.– R. I.– 1938.– № 3.– S. 35–38.

Mazuryk J., Panyszko S., Ostapjuk O., [1998]. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej.– T. 3.– Lublin–Chełm–Zamość, 1998.– S. 175–182.

Niec J., [1937]. Prace naukowo-badawcze Wolynskiego Tow-wa Przyjaciol nauk w r.1936 // Znicz.– № 1–2.– Łuck, 1937.– S. 10–11.

Niedzwiadek R., [2000] Wyniki nadzorów archeologicznych przy remoncie kamienicy przy ul. Zlotej Nr. 3 w Lublinie // Archeologia Polski Środkowowschodniej.– T. 5.– Lublin, 2000.– S. 155–164.

Olechnowicz W., [1903]. Cmentarzysko w Nowosiolkach, pow. Wlodzimierskij, gub. Wołyńska // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.– Kraków, 1903.– T. VI.– S. 3–12.

Pawlowski W., [1939]. Zamek Włodzimierski (Krolewski) // Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poswiecony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.– R. II.– 1939.– № 3.– S. 39–43.

Popiński K., Kokurin A., Gurjanow A., [1995]. Drogi śmierci. Ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 r.– Warszawa: "Karta", 1995.

Przewoźnik A., [1997]. Odkrycie masowych grobów we Włodzimierzu Wołyńskim // Przeszłość i Pamięć.– 1997.– № 4.– S. 38–40.

Raczyński J., Walicki M., [1929]. Z wycieczki naukowej Zakładu architektury polskiej na Wołyń (Włodzimierz Wołyński i Zimno) // Przegląd historji sztuki.– 1929.– Zesz. 1–2.– S. 24–28.

Rohatko J., [1994]. Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem woj. Zamość // Sprawozdania archeologiczne.– *1994*.– T. 46.– S. 169–184.

Ruiny katedry w Włodzimirzu // Tygodnik ilustrowany.– *1860* (t.2).– № 44.– S. 405–406.

Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.– T. IV.– S. 807; Ibidem.– T. V.– War., *1884-87*.– S. 779–791.

Świętoslavski Witold, [1997]. Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkowa w XIII w.– Lódź, *1997*.– 128 s.

Trajdos T., [2001]. Dominikanie i franciszkanie we Lwówie do 1370 r. // Dzieje Podkarpacia.– T. 5. Początki chreścijaństwa w Małopolsce.– Krosno, 2001.– S. 423–448.

Wachowski K., [1977]. Chronologia i funkcia t. zv. szpil pierscieniowatych w swietle znalezisk na ostrowku w Opolu // Archeologia Polski.– T. 22.– S. 446–454.

Walicki Michal, [1931]. Średniowieczne cerkwie Włodzimierza // Rocznik Wołynski.– T. 2.– Równe, 1931.– S. 371–383.

Wartberge Hermann, [1863]. Chronicon terrae Prussiae. Scriptores.– T. 2.– Leipzig, *1863*.– s. 75–76.

Weymann Stefan, [1938]. Cla i drogi gandlowe w Polsce piastowskiej.– Poznań, *1938*.– 144 s.

Vilniaus Žemutinės pilies rūmai (1994—1995 metų tyrimai).—Vilnius, *1999*.— 376 p.

Wolff J., [1895]. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku.– Kraków, 1895.– 698 s.

Zabiela G., [1995]. Lietuvos Medines Pilys.— Vilnius, 1995.— 316 p.

Zubrycki D., [1844]. Kronika miasta Lwówa.— Lwów, 1844.— 492 s.

SUMMARY

The medieval city of Volodymyr is one of the oldest cities in Ukraine. Today the city is known as Volodymyr-Volyns'kyj and it is the administrative center of area of Volyn' oblast. Our research of this urban center focuses on 10th to the 15th centuries, the periods of the city's earliest history.

The history of this city was first studied by Y. Dvernitsky, O. Levitsky, N. Teodorovich, M. Kuchynko. A great deal of research was completed by the architects B. Kolosok, P. Rychkov, and P. Rappoport, among others, on the topographical structure of the city and its architectural monuments. Although archaeological discoveries have been studied since the second part of the 19th century, the first systematic examination of the city was undertaken during a ten-year archaeological program under the direction of S. Tersky. Between 1987 and 2006, the area of the dytynets, the central city core, its outlying areas and the suburbs of Zymno were subject to analysis. Our research revealed a clear picture of the medieval city's history, topography, and material culture. Based on the analysis of written records and archaeological findings, we have identified five periods in the development of the city.

Although the first written record of Volodymyr dates to 988, the city is in fact much older. The medieval city center grew up around an existing trade and craft settlement sometime between the 7th and the 10th century. Even before becoming the city of Volodymyr, this area was the hypothetical center of Volyn'.

This first period, from the 7th to the 10th century, is known as the Tribal Period. The settlement of Zymno was surrounded by other settlements on both banks of the Luha River, and was one of the Volyn` people's tribal centers. Located on an island, the city's oldest center, grew on a naturally fortified area. On the top of the island, a fortified *dytynets* (which occupied an area of 1,5 hectares) existed. However, this period remains poorly studied, since few artifacts have been recovered.

The second period was from the end of the 10th to the 11th century. During this period, the power of the local prince expanded and the city grew. Two areas of settlement from this time were clearly identified, the *dytynets* (the residence of the prince) and the outlying urban settlement, of six hectares. The materials of the 10th century are presented in detail. The buildings from this period were studied in the territory of dytynets, in the city`s suburbs, and also in the neighboring settlements of Zymno. Elements relating to this large settlement were discovered throughout the region during excavations in the modern villages of Zarichcha, Fedorivka, Shystiv, Zhytani, Chvalymytchi, Ostrivets, Novosilki, Pjatydni, and Koilne, and also the excavation of barrows in the villages of Novosilki.

The third period lasted from the 12th century to the first part of the 13th century. By this time, Volodymyr was the largest urban center of the Volyn` Kingdom. The establishment of the Podil Suburb indicates continued growth. At that time, Podil, with an area of 67 hectares, became the primary center of trade for Volodymyr. Also at this time, the first monumental religious buildings such as the Cathedral and monasteries, were built. Clearly, Volodymyr had become one of the most important economic and cultural centers of southwest Rus'.

The fourth period was from the second part of the 13th century to the 1390`s. Despite the Mongol invasion, Volodymyr continued to prosper and the city became an important international center of trade. The region remained an independent kingdom and was the main center of Western Volyn'. The city recovered from the invasion very quickly and the population of the surrounding areas expanded. During this time numerous stone and brick buildings were built throughout the city. Various new fortifications were erected, including the incorporation of the outlying trading suburb of Apostol'shchyna into the city's defensive line. Volodymyr indeed had become an important center of international trade.

The fifth period was between the 1380's and the 15th century. During this time, Volodymyr lost its political significance but remained an important urban and trade center in Eastern Europe. Various ethnic groups moved into the city and the multinational character to the urban population increased.

Combining the written and archaeological resources has allowed us to reconstruct in detail the changes in the layout of the city during its different stages of development. As a result of our excavations in the territory of the city and suburbs, we were able to undertake a detailed study of the city's stratigraphy. During the course of this project we were also able to discover the exact location of city's religious buildings that were known from the documentary evidence. On the basis of this research, we were able to date the appearance of the city's fortifications. Our studies have also defined the location of Prince Yards, and five monasteries, all which date between the 11th and 14th centuries, in the territory of the city's suburbs.

Among the remains of monumental buildings attention is given to those sites which were intensely studied during this research, such as The Church of Assumption, the Church of St. Fedor (dated 1160`s), the Church of St. Mychajlo, and the Bishop's Palace (dated between the 13th and the 16th century). Unique examples of houses and wooden religious items (dated between the 13th and the 16th centuries) located on the territory of *dytynets* and the surrounding area were well preserved due to the nature of the soil. Fragments of other structures, such as the Church of St. Dmytro (dated to the 13th century), and a remains of the oven for burning brick near rampart of city (dated the 14th century) were also studied. Perhaps one of the most spectacular finds are the remains of ten houses, and a 14th Bojar's Palace (studied in 1999-2000) which is the oldest preserved buildings of this type in Ukraine.

The recovered archaeological finds tells us much of the life in the city. As a result of this research, we are able to fully illustrate a wide spectrum of trades from medieval Volodymyr. The excavation of the workshops of bakers and jewelers, for example, produced a large quantity of tools. Household finds and weapons from the 14th and 15th century which were found in the territory of the ancient Volyn` Kingdom are described in detail. These archaeological findings provide evidence of the important role that Great Volodymyr held in international trade and cultural connections with the Baltic countries, Central Europe, the Balkans, Byzantium, the Crimea and the cities of the Volga basin. Clearly, the imported and locally-made items found in this area tell us that Volodymyr was a large center of transit and regional trade.

The wide international connections indicate rapid development in the culture of the city. In the cultural and artistic legacy of Volodymyr, we noticed the synthesis of Western European, late Bizantine, and eastern influences. During the 13th and 14th centuries, due to rapid cultural development, Volodymyr became a political center, as well as a center of religion and art for all the eastern Slavic nations. In the historical and economic development of the city, we also noted that the culture had gone through several stages, from the epoch of "Two Faiths", which was a time of balance between paganism and Christianity, until the time when Volodymyr became one of the largest cultural centers of Ukraine.

This monograph, for the first time, systematized historical and archaeological materials concerning Volodymyr as one of the centers of Medieval Ukraine. A model for the development of a large Ukrainian city is proposed and this not only fills the gap in regional history but is also an important addition to the history of Eastern Europe in the 14th and 15th centuries.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абдулах, хан 192
Александрович В.С., мистецтвознавець 30, 91, 105, 125, 185, 204, 205, 279
Алексеев А.В., археолог 182, 279
Алешковский М.Х. 183, 279
Амфілохій Св., єпископ володимирський 18, 233
Андрияшев А.М., історик 19, 44, 53, 93, 103, 279
Андрій I із Сплавки, єпископ 53
Андрій II, угорський король 44, 45
Андрій Володимирович Добрий, князь володимирський 38, 232
Андрій Юрійович Боголюбський, князь 42
Андрій Юрійович, князь володимирський 190, 232
Андрощук Ф., історик 18, 49, 279
Антипов И.В., археолог 136-138, 144, 194, 279
Антонєвич В., польський археолог 22
Антоній митрополит 52
Антоній, єпископ володимирський 233
Антонович В.Б., історик 7, 13-15, 21, 103, 109, 111, 127, 191, 202, 222, 279
Артамонов М.И., археолог 203, 280
Ауліх В.В., археолог 5, 62, 280
Афанасій, єпископ володимирський 233

Багрій Р.С., археолог 148, 269, 280
Балинський М., див. *Baliński M.*
Баранович О., історик 56, 114, 280
Барэйша Ю., нумізмат 12, 280
Батий, хан 45, 46, 91, 92, 93
Батюшков П.Н. 144
Бебчук, власник будинку у Володимирі 80
Бела II, угорський король 38
Бела IV, угорський король 13, 45
Беньямін Ханадіб, купець володимирський 189
Бертрам Русин, купець володимирський 189
Білопольський С., нумізмат 12, 280
Бобринський О., археолог 193
Болеслав II, князь 32, 38
Болеслав Кучерявий, польський князь 227
Боняк, половецький хан 34
Борис Володимирович, князь 32
Борис Калманович, угорський королевич 38
Боровиков Г.К. 17
Бохан Юры, історик 225, 280
Боянівська М.Б. 209, 210, 280
Бурундай, полководець 48, 77, 102, 117
Бурхард фон Хорнхаузен, віце-магістр Тевтонського Ордену 46
Бучак В. краєзнавець 111, 113, 280

Ваврисевич, мешканець Володимира 61
Вакій, боярин 76
Вактурська Н.П. 191, 280
Валіцький М., див. *Walicki M.*
Варлаам, ігумен Києво-Печерського мон-ря 104
Варлаам, ігумен мон-ря Св. Димитрія 202
Варфоломій Англійський 48
Василевська С. 18, 280
Василенко 18
Василій, єпископ володимирський 9, 104, 229, 233
Василій, новгородський єпископ 51
Василь Хребтович, намісник володимирський 55, 232
Василь, володимирський боярин 34
Василько Романович, великий князь володимирський 44, 46, 48, 70, 86, 104, 139, 215, 216, 229, 232
Василько Ростиславович, князь теребовлянський 33, 34, 36, 76, 214
Вассіан I, єпископ володимирський 55, 233
Вассіан II, єпископ володимирський 233
Ваховський К., див. *Wachowski K.*
Вацлав з Тенчина, священик 52
Верзилов А., історик 197, 198, 280
Вишневська Галина, філолог 109, 280
Вітовт-Олександр Кейстутович, великий князь 53, 192, 198, 209
Владислав Кришковський, староста 233
Владислав Локетек, князь 190
Власова Г.М., археолог 183, 280
Возний І., археолог 201, 281
Возницький Б.Г., музейник 183, 280
Войнаровський Андрій, полковник гетьмана Івана Мазепи 57
Войтех Кучукович, староста володимирський 232
Войтех Чацький, староста володимирський 233
Войтович Л., історик 54, 281
Войшелк, князь 46, 134-139, 194, 226
Волков И.В., археолог 195, 197, 281
Володар Ростиславович, князь перемиський 34, 36
Володимир Андрійович, князь володимирський 39, 42, 232
Володимир Василькович, князь володимирський 4, 18, 49, 86, 90, 91, 97, 115, 184, 190, 205-207, 210, 228, 229, 232
Володимир Володаревич, князь галицький 215, 273

Володимир Всеволодович Мономах, великий київський князь 3, 32-36, 215
Володимир Ігоревич, князь галицький 44
Володимир Мстиславович, князь володимирський 40, 232
Володимир Святославович, св., великий князь 5, 14, 31, 129, 206
Володкевич Филип Феліціян, володимирський єпископ 115, 210, 212
Вольф Ю., див. *Wolff*
Воронин Н.Н., археолог 18, 203, 281
Всеволод II Вигнанець, великий князь польський 215
Всеволод Володимирович, князь володимирський 67, 232
Всеволод Мстиславович, князь белзький 42, 43, 86
Всеволод Ольгович, великий київський князь 39
Всеволод Ярославович, великий київський князь 31, 32, 33, 34
Вячеслав Товстий, боярин володимирський 44

Гаврилюк С.В., історик 16, 281
Гавритухін І.О., археолог 29, 148, 180, 269, 270, 278, 281
Гайдуков П.Г., історик 203, 298
Гальковський Н.М., етнограф 201, 289
Ганна, дружина князя Романа Мстиславовича 72, 139, 210
Гедимін, великий князь литовський 50, 90, 91, 98
Гейда О.О. 95, 281
Гейза II, угорський король 40
Генадій, єпископ володимирський 233
Генрик Сандомирський, польський князь 41
Генріх VI, герцог вратиславський 216
Генсьорський А.І. 204, 281
Герасим, єпископ володимирський 209, 233
Гліб, князь рязанський 43
Головко О.Б., історик 41, 43, 281
Голубева Л.А., археолог 182, 281
Гольшанський, луцький староста 55
Гончаров В.К., археолог 181, 281
Горін С., історик 101, 282
Гофман Я., краєзнавець 26, 282
Гошко Т., історик 49, 282
Греков Б.Д., історик 214, 282
Григорій де Бучнів, монах-домініканець 53
Грицак П., історик 42, 49, 282
Грушевський М.С., історик 13, 22, 32, 34, 36, 49, 51, 52, 54, 85, 107, 115, 209, 214, 216, 217, 282
Гупало В.Д., археолог 179, 282
Гуревич Ф.Д., археолог 182, 282

Дабижи А.В. 18, 282
Давид Ігорович, князь володимирський 33, 34, 35, 200, 204, 214, 226, 232
Давид цар 203
Давидан О.И. 186, 282
Даль В.И. 109, 282
Даміан, єпископ володимирський 233
Данило Романович Галицький, великий князь 44-47, 92, 104, 215, 227-229, 232
Данило, єпископ володимирський 233
Даркевич В.П., мистецтвознавець 189, 282
Дацько І., скульптор 43
Дашкевич Н., історик 227, 282
Дашкевич Я.Р., історик 217, 224, 282
Дверницький О.М., краєзнавець 9, 13, 15–17, 57, 58, 80, 86, 91-93, 97, 121, 185, 199, 282
де Витте Е.И. 62, 281
Диба Ю., мистецтвознавець 136, 283
Димник М., історик 32, 36, 283
Длугош Ян, див. *Długosz J.*
Доброгост, боярин володимирський 227
Довнар-Запольский М., історик 56, 113, 283
Домбровський Д., див. *Dąbrowski D.*
Дубоніс А., історик 46, 283
Дурново І., міністр внутрішніх справ 20

Ёлшин Д.Д., археолог 125, 134, 283

Євстигній, єпископ володимирський 233
Єпімах, священик храму І. Хрестителя 95
Єфрем Сирин 206, 207

Жеплинська О., музейник 11, 283
Журба О.І. 15, 283

Загоровський Василь, князь 95, 96, 210
Заклекта П.М., краєзнавець 4, 9, 27, 113, 280, 283
Запаско Я.П., мистецтвознавець 91, 204, 207, 283
Заславська, княжна 114
Заславський Юрій, князь, староста володимирський 233
Заяць А., історик 49, 91, 109, 283
Зеленко С.М., археолог 193, 195, 283
Зеленський Л. єпископ володимирський 121
Земовит Конрадович, князь мазовецький 46
Земовит, мазовецький князь 190
Зоценко В.М., археолог 189, 284
Зубрицький Д., історик 49, 299

Івановський В.І., археолог 113, 284
Івакін Г.Ю., археолог 183, 284

Іван, єпископ холмський 228
Іван Юрша, староста володимирський 232
Іваницький Лазар, поміщик 111
Іванов П.А., історик 19, 31, 104, 283
Іващко Федькович, війт Володимира, шляхтич 56, 233
Ігнатьєв О., генерал-губернатор 18
Ігор Ярославович, князь володимирський 32, 35, 232
Ізяслав Давидович, князь 215
Ізяслав Мстиславович, великий князь 38, 39, 40, 118, 125, 215, 227, 232
Ізяслав Ярославович, великий київський князь 32, 33, 104
Іларіон, етнограф, митрополит УАПЦ 201, 288
Ілля Громовержець, святий 96
Ілля, львівський міщанин 56
Інгвар Ярославович, волинський князь 44
Іоан Гоголь, єпископ володимирський 233
Іоан, київський митрополит 33
Іоанісян О.М., археолог 136, 144
Іоасаф, єпископ володимирський 233
Іона, єпископ володимирський 233
Іона, єпископ луцький 55
Іпатій Потій, єпископ володимирський 233
Ісаак Сирин 209
Ісаєвич Я.Д., історик, академік 4, 28, 32, 57, 283, 284
Ісидор, монах-домініканець 53

Йосиф, єпископ володимирський 233

Казимир II Справедливий, польський великий князь 41, 42
Казимир III Великий, польський король 18, 51-52, 72, 93, 140, 155, 190, 231, 273
Казимир IV Ягелонович, король 54, 73, 115
Казьмирчук Г.Д. 57, 58, 284
Каліщук О. 22, 284
Карамзін М.М., російський історик 14, 31
Каргер М.К., археолог 12, 25, 26, 29, 72, 83, 99, 132-138, 145, 224, 267, 268, 277, 278, 284
Катанов Н.Ф. 197, 284
Качмарчик, див. *Kaczmarczyk Z.*
Кейстут, литовський великий князь 53
Кипріян, митрополит 233
Кирило, київський митрополит 46, 48
Кирпичников А.Н., археолог 222, 224, 225, 284
Кисіль Адам, київський воєвода 19, 115
Кишка Лев, київський митрополит 99
Клим Христинич, дружинник князя Данила 107, 109
Климент Смолятич, митрополит 41, 228
Клочко, боярин теребовлянський 214
Коваль В.Ю., археолог 6, 196
Ковальський В.Л., краєзнавець 11, 27, 28, 80, 91, 92, 95, 215, 284
Козлов М. (Н.И.), архітектор 21, 141, 277
Козубська О. 52, 285
Козьма, єпископ володимирський 233
Колибенко О., історик 38, 284
Колосок Б., мистецтвознавець 30, 74, 284, 285
Колчин Б.О., археолог 186, 285
Конопля В.М., археолог 29, 59, 113, 284
Конрад, мазовецький князь 44, 49
Корзонюк М., краєзнавець 24, 285
Корнаковский Х., історик церкви 90, 285
Косович С., священик 9, 14, 64, 91, 93, 101, 102, 185, 199, 276
Коструба Теофіль, історик 87, 285
Костшевський Ф., художник 15
Костянтин, митрополит київський 41
Костянтин (Добрило), дяк церкви Св. Апостолів 91, 204
Котляр М.Ф., історик 32, 285
Котов Г.І., академік архітектури 19, 20, 121, 277
Кравченко В., архівіст 85, 285
Крижанівський А., нумізмат 12
Крикун М.Г., історик 54, 285
Крип'якевич І.П., історик 3, 4, 22, 56, 57, 226, 227, 285, 286
Крощенко Л., мистецтвознавець 27, 28, 105, 106, 286
Крушельницька Л.І., археолог 6, 61, 285, 286
Крушинський А. 32, 74, 199, 286
Кузьма, єпископ володимирський 96
Кульмей, боярин 214
Кульчицький І., богослов 93
Кульчицький М., ігумен 13
Кунцевич Йосафат, єпископ 211, 212
Куремса, воєначальник 46, 47, 217
Кучера М.П., археолог 224, 225, 286
Кучінко М.М., археолог 6, 29, 30, 62, 70, 71, 79, 99, 145, 149, 150, 157, 163, 182, 183, 188, 222, 223, 234, 235, 241, 286

Лаврентій, єпископ володимирський 233
Лазар, володимирський боярин 34
Ласло, угорський король 36
Лев Данилович, князь 46, 48, 49
Левицький Д.Я., священик 9, 14-16, 95
Левицький О., історик 13, 14, 16, 18, 21, 33, 51, 55, 57, 86, 104, 121, 127, 286
Ледоховські, старости володимирські 233
Лелевель І., історик 14
Ленчик Г., див. *Leńczyk G.*
Лесніков М.П., історик 190

Леський Сигізмунд, археолог 113
Лешко Білий, польський князь 44, 45
Лильо І. 202, 286
Липинський Т., див. *Lipiński T.*
Липс Ю. 199, 286
Лисенко П.Ф., археолог 224, 286
Литвина А.Ф. 90, 286
Лінніченко Іван, історик 217, 227, 286
Лобода Ф. 18, 286
Логвин Г.Н., мистецтвознавець 26, 106, 141-144, 286
Логвин Н.Г., мистецтвознавець 16, 19, 26, 287
Лонгинов А.В. 18, 287
Лукомський Ю.В., археолог 151, 287
Луц В.Д., мистецтвознавець 6, 11, 30, 78, 83, 121, 203, 204, 212, 213, 289
Люб, боярин володимирський 227
Любарт-Дмитро Гедимінович, великий князь 51-52, 73, 98, 140, 155, 197, 227, 228, 231, 232, 273
Людвик Федько, війт володимирський 233
Людовик Анжуйський, король Угорщини 51

Мазурик Ю.В., археолог 11, 29, 125, 215, 224, 226, 287, 299
Майко В.В. 197, 287
Майоров А.В., історик 36, 41, 43, 216, 287
Макаров Н.А., археолог 227, 287
Максим Грек, київський митрополит 49
Малевська М.В., археолог 12, 27-29, 69-71, 94, 107, 136-140, 143, 144, 155, 156, 158, 161-163, 182, 185, 187, 189, 218, 219, 222, 224, 235-239, 277, 278, 287
Мандзюк Феодосій, журналіст 14, 287
Мануйло, священик храму І. Золотоустого 95
Марія Мстиславівна, княгиня 125
Марко, єпископ володимирський 113, 229, 233
Маркольт, купець, міщанин володимирський 113, 216, 226
Мартинюк А.І., політик 6, 28, 57, 284
Марченко І. 10
Масан О.М., історик 189, 190, 215, 287
Маслов В.Е. 197, 281
Матіїв, боярин володимирський 227
Матузова В. 46, 287
Махновець Л. 91, 275
Мацкевой Л.Г., археолог 113, 284
Медведев А.Ф., археолог 224, 225, 284
Мелетій Хребтович-Богуринський, єпископ володимирський 233
Мемнон, перемиський єпископ 140
Мендовг, король Литви 46, 273
Мечислав Познанський, князь 41
Мешко II польський князь 34, 42
Микифор, боярин володимирський 44, 227
Микола Русин, купець володимирський 189
Мирослав, воєвода володимирський 45
Михайло Дубницький, війт володимирський 233
Михайлюк О.Г. 28, 284
Михалко, князь 43
Михаловський, архітектор 122
Михальчишин І.Р., археолог 115, 287
Михальчук Л., краєзнавець 25
Мицько І.З., історик 54, 87, 99, 288
Могитич І.Р., мистецтвознавець 26, 136, 137, 144, 147, 288
Могитич Р.І., мистецтвознавець 26, 101, 105, 136, 137, 143, 144, 147, 288
Мойсеєнко О. 192, 288
Мокеєв Г., архітектор 77, 83, 115, 288
Мокляк В.О. 18, 288
Мончюк, боярин володимирський 44, 227
Моця Б.О. 215, 294
Мстибог, боярин володимирський 44, 227
Мстислав Данилович, князь володимирський 26, 48, 49, 71, 227, 232
Мстислав Ізяславович, великий князь 40, 41, 42, 72, 86, 97, 104, 118, 125, 203, 204, 210, 229, 232
Мстислав Святополкович, князь володимирський 33, 34, 80, 232
Мстислав Удатний, галицький князь 45
Мстислав-Федір Великий, великий київський князь 36, 38, 41

Настя Чагрівна, княжна 201
Немира Резанович, великий боярин 103, 111
Нерядець, дружинник 34
Нестор, літописець 202
Никифор I (Станило), єпископ володимирський 229, 233
Никифор II, єпископ володимирський 233
Николаев Н.И. 51, 84, 289
Нікольченко Ю.М. 163, 182, 225, 288, 289
Нітецький П., мешканець Володимира 24, 86, 95, 188
Новаківський О., художник 24
Новосельцев А.П., історик 189, 288

Овсійчук В., мистецтвознавець 216, 289
Овсянников О.В. 182, 288
Олег Святославович (Гореславович), князь володимирський 32, 33, 86, 215, 232
Олександр Всеволодович Белзький, князь 44, 45, 227, 232
Олександр Коріатович, князь володимирський 52, 232

Олександр, архімандрит 17
Олександр, великий князь литовський 54, 55, 56
Олена, дружина Василька Романовича 210
Олехнович В., див. *Olechnowicz W.*
Олізар Шилович, староста володимирський 232
Орда Н., художник 69
Осаф, єпископ володимирський 104, 229
Острозький Василь Костянтинович, князь, староста 233
Острозький Василь-Костянтин, князь, староста 233
Острозький Олександр Костянтинович, князь, староста 233
Острозький Ян Костянтинович, князь, староста 233
Охріменко Г.В., археолог 30, 113, 280, 286
Ошуркевич О., етнограф 9, 288

Павлів Д.Ю., археолог 113, 284
Пакослав, польський воєвода 45
Папа Римський 93
Пастернак Я., археолог 13, 59, 87, 181, 186, 224, 288
Паук, посадник Шумська 42
Пафнутій, єпископ володимирський 107, 233
Пашко Дохнович, староста володимирський 232
Пашуто В.Т., історик 45, 46, 48, 189, 214, 219, 222, 288
Пекарська Л.Г., музейник 183, 288
Пеленський Й., мистецтвознавець 22
Пелещишин М.А., археолог 59, 103, 107, 288
Перлштейн Я., історик 16, 289
Петегирич В.М. 203, 289
Петражецький-Кулага І., козацький гетьман 83
Петраш Турський, комендант Володимира 53
Петренко В.Г. 197, 281
Петрик В. 151, 287
Петро Кішка, староста володимирський 233
Петро Ратенський, митрополит московський 216
Петров Н., історик церкви 22
Петрович В.В. 30, 286
Пєскова Г.О., археолог 6, 12, 28, 29, 82, 89, 90, 99, 101, 119, 121, 132-133, 145, 147, 149, 158, 180-182, 185, 186, 203, 242, 243, 272, 278, 289
Пінчак М.В. 294
Пйотр, монах-домініканець 53
Плано Карпіні, мандрівник 49
Погодін М.П., історик 14
Полубінський Василь Андрійович, князь, староста володимирський 232
Полякова, археолог 197, 289
Попова О.С., мистецтвознавець 207, 290
Поппе А., історик церкви 33
Порфирій, єпископ володимирський 233
Прахов А.В., архітектор, мистецтвознавець 16, 17, 20, 107, 120, 121, 125-127, 129, 202, 277
Преображенський М.Т., академік архітектури 20, 121, 278
Присяжний К., архітектор, мистецтвознавець 108, 109, 290
Прищепа Б.А., археолог 163, 182, 225, 289
Прокопій, єпископ володимирський 233
Прушинський П., працівник Київської археографічної комісії 7
Путята, київський воєвода 34
Пуцко В., історик мистецтва 183, 210, 288, 289

Радченко Р.І. 294
Ракочі, семигородський князь 57
Раппопорт П.О., археолог 12, 13, 20, 25-27, 41, 68, 69, 78, 79, 82, 89, 90, 104, 105, 118, 119, 121, 123-125, 127-138, 180, 203, 272, 277, 289
Ратич О.О., археолог 173, 177
Рачинський Ю., мистецтвознавець 148
Рибаков Б.О., академік 33, 289
Ричков П.А., мистецтвознавець 11, 30, 73, 78, 83, 121, 203, 204, 212, 213, 289
Річинський А., краєзнавець 25
Рождественская Т.В. 140, 144, 289
Рожко М., археолог 224, 290
Розенфельдт Р.Л., археолог 180, 289
Роман Володимирович, князь володимирський 36, 38, 232
Роман Данилович, князь 48
Роман Мстиславович, великий князь 42, 43, 46, 86, 87, 125, 136, 140, 144, 215, 227, 232
Ростислав Володимирович, князь галицький 32, 33
Ростислав Мстиславович, князь смоленський 41
Русанова І.П., археолог 29, 62, 290
Русина О.В. 48, 290
Русов С. 14
Рычка В.М., історик 38, 290
Рюрик Ростиславович, великий київський князь 43
Рюрик Ростиславович, князь перемиський 33, 34

Сааді, поет 218
Савицький В., музейник 197, 290
Савицький В., працівник Київської археографічної комісії 10, 15

Сангушки, князі 54
Сангушко Адам Олександрович, князь, староста 233
Сангушко Андрій Олександрович, князь, староста 233
Сангушко Олександр, князь коширський, староста володимирський 54, 232
Сангушко Федір Андрійович, князь, староста 233
Сангушко-Ковельський В.М., князь 141
Санджаров Л.П., архітектор 26
Сас П.М., історик 98, 187, 290
Св. Борис 211
Св. Василій великий 83, 206, 207
Св. Володимир, див. *Володимир Святославович*
Св. Георгій Змієборець 49, 199
Св. Гліб 211
Св. Григорій 201
Св. Дмитрій 129, 203
Св. Іван Богослов 212
Св. Іван Хреститель 213
Св. Матвій, євангеліст 208
Св. Микола 203
Св. Михаїл 204
Св. Федір Стратилат 125, 129, 203
Св. Яцек Одровонж 52
Сванидзе А.А., історик 113, 29о
Свєнціцький І., музейник 11
Свидригайло-Лев-Болеслав Ольгердович, великий князь 53, 54, 97, 231
Святополк Володимирович, великий київський князь 32
Святополк Ізяславович, великий київський князь 34-34, 214, 273
Святополк Ізяславович, волинський князь 39
Святополк Мстиславович, володимирський 232
Святослав (Миколай Святоша) Давидович, луцький князь 34
Святослав Всеволодович, князь володимирський 39, 215, 232
Святослав Ігоревич, володимирський князь 44, 232
Святослав Мстиславович, князь 42
Святослав Ярославович, великий київський князь 32, 33, 200, 203, 232
Седов В.В., археолог 215, 290
Сенько, князь 53
Сергеева З., археолог 186, 290
Сергеева М.С. 202, 290
Сєнницький Ю., адміністратор 22
Сигізмунд II Август, польський король 83
Сигізмунд I, польський король 56, 141
Сигізмунд Август, польський король 56, 57
Симеон, єпископ володимирський 233
Симеон, єпископ холмський 55
Симеон, священик храму Св. Іоанна Предтечі 91, 204
Січинський В., мистецтвознавець 20, 123, 290
Скочеляс І., історик церкви 7, 99
Сновид Ізекович, боярин 214
Соловйова Т.М. 57, 58, 284
Солтан П., городничий Володимирський 54, 73, 273
Софроненко К.А. 227, 290
Спасский И., нумізмат 204, 290
Станкевич Я.В., археолог 186, 290
Станчак Я.Г., музейник 183, 290
Старчук І.Д., археолог, 127
Стемпковський В.В., директор музею 6
Стемпковські, Гаврило та Данило старости 233
Стефан І, єпископ володимирський 233
Стефан II Св., єпископ володимирський 33, 52, 233
Стефан, любуський єпископ 52, 93, 216
Стефанова К. 193, 290
Стоколос Н., історик 25, 290
Стрийковський Матвій, див. *Stryjkowski M.*
Суслов В., архітектор 19

Татіщев В.Н., історик 31, 32, 202, 214, 216, 290
Таутвіл (Тевтивил), князь литовський 46
Телебуга, монгольський хан 48, 102, 111
Тельджанов К.Т. 145, 291
Теодорович М.І., історик церкви 6, 9, 19, 32, 64, 86, 90, 91, 93, 95-95, 107, 109, 115, 131, 140, 142, 183, 185, 212, 291
Терский-Шеломенцев В.С., див. *Терський В.С.*
Терський В.С., археолог 26, 28, 29, 177, 181, 243, 244, 291, 294
Терський С.В., археолог 4, 9, 12, 22-24, 26-29, 54, 62, 72, 76, 78, 79, 84-84, 90, 91, 94, 109, 113, 115, 139, 141, 142, 149, 151, 152, 155-161, 163-183, 185-187, 189, 192-197, 202, 204, 214, 216, 219-227, 243-267, 279, 2 91–296
Терський-Шолом'янцев В.С., *див. Терський В.С.*
Тетеря Павло, український гетьман 57
Тимотей, переписувач книг 209
Тимощук Б.О., археолог 29, 185, 201, 294
Тихомиров Н.А., історик 48, 64, 294
Тодийчук О.В. 16, 294
Толкачев Ю.І., археолог 215, 294
Толочко П.П., академік 46, 47, 96, 187, 201, 216, 295
Толстой Н.И., етнограф 201, 295

Толстая С.М., етнограф 201, 295
Трегубова Т.А., архітектор 30, 80, 295
Трохим Веремійович, переписувач книг 209
Туряк, боярин 214

Уварова П.С., графиня 18, 21, 212, 295
Улан, боярин теребовлянський 214
Успенский Ф.Б. 90, 287
Фадей Е. 12, 295
Фарбей О.М. 194, 295
Федір Линевський, поміщик 114
Федір Любартович, князь володимирський 53, 54, 232
Федір скопець, єпископ володимирський 233
Федір, священик храму Св. Прокопія 97
Федора Мстиславівна, княжна 125
Федора Требухівська, шляхтянка 187
Федоров-Давидов Г.А. 84, 217, 295
Федотова Е.Н. 148, 180, 269, 281
Федчишин З., журналіст 74, 295
Федько Янушевич, староста володимирський 233
Федько Янушкович, староста володимирський 232
Феогност, митрополит 51
Феодор, переписувач книг 209
Феодосій Лозовський, єпископ володимирський 233
Феодосій Печерський Св., монах 33
Філатов В.В. 95, 295
Фіщук О.В., журналіст 25, 295
Флоровский А.В., історик 215, 216, 295
Фома Ратиборович, воєвода, посадник червенський 38
Фон Вейцлер, архітектор 88, 123
Фонт М., історик 36, 295
Фритче, військовий статистик 16, 295
Фрідріх II Барбаросса, німецький імператор 41

Хведась А.О. 18, 295
Хмельницький Б., гетьман 57

Цинкаловський О. (Волинець О., Бужанський О.), краєзнавець 9, 10, 12, 22-26, 45, 54, 57-61 69, 72, 74, 78, 80, 83, 86, 90–90, 95–97, 102, 104, 106, 107, 111, 114-116, 139, 148, 159, 160, 182, 188, 191, 199, 202, 210, 215, 219, 223-225, 276, 295, 296

Чакір С.В. 294
Чацький Т., краєзнавець 101
Чельстрем Анна 49, 279
Чопюк В., краєзнавець 196, 197, 204, 290
Чорніта А., художник 23, 24, 81, 103, 143, 146
Чорторийська Марія Деспотівна, княжна 209
Чорторийський Михайло Костянтинович, князь, староста володимирський 54, 115, 232
Чорторийський Олександр Федорович, князь 111
Чорторийський Федір Олександрович, князь 113, 209
Чорторийські, князі 107, 109, 111, 114
Чубатий Микола, історик церкви 49, 51, 52, 216, 296
Чукова Т.А. 129, 296

Шабульдо Ф.М., історик 50, 51, 296
Шараневич И. 53, 296
Шахматов А.А. 35, 296
Шварно Данилович, князь 46, 48
Шекера І.М., історик 32, 296
Шеломенцев-Терський С.В., див. *Терський С.В.*
Шептицький А., митрополит 10
Широцький М., священик 9, 97, 210
Шкоропад В., археолог 107
Шляпкін І.А., мистецтвознавець 9, 106, 109, 203, 277, 278, 296
Шолохова Е.В. 155, 218, 235, 288
Штихов Г.В., археолог 186, 296

Щапов Я.Н., історик церкви 33, 41, 52, 104, 228, 229, 296

Юрасов М., історик 38, 296
Юрій II (Болеслав Тройденович), великий князь 50, 51, 216, 227, 228, 232
Юрій Володимирович Долгорукий, великий князь 40, 41
Юрій І Левович, король 26, 50, 87, 217, 232
Юрій Іванович, князь, староста володимирський 232
Юрій Ярославович, князь володимирський 232
Юрій, священик володимирський 70
Юсько, лавник 85

Яблоновський О., див. *Jablonowski A.*
Ягайло-Володислав Ольгердович, польський король 273
Якобсон А.Л. 203, 296
Яковенко Н.М., історик 54, 296
Яков, єпископ володимирський 49
Яковбос III, католікос 217
Ян з Чарнкова, див. *Joannis de Czarnkow*
Янін В.Л., історик 203, 296
Ярополк Володимирович, великий київський князь 38, 42

Ярополк Ізяславович, володимирський князь 33, 86, 232
Ярослав (Іван) Ізяславович, великий князь 42, 43, 46, 118
Ярослав Володимирович Мудрий, великий київський князь 3, 32, 35
Ярослав Володимирович Осмомисл, князь галицький 40, 41, 201
Ярослав Святополкович, князь володимирський 35-36, 42, 232

Baliński M. 14, 57, 78, 85, 94, 296
Bronicki Andrzej, археолог 103, 223, 296
Buśko Cezary, археолог 192, 225, 297

Cynkałowski A., див. *Цинкаловський О.*

Dąbrowski Dariusz, історик 125, 140, 297
Dłuhosz J., хронікар 7, 41, 46, 49, 51, 53, 87, 275
Dzienkowski Tomasz, археолог 186, 297

Galicki B., римо-католицький священник 13, 24, 94, 298
Golub Stanislaw, археолог 186, 297
Gurjanow A. журналіст 297

Hensel W. 95, 297

Jablonowski A., історик 19, 77, 297
Joannis de Czarnkow, хронікар 7, 52, 53, 228, 275

Kaczmarczyk Z., історик 49, 297
Kiersnowska Teresa, археолог 177, 192, 297
Kokurin A., журналіст 297
Krzywicki J. 56, 58, 297

Laszkiewicz T., археолог 224, 297
Leńczyk G., археолог 22, 115, 297
Lipiński T. 14, 57, 78, 85, 94, 297

Mazuryk J., див. *Мазурик Ю.*
Michalak A., археолог 224, 297

Niec J., краєзнавець 113, 297
Niedzwiadek R., археолог 176, 297

Olechnowicz W. 22, 103, 297
Ostapjuk O., музейник 224, 297

Panyszko S., археолог 224, 297
Pawlowski W. 297
Popiński K., журналіст 298
Przewoźnik A. 74, 298

Raczyński J., мистецтвознавець 298
Rauhut L., археолог 24, 224, 298
Rohatko J. 224, 298

Stryjkowski Maciej, історик 7, 42, 275
Świętoslavski Witold 223, 298

Trajdos T., історик церкви 52, 298

Wachowski K., археолог 182, 298
Walicki Michal, мистецтвознавець 20, 22, 137, 148, 299, 298
Wartberge Hermann, хронікар 51, 298
Weymann Stefan 217, 298
Wolff J., історик 54, 298

Zabiela G., археолог 153, 298

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Азія 230
Амбуків, с. 11, 219
Аяк-Камир, мавзолей (Казахстан) 145

Балтійське море 31, 187, 189, 230
Белз, літоп. м. 44, 51, 97, 216
Белзське князівство 48, 49
Березовичі, літоп. с. 115
Берестейщина 42, 215
Берестя, літоп. м. 34, 35, 42, 44, 51, 80, 114, 198, 202, 224
Берестяни, с. 182
Бискупичі, с. 113
Білгород, літоп. м. 36
Білорусь 186
Біляр, м. 197
Блаженик, Попів Млин, ур. 115
Блаженик, с. 114
Блаженик, Св. Миколая-Чудотворця монастир 114
Бреслау, м. 225
Брест, див *Берестя*
Брюге, м. (Німеччина) 190
Брянськ, м. (Росія) 51
Бубнів, с. 111
Буго-Дністровський торговий шлях 189
Бужковичі, с. 102, 114
Бужковичі, Гребелька, ур. 102, 112, 222
Бужковичі, Соборно-Богородицька дерев. ц-ва 113
Бужеськ, літоп. м. 3, 42, 185
Буковина 13, 201
Буремль, замок 54
Буськ, див. *Бужеськ*

Валенсія (Іспанія) 195
Валява, с. 182
Варшава, м. (Польща) 10, 18, 24, 224
Верхратський м-р св. Спаса 216
Вигаданка, с., див. *Амбуків*
Вигошів, літоп. м. 34
Винники, м. 173
Візантія 93, 191, 194, 202
Вільнюс, м. 219
Вільнюс, Низький замок 178
Вісла, р. 43, 46, 187, 190
Вітебськ, м. 51
Вітольдів гостинець 114, 198
Владича гора, ур. 13, 90
Волинь, м. 223, 230
Волковийськ, літоп. м. 46

Володимир, місто:
Дитинець-замок 19, 70-72, 78, 94, 152, 155, 156, 158-163, 234, 235, 239, 240
Вежі королівського замку:
Владича (Королівська) 73
Ворітня вежа 74
Земська 73
Князя Коширського 73
Міська вежа 73

Старе місто 31, 219, 223
Брами міські:
Гридшина 80, 82, 93
Запятницька 80
Засмоцька 84
Київська 46, 49, 80, 96
Водопійна (?) 80
Вулиці:
Броварна 97
Василівська 241
Гайдамацька (Чапаєва) 91
Дулібська 80
Жидівська (Роксолани) 93
Залізнична 96
Князя Василька (Й. Сталіна) 79
Луцька 28, 64, 80, 84, 85, 96, 103
Мало-Луцька 61
Мала Островецька 91
Острівецька (20 Липня) 61, 161, 187, 197, 245
Поплавська 80
Рилавиця 95
Ринкова пл. 82, 83, 92, 95
Садова 76, 80, 82, 132-134, 187, 195
Соборна (К. Маркса, Фарна) 79, 244
Сокальська 62, 63, 76, 90
Устилузька 80, 82,
Франка І. 185
Цинкаловського 96
Шкільна 78
Передмістя:
Василівщина (Василевське) 56, 92
Гумниців 85
Завалля 56, 64
Зап'ятницьке (Зап'ятниче, П'ятницьке) 56, 64, 92, 180
Засмоцьке 56
Іванівщина (Шкартані) 95
Михайлівське 56
Рилавиця, східне 56
Електростанція 64

Окольний город 28, 50, 62, 64, 76, 78, 79, 83, 85, 89, 94, 117, 149, 155, 158, 181, 188, 191, 224-226, 241-244, 273
Слов'янський парк 83

Храми
Св. Богородиці кафедральний костьол 53
Введення у храм Богородиці 58, 89, 184
Домініканський монастир з костелом Св. Трійці 25, 56, 93, 94, 210
Св. Апостола та Євангеліста Луки 96
Св. Дванадцяти Апостолів, монастир 16, 91, 96, 97, 98, 115
Св. Апостолів Петра і Павла 91, 96-96, 204
Св. Богородиці 45
Св. Василія 9, 21, 22, 25-27, 83, 84, 89, 90, 92, 94, 134, 137, 138, 140-145, 200, 217, 241, 273, 275, 276
Св. Георгія змієборця 49, 86, 89, 91
Св. Дванадцяти апостолів 97
Св. Дем'яна та Кузьми 95
Св. Дмитрія Солунського 89, 90, 203, 210
Св. Іллі Пророка 96, 145, 210
Св. Іоанна Золотоустого 95
Св. Різдва Іоанна Хрестителя (Предтечі) 91, 95, 204
Св. Іокима та Анни 27, 28, 72, 87, 89, 139, 140, 185
Св. Йосафата каплиця 81, 92, 94
Св. Миколи 57, 81, 89, 92-94, 109, 132-137
Св. Михайла мон-р 46, 84, 89, 92, 93, 132, 134-136, 139, 144, 194, 199
Св. Онуфрія мон-р 101, 199
Св. Параскеви-П'ятниці 81, 89, 92, 94, 211
Св. Прокопія 98, 99
Св. Спаса мон-р 62, 64, 76, 89, 90, 93, 199
Св. Трійці 22, 93, 273
Св. Федора, храм з монастирем 41, 91, 97, 125, 127, 189
Успенський собор 11, 13, 17, 19-21, 23, 25, 41, 52, 55, 76, 82, 86, 87-87, 92, 103, 118-123, 124-126, 134, 140, 145, 149, 156, 189, 191, 200, 203, 210-212, 217, 228, 242, 273, 277, 278

Урочища:
Апостольщина 84, 91, 117, 148-155, 157, 158, 163-176, 178, 179, 182, 185, 186, 192, 194, 201, 204, 218, 219, 222-224, 245-249, 251-267
Стара катедра 6, 9, 16-18, 22, 27, 28, 61, 97, 127-134, 180, 199, 202, 203, 210, 272
Базилянщина 96
Білі береги 13, 29, 59-59, 89, 98, 99, 148, 267, 268, 277
Волослав, о. 99
Дівича дорога (Старий шлях) 96
Залужжя 44-44, 48, 98, 199
Завалля 98
Замок 68
Засмоччя 84, 85
Іллінщина 128, 145, 155
Княжа дорога 84, 99, 103
Ковалівщина 180
Лозівщина, острів 95
Михайлівець, 85
Михайлівщина 26, 85, 91, 188
Озеро болото 154
Онуфріївщина (Велесівщина?) 29, 99-99, 145-147, 158, 183, 197, 199, 203, 272
Паєвського млин 91
Пантелеймонівський грунт 101
Підзамче 90
Провалля 56, 95, 103
Прокопівщина 98, 99, 182
Смоч бол. 79, 83, 85
Шкартані (Скортиньє) 61, 63, 84, 101, 103
Юріївське 203
Володимирівщина 209
Володимирська єпархія 52
Воронка, р. 43
Всеволож, літоп. м. 226

Галицька єпархія 48
Галицька митрополія 50
Галич, літоп. м. 5, 13, 43, 44, 52, 78, 86, 87, 137, 151, 155, 181, 220, 224
Галич, Св. Пантелеймона ц-ва 87
Галичина 51, 53
Ганза 189
Гданськ, м. (Польща) 198
Гент, м. (Німеччина) 190
Гноєнський Благовіщенський мон-р 115
Головно, м-ко. 220
Горечів, Попова гора, ур. 109
Городище, с. к/Чарукова 185
Городно м. (Білорусь) 18, 215
Городок над Бугом, див. *м. Волинь*
Гусине, с. 185
Гучва, р. 230

Данилів, літоп. м. 147
Дніпро, р. 187
Дністер, р. 31
Довга лоза, ур. 98
Должок, с. 215
Дорогичин, літоп. м. 44, 47
Дорогобуж, літоп. м. 33, 163, 182, 225

Житані, літоп. с. 102, 103, 109, 111, 199
Житомир, м. 274, 276
Жорнівське гор-ще 227

Забужжя 46-46, 227, 230
Завихвост, м. (Польща) 86, 190
Заріччя, с. 61, 97, 99, 183, 224
Заслав (Ізяслав), м. 55
Західна Європа 191, 229
Західне Побужжя 230
Західний Буг р. 42, 45, 59, 102, 190, 198, 219, 226, 230
Збруцьке святилище, ур. Звенигород 201
Звенигород на р. Білці, м. 34, 94, 181, 182, 186, 224
Звенигород, Загородище, ур. 181
Звягель, літоп. м. 83
Зимно, с. 5, 6, 9, 11, 15, 16, 22, 26, 29, 59-60, 96, 99, 103, 105-109, 147, 148, 159, 180, 185, 191, 230, 222, 223, 267-271, 277
Храми: Святогірський мон-р 13, 19, 26, 28, 41, 107, 148, 156, 184, 202, 209, 229
Св. Варлаама 106
Св. Миколи 109
Св. Пафнутія 107
Св. Трійці 22, 105, 106, 147, 148
Св. Юрія Побідоносця 105
Успіня Богородиці 104
Урочища: Городище 103
Жидівка 59
Княжа гора 103, 107
Невоставо 59, 107, 267
Перевіз 17, 107, 159
Печисько 107
Пристань 107
Свята гора 107, 109, 205
Злодійська Лоза ур. 98
Золота Орда 46-46, 50, 51, 84, 145, 193, 231

Іран 84, 145

Камінь-Каширський, м. 83
Карпати 50
Кафа, м. 192, 195
Кельн, м. (Німеччина) 189
Київ, м. 5, 12, 13, 19, 24, 28, 32, 33, 36, 40, 41, 46, 83, 96, 115, 125, 133, 188, 197, 203, 204, 214, 274, 274
Дмитрівський мон-р 104, 202
Києво-Печерський мон-р 104, 105, 202, 274
Кирилівська ц-ва 125
Софіївський собор 41
Київська митрополія 228
Київщина 202, 203
Китай 196, 197
Клевань, м-ко 83
Когильно, с. 22, 114
Константинополь, м. 195, 202, 209
Краків, м. (Польща) 37, 38, 44, 216
Крем'янець, літоп. м. 83, 111, 147, 220
Крим 192, 194, 195, 217
Купичівська волость 43

Ласків, с. 62
Лежниця, с. 5
Ленінград, див. *Санкт-Петербург*
Липа, р. 229
Липа, с. 54
Листвин, гор-ще 197, 226
Литва 7, 46, 190, 217
Литовеж, м-ко 97
Литовежське війтівство 54
Лімож, м. 189
Луга р. 56, 59-60, 64, 67, 92, 96, 97, 99, 102, 103, 107, 109, 111, 113, 115, 121, 158, 180, 185, 187, 189, 203, 215, 226, 267
Луга-Свинорийка, р. 40
Лугова, р. 114
Лудин, с. 204
Луцьк, див. *Лучеськ*
Лучеськ, літоп. м 39, 40, 45, 47-47, 51, 53, 57, 80, 150, 151, 158, 161, 163, 171, 173, 179, 183, 185, 196, 197, 202, 215, 217, 220, 225-227, 231
Лучеськ, замок Любарта (Верхній) 53, 73, 150, 173, 277
Лучеськ, Панський город, ур. 163
Лучеськ, Ринковий пагорб 171
Лучеськ, Ринок пл. 151
Любачів, літоп. м. 45
Любеч, м. 34
Люблін, м. (Польща) 46, 56
Люблінщина 43, 50
Любомль, літоп. м. 80, 211, 220
Любомль, ц-ва св. Георгія Змієборця 49, 199, 206
Львів, м. 6, 10, 22-24, 29, 49, 51, 56, 63, 87, 91, 94, 97, 122, 152, 158, 173, 186, 190, 191, 197, 199, 200, 209, 210, 217, 219, 222, 227, 231, 275
Львів, Високий замок 152, 173, 177
Львів, Міцкевича пл. 178
Львів, Руська вул. 56
Львів, Старий Ринок 195
Львівська дорога 113

Мазовія 44, 190
Марківстав, с. 111, 113

Меджибож, м. 215
Могильне, с. 62
Мозгава, р. 42
Монкастро, м. 195
Москва, м. 6, 21, 29, 91, 204, 207, 208, 274
Мости, с. 215
Мотичинське дворище 114
Муравиця, літоп. м. 185

Неврятин, с. 111
Нежатинна нива, ур. 33
Нижнє Побужжя 215
Нижня Вісла 189
Низкиничі, с. 19, 109, 222
Німеччина 32, 215, 217
Новгород Великий, літоп. м. 35, 36, 39, 42, 215, 217
Новгородок, літоп. м. 46, 48, 182
Новгород-Сіверський, м. 197
Новосілки (Новосельці), с. 103, 115

Овруч, м. 20, 186
Олешківська ротонда 137
Орани, с. 98
Острівець, с., фільварок 95
Остріг, м. 20, 83, 224

П'ятидні, с. 22, 102
П'ятидні, Осіянська гора, ур. 115, 116
П'ятидні, Покрови ц-ва 102, 115
Панмакаристи, мон-р (Греція) 209
Перемиль, літоп. м. 225
Перемишль, літоп. м. 34, 45, 87, 206, 224
Перемишль, храм Св. Миколая 147
Перемишльська єпархія 48, 52
Пересопниця, літоп. м. 45, 161, 163, 165, 177, 181, 182, 193, 225
Пересопниця, Миколаївське цер-ще 152
Переяслав, літоп. м. 5, 38-38, 64, 125
Переяслав, Радянська вул. 133
Північне Причорномор'я 186, 187, 189, 192, 193, 195, 197
Пінськ, літоп. м. 34, 190,
Пліснесько, літоп. м. 185, 224
Побужжя 62, 72, 230, 231
Погорина, літоп. область 34, 36, 40, 42, 215
Поєздники, с., ур. 64, 95, 101, 114
Полісся 190, 201
Половецький, хут. 225
Полоцьк, літоп. м. 51
Польське королівство 52
Польща 7, 14, 32, 34, 38, 43, 49-49, 53, 54, 101, 134, 139, 190, 214-216, 224, 230
Поничів, с. 95
Понімання (Білорусь) 215
Поперінге, м. 189
Правобережжя Дніпра 46
Прибалтика 189, 190, 198, 215, 231
Прикарпаття 36, 274
Прип'ять, р. 50, 186
Прусія 46, 189, 198, 217

Ратнівський клин 190, 198
Рацьонж-Мазовецький, м. (Польща) 46
Рига, м. 191
Рилавиця, р. 59, 95, 114
Рим, м. 217, 216
Римська імперія 62, 216
Рівне, м. 5, 55, 185
Ріпнів, с. 185
Ромош, с. 226
Російська імперія 57
Росія 14, 96
Ростиславль, літоп. м. 182
Ростов-Суздальське князівство 214
Рюгенське князівство 189

Сандомир, м. (Польща) 44, 56, 87, 190
Санкт-Петербург м. (Росія) 5, 9, 12, 18, 21, 25, 28, 87, 88, 122, 123, 207, 274
Свинорийка, р. 59
Свинухи, с. (Привітне) 40
Селець, с. 111
Семигород 13
Середземномор'я 195
Середнє Побужжя 159
Середнє Подніпров'я 178, 230
Середня Азія 84, 145, 196
Слонім, літоп. м. 46
Смоленськ, м. (Росія) 32, 51
Смотрич, м. 197
Смоч, р. 56, 58, 59, 62, 67, 69, 76-77, 83, 85, 91-92, 114, 132, 158, 199, 241
Сокаль, м. 98, 111
Ставки, с. коло Турійська 16
Стреве, р. 51
Студениця (Гнида), р. 115
Судак (Сурож), м. 217
Суздальська земля 31
Сутейськ, літоп. м. 34
Суходоли, с. 145, 146
Сушично, с. 52
Східна Європа 216, 219, 230

Тевтонський Орден 46, 50
Торунь, м. (Прусія) 189, 190
Трапезунд, м. 192
Турівська єпархія 52

Турівська земля 35
Турійськ, літоп. м. 43, 114, 198
Турія, р. 114, 187
Турне, м. 189
Туров, м. (Білорусь) 32, 33
Тустань, див. *Урич*

Увітичі, літоп. м. 35
Угорщина 32, 36, 48, 51, 53 217, 227
Угровськ, літоп. м. 45, 223
Угровськ, Св. Данила мон-р 46
Урич, фортеця 152, 224
Устилуг, літоп. м. 22, 53, 97, 115, 116, 215

Фалемичі с. 29, 40, 109, 110, 114,
Фалемичі, Липовець, ур. 109, 110
Фалемичі, Селисько, ур. 109, 110
Федорівка, с. 29
Фландрія 189

Хаджибей, м. 198
Харків, м. 212, 213
Хвалимичі, літоп. с., див. *Фалемичі*
Хелмно, м. 189, 190
Хмелів, с. 158
Хмельницька обл. 276
Хобултова, с. 114
Холм, літоп. м. 46-46, 185, 230
Холмська єпархія 52
Холмська земля (Холмщина) 48, 49, 190
Хорезм 191

Цегів, с. 18
Центральна Азія 220

Червен, літоп. м. 3, 24, 31, 32, 34, 42, 142, 223, 230
Чернігів, літоп. м. 5, 32, 51, 94, 203
Чернігівський собор 206
Чернечеськ, літоп. м. 215
Черськ, м. (Польща) 177, 185
Чесний Хрест, с. 114
Чесний Хрест, Замчисько, ур. 102, 112, 113
Чесний Хрест, Монастирщизна (Мижилужжя, Липовець), ур. 111
Чесний Хрест, Уніацький цвинтар, ур. 111
Чесного хреста мон-р 111, 112
Чехія 32, 217
Чорна Русь 46
Чорне море 31, 189, 195, 230
Чорнівка, гор-ще 201

Шепетівка, м. 225, 276
Шистів, с. 59, 62, 99
Шистів, Безодня, озеро, ур. 62
Шистів, Тарасові гори, ур. 59
Шистів, Товарна гора, ур. 11, 59, 107, 191
Штральзунд, м. (Німеччина) 189
Шумськ, літоп. м. 42, 111, 185, 225

Щецін, м. (Польща) 95

Ярослав, літоп. м. 46, 47
Ятвягія 46

ЗМІСТ

Ярослав Ісаєвич. **Князь Володимир Великий – столичне місто Волині – королівство Володомирії і його спадкоємці (замість передмови)** .....
ВСТУП .....
Розділ I. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ВОЛОДИМИРА ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ .....
1.1. Огляд джерел .....
1.2. Історіографія та історія археологічних досліджень .....
1.3. Історія міста X–XV ст. за літописами та документами .....
Розділ II. ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ МІСТА ТА ЙОГО ПРИМІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ. СТРАТИГРАФІЯ СТАРОГО МІСТА. ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ .....
2.1. Доісторичні археологічні пам'ятки на території міста. Природне середовище та вплив на нього антропогенного фактора .....
2.2. Дитинець .....
2.2.1. Територія, стратиграфія, первісні укріплення .....
2.2.2. Топографія забудови .....
2.2.3. Кам'яний замок .....
2.3. Окольний город (Нижній замок). Середмістя. Храми Окольного города (середмістя) .....
2.3.1. Початки заселення, система укріплень, стратиграфія та територіальний розвиток, місцезнаходження пригородка .....
2.3.2. Система забудови і комунікацій. Греблі та мости .....
2.3.3. Храми Окольного города (середмістя) .....
2.4. Передмістя .....
2.4.1. Правобережні передмістя .....
2.4.2. Храми .....
2.4.3. Лівобережні передмістя .....
2.5. Приміська інфраструктура .....
Розділ III. БУДІВЛІ ВОЛОДИМИРА .....
3.1. Монументальна та дерев'яна храмова архітектура .....
3.2. Житлове та господарське будівництво .....
Розділ IV. ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У МІСТІ .....
4.1. Сільське господарство і промисли .....
4.2. Ремесло .....
4.3. Торгівля .....
Розділ V. КУЛЬТУРА І МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ. ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК .....
5.1. Культура .....

5.2. Міжнародні зв'язки .....
5.3. Військова справа .....
5.3.1. Зброя та захисний обладунок .....
5.3.2. Спорядження вершника та верхового коня .....
5.4. Соціальний розвиток .....
ВИСНОВКИ. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВОЛОДИМИРА .....
ДОДАТКИ .....
Додаток 1. ВОЛОДИМИРСЬКІ КНЯЗІ ТА СТАРОСТИ .....
Додаток 2. КАТАЛОГ ЖИТЛОВИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРУД ВОЛОДИМИРА (IX–XIV ст.) .....
Додаток 3. КАТАЛОГ ПОХОВАНЬ X–XV ст. НА ТЕРИТОРІЇ СТАРОГО МІСТА .....
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ .....
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА .....
SUMMARY .....
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК .....
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК .....

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Терський Святослав Володимирович

КНЯЖЕ МІСТО ВОЛОДИМИР

На першій сторінці – реконструкція міської печатки Володимира з документа 1324 р.

Редактор *Ольга Грабовська*
Технічний редактор *Лілія Саламін*
Коректор *Олена Шарабура*
Комп'ютерне верстання *Наталії Максимюк*
Художник-дизайнер *Уляна Келеман*

Здано у видавництво 03.02.2009. Підписано до друку 26.01.2010.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 29,5. Обл.-вид. арк. 19,7.
Наклад 1000 прим. Зам. 90049.

Видавництво Національного університету "Львівська політехніка"
Реєстраційне свідоцтво серії ДК № 751 від 27.12.2001 р.

Поліграфічний центр Видавництва
Національного університету "Львівська політехніка"

вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000

Терський Святослав

Т 356 Княже місто Володимир: Монографія.– Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 320 с.

ISBN 978-966-553-892-9

У 1987–2001 рр. Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом С. Терського досліджувала археологічні пам’ятки Володимира – столиці древньої Волині. Було вивчено культурний шар на території дитинця, Окольного города, середмістя, посадів. На підставі багатого фактологічного матеріалу вималювалася цілісна картина історії, зокрема, державного устрою, топографії середньовічного міста з його духовною та матеріальною культурами.

Монографія заповнює існуючу прогалину не лише в регіональній історії, а й доповнює знання про минуле Східної Європи.

Призначено для істориків, археологів, краєзнавців.

ББК 63.3 (4 Укр)

ТЕРСЬКИЙ Святослав Володимирович,
кандидат історичних наук, доцент,
керівник Волинської археологічної експедиції,
яка досліджувала літописні міста Володимир,
Лучеськ, Львів, Пересопницю, Перемиль та інші
пам'ятки княжої доби в більше ніж 30 пунктах.

Автор монографічних досліджень з археології Галицько-Волинської держави, історичних нарисів про волинські міста Олику (2001 р.), Пересопницю (2003 р.), Лучеськ (2006, 2007 рр.) та понад 160 наукових статей.

Електронна пошта:
tersky@polynet.lviv.ua

ISBN 978-966-553-892-9
9 789665 538929 >